

# TEXTOLÓGIA – FILOLÓGIA – ÉRTELMEZÉS

Klasszikus magyar irodalom

CSOKONAI KÖNYVTÁR  
(Bibliotheca Studiorum Litterarium)

55.

SZERKESZTI

Debreczeni Attila  
Dobos István  
Imre Mihály  
S. Varga Pál

A borító Baráth Bálint Térpapír – vizuális koan című alkotásának  
felhasználásával készült

# TEXTOLÓGIA – FILOLÓGIA – ÉRTELMEZÉS

Klasszikus magyar irodalom

Szerkesztette:  
Czifra Mariann  
Szilágyi Márton



Debreceni Egyetemi Kiadó  
Debrecen University Press  
2014

Megjelent a Nemzeti Kulturális Alap és az Országos Tudományos  
Kutatási Alapprogramok támogatásával (Témaszám: K 108831)



A kötet az MTA–DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai  
Kutatócsoport tudományos programja keretében készült

Lektorálta  
CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN  
EISEMANN GYÖRGY  
MARGÓCSY ISTVÁN  
SZAJBÉLY MIHÁLY

© Debreceni Egyetemi Kiadó, 2014  
beleértve az egyetemi hálózaton belüli elektronikus terjesztés jogát is

ISSN 1217-0380  
ISBN 978 963 318 468 4

Kiadta: a Debreceni Egyetemi Kiadó, az 1795-ben alapított  
Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének a tagja  
Felelős kiadó: Karácsony Gyöngyi főigazgató  
Tördelőszerkesztő: Juhászné Marosi Edit  
A nyomdai műveletek  
a Debreceni Egyetem sokszorosító üzemében készültek, 2014-ben  
[www.dupress.hu](http://www.dupress.hu)

# TARTALOM

KECSKEMÉTI GÁBOR: Előszó.....	7
-------------------------------	---

## A TEXTOLÓGIAI REFLEXIÓ IDŐSZERŰSÉGE

SZILÁGYI MÁRTON: Textológia, filológia, értelmezés .....	15
DEBRECZENI ATTILA: Kritikai kiadás papíron és képernyőn.....	26

## TEORETIKUS DILEMMÁK A SZERZŐI KRITIKAI KIADÁSOKBAN

BODROGI FERENC MÁTÉ: Dologi hurok a szellemi műveleten: a szöveg mint nyomtatott termék. A <i>Kazinczy Ferencz'</i> <i>Munkáji: Szép Literatura</i> kiadástörténetéhez .....	43
CZIFRA MARIANN: A szöveg történeti feltárásának materiális feltételeiről.....	57
GRANASZTÓI OLGA: Kazinczy Ferenc, avagy Abafi Lajos <i>Magyar Pantheonja</i> . Egy új Kazinczy-kiadás előkészületei .....	75
ORBÁN LÁSZLÓ: A szövegváltozatok öröme. Kapcsolatépítési stratégiák a Kazinczy-levelezésben .....	93
S. VARGA PÁL: „...a keverék-mű a fejedre támad...”. Arany János 1860 és 1882 között keletkezett verseinek alapszövegéről.....	116
HAJDU PÉTER: Szövegváltozat – novellaváltozat – műfajváltozat. A Mikszáth kritikai kiadás némely tapasztalatai .....	136
OROSZ BEÁTA: Csokonai költői életművének elektronikus kiadása. Problémák, tanulságok.....	153

## KOLLEKTÍV SZÖVEGFORRÁSOK KIADÁSÁNAK KÉRDÉSEI

LABÁDI GERGELY: A filológiai tudás formái .....	173
PORKOLÁB TIBOR: Szempontok a francia háborúk inszurrekciós költészetének textológiai és filológiai vizsgálatához.....	191
GÁBORI KOVÁCS JÓZSEF: A textológus felelőssége a <i>Pesti Hirlap</i> szerzőségi azonosításainak tapasztalatai alapján...	215
STEINMACHER KORNÉLIA: Élclapok a kiegyezés idejében (1865–1867) .....	237

## A NEM SZÉPIRODALMI SZÖVEGEK TEXTOLÓGIAI DILEMMÁI

BALOGH PIROSKA: „Temptare volui possentne proferri in lucem”. Latin nyelvű esztétikai szövegek kiadásának fordításelméleti kérdései.....	257
BÁTORI ANNA: Kompilációs olvasás. Hivatkozások és kereső- eszközök Paullus Wallaszky historia literariájában .....	268
VÖLGYESI ORSOLYA: Hogyan dokumentálható egy reformkori politikus tevékenysége? A Kölcsey Ferenc országgyűlési működéséhez kapcsolódó szövegtípusok közléséről .....	287

## TEXTOLÓGIA ÉS ÉRTELMEZÉS

BIRÓ ANNAMÁRIA: Aranka György: titoknok és magánember. Szerepértelmezési problémák az Aranka-levelezésben .....	303
CSONKI ÁRPÁD: „Arad munkás 's jó szívű Lantosa”. Peretsenyi Nagy László mint Vörösmarty elődje.....	323
DONCSEZ ETELKA: „Ez az írás éppen nem kedvez a' németnek.” Szaicz Leó Magyar Világ című történeti munkájáról.....	351
HERMANN ZOLTÁN: A Himfy-strófa műfaji határai .....	373
Rövidítésjegyzék.....	391
Névmutató.....	393

*Kecskeméti Gábor*

## ELŐSZÓ

Az MTA–DE Textológiai Kutatócsoportja (amely a Debreceni Egyetem, a Szegedi Egyetem és az ELTE klasszikus magyar irodalommal foglalkozó szakembereire épül), valamint a Miskolci Egyetem Irodalomtudományi Doktori Iskolája és az MTA I. Osztályának Textológiai Munkabizottsága 2013. május 29–31-én konferenciát rendezett Miskolcon *Textológia – filológia – értelmezés (A 18–19. századi magyar irodalom)* címmel.<sup>1</sup> A konferencia tanulmányra továbbfejlesztett előadásait tartalmazza a jelen tanulmánykötet.

A fenti nyitó bekezdés ugyan szabatos tényközlést tartalmaz és e közlések minden tekintetben megfelelnek a megtörtént eseményeknek, önmagukban mégis keveset árulnak el a magyarországi textológiai kutatás tudományelméleti terében kialakult aktuális helyzetről, a szervezők és az előadók szándékairól, az esemény szűkebb és tágabb kontextusáról. Mindazokat a történéseket is szükséges tehát röviden jelezni, amelyek e folyamatokat és jelenségeket mélyebben értelmezhetővé teszik.

Az MTA I. Osztályának Textológiai Munkabizottsága<sup>2</sup> az új évezred elején fogott bele a hazai kritikai kiadások kötelező követelményeit meghatározó korábbi szabályzatának felülvizsgálatába. 2004 tavaszára elkészült és mind az Irodalomtudományi Bizottság, mind az I. Osztály jóváhagyását elnyerte a munkabizottságnak az az új dokumentuma, amely *Alapelvek az irodalmi szövegek tudományos kiadásához* címmel meghatározta azokat a minimumfeltételeket, amelyeknek a teljesülése esetén – egyedi eljárással –

<sup>1</sup> A konferencia honlapja: <http://magyarszak.uni-miskolc.hu/hirek/textologia-filologia-ertelmezes.html>.

<sup>2</sup> A bizottság honlapja: <http://textologia.iti.mta.hu>.

mérlegelhető egy szövegkiadás-vállalkozásnak a kritikai kiadások vagy a tudományos igényű szövegkiadások körébe való érvényes tartozása.<sup>3</sup> Az érvényességi feltételek kötelező minimumát tartalmazó dokumentum felszámolt számos olyan korábbi formai és tartalmi kötöttséget, amelyeknek egyoldalú, differenciálatlan fenntartását sok kritika érte az alapvetően posztstrukturalista szemléletmódok által meghatározott tudományelméleti térben. Kiiktattuk a kívánalmak köréből többek között a korábban egyöntetűen megkívánt betűhűséget vagy az életmű kronológiai elrendezést követő közzétételének az előírását. (Képzelnék el, mekkora jelentőséget nyerhetne az utóbbi döntés, ha ma kívánánk megkezdeni Ady Endre összes verseinek 1969-ben megindított, ám a befejezéstől még beláthatatlanul messze álló kritikai kiadását, vagy mennyivel egyszerűbb dolgunk volna, ha Balassi Bálint költészetének nem csupán az utóbbi évtizedekben megjelent népszerű kiadásai követnék a feltételezhető ciklus- és kötetrendeket, hanem a filológiai és textológiai körütekintésében, igényességében és dokumentáltságában máig sem meghaladott 1951-es kritikai kiadás is e verssorrendet tartalmazná.) A merev és formalizált szabályozás helyébe az adott szövegtörzs sajátosságainak megfelelő, adekvát közzétételi elvek választásának lehetősége lépett, természetesen azzal a kötelezettséggel, hogy a sajtó alá rendezőnek vagy a műhelymunkában készülő nagyobb vállalkozás összehangoló irányítójának reflektált döntések sorában kell rendeznie az adott kiadás célképzete szempontjából meghatározó szemléletmód és a hozzá választott technológiai eljárások viszonyát, és az erről szóló argumentációt a kiadásnak kifejtett módon tartalmaznia kell. Ennek a megnövelt mozgástérnek nyilvánvaló következménye, hogy a szöveget gondozó, sajtó alá rendező és az e művelettel az olvasói rátekintés irányát és módját is mélységesen meghatározó személy semmilyen körülmények között, még egy

<sup>3</sup> A dokumentum első közrebocsátása: [DEBRECZENI Attila, KECSKEMÉTI Gábor], *Alapelvek az irodalmi szövegek tudományos kiadásához*, It, 85(2004)/3, 328–330; elérhető a bizottság honlapján is: <http://textologia.iti.mta.hu/alapelvek.pdf>. A dokumentum elkészítésének háttéréről és közreadásának céljairól: KECSKEMÉTI Gábor, *A textológiai munka egyes problémáiról – az új textológiai alapelvek közrebocsátásakor*, It, 85(2004), 317–327; az írás frissített változata: <http://textologia.iti.mta.hu/helyzet.php>.



népszerű kiadásban, egy korábbi kiadás szövegét reprodukáló utánközlésben sem maradhat megnevezetlen, munkáját pedig lektorálásnak kell ellenőriznie. Ezek a Textológiai Munkabizottság új alapelveiben is kötelezően előírt, megkerülhetetlen kritériumok.

Mindezek a változások az évezred elején még csak mint a technológiai előírások körében bekövetkezett módszertani elmozdulások képeződtek le a textológiai és filológiai kérdések iránt érdeklődő és a koncepciók változásait követő szakközönség számára. Bő egy évtizedes visszatekintésben viszont mindennek messzemenő szemléleti konzekvenciái mutatkoznak meg, mégpedig olyanok, amelyek a legkevésbé sem csupán a textológiai kérdésfelvetések és megoldások horizontján láthatók. Az ortodox textológiai elveket a szerzői funkciók megosztását explicitté tevő, az interpretatív döntések elkerülhetetlenségét állító, majd azokba a befogadót is bevonó, a szöveg állandóságát és önazonosságát kikezdő felvetések kérdőjelezték meg, ezzel párhuzamosan programszerűen megfogalmazódott a „nem megalapozó filológia” kívánalma. Az ilyen filológia nem tekinti önmagát az interpretációtól elválasztható, azt megalapozó diszciplínának, amely transzparens műveletekkel egy semleges, objektív szövegállapotot volna képes előállítani és azt a rá épülő értelmező eljárások számára „tisztán” felkínálni; vagyis nem tekinti magát olyasféle zajmentes csatornának, amely az írásos kultúra dokumentumait torzítás nélkül, a szövegek végleges megállapíthatóságának eszményétől vezérelve volna képes közvetíteni. Lényegi feladatai közé sorolja viszont, hogy tematizálja saját kulturális feltételezettségeit. Az ilyen filológia így nem reflektálja ki magát a mű hatáspotenciáljának történetéből valamiféle időtlen teljesítménnyé, hanem dialogikus viszonyban áll mind a szöveget értelmező jelen idejű kérdezőpozíciókkal, mind a korábbi filológiai elképzelésekkel, az általa elvégzett szöveggondozói munka adekvát eredménye pedig a korábbi értelmezői hagyományt is – annak filológiai vetületeivel együtt – láthatóvá tevő szövegkiadás.

Az elmúlt évtized hazai textológiai gyakorlatában már ezeknek a belátásoknak az érvényesítésével került sor mind számos új szövegkiadási sorozat akkreditációjára, mind a korábról folytató sorozatok szövegkezelési gyakorlatát meghatározó elvek újragondolására. A legutóbbi, egyértelműen pozitív példa a nagy

múltra visszatekintő, rangos latin szövegiadás-sorozat, a *Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum* szövegkezelési és kiadási elveit csaknem négy évtized után jelentősen megújító, új sorozati elgondolás, amelyet a Textológiai Munkabizottság 2014-ben hagyott jóvá, egyikeként azoknak a módszertani ajánlásoknak, amelyek a nyelvre, műfajra, tematikára tekintve egyaránt rendkívül változatos magyarországi szövegkorpuszt kezelni képes szakmai repertoár elemeként a bizottság támogatását élvezik.<sup>4</sup>

A hazai helyzet felmérését és az új szemléleti elvek közvetítését egyaránt szolgálta az a három rendezvényből álló, Miskolcon megrendezett konferenciasorozat, amelyhez hasonlóra korábban még sohasem került sor a magyarországi textológia történetében. 2011 májusában az MTA Irodalomtudományi Intézetének Reneszánsz Osztálya, a Miskolci Egyetem Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézete és Irodalomtudományi Doktori Iskolája, az MTA Miskolci Területi Bizottságának Nyelv- és Irodalomtudományi Szakbizottsága és az MTA I. Osztályának Textológiai Munkabizottsága rendezte meg *Filológia és textológia a régi magyar irodalomban* címmel a magyarországi reneszánszkutatók országos konferenciáját.<sup>5</sup> 2012 áprilisában a Miskolci Egyetem

<sup>4</sup> BENE Sándor, BÉKÉS Enikő, *Módszertani ajánlás a Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum új sorozatának (Series Nova) szöveggondozásához*, ItK, 118(2014)/5, 698–713; elérhető a bizottság honlapján is: <http://textologia.iti.mta.hu/bsmrae.pdf>.

<sup>5</sup> A konferencia honlapja: <http://magyarszak.uni-miskolc.hu/hirek/filologia-es-textologia.html>. A tanulmánykötetét szerkesztett előadások: *Filológia és textológia a régi magyar irodalomban: Tudományos konferencia, Miskolc, 2011. május 25–28.*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, TASI Réka, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2012. A konferencia megrendezésének háttéréről: KECSKEMÉTI Gábor, *Előszó = uo.*, 5–10. A miskolci textológiai kutatások történetéről: KOVÁCS Sándor Iván, *Kísérlet a Miskolci Egyetem Alkalmazott Irodalomtudományi és Történettudományi Tanszékcsoportjának (Textológiai Műhelyének) létrehozására*, Irodalomismeret, 5(1994)/2–3, 11–18; BESSENYEI József, *A Miskolci Egyetemen akkreditált szövegtudományi PhD (doktori) program rövid ismertetése = Hatalom és kultúra: Az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Jyväskylä, 2001. augusztus 6–10.) előadásai*, szerk. JANKOVICS József, NYERGES Judit, Bp., Nemzetközi Magyarágtudományi Társaság, 2004, II, 673–677; H[ORVÁTH] Z[ita], *Interjú Kecskeméti Gáborral, az Irodalomtudományi Doktori Iskola vezetőjével*, Publicationes Universitatis Miskolciensis: Sectio Philosophica, 17(2012)/1, 211–239.

Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézete és Irodalomtudományi Doktori Iskolája, az MTA I. Osztályának Textológiai Munkabizottsága és az MTA Miskolci Területi Bizottságának Nyelv- és Irodalomtudományi Szakbizottsága hívott össze tanácskozást *Filológiai és textológiai kérdések a 20. századi klasszikusok szövegkiadásában* címmel.<sup>6</sup> E sorozat harmadik, záró rendezvénye volt a 2013. májusi konferencia, amelynek kötetét az olvasó a kezében tartja. A három konferencián összesen 116 előadó 109 előadása hangzott el, amelyek együttesen – a magyarországi textológia történetében első ízben – a teljesség igényével, rendszeresen tekintették át a magyarországi filológiai és textológiai munkát, mérlegelték az elmúlt évtizedek szövegkiadásainak reflektált vagy öntudatlan tudományelméleti pozícióit, tudománytörténeti helyét, filológiai elveik korszerűségét, következetességét, valamint azokat az újabb irodalomelméleti és kultúratudományi megfontolásokat, amelyeknek szerepük van vagy szerepük kellene legyen filológiai elméletünk és gyakorlatunk 21. századi újrapozícionálásában.

A hazai filológiai és textológiai gondolkodás paradigmátikus megújulása, a textológiai gyakorlat új elvek által meghatározott, a digitális szövegkezelés belátásait is konstitutív erőként kezelő változásai, a textológiai szakma iránti érdeklődés látványos megélénkülése és a textológiai munkálatok extenzitásának gyors ütemű növekedése – ma már elmondható – a teljes hazai irodalomtudomány és irodalomtörténet megújulásának kulcstényezőjeként mutatkoztak meg az elmúlt évtizedben. Beláthatóvá vált például, hogy ma már az irodalmi kánonrendek átalakítására formált sokféle igényt is egyértelműen olyan előfeltételekhez köthetjük, amelyek filológiai természetű tennivalók elvégzését kívánják meg.<sup>7</sup> Kimondatott, hogy az új elveket érvényesítő textológiai gyakorlatunk az egyik feltétele és – immár – alapja irodalomtörténeti szintézisünk megvalósításának; a nem időindex nélküli megalapozóként manifesztálódó, hanem dialogikus viszonyokban álló textológia jelenti az egyik felmutatható és felmuta-

<sup>6</sup> A konferencia honlapja: <http://magyarszak.uni-miskolc.hu/hirek/20-szazadi-klasszikusok.html>.

<sup>7</sup> SZILÁGYI Márton, *Vannak változások: Az elfeledés és felfedezés műveletei az irodalomtörténetben*, Alf, 64(2013)/3, 63–70.

tásra érdemes metszetét a korábbi és a jelenkori értelmezői közösségek által megformált folyamatos diszkusszív hagyomány elbeszélhetőségének.<sup>8</sup> Az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetében elkészítendő új irodalomtörténeti szintézis közelmúltban napvilágot látott főszerkesztői koncepciója<sup>9</sup> az irodalomtudomány módszertani autonómiájának megkerülhetetlen alapjaként írja le az e diszciplína által tanulmányozott jelenségek textuális természetét, és a megvalósítandó vállalkozás számos jegyét ebből a textológiai viszonyból bontja ki, arra alapozza.

Nehezen túlbecsülhető fontosságú szakaszhoz érkeztünk a magyar irodalmi gondolkodás történetében. A jelen kötet írásai is többségükben a textualitas és az irodalom- és eszmetörténet iránti érdeklődés, a filológiai munka és az interpretáció együttes érvényesítése iránti igényt testesítik meg. E tanulmányoknak a régiséget és a 20. századot tárgyaló korábbi konferenciák előadásai közé illesztésével a magyarországi textológiai kutatások jelen állapotának keresztmetszeti és az általuk tanulmányozott folyamatok hosszmetetszeti képe immár teljes – ám közzétételüknek talán már nem is ebben áll a legelsődlegesebb jelentősége.

<sup>8</sup> BENE Sándor, *Filológia és hungarológia = Intézmények, folyamatok és kutatások a nemzetközi magyarságtudományban: A Jyväskyläi Egyetem Magyarságtudományi Programjának első húsz éve – Institutions, Tendencies and Research in the International Hungarian Studies: The First Twenty Years of the Jyväskylä University's Hungarian Studies Program*, szerk. FENYVESI Kristóf, Tuomo LAHDELMA, Jyväskylä–Pécs, University of Jyväskylä, Faculty of Humanities, Department of Art and Culture Studies, Hungarian Studies, 2013 (Spectrum Hungarologicum, 7), 93–105.

<sup>9</sup> KECSKEMÉTI Gábor, *Az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetében elkészítendő magyar irodalomtörténet megalapozása*, ItK, 118(2014)/5, 747–783.

A TEXTOLÓGIAI REFLEXIÓ  
IDŐSZERŰSÉGE



*Szilágyi Márton*  
TEXTOLÓGIA, FILOLÓGIA,  
ÉRTELMEZÉS\*

Ha már kötetbe vannak gyűjtve egy konferencia előadásai, aligha tehet úgy a tanácskozáshoz annak idején nyitó előadást tartó szerző, mintha sejtelve se lenne arról, mi is hangzott el egyáltalán. Ami egykor megfelelő retorikai formulának bizonyulhatott, az immár használhatatlan, mert hiteltelen. Mégsem lenne helyes, ha egy ilyen tanulmány mindenestül el akarna tekinteni egykori elhangzásának körülményeitől és funkciójától, s előrebocsátott értékelését akarná adni a tanácskozásnak. Mert ugyan immár, a konferencia végighallgatása után, mi több, a tanulmánnyá formált előadások szövegének az ismeretében lehet arról képünk, hogy közös munkánkból milyen tanulságok adódhatnak, ám talán mégsem célszerű egy előrehozott értékelésbe belebocsátkozni. Helyesebbnek tűnik azon a kérdésen eltűnődni, milyen szellemi és szakmai környezet vesz körül egy ilyen vállalkozást. Más szavakkal: mit jelenthet az, ha a filológia és textológia kérdéseiről egy olyan konferencia kíván számot adni, amely a 18–19. századi magyar irodalommal foglalkozókat gyűjti egybe.

Ha a filológia illetékességének, feladatának és hatókörének a meghatározására keresünk definíciókat a magyar szakirodalomból, érdemes felütni egy kiváló irodalomtörténész, Tolnai Vilmos izgalmas, ma sem elavult könyvét 1922-ből. Itt a szerző a klasszika-filológiával és a német tudományossággal kontrasztban kívánta meghatározni, mi is a filológia. Szerinte, míg az előzőekben „az irodalmi emlékek igen sokoldalú vizsgálatát foglalja magában [ti.

\* A tanulmány az MTA–DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport programja keretében készült, melynek vezetője Debreczeni Attila, és az OTKA (K K108831) támogatásával jött létre.

a filológia – Sz. M.]: a művelődés, társadalmi, vallási stb. viszonyok részletes tárgyalását, az egész szellemi élet összefoglaló, tudományos rajzát”, addig a magyar irodalomtudományban „legszűkebbre szabjuk terét: előkészítője és megalapozója minden egyéb vizsgálatnak, mely nélkül, ha a helyes eredményt kockáztatni nem akarjuk, máshoz fogni nem lehet; mintegy megtisztítása, kiválogatása az anyagnak, melyből építeni akarunk”.<sup>1</sup> Az első pillantásra úgy tűnhet, Tolnai itt egyszerűen újrafogalmazza a filológia mint „ancilla” típusú szakmai közhelyet, amely a filológia megítélésének egyik masszív, még mindig nem az ismeretlenségbe süllyedt alakzata. Eszerint tehát a filológiának éppen ott fejeződik be a feladata, ahol maga az irodalomértelmező művelet elkezdődik; ám ez utóbbi munkát már másnak kell elvégeznie, nem annak, aki a szöveget mintegy „előkészítette” az igazi, professzionális elemzők számára.

Csakhogy Tolnai Vilmos idézett szavai alapvetően nem ezt mondják, ez legfeljebb a háttérben felsejlő, árnyékként persze tagadhatatlanul jelen lévő közhely. Tolnai meghatározása ugyanis nem tör definitív státuszra, hanem – könyve egészének a szándékát is figyelembe véve – praktikus összegzés kíván lenni: a magyar irodalomtudománynak az 1920-as évekre jellemző gyakorlati és tapasztalati álláspontját kívánta rögzíteni. Az önkorlátozó, bizonyos mértékig defenzív hazai szerepfelfogás, amely ugyanakkor ezt a korlátozott illetékességet nem kapcsolja össze az alárendeltséggel vagy az érdektelen tevékenységgé minősítéssel, itt azonban konfrontálódik azzal, hogy eszerint a kulturális tradícióval függ össze a filológia státusza. Hiszen éppen az tárul föl ezekben a sorokban, hogy létezik olyan legitim filológia-értelmezés (részben pedig egy olyan tudományágban, a klasszika-filológiában, amelynek nyomatékos jelenléte a magyar kultúrában is nyilvánvaló, részben pedig a német tudományosságban, amelynek a magyar irodalomtörténetre kifejtett hatásáról Tolnainak nyilvánvalóan komoly ismeretei voltak), amely a filológiát alapvetően hermeneutikai dimenzióba helyezi. Vagyis Tolnai meghatározása magában hordozza a magyar nyelvű irodalmi művekre alkalmazott filológiai

<sup>1</sup> TOLNAI Vilmos, *Bevezetés az irodalomtudományba*, Pécs, Eggenberger, 1922, 60.



vizsgálati módszerek átértelmezésének, dinamikus módosulásának lehetőségét is.

Persze ez inkább csak utólagos nézetből feltáruló gondolati opció, de nem beteljesült lehetőség: az 1920-as évek utáni évtizedek számos szellemi, tudománypolitikai, sőt akár köztörténeti változása nem segített sokat abban, hogy ez az irodalomtudományon belüli pozíció megváltozzék. Szerencsés körülménynek legfőljebb az tekinthető, hogy a filológia nem vált hatalmi-ideológiai tereppé sem, s ilyenformán megmaradhatott megtúrt és elviselt, nem túl vonzó szakmai területnek, ahol azért megadatott az értelmes munka lehetősége is. Igaz, ennek az volt az ára, hogy fokozatosan megszokottá vált a filológiai munka érdektelennek és a szellem emberéhez méltatlannak minősítése. Dávidházi Péter még az 1980-as években sem történeti visszatekintésként, hanem recens tapasztalatként rögzíthette a filológia státuszának jellemzőjeként a következőket:

A szövegkritika azonban hiába tekinthető a klasszikus filológiai örökség kései letéteményesének, hiába nélkülözhetetlen az irodalom tanulmányozásához, sőt hiába tért a közelmúltban elméletileg is izgalmas új utakra: ahol lényeges kérdésekről akarnak szót ejteni, a textológust nem kérdezik, meg sem hívják vagy keresztülnéznek rajta, mintha az érdemi munka ott kezdődne, ahol ő befejezte. Az irodalom vagy általában a kultúra újabb fejleményeinek elegáns áttekintéseiből vagy mélyenszántó elemzéseiből rendre hiányzik a szövegkritika bemutatása vagy akár egyetlen utalás korszakalkotó újabb fordulatára, holott az összképnek mostanában éppen fő témájához szolgáltató sokatmondó motívumokat.<sup>2</sup>

A filológia megítélésének hagyományos módszere a szembeállítás alakzata. Az az eljárás, amelynek során ellentétpárokba (mondhatni aszimmetrikus ellenfogalmakba) rendeztetik a filológia és az, ami nem tekinthető vele azonosnak, esetleg ami kifejezetten ellenére létezik. Csak néhány klasszikus példát említve

<sup>2</sup> DÁVIDHÁZI Péter, *A hatalom szétoztása: Klasszikus, modern és posztmodern a szövegkritikában* = *Uő, Per passivam resistentiam: Változatok hatalom és írás témájára*, Budapest, Argumentum, 1998, 210.

erre: filológia versus filozófia, illetve filológia versus költészet. Ebből az oppozicionális gondolkodásból persze nem csupán a filológia lebecsülése következhet,<sup>3</sup> hanem a pontosabb definiálás szándéka is mozgathatja – mindazonáltal lehetnek komoly szemléleti következményei is. Ebből a tradícióból kiindulva aligha lehet problémátlanul integratívnak vagy értelmező jellegűnek vélni a filológiát, hiszen a szembeállítás révén maga az értelmező akaratlanul is máshol jelöli ki saját pozícióját, valahol ott, ahol a filológia – a legnagyobb jóindulatot feltételezve is – nincs otthon. Az utóbbi évtizedek új fejleménye éppen ezen a területen mutatkozik meg: mintha módosulni látszanék a hagyományos kérdés, hogy tudniillik szemben áll-e valami a filológiával, illetve szemben áll-e egyáltalán valamivel a filológia? Az ellenfogalmak fokozatos lebontása módosuló megközelítést is jelez.

Feltűnő ugyanis, hogy most már nem elsősorban szövegkiadás-sal foglalkozó szakemberek számára is téma, mi több, elméleti megközelítés tárgya lett a filológia. Ez azzal járt együtt, hogy a filológia immár egy ilyesféle szakmai reflexióban legalább nem tagolatlan, önmagával kezdettől azonos jelenségként mutatkozott meg, hanem belső szemléleti változásokon keresztül tudományterületként, sőt „kulturtechnika”-ként.<sup>4</sup> A filológia persze eredendően, geneziséből következően konzervatív jellegű, hiszen létrejöttét a szöveges irodalmi hagyomány fenntartásának igénye segítette elő az ókorban,<sup>5</sup> s ezért alapvető szemléleti fordulatai kevésbé fordulatosan és paradigmaszerűen ragadhatók meg, mint az irodalomtörténet és -elmélet egyéb területei esetében. Ám az immár nem tehető kérdésessé, hogy az utóbbi időben a textológiai munkában is felbukkant a posztmodern tapasztalat,<sup>6</sup> a szövegek

<sup>3</sup> Vö. Hans-Georg GADAMER, *Philosophie und Philologie* = *Uó, Gesammelte Werke*, 6: *Griechische Philosophie II*, Tübingen, J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), 1985, 271–277.

<sup>4</sup> Erre lásd *Kulturtechnik Philologie: zur Theorie des Umgangs mit Texten*, kiad. Pál KELEMEN, Ernő KULCSÁR SZABÓ, Ábel TAMÁS, Heidelberg, Winter, 2011 (Bibliothek der klassischen Altertumswissenschaften, Neue Folge, 2. Reihe, 131).

<sup>5</sup> Erről lásd Martin L. WEST, *Szövegkritika és szövegkiadás*, ford. BOLONYAI Gábor, Budapest, Typotex, 1999.

<sup>6</sup> DÁVIDHÁZI, *A hatalom...*, i. m., 209–225.

létrejöttének genetikus megragadása,<sup>7</sup> illetve a digitális szöveg-rögzítés lehetőségeit kihasználó, a szövegváltozatok egyenrangúságát tételező, relativista felfogás.<sup>8</sup> Ez pedig a szövegkiadás műveleteiben mindig is ott rejlő értelmezésre irányította a figyelmet: azaz a textológusnak azokra az eszközeire, amelyekkel tartósan és hatásosan tudja befolyásolni egy szöveg vagy egy életmű értelmezését és hagyományozódását. S amennyiben a filológia hermeneutikai dimenzióinak felmutatását fontosnak gondoljuk, akkor nem tekinthetjük saját, elszigetelt szakmai diszkurzusunk részének az erről való beszédet sem: semmiféle, a filológiától eltérő módszertant követő irodalomértelmező metódus nem illetéktelen tehát annak megítélésében, milyen módszertani-elméleti felfogás jegyében állítja elő a szöveget a filológus. Az utóbbi években – némileg ismét megkésve persze a nemzetközi szakirodalom jelenségeihez képest – immár a magyar irodalomtudományon belül is van nyoma ennek a fordulatnak: kifejezetten, sőt deklaráltan nem textológusok részéről is megnyilvánul némi figyelem a filológia iránt.<sup>9</sup>

A konferencia lehetséges témaköreinek előzetes mérlegelésekor eltekintettünk attól a lehetséges megoldástól, hogy az elvégzendő textológiai feladatokat tematikusan vagy legalábbis a már munkába vett életművek szempontjából leltározzuk. Nem mintha ennek nem lenne értelme. Adódnék mindebből – sok egyéb mellett – olyan tanulság is, amely számos folyamatban lévő kutatást regisztrálna, egymástól jelentősen eltérő, de ugyanakkor egymással összefonódó, egymást erősítő vállalkozásokat is. S persze felmutatna megrekedt vagy éppen megrekedni látszó szövegkiadásokat,

<sup>7</sup> KELEVÉZ Ágnes, *A keletkező szöveg esztétikája: Genetikus közelítés Babits költészetéhez*, Budapest, Argumentum, 1998; TÓTH Réka, *A szöveggenetika elmélete és gyakorlata*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012 (Csokonai Könyvtár, 52).

<sup>8</sup> HORVÁTH Iván, *Szöveg*, 2000 [Kétezer], (12)1994. nov., 42–53.

<sup>9</sup> Ezt mutatja például KULCSÁR SZABÓ Ernő, *A hermeneutikai kolosszus és a mediális megkülönböztetés: Avagy szövegtudomány-e (még) a filológia?* = *Uő, Megkülönböztetések: Médium és jelentés az irodalmi modernségben*, Budapest, Akadémiai, 2010, 40–78. Feltétlenül megemlítendő a részben tőle szervezett konferencia anyagát tartalmazó kötet is: *Filológia – Interpretáció – Médiatörténet*, szerk. KELEMEN Pál, KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, SIMON Attila, TVERDOTA György, Budapest, Ráció, 2009 (Filológia, 1).

amelyek esetében nagyon is kétséges, akad-e vállalkozó a befejezésükre.

A hiányok mellett hosszan lehetne arról is beszélni, mi az, amit már – látszólag – elvégeztünk. Csakhogy ezek az eredmények tényleg látszólagosak (ami persze nem azt jelenti, hogy fölöslegesek): mert a filológia nem egyszer s mindenkorra bebalzsamozza és tartósítja a szövegeket, hanem folyamatosan kontextusokat teremt hozzájuk, s ennek keretében látja el őket értelmezésekkel. Erre példa Debreczeni Attila új Csokonai-könyve,<sup>10</sup> amely egy befejezett kritikai kiadás pótköteteként erőteljes revíziót kezdeményez az egész vállalkozás – pontosabban Csokonai költői életműve – filológiai alapozása kapcsán, s rögtön fel is vázol egy újrakezdődő, immár hálózati szövegkiadást. Egy olyat, amely nem egyszerűen egy másik mediális közegbe és technikai feltételek közé helyezné át a lírai életmű textológiai feldolgozását, hanem minden ponton (a szövegforrások jelentőségének újragondolásától a kronológián át a hagyományozódás kérdéseiig) alapvetően új alapokra helyezi a textológiai feldolgozás eddigi eredményeit és módszereit. Ennek következtében egészen kivételes helyzetbe látszik kerülni a Csokonai-filológia a hazai textológiai kutatások mezőnyében: hiszen itt nem a könyvsorozat befejezése a cél – mint oly sok esetben egyébként –, hanem a revízió. Hasonló kísérlet persze megfigyelhető az Arany-kritikai esetében is – ott párhuzamosan zajlik a több mint hatvan éve elkezdett kiadás még hiányzó kötetének elkészítése és a verses Arany-életmű edíciójának újragondolása –, ám a Csokonai-életmű státusza annyiban mégis unikális, hogy ez utóbbi mintegy a kísérleti laboratórium szerepét is kezdi betölteni a magyar nyelvű textológiában. Debreczeni Attila hatalmas terjedelmű kötete ugyanis számos tanulságot hordoz általában is a filológiaelméletre nézve. Erre nyilván kevésbé fog ráérezni az az olvasó, aki a kötet címe kapcsán legfőljebb a Csokonai-mikrofilológia legszűkebb szakmai kérdéseire asszociál – ám ez a könyv kiválóan exponálja azt, hogy a filológia, lényegét

<sup>10</sup> DEBRECZENI Attila, *Csokonai költői életművének kronológiai rendje*, Debrecen, Akadémiai Kiadó–Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2012 (Csokonai Vitéz Mihály Összes Művei, Pótkötet).

tekintve, induktív tudomány: az írásbeli hagyomány fennmaradt elemeinek problémái rajzolják ki megoldandó feladatait.

S ezen a ponton ragadható meg talán a leginkább a különbség a filológia elméleti megközelítésének – mondjuk így – külső és belső nézőpontja között. Aközött tehát, hogy valaki textológiai problémák felől kérdez-e rá teoretikus dilemmákra, vagy bizonyos elméleti nézőpontok alapján tekinti értelmezési kérdésnek a filológia álláspontját. Az eltérés nem a felhatalmazottságban mutatkozik meg, hiszen egyik kérdésirány sem illegitim vagy ígér kevesebb szellemi hozadékot a másiknál. Van viszont egy alapvető, az iskolázottságban<sup>11</sup> megmutatkozó szemléleti elem, amely egymástól jól elhatárolhatja a megközelítések változatait.

Az egyik mozzanat a filológia nyelvének, pontosabban ezen nyelv műfaji kereteinek a problémájában mutatkozik meg. A filológia ugyanis értelmezési ajánlatokat fogalmaz meg – ám ezt többféleképpen teheti meg: akár közvetlenül, értekező prózai formában, akár pedig indirekt módon, kihasználva azokat a szövegtípusokat, amelyek hagyományosan a filológiai tudás közlésére szolgálnak. Az irodalmi szövegek értelmezése ugyanis többféle szövegtípusban valósulhat meg, a tanulmány vagy esszé nem kizárólagos terepe ennek a tevékenységnek. Az irodalomtörténet-írás műfajai heterogénebbek annál, mint amit a mai, szűkebb szakmai tudományfelfogás elevenen alkalmaz, s számos tudományos közlésforma éppen a textológiához kapcsolódó, történetileg kialakult és itt konzerválódott módszerek révén őrződött meg. Azaz a tudományos ismeretközlés bizonyos nagy hagyományú, formalizált strukturái szinkrón jelenségként éppen a filológiában ragadhatóak meg. A szövegeknek a másolásból vagy egyéb sokszorosításból fakadó eltéréseit regisztráló szövegkritikai jegyzetek, az eredeti grammatikai-retorikai strukturát helyreállítani kívánó interpolációk, a szövegeket magyarázó, értelmező glosszák, rövidebb-hosszabb kommentárok mind legitim műfajai az irodalomértelmezésnek, olyan, jól körülhatárolt feladatkörrel, amelyet más értekező prózai, tudományos szövegtípus nem képes kielégítően

<sup>11</sup> A fogalomra lásd DÁVIDHÁZI Péter, *A kritika iskolázottsága = Uó, Per passivam resistentiam: Válogatott hatalom és írás témájára*, Budapest, Argumentum, 1998, 305–320.

ellátni. Fontos különbség, hogy valaki képes-e ezeket a tudományos formákat alkalmazni, vagy legalább átlátja-e speciális ismeretközlő funkcióikat olyannyira, hogy olvasni tudja az iderejtett, ezek révén kinyilvánított tudást. S itt nem elsősorban a filológiai problémák érzékeléséről, s végképp nem ennek teoretikus leírásáról vagy általánosításáról van szó, hanem arról a különbségről, amely annak megítéléséből következik.

A tanulmányként való interpretálása valamely textológiai kérdésnek ugyanis alapvetően tér el attól, ahogyan ezt a filológus a számára hagyományosan adott apparátussal, a textológiai értelmezés szövegtípusaival megpróbálja kezelni. Ez abban is megmutatkozik, hogy az utóbbi éveknek azok a jelentős textológiai kísérletei (mint például Kerényi Ferenc szinoptikus Madách-kiadása vagy Orbán László Kazinczy-edíciója),<sup>12</sup> amelyeknek újításai saját innovatív, olykor kifejezetten szubverzív módon alkalmazott textológiai szövegtípusaikban valósultak meg, jóval kevesebb szakirodalmi figyelmet kaptak, pontosabban a kritikai reflexiók teljes mértékben a textológusok világán belül maradtak.<sup>13</sup> Annak ellenére is, hogy mindkét vállalkozás olyan vitára és továbbgondolásra érdemes kötet volt, amelyről a nem textológus szakembereknek is lehetett volna mondandója. Mivel azonban a markáns szövegértelmezések nem tanulmány formájában mutatkoztak meg, az ő számukra nem bizonyult észrevehetőnek a filológia elmélete szempontjából is lényeges újdonság. Hangsúlyozni szeretném: itt természetesen nem egy újabb, a korábbiaknál semmivel sem jobb dichotómiát akarnék fölrajzolni, amelynek egyik eleme az ideáltipikus filológus (aki „tudja”...), a másik meg úgy általában az irodalomértelmező (aki „nem érti”...) lenne: nem perszonalifikált típusokról van szó, s nem is a „mi” és „ti” exkluzív, de az érzelmi

<sup>12</sup> MADÁCH Imre, *Az ember tragédiája: Drámai költemény*, Szinoptikus kritikai kiadás, s. a. r. KERÉNYI Ferenc, a mű kéziratának írásszakértői vizsgálatát végezte WOHLRAB József, Budapest, Argumentum, 2005; KazPE.

<sup>13</sup> Kerényi szövegkiadásának recepciójából a textológiai vonatkozásokra leginkább figyelemmel lévő kritika is olyasvalakitől származik, aki maga is végez szövegkiadói munkát: S. VARGA Pál, *Textológiák között: Madách Imre, Az ember tragédiája. Szinoptikus kritikai kiadás*, Holmi, (18)2006/3, 410–421. Újabbban megjelent: S. VARGA Pál, *Az újrászótt háló: Kulturális mintázatok szerepe a felvilágosodás utáni magyar irodalomban*, Budapest, Ráció, 2014, 311–331.

azonosulás csábító lehetőségét is magában hordozó kettéosztását kívánom újraalkotni. Szövegtípusokról s ehhez hozzárendelendő értelmezői feladatokról van szó, azaz voltaképpen a tágan értett irodalomtudományi munka szöveggé épülést megalapozó retorikájáról beszélhetünk. S ha innen nézzük a dolgot, akkor a jellegzetesen szövegkiadói, filológiai problémákat értekező formában, azaz a tanulmány keretében megragadni kívánó megközelítés – bárki, bármilyen szakmai identitással és felkészültséggel dolgozza is ki – alapvetően a kérdés felmutatásában és a dilemmák exponálásában érdekelt, annak terhe nélkül, hogy javaslatokat kínáljon a megoldására. A textológiai szövegtípusok alkalmazásából kiinduló értelmezés viszont nem állhat meg itt – még akkor sem, ha saját eszköztárába beillesztheti a tanulmány műfaját is, hogy világossá tegye, mennyire viszonylagos (korlátozott vagy ideiglenes) érvényű megoldása lehet az adott problémának a szövegkiadás feltételei között. A textológiának ugyanis az a feladata, hogy megoldást találjon – mindannak körültekintő mérlegelésével, milyen befogadói, értelmezői igények kiszolgálására kell törekednie a szövegkiadónak. A textológus számára ugyanis fontos munkafázis annak a végiggondolása is, hogy milyen típusú, kérdésirányú interpretációs lehetőségek lappanganak a kiadandó anyagban, s minél több ilyenrel tud előzetesen számot vetni, annál sokoldalúbb feldolgozását tudja nyújtani saját anyagának. A problematizálás – amelyre egyébként a tanulmány műfaja kielégítő keretet nyújt – ehhez képest itt csak előzetes logikai fázisnak tekinthető.

A konferencia megtervezésekor éppen ebből a lehetőségből indultunk ki. Úgy véltük, fontos lenne éppen ezt az eltérést láthatóvá tenni, vagy legalább kísérletet tenni a felszínre hozatalára: egy konferencia keretében megmutatni azt, valóban van-e relevanciája egy ilyen értelmű, a textológiai problémákra textológiai választ adni tudó vagy akaró érdekeltség megnyilvánításának. Annál is inkább, mert vállalkozásunk paradoxialitása termékeny feszültséget jelenthet: hiszen a többnyire textológiai eszközökkel felmutatni kívánt problémákat most éppen a tanulmányok közegebe akarjuk visszavezetni, ám úgy, hogy ne halványuljon el filológiai eredetük sem.

Ezzel a szándékkal el is tértünk attól a két, korábbi, szintén Miskolcon megrendezett textológiai konferenciától, amely saját

időhatárait és illetékességét szintén episztémében gondolkodva jelölte ki.<sup>14</sup> Mert bár látszólag itt egy textológiai körkép teljessé tételéről van csupán szó – ha már megvolt a „régimagyaros” és a „modernes” konferencia, akkor értelemszerűen a még hiányzó időszakot is egybe kell fogni –, a tanácskozás koncepciójának másféle megfontolásai is voltak. Szembetűnő ugyanis egy hiány: az utóbbi években magyarul is kiadott, fontos filológiaelméleti szövegek alapvetően nem a 18–19. századi irodalom jelenségeivel foglalkoznak,<sup>15</sup> s az újabb, magyar nyelvű filológiaelméleti szakirodalom érdeklődése sem erre a periódusra irányul. Ennek pedig fontos következményei is vannak: elsikkadhatnak olyan jelenségek, amelyek speciális formában éppen ebben az időszakban bukkanak föl, tehát textológiai problémaként is csak itt szembe-sülhetünk velük. A 18–19. századi irodalom általában is speciális mediális helyzetet reprezentál, hiszen a kéziratos hagyományozódás és nyomtatott szövegek együttélésének sajátos kérdéseit mutatja föl, ideértve már a periodikumok növekvő jelenlétét, mi több, a tömegsajtó felbukkanását is. Nemcsak a kéziratosság léte, hanem módosuló funkciói is ennek az időszaknak a sajátosságaihoz tartoznak, s külön megértendő problémát jelent a többnyelvűség (pl. a magyarnyelvűség és a latinitás) gyakorlati érvényesülése. Mindez persze csupán néhány aspektusa az éppen ebben az időszakban felbukkanó és tanulmányozható jelenségek közül, ám talán már ez is jól mutatja: mindenféleképpen érdemes külön

<sup>14</sup> Az első konferencia anyaga kötetben is megjelent: *Filológia és textológia a régi magyar irodalomban: Tudományos konferencia, Miskolc, 2011. május 25–28.*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, TASI Réka, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2012.

<sup>15</sup> Mint például: *Metafilológia 1. Szöveg – variáns – kommentár*; szerk. DÉRI Balázs, KELEMEN Pál, KRUPP József, TAMÁS Ábel, Budapest, Ráció, 2012 (Filológia, 2). Amint arról a kötet számára lefordítandó német szövegek válogatásában közreműködő Vaderna Gábor volt szíves tájékoztatni, ez nem is véletlen: ő például nem talált olyan tanulmányokat, amelyek a 18–19. századi irodalom textológiai problémái alapján általánosabb – vagyis nem pusztán esettanulmány jellegű – elméleti tanulságokat kívántak volna exponálni. Ez persze nem azt jelenti, hogy ilyenek egyáltalán nincsenek; de mindenképpen árulkodó, hogy nem kerülnek könnyen a szeme elé még annak sem, aki kifejezetten keresi őket.



is felvillantani a 18–19. századi magyarországi irodalomhoz kapcsolódó textológiai problémákat.

Amikor egy problémaközpontú konferenciát gondoltunk el, nyilván nem láthattuk előre, mi mindent tud majd felszínre hozni felhívásunk. Azt reméltük azonban, hogy az imént körvonalazott lehetőségek tág keretet nyújtanak arra, hogy a textológia értelmező szerepe mellett érvelve más irodalomtörténeti korszakok művelői számára is tanulságos példákat mutassunk fel a filológia hermeneutikai potenciáljából. A konferencia sikeresen lezajlott, s most már nincs más feladatunk, mint nyomtatott formában is szembesülni az ott elhangzottakkal, s megfontolnunk a tanulságokat.

*Debreczeni Attila*

## KRITIKAI KIADÁS PAPÍRON ÉS KÉPERNYŐN\*

A konferencián elhangzott előadás, amelyen jelen írás alapul, egészen más felépítésű volt, s ezt az eltérést most nem elsősorban az előszó és az írott szöveg közötti különbség okozza. Az előadás egy kivetített honlap szerkezetének és működésének bemutatásához kapcsolódva próbálta meg fejlesztés alatt álló elektronikus kritikai kiadások alapfogalmait körüljárni és kontextualizálni. E kifejtési logika írásban nemigen lehetne hatékony (még screenshot alkalmazásával sem), hiszen az alapvetően más mediális közeg alapvetően más módon képes az információkat értelmes és érthető egységgé szervezni. A jelen szöveg épp ezért az alapfogalmak bemutatását és kontextualizálását formálódásuk leírása által kívánja elérni, a mediális közegnek megfelelő narratív sémát követve. Papír és képernyő különeműsége azonban nemcsak magántermészetű műhelygondja ennek az előadáson alapuló írásnak, hanem tulajdonképpeni tárgya is, noha az „elektronikus kiadás” elméleti kérdéseinek tételes vizsgálatát nem vállalja fel, inkább csak az e területen bejárt saját útra tekint vissza (ezért az egyes szám első személyben megszólaló hang, és ezért a tételes hivatkozások mellőzése is). A saját út egy jó ideje már szerencsére egy kutatói közösség által együttesen alakított utat jelent, annak a kutatói közösségnek a közös gondolkodását, amelynek szervezeti keretét az MTA–DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport biztosítja.

\* A tanulmány az MTA–DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport programja keretében készült, és az OTKA (K K108831) támogatásával jött létre.

## Az elektronikus kiadás mint cél

A belátás, hogy elkerülhetetlen a kritikai kiadások átléptetése az elektronikus közegbe, nem elsősorban ezen új közeg lehetőségeiből és kihívásaiból, vagyis önmagában vett vonzásából fakadt, a döntő indíttatást e tekintetben a könyv mediális sajátosságainak bizonyos korlátozottsága jelentette. Az 1980-as évek végén, 1990-es évek elején beáramló és hatni kezdő új szövegkritikai elméletek, mint például a genetikus kritika, igen termékenyítő elvi válaszokat adtak a klasszikus textológiai gyakorlatot egy ideje már érezhetően feszítő problémákra, ezért úgy éreztem, ki kell próbáljam gyakorlati teljesítőképességüket is, saját anyagon. Éppen húsz éve annak, hogy kísérletet tettem egy kisebb szövegkorpusz genetikus szemléletű feldolgozására és a változatokban testet öltő alakulástörténetnek egyetlen folyamatos szöveggént való megjelenítésére. A kísérlet sikeres volt, csak éppen azt bizonyította számomra, hogy a módszer nemigen jelentheti a klasszikus szövegkiadáói gyakorlat alternatíváját, mert nem képes olvasható szöveget létrehozni. E megszülető belátás aztán egyre inkább megszilárdult az újabb és újabb, különféle metodikákat követő genetikus és szinoptikus kiadások eredményei láttán.

Egyik oldalon ott voltak tehát a posztmodern szövegkritikai elméletek, amelyek komoly meggyőző erővel pozicionálták újra a klasszikus és az azt reflektáltabbá tévő modern textológia megközelítésmódjait és szövegfelfogását, a másik oldalon pedig az a tény, hogy mindez a szövegkiadáói gyakorlatban nem képes testet öltetni, pontosabban: ami testet ölt belőle, az csak tudományos *vizsgálódásra* alkalmas, a szövegek felhasználói *olvasására* azonban nem (s akkor még nem beszéltünk a tudomány határain túli közönség szövegigényének kielégítéséről). Mindebből azonban nem az következett, hogy vissza kell térni a klasszikus textológia elméleti keretei közé, hanem az a belátás, hogy a posztmodern szövegfelfogás számára a könyv mint mediális közeg nem teljesen adekvát. Ahogy a klasszikus szövegkritika elemi módon a könyv lineáris és rögzített szervezettségű médiumában gondolkodik, úgy az ezt váltó elméletek dinamikus és hálózatszerű szövegfelfogása értelemszerűen egy hasonló jellemzőkkel bíró médiumban lehet

otthonos. A szövegkiadói gyakorlatnak az elektronikus közegbe való átlépése nem látszott elkerülhetőnek.

A váltás elvi indokoltságát viszonylag könnyű volt kimondani, a tényleges átlépés megvalósítása azonban bizvást nevezhető ugrásnak a sötétbe. A literátus ember gondolkodása századok óta papíralapú, az e médium által hordozott szöveg jellegzetességei alakították a tudás létrehozásának és elsajátításának mechanizmusait, az e szövegfelfogást revidáló elméleti szövegek maguk is ilyen szerveződésűek. Az elektronikus közeg életideje mindehhez képest pillanatként fogható fel csupán, az IT-ágazat másfél éves megújulási ciklusai sem feleltethetik e tényt. Ebből következően tehát papíralapon formálódott gondolkodásmóddal kellett, kell az új közeggel adekvát szövegszemléletet megvalósító kritikai kiadások létrehozásához fogni, még hozzá úgy, hogy a közeg maga is folytonosan alapvető változások sorozatán megy keresztül. Az elektronikus kiadás tervezésének idején, mintegy jó évtizeddel ezelőtt még nem voltak láthatóak azok a feltételek és lehetőségek, amelyeket ma figyelembe tudunk és figyelembe kell vennünk, s nyilvánvalóan ugyanez lesz elmondható egy további évtized múlva a mai állapotokra nézve. Csakhogy akkor hogyan is lehet elektronikus kritikai kiadás létrehozását tervezni, amely definitíve időtállóan készül?

Az, hogy az elektronikus közeg sajátossága a folytonos megújíthatóság, csak bizonyos mértékig jelenthet megoldást, elsősorban az új eredmények érvényesítésében, a fenntarthatóság szempontjából ez épphogy a bizonytalanságot növeli. A platform megválasztásáról, vagyis a hardver- és szoftverkörnyezetről, a hordozóról, a jelölőnyelvi struktúráról való döntések nem korrigálhatóak részlegesen, az ilyen természetű módosítás lényegében lecserélést jelent, s ez az addig elvégzett kutatómunka eredményeinek valamilyen konvertálását vagy az egész újrakezdését teszi szükségessé. Erre mi is rákényszerültünk. Kezdetben Folio adatbázis-formátumban, a Folio programcsomag által kínált grafikus felületen kezdtünk tervezni és építkezni, DVD-megjelenésben gondolkodva, nem kis mértékben a mintaként is használt Goethe- és Musil-kiadások hatására. Utóbb azonban a programcsomag megrekedt és gazdátlaná vált, s már a készítés fázisában lévő első DVD, a

Csokonai hangzó kiadás megjelentetése is nagy nehézségekbe ütközött.

Az új platform megválasztásában az új lehetőségek mellett a fenntarthatóság lehető biztosítása játszott döntő szerepet. Úgy tűnt (s tűnik még most is), hogy a TEI-XML jelölőnyelvi struktúra egyfajta szabványként kezd funkcionálni, így célszerű ahhoz igazodni, s hálózatos kiadásban gondolkodni. Az informatikai környezetet a Debreceni Egyetemi és Nemzeti Könyvtár biztosítja, amely rendelkezik a szükséges eszközökkel és tudással, s adatbázisai sorába fogadva a mi kiadásunkat, gondoskodik folytonos karbantartásáról. Ez, vagyis az integrálódás egy professzionális nagy intézményi rendszerbe, jelenleg a fenntarthatóság garanciájának látszik. A kezelőprogram kutatócsoportunk informatikusának fejlesztésével készült és fejlődő folyamatosan, egyrészt hogy az üzleti környezet változása ne kényszerítse ki a munka ismételt újakezdését, másrészt pedig hogy biztosíthassuk a kétféle szakértelem, a kutatói és az informatikai egyidejű és teljes értékű jelenlétét. Sok persze a 'tűnik', 'látszik' ebben a leírásban, ami a távlatok szempontjából nem feltétlenül biztató, de az elektronikus kiadások területére való átlépés ezzel együtt sem kerülhető el.

Az elektronikus kritikai kiadással való kísérletezés jelenleg valójában nem egy új területre való átlépést jelent, hanem sokkal inkább egy ténylegesen még *nem létező* terület kialakítását, minden viharos gyorsaságú technológiai fejlődés ellenére is, s minden kísérletező számára egyaránt, még ha azok egymásnak valamelyest előzményei is. A fenntarthatóság bizonytalanságai mellett ez legfőképpen abban nyilvánul meg, hogy a szükséges, teljes értékű, együttes szakmai és informatikai tudás jelenleg nemhogy fejlesztői, de felhasználói szinten sincs meg szélesebb körben. A jelenlegi kutatói nemzedékek többségében az informatikai látás még nem a kutatói kompetenciákkal együtt alakult ki: utólagosan, valamely szinten sajátta tett látásmódról van szó csupán. A textológiai munka azonban ma már kutatócsoporti szerveződésű, s ebből nem maradhatnak ki e nemzedékek, nem vesztet el kutatói tapasztalatuk az elektronikus kiadások számára. A probléma technológiailag áthidalható különböző általánosan használt grafikus felületek adaptálásával (ezt meg is valósítottuk), szemléletileg az át-

menet hosszabbnak ígérkezik. Az elektronikus közeg sajátosságaihoz alkalmazkodó, azt kitölteni szándékozó elektronikus kiadások létrehozásának törekvései még jó ideig csupán folytonos és nem rendszerszerű *elszakadásként* értelmezhetőek a sajátta tanult klasszikus szövegkiadói szemlélettől és gyakorlattól, valamint annak közegétől, a papírtól.

## A főszöveg szétbontása

A klasszikus szövegkiadói szemléletnek mintegy a megtestesítője a főszöveg, nem csoda hát, ha a posztmodern elméletek kritikája legfőképpen erre irányult, vagy még inkább: a főszöveg státusán csapódott le. A kritikai kiadás feltárja és feldolgozza az összes elérhető forrást, de közülük kiválasztja a különböző szempontok (leginkább az *ultima manus* elve) alapján legjobbnak ítélt szöveget, amely a közlés alapja lesz. Az alapszövegen a kiadó által végrehajtott javítási műveletek során készül el aztán a főszöveg, amely a legjobb szöveg státusára tart igényt, s így mint a „mű” ideális alakja a „művet” magát reprezentálja a továbbiakban. E főszöveg kerül közlésre, s minden más az ehhez csatolt jegyzetben kap helyet. A szövegkritikai jegyzetek alapvetően három típusba sorolhatóak: jelentik a sajtó alá rendező által az alapszövegen végrehajtott emendálásokat feltüntetését, a szerző forráson végzett javításainak rögzítését, valamint a további források alapszövegtől való eltéréseinek regisztrálását. A főszöveg–jegyzet eme hierarchikus kettőssége így valójában elrejtja a „mű” forrásainak (lehető) sokféleségét, s a főszöveg alapvetően megkonstruált jellegét. A „mű” genetikus szemlélete éppen ezt, a főszöveg hatalmát támadja a változatok egyenrangúságának hangsúlyozásával és a kiadó szerepének reflektálttá tételével.

Közben magának a hagyományos textológiai gyakorlatnak a problémái is aláásták a főszöveg pozícióit. Az *ultima manus* elve nem mindig alkalmas az alapszöveg kiválasztására, sok változat esetén akár több főváltozat közlése is indokolható, ami már önmagában kikezdi a „művet” reprezentáló főszöveg egyeduralmát. Nem mindig lehet lemondani egyébként alapszövegnek nem nagyon alkalmas (például rossz helyesírással másolt) forrásokról,

amennyiben egyedülként őriznek meg más, autentikusabb forrásokból hozzáférhetetlen szövegrészeket. A csak ilyen forrásban fennmaradt szövegek esetén pedig felvetődik a kérdés, hogy érdemes-e ezeket a kritikai kiadások betűhűsége szellemében a főszöveg hatalmával felruházni, illetve ha nem, mekkora legyen a hatóköre a sajtó alá rendezői javításoknak. Az első esetben továbbörökítődik e források gyarló írásmódja is, s épp a nyilvánvalóan nem autentikus, romlott formában kanonizálódik a szöveg, nagyobb mértékű kiadói javítások esetében pedig a sajtó alá rendező mintegy társszerzővé lép elő. Ez főleg a régi korszakok problémája, de példának okáért a nyomtatás és az írógép idején sem ritka a rövid ékezetes betűkészletek és klaviatúrák által okozott helyesírásromlás.

Egy alapszöveget kiválasztani, s abból főszöveget készíteni tehát a klasszikus textológiai gyakorlaton belül is rendkívüli nehézségeket jelenthet, a kérdés csupán az, hogy a nehézségeket a textológiai munka elkerülhetetlen velejáróinak tekintjük, avagy (emellett) rendszerhibának is. Ez utóbbi esetben az alapelvek felülvizsgálata is szükségessé válik, s e ponton lépnek működésbe a posztmodern textológiai szemlélet belátásai. Mindez azonban nem feltétlenül eredményez hatékony megoldásokat a textológiai gyakorlatban, fentebb már szóltam arról, hogy a genetikus kritika jegyében készült kiadói próbálkozások során nem jött létre igazán olvasható szöveg, s ebben a mediális közeg sajátosságai játszanak döntő szerepet. Amikor tehát az elektronikus kritikai kiadás készítésének gondolata felmerült, az egyik legígéretesebb lehetőségének éppen a főszöveg-kényszer megszüntetése tűnt, hiszen nem volt szükségszerű, hogy egyetlen (vagy nagyon korlátozott számú) szövegforrás közlésében kelljen gondolkodni, a tér nyitva állott akár az összes forrás teljes szövegű feldolgozására, illetve a forrásszövegek megsokszorozására. Elsőként egy fogalmi hármasság körvonalazódott a tér kitöltésére, az olvasószöveg–kritikai szöveg–genetikus szöveg hármassága.

*A kritikai szöveg az alapjául szolgáló forrás betűhű átírását és szöveggkritikai feldolgozását jelenti önálló szövegben, beleépítve a sajtó alá rendező által szükségesnek ítélt emendálások jelzését is. Ezek a javítások már érvényesülnek az ugyancsak önálló olvasószövegben, amely egy szövegforrás megállapított, emendált szöve-*

gét jelenti, szövegkritikai jegyzetek nélkül. Ez az a megtisztított, olvashatóvá tett szöveg, amely magában foglalja a sajtó alá rendező tárgyi és nyelvi magyarázatait is. A kritikai és az olvasószöveg tehát elválaszthatatlan párt alkotnak, két olvasható, de eltérő funkciójú szöveggé bontva azt, amit a főszöveg jelent, nem kis mértékben a szinoptikus kiadás inspirációja nyomán, ahogy azt az olvasószöveg-megnevezés (reading text) elég egyértelműen jelzi is. A lényeges eltérést a szinoptikus kiadáskonceptiótól a kritikai szöveg jelenti, amely mindig csak egy adott szövegforrásra vonatkozik, a változatok ugyancsak önálló kritikai szöveg-olvasószöveg-párban jelennek meg. Összegzésükre a *genetikus szöveg* szolgál, mely a változatok egymással kapcsolatba hozható (kritikai) szövegek összevető olvasását biztosítja, célszerűen táblázatos formában egymás mellé rendezve azokat (a terjedelmesebb szövegek és a szövegeltérések kiemelésének problémájára később, a szövegszekvencia fogalmánál térek ki).

E fogalmi hármasság kialakulása óta stabil alkotóeleme készülő elektronikus kiadásainknak, de egy idő után nyilvánvalóvá vált, hogy a főszöveg hierarchiája helyébe léptetett alakulástörténeti megközelítés további pontosításokat kíván, a genetikus szöveg belső viszonyainak leírásához differenciáltabb fogalmi hálóra van szükség. Az alapegység a *szövegforrás* maradt (melynek kritikai és olvasószövege van), ez egy fizikai léttel bíró (kéziratot vagy nyomtatott) dokumentum. Minden szövegforrás megőriz egy vagy több *szövegállapotot*, annak megfelelően, hogy egy vagy több fázisban formálódott. A különböző, de egymással szövegszerűen összefüggő szövegforrások szövegállapotai összevethetőek, s lehetnek egyezőek vagy különbözőek. A különbözőnek minősített szövegállapotok *szövegváltozatokat* képeznek, amelyek önálló fizikai léttel nem bírnak, tehát a szövegváltozat viszonyfogalom, egy-egy szövegváltozat az alakulástörténet egy-egy fázisát jelöli. A szövegváltozatok együttese jelenti a *szövegidentitást*, azt a virtuális egységet, amely a különböző változatokban megnyilatkozik minden lényegi eltérés ellenére is. A genetikus szöveg valójában e szövegidentitás megtestesülése, az alakulástörténet olvashatóvá tétele.

A főszöveg elvi és gyakorlati problémáinak megoldására így szép lassan kiépült egy differenciált fogalmi háló, s közben, szin-



te észrevétlenül, lebomlott a főszöveg-hierarchia is, s helyén egy új kiadási elv, a szövegforrás alapú kiadás gondolata formálódott meg. A szövegforrások jelentőségének fokozatos felértékelődése, elvi egyenértékük kimondása szükségszerűen, de nem egyenes vonalúan és közvetlenül vezetett el egy ezt radikálisan felvállaló kiadás tervéhez, noha erre az elektronikus közeg nyilvánvalóan eleve alkalmas volt. A papír nemcsak a terjedelmet korlátozta, de visszafogta a belőle való kibontakozást is az ott, abban a közegben érvényes elvek, technikák és technológiák megkötő ereje által. Aztán eljött a pillanat, amelyben nyilvánvalóvá vált, hogy a szövegforrás körül kiépült fogalmi háló valójában leváltotta a főszövegre épülő kiadási elvet, s hatása nem csak az elektronikus közegegre terjed ki, még ha igazából csak ebben otthonos. Mindez azonban számos további kérdést vetett fel.

## A kiadás szerkezetének átalakítása

Egy szövegforrásokra épülő kritikai kiadás még hangsúlyozottabban exponálja azt a problémát, amely már a főszövegek központi kiadásokat is feszítette, nevezetesen, hogy hogyan lehet elrendezni az anyagot. A kritikai kiadások túlnyomó többsége hagyományosan a kronológiai elvet követte, ez szabta meg a belső szerkezetet, széttagolva például a szerző által összeállított ciklusok, kötetek anyagát, noha egyre nyilvánvalóbbá vált ezek egyben tartásának a jelentősége. A kronológiai elv is korlátozottan érvényesülhetett azonban egy életműkiadásban, hiszen a műnemek szerinti kötetbeosztás felülírta ezt, ráadásul a határesetek (az olyanok, mint a vers levélben vagy a kevert műfajú mű) miatt sokszor némileg önkényes döntéseknek kellett születniük, s nem volt elkerülhető az újraközlés sem. Csokonai műveinek népszerű kiadásában megpróbálkoztam a ciklusok egyben tartásával és kronológiai rendbe illesztésével, illetve a fellelhető szövegforrásoknak (a terjedelmi korlátok miatt legalább címszerű) jelzésével és összelinkelésével, az alapvető műnemi tagolásnak azonban nem látszott alternatívája. A papír mint mediális közeg minden szövegforrásnak *rögzített helyet* jelöl ki egy *lineáris* *rendben*, így a szövegforrásokat előtérbe állító, számukat növelő kiadási elv e

közegben a nyilvánvaló előnyök mellett a kiadói nehézségeket is fokozza.

Nem oldja meg automatikusan e gondokat az elektronikus kiadás sem, még ha adatbázis-szerkezetben készül is. Az általunk jó ideig használt Folio-platform adatbázisra épült, de ezen az alapon lineáris szerkezetet hozott létre, meg is jelenítve azt a bal oldali böngésző menüsávban. A szövegforrások helye itt is rögzített volt (noha a mozgás közöttük könnyű és kézenfekvő), s ugyancsak megmaradt a végleges besorolási kényszer, a döntés arról, hogy egy-egy szövegforrás hol jelenjen meg a kiadás egészén belül. A szövegforrás alapú kiadás koncepciójának következetes érvényesítése azonban kikényszerítette magának a lineáris szerkezetnek a revízióját, megszüntetve ezáltal az egyes szövegforrások kiadáson belüli rögzített helyét. Ez meghatározó lépést jelentett a mediális közegek közötti váltásban. Az egységes és stabil kiadási szerkezet helyébe a *belépési profilok* léptek, amelyeken keresztül a felhasználó a maga számára definiálhatja azt a rendet, amelyben a szövegeket olvasni kívánja. A belépési profilok készülő elektronikus kiadásaink előre meghatározott, állandó elemei, de hogy egy adott kiadásban éppen mely belépési profilok szerepelnek, az a kiadandó anyag jellegétől függ.

A menüben tehát nem egy lineárisan rögzített struktúra fő fejezeteit jelző megnevezések találhatóak, hanem olvasási opciók. A felhasználó dönthet, hogy a kiadásban hozzáférhető szövegeket kronológiai, avagy betűrendben, műnemi-műfaji felosztásban, a szövegforrások típusai, jellege szerint közelíti meg, illetve választhat speciális böngészési szempontokat is, ha például a fordításokat vagy a levelezést akarja vizsgálni. A kiválasztott opció után újabb és újabb választási lehetőségeket kínál, fokozatosan szűkítve a halmazba tartozó szövegek körét, mígnem eljuthatunk az éppen olvasni kívánt egyedi szövegforráshoz. Ha viszont mondjuk egy versciklus vagy egy fizikailag egybetartozó, de ciklusként nem értelmezhető kéziratcsomó tanulmányozása a célunk, akkor azt kiválaszthatjuk mint *szövegforrás-csoportot*, mely a kiadás alapegységét képező szövegforrásokból definiált nagyobb egység. (A szövegforrás-csoport abban tér el a szövegidentitástól, hogy ez utóbbi által összefogott szövegforrások között genetikusan természetű kapcsolat van, míg a szövegforrás-csoport esetében a szerzői

kompozíciós szándék vagy a forrás fizikai adottsága a csoportképző elem.)

E belépési profilokat, azaz opcionális olvasási szerkezeteket kínáló kiadás az alapegységét jelentő szövegforrások adatbázisára épül, melyben minden egyes szövegforrás meghatározott *nomenklatúra* szerinti leírása is megtalálható. E metaadatokból generálódnak a kiadás egésze szintjén a belépési profilok, az egyes szövegforrások szintjén pedig a *szövegforrás-navigátor* adatai. Minden szövegforráshoz tartozik ugyanis egy táblázatba foglalt adatsor, melyben megtalálhatóak a forrás lelőhelyére, típusára (például nyomtatott vagy kéziratos és ezek altípusai), jellegére (önálló, csoportos, kéziratcsomó része), keletkezési idejére vonatkozó alapadatok, illetve új sorokban az adott forrással szövegállapotukban egyező *társszövegforrások*, illetve a forrástól szövegállapotukban különböző *szövegváltozatok* adatai is (ha vannak). További opciók is lehetnek, úgymint fordítások esetén az eredeti mű adatai vagy különféle kapcsolatok jelzése (például levelezésnél), itt lehet váltani a kritikai és az olvasószöveg, valamint a genetikus szöveg között, s innen érhetőek el a forráshoz tartozó szöveges magyarázó jegyzetek is. Hasonló funkciójú a szövegforrás-csoportokhoz tartozó navigátor is.

A szövegforrás-navigátor már a Folio-platformra épülő, lineáris szerkezetű kiadáskonceptióban is megvolt, éppen egy ugyanilyen platformon készült Goethe-kiadás adta hozzá az ötletet. Igazi funkcióját azonban csak az adatbázis-szerkezetet teljes következetességgel megvalósító, szövegforrás alapú kiadásban nyerte el, mikor is az opcionális olvasás lehetőségével a kiadás szintjén megszűnt a rögzített rend, s a linearitás helyébe a hálózatos szerkezet lépett. A szövegforrás mint alapegység különböző halmazok részeként jelenhet meg a felhasználó választása szerint, s ezzel az olvasás éppen aktuális helyének érzékelése és kezelése (mely egy könyvben elemi adottság) megoldandó problémává válik. A kiadás egészének szintjén részben a menü, részben a halmazok hierarchiáját ágrajzban megjelenítő fejléc lehet a megoldás, míg az egyes szövegforrás esetében a navigátor jelöli ki annak pozícióját a hálózatos szerkezetben. A szövegforrás-navigátor (s a szövegforrás-csoport navigátora) így hálózati csomópontként funkcionál, ahonnan a szövegforrás (vagy szövegforrás-csoport) felől szemlél-

hetők és érhetőek el a hálózatból egyáltalán belátható tér más csomópontjai, az ugyancsak magukban álló szövegforrások (illetve szövegforrás-csoportok) navigátorai.

## A szövegforrások szegmentálása

A szövegforrás mint e kiadáskonceptió elemi egysége alapesetben megőrzi lineáris szervezettségét. Úgy is mondhatjuk, ez őrzi meg egyedül a 'könyv' mediális sajátosságait ebben az adatbázisra épülő hálózatos szerkezetben, a megsokszorozódó források ellenére is. De csak alapesetben, mert a kiadásnak vannak olyan részelei, amelyekben elkerülhetetlen ennek az elemi egységnek a *szegmentálása*. A levelezéskiadások készítőinek például alapvető gondja, hogy egy-egy levél egyrészt lineárisan szervezett egységet képez ugyan, másrészt viszont egymást követő témái nem feltétlenül ezen egységen belül, pusztán egymásra vonatkoztatva értelmezhetőek, hanem inkább más levelek kapcsolódó részeivel összefüggésben. Ebből következően megoldandó feladat az így kialakuló, a szövegforrások részeit összefűző hálózatos szerkezet láthatóvá tétele, ami egy könyvben elsősorban a jegyzetekben valósítható meg, de csak bonyolult ide-oda utalásokkal, rendkívül nehézkesen és kevésbé átláthatóan. Az elektronikus közegben lehetőség nyílik arra, hogy egy-egy levélnek a lineáris egységen belül létező elemeit elkülönítsük, ezeket összekapcsoljuk más levelek tartalmilag érintkező szövegelemeivel, s egységes magyarázattal ellátva együttolvashatóvá tesszük azokat. (Hasonló elvet valósít meg a tárgyi és nyelvi magyarázatok integrált adatbázisa is, mert a különböző szöveghelyek így összekapcsolhatóvá és kereshetővé válnak.) Vagyis az egyik olyan terület, ahol szükséges a szövegforrás mint a linearitást őrző alapegység szegmentálása, a mikrohálózatos természetű tartalmi kapcsolatokban fedezhető fel.

A másikat a szövegek összevethetőségének a biztosítása jelenti, hiszen, mint korábban említettem, a terjedelmes szövegforrásokból generált genetikus szöveg nem feltétlenül képes aprólékos összehasonlító vizsgálatokat megalapozni, vagyis összevethető egységekre kell bontani azokat. A harmadik területet az egymásba fonódó szövegforrások kezelhetősége jelenti, vagyis mikor

például egy mű vagy egy levél mint önálló szövegforrás tartalmaz egy verset, ami tehát része annak, de amelyet önálló szövegforrásként is meg kell jeleníteni a kiadásban. (Egyébként a szerzői ciklusok vagy a kéziratcsomók mint önálló szövegforrás-csoportok megképzése is a szegmentálás technológiájával történik.) A szövegforrások szegmentálása persze bizonyos mértékig óhatatlanul önkényes. Hogy melyek egy levél fő témái vagy melyek a szövegforrások egymással összevethető főbb elemei, alapvetően biztonsággal megítélhető, a szövegforrás-részeket azonban karakterpontossággal kell kijelölni, s e téren az esetek nagy részében több adekvát megoldás is lehetséges. A szegmentálás tehát az anyag sajátosságai miatt egyszerre elkerülhetetlen és elkerülhetetlenül önkényes valamelyest. A szöveg kiadójának döntése, melyet vállalni kell és láthatóvá kell tenni, mint minden hasonló szerkesztői beavatkozást.

A szövegforrások szegmentálásával jönnek létre a *szövegforrás-részek*, egy szövegforrás-rész tehát egy szövegforráson belüli egy szövegegység. A szövegforrás-részek a kritikai szövegekben szövegszekvenciákhoz, az olvasószövegekben szövegmezőkhöz kötődhetnek (de, s épp ezért a szövegforrás-részek határai nem feltétlenül esnek egybe a kritikai és az olvasói szövegben). Az egy szövegidentitáshoz tartozó kritikai szövegek egymással szövegszerű kapcsolatban lévő szövegforrás-részei *szövegszekvenciát* alkotnak, s ezeket a szövegszekvencia-kapcsolóval lehet láthatóvá tenni. A szövegszekvencia a szövegek összevetésének, a szövegalakulás feltárásának eszköze, így a *kritikai szövegek*hez kapcsolódik, azok által jeleníthető meg. A különböző olvasói szövegek egymással tartalmi kapcsolatban lévő szövegforrás-részei (és akár önálló, teljes szövegforrások is) *szövegmezőt* alkotnak, melyet a *szövegmező-navigátor* kezel. A szövegmezőt tehát tartalmi elemek képezik meg, az értelmezés eszköze, épp ezért az *olvasószövegek*hez kötődik.

Egy-egy szövegmezőhöz összefoglaló jegyzet, vagyis jegyzetmező kapcsolódik, mely tartalmilag a szövegmezőbe sorolt szövegforrás-részekhez, szövegforrásokhoz kötődő háttérinformációk összefoglalása. A szövegmezők, melyek maguk is szövegszegmentumok nemlineáris halmazai, további hálózatokba szerveződnek, *életrajzi és történeti kronológia* generálható standard szerkezetük

alapján, valamint *eseménysorok*, melyek az egymással tartalmi összefüggésben lévő szövegmezők olyan halmazai, melyek hosszabb időtávot fognak át (egy szövegmező több eseménysorhoz is tartozhat). Az eseménysorok különféle típusúak, lehet például egy időben elhúzódó, több egymásra épülő szakaszban folytatott vita, amely így több különböző, de egymással mégis szorosan összefüggő szövegmező kapcsolatba léptetését igényli. Ezek közé tartozik egy levélben vagy önéletírásban kommentált vers alakulástörténete, s az eseménysorokhoz hasonló szerkezetűek a motívumok, toposzok konkordanciáit feltáró mezőstruktúrák is.

A szövegmező mint a lineáris szerveződésű szövegeket átszövő nemlineáris struktúra embrionális formában éppen a konkordancia-probléma kezelésére került képbe, már a Folio-platform próbaverzióiban. Ebből bontakozott ki a *Pályám emlékezete* című Kazinczy-önéletírás könyv formájú kiadásában alkalmazott módszer, mely a szövegforrásokat szegmentálta, az így képzett egységeket pedig a margón lévő oldalszámokkal (tulajdonképpen linkekkel) összekapcsolta és egyesített jegyzetekkel látta el. A könyv elektronikus kiadássá adaptálása pedig a módszer kiterjesztő átdolgozásához, a fogalmak újradefiniálásához és új fogalmak bevezetéséhez vezetett, ami végül azt az egységes értelmezési keretet adta ki, melyet az imént röviden leírtam. Mindeközben a folyamatosan felmerülő problémák megoldásának belső logikáját követve ráébredtünk pozíciónk alapvető megváltozására. A szövegforrások egységének megbontása és a szövegforrás-részek mezőstruktúrákba rendezése az elektronikus közeg radikálisan új szövegszerveződését juttatja érvényre, amely radikálisan új olvasásmódot kíván. Itt nyílik meg a tér az elektronikus kritikai kiadás saját-szerű kiteljesedésére, a csak itt és csak így elérhető új tudás generalására, de ez egyben megkívánja a könyvből sarjadzó, sajátáttanult gondolkodásmód lényegi átprogramozását is.

Mindaz, amivel foglalatostkodunk az elektronikus kritikai kiadások létrehozása kapcsán, beilleszkedik abba a nagy olvasástörténeti váltásba, amely korunkban végbemegy. Az éppen húszesztendős internet világában felnövekvő mai fiatal nemzedékek egészen más kulturális mintázatokat követnek a tudás létrehozásában és el-

sajátításában, mint ami eddig századokon át érvényben volt. Az elektronikus kritikai kiadás, ha következetesen alkalmazkodik közegéhez, már e mintázatokat követi, még ha készítői jobbára a korábbi közeg tudásszerkezetében nevelkedtek is, s attól törek-szenek elszakadni kitérőkkel teli munkájuk során. Jól hangzana épp ezért, ha egyfajta összegzésként a „papír”-tól a „képernyő”-ig vezető útról lehetne beszélni, csakhogy ez így nem lenne igaz: az út egyik alapvető tanulsága, hogy a kettő nem játszható ki egymás ellen, viszonyuk nem lehet vagylagos. Épp különeműségük miatt másra jó, másként használható egy kritikai kiadás papíron és másra jó, másként használható képernyőn: mindkettőre szükség van. A „papír”-tól el kell jutni a „képernyő”-ig (és a másik irány-ból úgyszintén meg kell tenni az utat), de csak hogy mindkét közeg otthonos és kézhez álló legyen.





TEORETIKUS DILEMMÁK  
A SZERZŐI KRITIKAI KIADÁSOKBAN



*Bodrogi Ferenc Máté*

DOLOGI HUROK A SZELLEMI  
MŰVELETEN: A SZÖVEG MINT  
NYOMTATOTT TERMÉK

*A Kazinczy Ferencz' Munkáji:  
Szép Literatura kiadástörténetéhez\**

Kazinczy Ferenc *Szép Literaturájának*<sup>1</sup> kiadásakor az egyik kulcskérdés az volt, hogy ha nem akarunk is az eredetivel formailag teljesen megegyező hasonmás kiadást létrehozni (hiszen a Kazinczy-életműsorozat elveiből következően egy kritikai igényű forráskiadás megalkotása a cél), hogyan emeljük ki mégis az anyag ezen lényegi sajátosságait? A probléma szokatlan lehet, hiszen a kritikai kiadások az eredeti hordozó tulajdonságait inkább csak leírni törekednek, megjeleníteni kevésbé. A forma reprezentációja, mondhatni, más műfaj. A *Szép Literatura* sajtó alá rendezőjeként mindazonáltal a továbbiakban azt a tételt szeretném körüljárni, hogy annak bármiféle tudományos, illetve fakszimile kiadása kudarcra van ítélve, mert ez a kilenckötetes korpusz szövegcsokorként kritikai jegyzetapparátus nélkül már nincs velünk. De szövegcsokorként való definiálása egyébként is eleve a veszteséggel szembesít, amennyiben a *Szép Literatura* kilenc kötete nem csupán szövegcsokor, hanem esztétikai médium, mely műalkotás-ként, vagyis érzéki élmény voltával együtt nyújthatja csak a megértés optimumát.

A lipcsei tipográfus, Georg Joachim Göschel 1785-től saját üzemet épít ki, mely idővel igen híressé válik; vele dolgozik többek között Goethe és Schiller is, mígnem – itt és most lényegtelen okok miatt – átpártolnak Johann Friedrich Ungerhez. Az egyébként is

\* A tanulmány az MTA–DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport programja keretében készült, melynek vezetője Debreczeni Attila, és az OTKA (K K108831) támogatásával jött létre.

<sup>1</sup> KazSzL.

igényes Göschen ekkor összeszedi minden erejét, és hozzáfog élete vállalkozásához, Christoph Martin Wieland műveinek monumentális kiadásához. Ezek 1794 és 1801 között jelennek meg harminchat kötetben és hat pótkötetben, rézmetszetekkel, negyedréti alakban, a papírtól kezdve az antikva betűig reprezentatív kiállításban.<sup>2</sup> Göschen szakmai programja: nem luxuskiadások, hanem elegáns, a régiek szellemében fogant egyszerű, szép és szabatos könyvek; türelem és gondosság fényűzés nélkül; egyszerűség, tisztaság, szép színek, jó betűformák, erős, fekete nyomtatás szép papíron.<sup>3</sup> Kazinczy e Göschen-féle Wieland-sorozat rajongójává válik, mely egyik ki nem mondott mintája is a *Szép Literatura*nak; ismeri, kedveli és használja a lipcsei kiadó termékeit, annak Wieland-féle kiadványaira többször is hivatkozik levelezésében, ezen túl pedig két, a sorozatot illető német előfizetési felhívás nyomtatványkivágata is fennmaradt kézírathagyatékában.<sup>4</sup>

Érdekes, és bizonyára nem véletlen, hogy Kazinczy Wielanddal való első találkozásának emléke is mélyen könyvészeti. 1777 tájáról, útban Bécs felé, Weingand János Mihálynak a pesti Beleznyaházban található könyvesboltjában: „midőn Weingand a’ csomót végig forgatá, szemembe tűnt a’ Wieland’ Musárona és Gratzíájji, hollandi papirosra ’s Geysernek sok képeivel, vignettivel, Oeser után. Nem ismerém a’ Wieland’ nevét, nem a’ könyvet, de a’ szép nyomtatás kíványt támaszta bennem, azt megvenni.”<sup>5</sup> A vásárlás

<sup>2</sup> Fritz FUNKE, *Könyvismeret: Könyvtörténeti áttekintés*, ford. MAGYAR István, Budapest, Osiris, 2005<sup>2</sup> (Osiris Kézikönyvek), 198.

<sup>3</sup> Frédéric BARBIER, *A könyv története*, ford. BALÁZS Péter, Budapest, Osiris, 2006 (Osiris Kézikönyvek), 322.

<sup>4</sup> Kazinczy Ferenc levele Rummy Károly Györgynek, Széphalom, 1809. dec. 28. = KazLev, VII, 183 (1628); Kazinczy Ferenc levele Kis Jánosnak, Széphalom, 1814. febr. 26. = KazLev, XI, 244 (2604); Kazinczy Ferenc levele Helmecky Mihálynak, Széphalom, 1814. febr. 27. = KazLev, XI, 254 (2608); MTA KIK, 633/III. 230a–231a. f.; MTA KIK, 633/V. 148a. Vö. KazSzL, 1072, 1124, 1127.

<sup>5</sup> KAZINCZY, *Pályám emlékezete III.* = KazPE, 574. Az autobiografikus epizód szövegváltozatai: „Pesten keresztül menvén, hogy Bécsig legyen valami olvasni valóm, elmenék a’ Weingand’ Könyves-boltjába, ’s ott megvevém a’ Wieland’ Gratzíájji és Musáronát, sem Wielandnak sem a’ két Munkának nem hallván soha hírt, de úgy ítélvén, hogy a’ mit illy pompával nyomtattak, ’s a’ legszebb hollandiai papirosra, annyi réz metszéssel, nem lehet méltatlan figyelmemre.” Lásd KAZINCZY, *Kazinczy Ferencz’ saját kezével irtt Autobiographiája 1785ig = Uo.*, 458. „Midőn az a’ csomót végig forgatá, szemembe tűnt két gyönyörű

motivációja mindegyik vonatkozó retrospektív szövegváltozatban megegyezik: „Wielandnak nevét még soha nem hallottam, 's a' nem ismért könyvek' megvételére a' szép kiadás 's a' rezek indítottak, nem a' tisztelt név.”<sup>6</sup>

A „szép kiadás”, a könyv mint olyan, ugyanakkor már kisgyerekként fontossá válik Kazinczy számára, legalábbis visszaemlékezései szerint: „Nagy örömemet leltem abban ha a Semlyéni Paphoz mehettem, s az engem könyvei közt hagyott. Sorban szedtem-ki könyveit a fiókokról, s mint később örültem ha szép rézre akadtam ott a hol azt nem leheté várni, úgy örültem ha szép betűjű, széppapírosú nyomtatást kaphaték. Szemem leginkább a Helvetziai nyomtatásokat szerette, s ámbár iskolai életemnek egész ideje alatt soha sem tudtam megtanúlni a Katechismust, a Bázeli kiadását a Hejdelberginek, Imhofnál, gyönyörködve néztem magam előtt, a nélkül hogy olvasni kedvem jött volna.”<sup>7</sup> A szinte mániákus gyermekkori könyvimádat más szövegváltozatokban is feltűnik, ahol szintén elevenek a bázeli címlapok „hosszúkársra formált veres nagy betű”, a metszetek s a „szépfajérségű” papírosok. Kazinczy e „könyvdúlást” szó szerint szerelmeskedésként, testi gyönyörként írja le, melyek végeztével a semlyéni prédikátor rendszerint kitép egy-egy metszetillusztrációt, vagy ha olyan nincs már, a fóliókötetek veres betűs címlapjait, hogy a kis Kazinczy magával vihesse.<sup>8</sup> A kis Kazinczy és a Széphalmi Mester között

nyomtatású munka, holland-papírosra, 's Geyszernek sok rezeivel, Oeser után: Musarion, Wielandtól, és a' Grátziák. Nem ismerém a' két munkát, nem a' Wieland' nevét, nem az Oeserét és Geyszerét; de nem hittem hogy rossz munkát nyomtathattak volna illy csínnal, 's megvettem azt.” KAZINCZY, *Pályám emlékezete VI.* = *Uo.*, 733.

<sup>6</sup> KAZINCZY, *Az én életem* = *Uo.*, 423.

<sup>7</sup> KAZINCZY, *Kazinczy Ferencz' Élete... [II.]* = *Uo.*, 398.

<sup>8</sup> Vö. „Elsőbb esztendeim felől nem emlékezem egyébre, mint arra, hogy a' Predikátor' könyveit, hova gyakorta elküldöttek, szerettem dúlni; gyönyörködtem a' címlapok veres nagy betűjűin, a' képeken és fametszéseken, a' miket a' könyvekben találtam; és hogy a' Palatinátusi Catechismus' bázeli nyomtatása szememnek nagyon hízelkedett, még minekelötte olvasni tudtam. Mint sokkal később a' Philosophiának legmélyebb titkai, úgy akaszgatott-el ezen gyenge időmben az, hogy betű és betű egy formájú lévén, mi által szebb ez a' nyomtatás mint minden más könyvé.” Lásd KAZINCZY, *Kazinczy Ferencz' saját kezével írt Autobiographiája 1785ig* = *Uo.*, 446. „Makódy nevű Predikátorunkhoz hordatám el magamat, 's fő gyönyörűségemet abban lelém, hogy a' vén Pap'

pedig egyenes ági a leszármazás: „midőn ezen szerelmeskedésemre emlékezem, erősebben hiszem, hogy lelkeinkben szenvedelmink embriókként fekszenek. Ezt bennem az idő nem fogyasztotta, hanem nevelte.”<sup>9</sup> Az a bizonyos *Heidelbergi Káté* „könyvként” gyönyör, „munkaként” viszont tehertétel: „S a Káté még azután is mindég igen kedves könyvem volt, midőn magát a Munkát, mellyet tanulni minden verés és kínzás mellett soha nem tudtam, gyűlölöm.”<sup>10</sup> Szó van tehát valamiről, ami szöveggként, jelentésként, hermeneutikaiként kín, dologként, műtermékként viszont élvezetforrás. A visszaemlékezések semlyéni prédikátora a jelentés, a szellem embere, aki vallja és hirdeti a textust, ugyanakkor nem igazán érdekli annak materialitása, nem rest kitépni a képet, csonkítani a könyvet. A kis Kazinczy ezzel szemben a nyomtatvány anyagának szerelme, aki gyűjti a képeket és a címlapokat, de

könyveit összedúlhattam. Kivált a’ Bazileai kiadásokat szerettem, igen fejér papirosáért, ’s szép metszésű betűjiért.” Lásd KAZINCZY, *Pályám emlékezete III.* = *Uo.*, 562. „Makódi nevű predikátorunkhoz hordatám el magamat; mert az eléggé gyenge volt minden látogatásom’ végével könyveiből kitépni a’ rézmetszéseket, és egy illyennel eresztetni haza. Midőn nem vala többé mit kitépni, a’ foliókötetek’ veres betűkkel is nyomtatott czímlapjukat tépte ki.” Lásd KAZINCZY, *Pályám emlékezete IV.* = *Uo.*, 681. „Makódy nevű Predikátorunkhoz hordatám el magamat, ’s végig dülám a’ vén ember’ könyveit, szerencsésnek tartván magamat, ha képre találhaték benne, vagy ha Bázeli kiadásúra akadtam. Szemem nagyon megszerette a’ Haase által metszett betűket ezekben, ’s azt a’ szépfejérségű papirost.” Lásd KAZINCZY, *Pályám emlékezete VI.* = *Uo.*, 721.

<sup>9</sup> *Uo.*, 721. Vö. „Midőn visszemlékezem e’ szenvedelmimre, nem tudom elhítni magammal, hogy ezek megmagyarázhatatlanul embriókként nem fekszenek lelkeinkben. Az idő nem fogyasztotta őket, sőt naponként neveli.” Lásd KAZINCZY, *Pályám emlékezete III.* = *Uo.*, 562. „Még emlékezem, hogy valamikor bazeli nyomtatású könyvet nyitottam meg nála, a’ Haase által metszett hosszúkás betűkkel, ’s az Imhof Rudolf műhelyéből, azzal a’ szépfejérségű papirossal, olly gyönyörködéssel tudtam azt nézni, mellyet senki sem érte, ’s visszaemlékeztvén ezen örömirre, erősebben hiszem, hogy későbbi szenvedelmink lelkeinkben embriókként fekszenek. Az idő ezt sem fogyasztotta, sőt naponként neveli.” Lásd KAZINCZY, *Pályám emlékezete IV.* = *Uo.*, 681.

<sup>10</sup> KAZINCZY, *Kazinczy Ferencz’ saját kezével irtt Autobiographiája 1785ig* = *Uo.*, 446. Vö. „’s ámbár egész iskolai pályám alatt soha sem tudtam semmit kevésbé megtanulni mint a’ Heidelbergi Nagy-Kátét, a’ könyv’ Bázeli kiadását mindég irigyletem társaimnak”. Lásd KAZINCZY, *Az én életem* = *Uo.*, 407.

akit hidegen hagy a betűszem, a felirat, a szövegmondat „immaterialis beíródása”.<sup>11</sup>

Az illető téma, vagyis a kiemelt figyelem a kommunikáció anyagszerűsége iránt egyáltalán nem újdonság, sőt mindig is része volt – magas színvonalon – a magyar filológiai/textológiai gyakorlatnak papirologiaként, epigráfiaként, kodikológiaiaként, paleográfaiaként, vagy éppen nyomdászattörténetként. Új kérdésekkel színezett nyugat-európai távlatok a közelmúltban mégis több hullámban, több szakmai értelmező közösséget érintően tagozódtak be hazai irodalom-, kultúra- és médiatudományos gondolkodásunkba.<sup>12</sup>

Ezeknek az alapvetően mediális látásmódoknak a lényege a materiális tényezőket, lejegyzőrendszereket illető kitüntetett figyelem, amelyek láthatóvá tehetik az értelem vagy a jelentés „légius képződményeivel” eltakart, de azokat alapjaiban meghatározó effektusokat, vagyis az értelemképződés „csendes alapjait”.<sup>13</sup> A kérdést, hogy a kommunikáció médiumai hogyan befolyásolják a jelentés előállítását, az a meggyőződés kíséri, miszerint a jelentésszerkezet nem választható el hordozójától, tehát adott esetben a tipográfiától, a nyomtatottságtól. Fontos összefüggés, hogy ezen távlatok gumbrechtianus változata nem a hagyományos jelölő-jelölt viszonyban gondolkodik, melyben a kifejezés állna mintegy szemben a tartalommal, hanem szubsztancia és forma kettősében, ahol szubsztancia maga az anyag, amely egyszerűen csak teret tölt ki, amelybe belebotlunk, amelynek tömege van (ilyen a festék, a tinta, az ólom, a rost),<sup>14</sup> vagy amely legalábbis valamiféle fizikai létmóddal bír, mint a hang és a fény. Ezek a

<sup>11</sup> Vö. KULCSÁR SZABÓ Ernő, *Az immateriális beíródás – Az esztétikai tapasztalat medialitásának kérdéséhez = Az esztétikai tapasztalat medialitása*, szerk. KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, SZIRÁK Péter, Budapest, Ráció, 2004, 9–36.

<sup>12</sup> Pl. *A látható könyv: Tanulmányok az irodalmi medialitás köréből*, szerk. HÁSZFEHÉR Katalin, Szeged, Tiszatáj, 2006 (Klasszikus – magyar – irodalom – történet. Tanulmányok, 2); *Történelem, kultúra, medialitás*, szerk. KULCSÁR SZABÓ Ernő, SZIRÁK Péter, Budapest, Balassi, 2003.

<sup>13</sup> KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *Hermeneutikai szakadékok*, Debrecen, Csokonai, 2005 (Alföld könyvek, 17), 87, 92.

<sup>14</sup> Vö. Hans Ulrich GUMBRECHT, *A jelenlét előállítása: Amit a jelentés nem közvetít*, ford. PALKÓ Gábor, Budapest, Ráció, Historia Litteraria Alapítvány, 2010, 20, 31, 92.

fundamentumok nem lingvális jellegűek, sőt az illető vonulatok ódzkodnak is mindenfajta túlhajtott nyelvi relativizmustól vagy univerzál-hermeneutikai totalizációtól, az ember artefaktumok általi *mediális* (s kevésbé a nyelvi) *megelőzöttségét* vallva. A szubsztancia itt nem kultúra, sokkal inkább natúra. A fa, a kő nem szorul emberi jóváhagyásra és felhatalmazásra, önmagában nem alkot hermeneutikai információt, ám bármiféle humánspecifikus reláció csakis közvetítő teljesítményének köszönhetően lehetséges. A szubsztancia mindig valamilyen, akár alaktalannak tetsző formában, valamiféle strukturált közegként, egy háttér mintázataként lesz emberi kihívás, s ez foglalja magában a jelentés így talán szokatlan fogalmát is.<sup>15</sup> Jól láthatóan a tisztán anyagi és a tisztán szellemi karteziánus szembeállítás, a *res cogitans* és a *res extensa* oppozíciója destruálódik itt – a hermeneutikai hagyományhoz képest karakteresen másként, ám nem is egészen antihermeneutikaiként –, melyek ugyanakkor megkülönböztethetők, még ha egy mindenkori kölcsönviszony szerves összetevőiként is.

A Gumbrechtéhez hasonló teóriák éppen azt hangsúlyozzák, amiről Kazinczy mesél idézett visszaemlékezéseiben: hogy a bázezi díszkiadásokkal való „szerelmeskedés”, illetve a kommunikáció bizonyos formái az anyagi tényezőkön keresztül érintik meg a kommunikáló testét. A médium a maga anyagiságában pedig elsősorban nem a megértés útján férhető hozzá, vagyis létezik neminterpretatív (hermeneutikai munkát nem igénylő, érzéki, spontán, zsigeri, Kazinczyval: *embrionális*) hozzáférés is a világ dolgaihoz. Ez az alternatíva azonban önmagában nem létezhet, csupán az esztétikai tapasztalat hatáseggyüttesének összetevőjeként, mivel az értelmezés nem egy dologgal való (akár gyönyörteli) szembesülés „második” fázisa, hanem már mindig is ott van dektáló szemünkben, kezünkben vagy fülünkben: a *tiszta szöveg* (Klartext)<sup>16</sup> feltételezése illúzió, mert az értelmezés még az „embrionalitást” is mindig megelőzi. Az irodalmi olvasáshoz ha-

<sup>15</sup> A jelentés „rég” fogalmához: „figyelman kívül hagyni például a karakterek anyagiságát a viaszban, a papiruszon vagy a pergamenen a »jelentés« és a »szellem« dominanciájának történeti feltétele volt a nyugati kultúrában”. (GUMBRECHT, *A jelenlét előállítás...*, i. m., 16.)

<sup>16</sup> Vö. KULCSÁR SZABÓ, *Az immateriális beíródás...*, i. m., 28.



sonló érzéki tapasztalatokat, kulturális-performatív határeseteket másfelől viszont éppen az tüntetheti ki, hogy jeláramlásukban képesek a jelölők megőrzésére. Vagyis nem teljesül maradéktalanul az az álláspont, miszerint ahhoz, hogy egy jel szemantikailag megjelenhessen, materiálisan el kell tűnnie.<sup>17</sup> A jel jelként való megértése, amikor a szöveg már nem kizárólag vizuális konstrukció, amikor a „könyvből” „munka” lesz, vagyis amikor Kazinczy már nem a hollandi papiros és Geysler metszetei miatt rajong a Wieland-művekért, annak materiális elhalványulását eredményezheti bár, ám semmiképpen sem az eltűnését, hanem a kettő olyasféle összjátékát, amely igen fontos Kazinczy számára.

Földényi F. László vonatkozó okfejtése szerint egy festményt nézve éppen azt nem szabad látni, ami a látványt egyáltalán lehetővé teszi (a festéket, annak állagát, az ecset nyomát, a vásznat, a szövését), és a könyv lapjaira sem mint papírlapokra vagyunk elsősorban kíváncsiak; mint írja: „[e]gy ablakon sem nézhetek ki úgy, hogy egyszerre figyeljem a kinti világot és az üveget”.<sup>18</sup> Bizonyos értelemben, szépirodalmi fikció és az azzal történő találkozást garantáló materiális hordozó ütköztetéseként Földényinek kétségkívül igaza van, e dolgozat azonban egy 19. századi kilenczkötetes fordítássorozat kritikai igényű forráskiadása kapcsán mégis arra szeretne rámutatni, hogy „kinti világ” és „ablaküveg” – az ablakkeretről nem is beszélve – olykor nem zárja ki egymást a „figyelem” végeredménye, működtetése szempontjából, sőt. Gumbrechtel: „[A] jelentéssdimenzió mindig uralkodó lesz, ha szövegeket olvasunk – de az irodalmi szöveg képes a tipográfia, a

<sup>17</sup> Kulcsár-Szabó Zoltán, miközben minderről Aleida Assmann egyik tanulmányát ismertetve beszél, a közlekedési táblák szemiozisztát hozza fel a sztenderd jeláramlás egyik mintapéldájaként, mely esetben az egész biztosan összeomlana, ha a dekódolás nem járna együtt a táblák materialitásának kiiktathatóságával. (Uo., 97.) Vö. még: „A jel jelként való megértése pedig (mindenki tudja ezt, aki – jó okkal – nem hajlandó elidőzni egy közlekedési vagy egyéb veszélyt jelző tábla érzéki szépségénél) materiális »eltűnését« feltételezi.” (Uo., 63.) Gumbrecht az argentin tangó hagyományát hozza fel távolról kapcsolódó példaként, mely meglehetősen bonyolult táncstípus meglehetősen bonyolult zenéjének nem véletlenül nincsen szövege. GUMBRECHT, *A jelenlét előállítás... i. m.*, 90.

<sup>18</sup> FÖLDÉNYI F. László, *Képek előtt állni: Adalékok a látás újkori történetéhez*, Pozsony, Kalligram, 2010, 11.

nyelvi ritmus vagy akár a papírillat jelenlét-dimenzióját játékba hozni.”<sup>19</sup>

Az inskripció a *tipográfia* terminusának ’tüposz’ (τυπος) előtagja, mely vésett ábrát jelent, vagyis a betű grafikumát. A fentiek tükrében az értelmezés semmiképp sem *uralja* ezt a grafikumot, a szöveg testi jelenlétét, az információ technikai bevéődését, ugyanakkor a megértés szellemi, vagyis testetlen folyamata az esztétikai kommunikációban sosem az inskripció, a tüposz, a véset felszámolásával jár, hanem mindig együtthatásokkal.<sup>20</sup> A jelölő „külsődlegessége” tehát bonyolult, de semmiképp sem alá- és fölérendelt egységben működik együtt a jelentéssel, a „mögöttiséggel”. Ezt a folyamatot, a bevéődést és a kikopást nem a legszerencsésebb egymást követő szakaszokként elgondolnunk, sokkal inkább permanens ingaszerű billegésként,<sup>21</sup> amely mindig más-más

<sup>19</sup> GUMBRECHT, *A jelenlét előállítása...*, i. m., 90. A korabeli ún. *silabizáló* olvasás problémaköre (bővebben: ADAMIKNÉ JÁSZÓ Anna, FLECKENSTEINNE CSERVENKA Júlia, KÖNYVES-TÓTH Lilla, MÉSZÁROS István, *A magyar olvasástanítás története: Az olvasásról az olvasásért: az élő ábécé* szerk. ADAMIKNÉ JÁSZÓ Anna, Budapest, Tankönyvkiadó, 1990, 8, 31, 45, 53, 70), illetve a II. Ratio Educationis utáni ún. *hangoztató* vagy *betűzetestő* módszerek (Uo., 72–75) paradigmaticus érvénnyel mutatják meg az illető materiális–immateriális együttműködés nyomait, azon forgalomban lévő olvasókönyvekről nem is beszélve, amelyek a megtanulandó betűket azokkal kezdődő tárgyak képével társították, vagy a betűk alakját feleltették meg azokhoz hasonlatos tárgyak alakjával, így került az ’A’ mellé körző, a ’C’ mellé patkó stb. (Uo., 9.) Az intermedialis átmenetek, a kép és a hang, a *grafé* és a *foné*, illetve ezek olvasást illető kísérőjelenségei (pl. fonomimika, szótagolás) foglalkoztatták tehát Kazinczy korát (is), sőt Döbrentei Gábor két munkát is szentel mindennek (*Pali és Minka olvasni tanul: Betűk ismertetére ’s olvasására tanító ábéczés könyv képekkel jó kis fiúk és leánykák számára*, Pest, Wígand Ottó, 1829; *Magyar ábécze, olvasásban, gyakorlás végett előleges oktatás*, Pest, 1834). Az előbbi díszkiadvány szintén ábrákkal illusztrálja a betűket; nemcsak az olvasógyakorlatok, hanem az olvasmányok is szoros kompozíciós egységet alkotnak a képanyaggal. (Uo., 74.)

<sup>20</sup> Az efféle interpenetrációk egyik szép allegóriája Kazinczy azon cikkrészlete a *Hazai Tudósításokban*, melyben Nicolas Poussin festményét kommentálja, s melyet Váczy János így ismertet: „egy pásztorleány és három pásztor egy pásztor sírjára akadnak a mezőn. A legidősb lehajol s a kövön e szavakat olvasza [látja, hangoztatja]: Et in Arcadia ego; a másik *elgondolkozva* reá könyököl [hallgatja], míg a harmadik ujjával *tapintja* meg a betűket, melyeket a leány búsán olvas.” (Váczy János a szöveget az 1118. levél végjegyzetében idézi. Lásd: KazLev, V, 526. Kiemelések, betoldások tőlem – B. F. M.)

<sup>21</sup> Bővebben erről: GUMBRECHT, *A jelenlét előállítása...*, i. m., 87–91.

történetstruktúrában lesz *inkább* hermeneutikai, vagy *inkább* performatív jellegű. Az esztétikai találkozás mindig értelmi és érzékleti effektusok összjátéka, s az egyik mesterkérdés éppen az lehet, hogy az adott eseményben hol jár elől a nem-nyelvi effektusok teljesítménye a diszkurzívval szemben?<sup>22</sup> Ami biztos, hogy e billegő működésmód hatásmechanizmusa manipulálható, s ezt Göschentől kezdve a *Szép Literaturá* kiadóján, Trattner János Tamáson át Kazinczy is jól tudta: a kultúrtechnikai sztenderdek, a tipográfiai trendek az olvasástapasztalat nem választható, nem uralható performatív hangoltságát mindig befolyásolják, történetileg változó lejegyzőrendszerekként. A nyomtatás technikája a szót vizuális műtermékké változtatja, a nyomtatványok mint történetiséggel rendelkező komplex médiumok ugyanakkor kiszakíthatatlanok a szemiotikai közvetítettség alól: a nyomtatvány néma dologiságára mindig rávésődik a tipográfiai jeláramlás, a fraktúr, az antikva, a kötés, a vízjel, az egész laptükör korszak-specifikus közvetítésrendje, mely jelentésegységek szövetségese-ként megalkotja a „tipográfiai embert” (McLuhan), mint amilyen Kazinczy is, aki az illusztrált könyv aranykorában él.<sup>23</sup>

Ekkoriban a betűszem vastag és vékony vonalrészei művészi igényű díszek, az ornamenseknek és a hozzá idomuló betűtípusoknak kompozíciós rendjei alakulnak ki, a betűkép arányosításának és a szóképek ritmikájának tétje van, a fényes velin és az éjfékete nyomdafesték az álom, a címlap külön is műalkotás, pazarló térközök választják el a sorkompozíciókat, a kolumnát pedig széles margók ölelik körül. Ekkoriban tűnnek el a gót fraktúra elefántormányai, megkurtítják nyúlványait, lefaragják csúcsait és hegyecskéit. Az így megtisztított betűszemen nem marad más munka, mint a szögletek latinus legömbölyítése. Gessner, Gleim, Ramler latin antikvával, klasszicizáló díszítéssel nyomtatják műveiket, Schiller is erősen ebbe az irányba hajlik a fraktúrával

<sup>22</sup> KULCSÁR SZABÓ Ernő, *Az irodalomtörténet(írás) problémája: Megírható-e egy hozzáférhetetlen „mibenlét” története?*, Alföld, (63)2012/3, 46.

<sup>23</sup> Ehhez kapcsolódóan megemlítendő, hogy az „aesthetica” fogalmát Kazinczy jellemző módon már fogsága előtt is használja könyvészetileg: „Azt merem állítani, hogy több aethesissel még könyv nem jött ki Magyarországon, mint a’ hollandiai papirosra nyomtatott Júlia.” Kazinczy Ferenc levele ifj. Szilágyi Sámuelnek, Alsóregmec, 1791. jan. 4. = KazLev, II, 137 (351).

szemben; Goethe hosszasan ingadozik, míg végül a fraktúr mellett dönt, „hazafias” édesanyja nagy örömére.<sup>24</sup>

A már emlegetett Göschen és a konkurens Cotta Buchhandlung minőségéhez szokott Kazinczy a *Szép Literatura* születésének egész ideje alatt igazi nyomdatechnikai ínyencként viselkedik. Olyan tipográfiai emberként, aki kéziratain is erősen hajlamos nyomtatási beállításokat rögzíteni, illetve aki nagyapja egyik legfőbb erényeként ezt tartja számon: „Bossányi Ferencznek ifjabb sőt még férfi éveiben is igen csinos kézírása volt, 's a' sorok egyenest folytak, mintha olmozás után voltak volna írva.”<sup>25</sup> Fő szempontjai a művei kiadását illető tervezgetés fázisában: kellő fehér-ségű papír (az eszmény a velencei velin, amely a Pyrker-fordítás kapcsán meg is adatik majd neki),<sup>26</sup> kellően sötét nyomtatószín, s persze csinos betűtípusok, melyek kapcsán Falka Sámuelnek, a budai egyetemi nyomda betűöntődéje igazgatójának betűkészlete a vágyott eszmény.<sup>27</sup> Trattner, aki valóban meglehetősen spórol az ívekkel, a Kazinczy-levelek sugalmazásával ellentétben igen igényes és ügyes szakember,<sup>28</sup> aki a pénzügyi deficit ellenére is lán-

<sup>24</sup> VÁRKONYI Nándor, *A könyv élete a 18. században* = Uó, *Az írás és a könyv története*, szerk. KERESZTÜRI József, szerk. és gond. MEZEY Katalin, Budapest, Széphalom Könyvműhely, 2001. Elektronikus kiadása: <http://mek.niif.hu/01600/01653/html/index.htm> (2013. július 3.). Itt jegyzendő meg, hogy a *fraktúr* erősen kirografikus jellegű, vonalvezetésének metaforája az íróvessző és az alteritás kézírása, míg az *antikva* a mai értelemben vett tökéletes tipográfia, mely a karctű szellemében a metszet íveit imitálja. Goethe édesanyjának példája pedig mindemellett jól demonstrálja, milyen komplex hermeneutikai (ideológiai) dimenziók lebegik körül e materiális formákat is – vagyis hogy a hatás tényleg kölcsönös.

<sup>25</sup> KAZINCZY, *Pályám emlékezete III.* = KazPE, 561.

<sup>26</sup> Vö. A' *Szent Hajdan' Gyöngyei: kritikai jegyzetek* = KazFord, 857–859.

<sup>27</sup> Kazinczy Ferenc levele Helmezy Mihálynak, Széphalom, 1812. jún. 17. = KazLev, X, 18 (2272).

<sup>28</sup> Steinhofér Károly e dolgozat egészének szempontjából is jellemző Trattner/Kazinczy-jellemzése: „A fiatal Trattner János Tamás magyar szellemen neveltetett s így meleg rokonszenvvel viseltetett a magyar nyelv és irodalom iránt. Nagy barátságban állott az akkori irodalom jeleseivel, s így természetesen műveiket mind nála nyomtatták. Különösen Kazinczy Ferencsel állott élénk összeköttetésben, mivel több ízben ellentétbe is került. Kazinczy Ferencnek ugyanis rendkívül finom ízlése volt s nem egyszer adta bizonyítékát annak, hogy értett a könyvnyomtatási esztétikához. De viszont Trattner János Tamás is igen képzett és finom ízlésű könyvnyomtató volt, tehát nem szívesen vette

dzsát tör az illusztrációk mellett. Bár Kazinczy egyáltalán nincs megelégedve a könyvsorozat nyomdászati végeredményével, leszögezhető, hogy a 19. század elején kevés kiadás készül nagyobb közös műgonddal és odafigyeléssel, mint a *Szép Literatura*, amely mint könyvészeti produktum összes hibája ellenére is a tízes évek egyik csúcstermékének tekinthető,<sup>29</sup> tehát tényleg egy esztétikailag kivételes korabeli médium.

Kazinczy azonban nem csupán művészi igényű filosz, hanem kíméletlen nyomdatechnikai kritikus is. Az első három kötetnél, a *Bácsmegyeinél*, a lessingi és herderi meséknél, valamint a gessneri idilleknél a legfőbb panaszja, hogy az egyes történetek nem mindig kezdődnek új lapon. Az ötödik Goethe-kötetnél pedig majd „öszverogy”, amikor meglátja azt a „fösvénykedést”, hogy nem minden felvonás esik oldalkezdetre: „Ki látott már olyat, hogy a’ 111. lapon a’ Clavigó második aktjában két sort tolnak az oszlop végére?”<sup>30</sup> Jellemző módon azért adatná ki többek között a gessneri idilleket is újra, mert az „unciálisok”, a díszítetlen nagy kezdőbetűk némelyike nem a szöveghasáb szélén áll.<sup>31</sup> A nyolcadik kötetben olvasható Goethe-dráma, az *Egmont* pedig nemcsak „gonosz hibákkal” van tele, de ráadásul „kopott betűkkel van nyomtatva”.<sup>32</sup> Mint már volt szó róla, az elsőként megjelenő *Bácsmegyei* tördelésével is gondjai vannak, elsősre viszont tetszik neki Trattner munkája, „csinosnak”, „igen correctnek” találja. Ilyen, amikor Kazinczy dicsér: „Engem elbájolt a’ Bácsmegyei 10dik íve. Szép,

a tanácsokat. Ezt Kazinczy Ferenc jól tudván, kivánságait igen kíméletesen közölte vele, de ha valami nem tetszett neki, azt mégsem hallgatta el. Az az egy bizonyos, hogy Kazinczy Ferenc kritikája jótékony hatással volt a könyvnyomtatás technikai fejlődésére.” STEINHOFER Károly, *A könyv története I, A magyar könyvnyomtatás és könyvkereskedelem rövid története a legrégebb időktől napjainkig*, Budapest, Lampel, 1915. Elektronikus kiadása: <http://mek.oszk.hu/09000/09078/09078.htm> (2013. július 3.).

<sup>29</sup> Vö. MARGÓCSY István, *Kazinczy Ossián-fordítása, posztmodern szemmel = Ragyogni és munkálni: Kultúratudományi tanulmányok Kazinczy Ferencről*, szerk. DEBRECZENI Attila, GÖNCZY Monika, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2010, 99.

<sup>30</sup> Kazinczy Ferenc levele Helmecey Mihálynak, Széphalom, 1815. nov. 7. = *KazLev*, XIII, 266–267 (3036).

<sup>31</sup> *Uo.*

<sup>32</sup> Kazinczy Ferenc levele Helmecey Mihálynak, Széphalom, 1816. máj. 20. = *KazLev*, XIV, 206 (3217).

és igen szép, 's hibátlan."<sup>33</sup> A totális könyvészeti igényességet, vagy máshonnan nézve a „kérek másfél méter piros regényt” meglehetősen speciális esztétikáját az a momentum érzékelteti leginkább, amikor a mester az *Egmont*ot az ötödik kötet pótköteteként kívánja megjelentetni, s így érvel: „ezzel azt nyernénk, hogy az így elkészülendő 9 Kötet a' Bibliothecákban 8 egyforma nagyságú Kötetet fogna tenni, és ez a' 8 Kötet nem lenne hasonlatlan egymás közt vastagságra, testességre nézve, mert Egmont az 5diket, melly most szertelenül vékony, megtestesítené”.<sup>34</sup>

A cél: szép, egyforma könyvek a bibliotékákban; letisztult betűkép, a betűnagysággal arányos sorok és sorközök, és az ezekből következő harmonikus hatású oldalnyomat. Levegős szerkezetek, vízszintező strukturáltság, széles margók, szinte lebegő hasábok. Ez az a tipográfiai építmény, mely Kazinczy eszménye, mindez pedig hangsúlyos hermeneutikai diszpozíciókat és attitűdöket mozgat. A mester nemcsak lefordított műveinek diszkurzív szellemiségével, hanem azok nem-diszkurzív performálásával, dologi hordozottságával is üzenet és példa akar lenni. A *Kazinczy Ferencz' Munkáji* eredetileg húszrészesre tervezett kötetfolyamatát illető illusztrációk szükségességét ezzel indokolja: „így a' Vevő a' munkával toldalékképen 20 nagy ember portréját és 20 Vignettet is kap, 's ezeken olly mesteri munkák' csudálhatására fog eljuthatni, mellyeket eddig csak idegen munkákon láthatott”.<sup>35</sup> Mint látható, Kazinczy igen érdekelt az „embrionális” érzéki gyönyör provokálásában, a műértő-hermeneutikával történő mély és intenzív együttthatásért. Johann Hübner bibliai históriáinak svájci kiadása kapcsán, melyet gyermekkorában éppúgy szeretett olvasgatni, mint nézegetni, ezt nevezi *kettős örömn*ek.<sup>36</sup> Az első Wieland-olva-

<sup>33</sup> Kazinczy Ferenc levele Helmeccy Mihálynak, Széphalom, 1814. aug. 3. = KazLev, XII, 1 (2707); és Kazinczy Ferenc levele Helmeccy Mihálynak, Széphalom, 1814. szept. 22. = KazLev, XII, 107 (2742). Minderről bővebben: BODROGI Ferenc Máté, *A Szép Literatura alakulástörténete* = KazSzL, 1071–1072.

<sup>34</sup> Kazinczy Ferenc levele Helmeccy Mihálynak, Széphalom, 1815. aug. 28. = KazLev, XIII, 113 (2977).

<sup>35</sup> Kazinczy Ferenc levele Helmeccy Mihálynak, Széphalom, 1814. febr. 27. = KazLev, XI, 254, 256 (2608). Az illusztrációkról bővebben: BODROGI Ferenc Máté, *A Szép Literatura alakulástörténete* = KazSzL, 1072–1075.

<sup>36</sup> KAZINCZY, *Az én életem* = KazPE, 407. Vö. „Szemem leginkább a' helveticziai nyomtatásokat szerette, 's ámbár iskolai életemnek egész ideje alatt soha sem

sással kicsit más a helyzet, az kezdetben *inkább* érzékileg bővíti el, nehéz mondanivalóját hosszas munka árán kezdi csak uralni. Mindezek az itt csupán felvillantott árnyalatok azonban kevésbé közvetíthetők egy saját tördeléses technikai protokollal dolgozó huszonegyedik századi kiadványfolyamban.

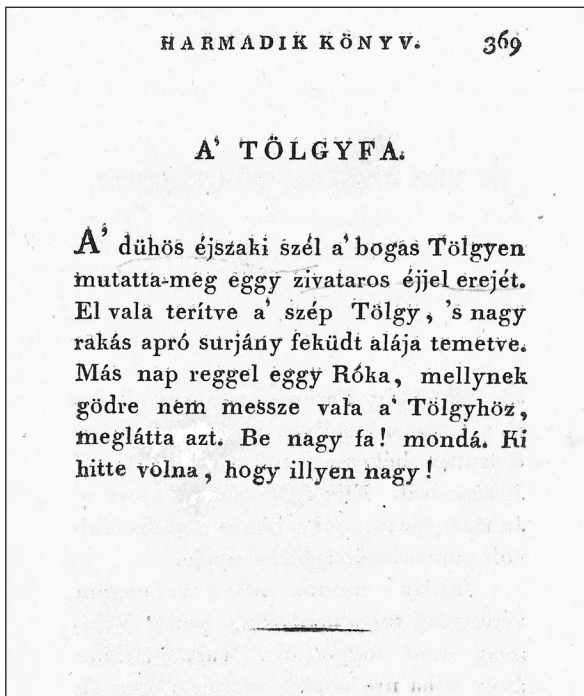
A kéziratok, nyomtatványok, illetve az elektronikus platform eltérő mediális összetettsége kötelező érvénnyel írja elő a textológus számára, hogy a közvetítettség különféle transzformációit hajtsa végre kiadandó szövegtöredékben; az egyes transzformációk pedig eleve módosítják az olvasói szem hozzáállását, mindinkább távolítva attól az eredeti világtól, amelynek rekonstruálása éppen a mindenkori kritikai kiadás egyik legfőbb feladata. Lényegi értelmezői művelet tehát annak eldöntése, hogy ez az alapjait tekintve érzéki váltás miképpen kerüljön feltüntetésre. Lehetőségként marad mindennek dokumentáló reflektálása a papíralapú szövegtöredék kísérőtanulmányában, illetve a párhuzamos elektronikus platform adottságainak kihasználása, ahol a kritikai- és az olvasószöveg mellett a digitalizált korabeli alapszöveg, sőt túlnyomórészt a fordított (legtöbbször német) forrásszöveg betöltésére is mód nyílik.<sup>37</sup> Ez a megoldás bár egyfajta szimulált közvetlenség-élményben részeltet csupán – mint ahogy egyébiránt minden egyes faksimile kiadás is –, éppen ezáltal indít be bizonyosfajta ugyancsak intenzív értelmezői munkát is egyben, mely bár sokkal inkább történeti és áttételes, mint Kazinczy katekizmus-, Hübner vagy éppen Wieland-olvasásai, mégis megismételheti annak izgalmas billegését kultúrafüggetlen érzékiség és nagyon is kultúrspecifikus interpretáció között.<sup>38</sup> Vagy ha úgy tetszik,

tudtam megtanulni a' Katechismust, a' Bázeli kiadását a' Hejdelberginek, Imhofnál, gyönyörködve néztem magam előtt, a' nélkül hogy olvasni kedvem jött volna; a' Hübner' Bibliai Historiáját pedig, mely könyv ugyan-e' műhelyben nyomtatott, *kettős örömmel* olvastam, 's nem ritkán egész órákig." (KAZINCZY, *Kazinczy Ferencz' Élete...* [III.] = KazPE, 398. Kiemelés tőlem – B. F. M.)

<sup>37</sup> Vö. például a gessneri *Idylliumok* fordítása kapcsán: *Kazinczy Ferenc Művei. Elektronikus kritikai kiadás (próbaverzió)*, szerk. DEBRECZENI Attila, [http://deba.unideb.hu/deba/kazinczy\\_muvei/text.php?id=kazin-czy\\_ford\\_2\\_o](http://deba.unideb.hu/deba/kazinczy_muvei/text.php?id=kazin-czy_ford_2_o) (2013. július 3.)

<sup>38</sup> Itt tudatosítandó egy igen távoli, de elgondolkodtató analógia is. Mind Roland Barthes *A szöveg öröme*, mind Gumbrecht *A jelenlét előállításai* című írása kiáltvány értékű remekműként (vagy provokációként) kerül általában szóba

a történetek után félig üresen maradt oldaltükörnek a korban eszményi performanciája, és az ezen ürességben, elhallgatásban olvasói számvetésre, az olvasottak megdolgozására ösztönző hermeneutikai körnek a kiteljesedése között. Mert van úgy, hogy a térköz, a linea hordozza a lényeket.



Mesék. Három Könyvben.  
(Szép *Literatúra*, IX. kötet)

a magyar és nyugat-európai szakmai közbeszédben. Közöttük látszólag semmiféle kapcsolat nincs, ám Barthes „örömszöveg” és „gyönyörtest” kapcsán egy helyütt például az „öröm (mely *kulturális*) és a gyönyör (mely *nemkulturális*) ellentmondásos játékaról” ír. Lásd Roland BARTHES, *A szöveg öröme*, ford. BABARCZY Eszter, Budapest, Osiris, 1996, 113. (Kiemelések tőlem – B. F. M.) Ez pedig funkcionális-strukturális hasonlóságot mutat Gumbrecht „esztétikai élményének” ingamozgás-konceptiójával *kultúrahötött* „jelentés-adások”, illetve *akulturális* „jelenlét-hatások” között. (GUMBRECHT, *A jelenlét előállítása...*, i. m., 87–91.)



## *Czifra Mariann*

# A SZÖVEG TÖRTÉNETI FELTÁRÁSÁNAK MATERIÁLIS FELTÉTELEIRŐL\*

„A filológus céhben minden titkon történik,  
a nyilvánosság nem vesz róla tudomást;  
ezek az emberek büntetlenül követnek el minden  
gyalázatot, valóban megérdemlik, hogy  
valaki alaposan lerántsa róluk a leplet.”<sup>1</sup>

Egy évszázaddal ezelőtt Hatvany Lajos a filológus portréját karikatúraszerűen rajzolta meg: a munka közben „önmagát elvesztő”, intuícióit és személyiségét az adatgyűjtésnek alárendelő tudós kizárólag adatvadászatra képes, mert énje „lecsillapult maradványából immár csak fragmentumgyűjtésre, szöveg-hibavadászatra, kiadások sajtó alá rendezésére futja”.<sup>2</sup> Attitűdje háttérben egy szilárd meggyőződés áll. Úgy véli, ha csupán az adatok összegyűjtésére és tárgyi ismereteken nyugvó kommentárok készítésére szorítkozik, akkor hiteles információt fog nyújtani tárgyáról, elkerüli a hibázás lehetőségét. Ezért „az igazság érdekében feláldozza egyéniségét, munka közben eltekint énjétől, sőt még gyönyörködni sem mer a szépben, hogy kutatása eredményeit meg ne zavarja a személyes érzések hozzákeverésével”.<sup>3</sup> Hatvany szenvedélyes vitairata egy olyan korban keletkezett, amikor a klasszikus latin oktatása az iskolai tananyag része volt. Történetesen a

\* Az itt olvasható szöveg a konferencia-előadásom átdolgozott változata. A résztvevők hozzászólásait ezúton is köszönöm. A tanulmány az MTA–DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport programja keretében készült, melynek vezetője Debreczeni Attila, és az OTKA (K K108831) támogatásával jött létre.

<sup>1</sup> HATVANY Lajos, *A tudni nem érdemes dolgok tudománya*, ford. SZÖLLŐSY Klára, Budapest, Gondolat, 1968, 50.

<sup>2</sup> HATVANY, *A tudni nem érdemes dolgok tudománya...*, i. m., 62. A kötet első két alkalommal németül jelent meg: Ludwig HATVANY, *Die Wissenschaft des nicht Wissenswerten: Ein Kollegienheft*, Leipzig, Julius Zeitler, 1908. Második kiadása: G. Müller, München, 1914<sup>2</sup>.

<sup>3</sup> *Uo.*, 21.

szerző éppen klasszika-filológiát hallgatott a berlini egyetemen, zord tapasztalatai hatására a mi filológia-fogalmunktól merőben eltérő, a német felsőoktatás kritikájától sem mentes, a lázadás csíráját is magában rejtő filológia-definícióval dolgozik. Probléma-felvetései szerencsére ma kevéssé jellemzik a tudományos életet. A lendületes vonásokkal megfestett figura nem hasonlít jelenkorunk tudósára. Meg lehet kockáztatni, hogy legalábbis elméleti szinten kialakulóban van a filológia egy olyan új koncepciója, amelyben megsemmisül a történeti feltárás és az irodalmi interpretáció közötti szembenállás.<sup>4</sup> Bőséggel lehet olyan szakszöveget találni, amelyek értelmében fel sem merül a régi oppozíció, pláne hogy Hatvany „történeti filológusa” és a „humanista-esztéta művészfilológus” ma ellenségesen állna szemben egymással. Eszerint beteljesült kívánság arra az időre vágni, amikor ezek a személyek „barátok és szövetségesek lesznek”.<sup>5</sup> Nem új keletű fejleményről van szó, már Schlegel szerint is lehetséges volt az iratok „helyreállítását” és magyarázatát akár egyidejűleg is végezni, bár szerinte ez kizárólag különleges képességekkel oldható csak meg: „A kettőt *egyidejűleg* tenni a φλ [filológiai] ZSENI feladata”.<sup>6</sup> Andreas Arndt a szövegkiadás gyakorlatának elméleti kérdéseivel foglalkozó tanulmánya szerint: „A »zseni« itt csak az a filológus, aki uralja a *kéziratát*, azaz, aki technikai képességét művészi módon tudja a tárgyra alkalmazni.”<sup>7</sup>

A maitól különböző kontextusnak köszönhető, hogy Hatvany elképzelése szerint még úgy tűnt, a filológus saját magát korlátozza, téves elképzelései folytán megakadályozza az anyag által közvetített művészet hatóerejének kifejeződését, illetve ezzel

<sup>4</sup> A *Metafilológia 1. Szöveg – Variáns – Kommentár* című fordításokat tartalmazó szöveggyűjtemény *Előszava* ennek a definíciónak a megalkotására tesz kísérletet. *Előszó = Metafilológia 1. Szöveg – Variáns – Kommentár*; szerk. DÉRI Balázs–KELEMEN Pál–KRUPP József, Ráció (Filológia 2), Budapest, Ráció, 2011, 9–44.

<sup>5</sup> A mondat vége Hatvanynál: „– vagy befellegzett a humánus tudományoknak”. HATVANY, *A tudni nem érdemes dolgok tudománya...*, i. m., 103.

<sup>6</sup> Friedrich Schlegeltől idézi: Andreas ARNDT, „A filológia filozófiája”: *Történeti-kritikai megjegyzések a szövegkiadások filozófiai megközelítéséhez*, Helikon Irodalomtudományi Szemle, 2000/4 [(Új) filológia szám], 522–539, itt: 530.

<sup>7</sup> Uo.

együtt a saját személyében rejlő alkotóerő érvényre jutását. Andreas Arndt nem olyan régi kommentárja szerint már a szövegek helyreállításához és egyidejű magyarázatához is a technikai képességek művészi alkalmazása szükséges. Tétélezzük fel, hogy mind a technikai képességek, mind a „művészi mód” adott a szövegkiadás során. A filológus számtalan akadályba ütközik, még ha mindezek birtokában van is. A probléma a szöveg anyagiságában rejlik.

Magyarul is olvasható több olyan szaktanulmány, amely a szöveg materialitásával foglalkozik. Hogy csak néhányat említsek, vizsgálták már például a matéria esztétikai hatásait, a jelentés kódhálózatát,<sup>8</sup> vagy a szövegvariancia-kiadásra való befolyását,<sup>9</sup> az irodalmi műalkotás auráját.<sup>10</sup> Tanulmányomban amellet érvelek, hogy a szövegkiadással foglalkozónak számos a művészet létmódjától, az irodalomtól alapvetően különböző anyagi és társadalmilag meghatározott tényezővel is számolnia kell. Az alábbiakban mindazokkal a külső körülményekkel szeretnék foglalkozni, amelyek egyik oldalról a szövegkiadó személyiségétől, belátásától és akaratától, a másik oldalról a szöveg textológiai jellegétől függetlenül befolyásolják a filológusi munkát. Az elemzésben a szövegkiadás értelmében vett filológia elméleti, vegytiszta esszenciáját, a filológia filozófiáját<sup>11</sup> szeretném a könyvlaptól, annak fizikai adottságaitól is materiálisabb kontextusba helyezni. Ehhez – mivel úgy gondolom, hogy önreflexióval nem juthatnék nagyon messzire – egy 19. századi példát fogok elemezni, vagyis a konkrét szövegkiadói munka kapcsán próbálom meg összegyűjteni azokat a körülményeket, amelyek mindenkor hatást gyakorolnak a filológiára.

Választott példám tehát 19. századi, mégsem elavult. Sőt, mivel kutatócsoportunkban Kazinczy-szövegek közlésével foglalkozunk,<sup>12</sup> nagyon is aktuális. Olyan kéziratot anyag kiadását hozom

<sup>8</sup> Jerome MCGANN, *Szövegek társadalmivá tétele = Metafilológia I, i. m.*, 62–80.

<sup>9</sup> Bernard CERQUIGLINI, *A variáns dicsérete = Metafilológia I, i. m.*, 219–297.

<sup>10</sup> George BORNSTEIN, *Hogyan olvassuk a könyvoldalt? Modernizmus és a szöveg materialitása = Metafilológia I, i. m.*, 81–117.

<sup>11</sup> ARNDT, „*A filológia filozófiája*”, *i. m.*

<sup>12</sup> MTA–DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport, amelynek vezetője Debreczeni Attila.

fel, amelyet ma újra sajtó alá rendezünk: Kazinczy Gábor és Toldy Ferenc az 1850-es évektől fogva dolgozik Kazinczy Ferenc leveleinek kiadásán. Fennmaradt levelezésükben nyomon lehet követni, hogyan olvassák és adják ki többek között A' *Glottomachusok* című kéziratos gyűjteményt, amelynek én elektronikus kiadásán dolgozom.<sup>13</sup> Levelezésük olvasása azonkívül, hogy bőséges adatokat kínál Kazinczy Ferenc hagyatékáról, vagyis a filológusi adatéhségre kiváló gyógyír, önreflexív természetű gondolatoknak is táptalaja.<sup>14</sup> Ezek az emberi attitűdöket, a kiadás kulisszatitkait rögzítő szövegek nem csak ahhoz kínálnak alkalmat, hogy megállapítsak öt szempontot, amelyek mentén Kazinczy Ferenc levelezéskiadása készült, s amelyek a filológusi munkát mindenkor, azóta is meghatározzák. Hanem arra is alkalmat kínál, hogy az elméletileg homogénnek tekintett, szabályszerű filozófiai rendszerbe tömöríthető filológiát az anyagi tényezőkkel meghatározott oldaláról mutassam be. Arról az oldaláról, amelyről csak beszélni szokás, írni nem.

## Kompozíció

A papíralapú szövegkiadás egyik legszigorúbb korlátja a terjedelem. A korlátoknak kényszerűen meg kell felelni, ezért a rendezendő szövegeknek egy látszólag magától értetődő, közelebbről megnézve viszont nagyon is mérlegelést követő kötetrendbe kell illeszkedniük. Amennyiben a mű integritásának elve érvényesül, mi sem egyszerűbb annál, ha a hagyományhoz kötődünk és olyan kompozíciót alakítunk ki, amelyet nem mi határozunk meg, hanem rajtunk kívül álló tényezők, mint például az időrend, a műfaj, az ábécérend vagy esetleg egy másik személy. Vagy ahogyan Hatvany Lajos mondaná, nem a szerkesztői személyiség, hanem adatok és tények formálják meg a szerkezetet.

Toldy Ferenc és Kazinczy Gábor kizárólag olyan leveleket adtak ki a 19. században, amelyek kéziratai rendezettek voltak, s jellem-

<sup>13</sup> A kézirat lelőhelye és jelzete: MTA KIK, M. Ir. Lev. 4r. 117.

<sup>14</sup> Toldy Ferenc levelei Kazinczy Gábornak: MTA KIK, M. Ir. Lev. 4r. 126. Kazinczy Gábor válaszai: M. Ir. Lev. 4r. 74. és 75.

zően még Kazinczy Ferenc által lettek kötetbe szerkesztve.<sup>15</sup> Így jelent meg a Kazinczy–Berzsenyi-levelezés, így publikálták a Dessewffy Józseffel, a Kisfaludy Károllyal és körével zajlott levelezést. A kiadások rendezőelve alapvetően a kronológia volt, csak-hogy nem a levélváltások kerültek időrendbe, hanem a mai szokásoktól kissé eltérően, a feldolgozandó témák. A témákat problémagócponthoz strukturálták: ezeket a vitázásokat, konfliktusokat, emberi érintkezéseket állították sorrendbe a szövegkiadók. A *Glottomachusok* sajtó alá rendezése során került sor az alábbi egyeztetésre:

Nem tudom, hogyan fogod sorozni [a leveleket – Cz. M.]. Ha tisztán chronologice, úgy az összetartozók széthányódnak, s belső összefüggések megszakad. Péld. a Kazy-Kisf-Ruszek per egy valóságos drámai kis egészet képez, s kár volna azt feldarabolni. Ilyesmi lehet az eset más részekkel is. Van tehát nehézsége a szerkesztésben, de nem kétlem hogy a beátusok mediumát már feltaláltad, s hogy sem a chronologia ellen nem lesznek nagy hibák, se a kis egészek nem oldatnak fel.<sup>16</sup>

Amint az idézet alapján kikövetkeztethető, a kompozíció kialakítása során nem feltétlenül érvényesül az időrend: a kiadók arra törekedtek, hogy a „drámai kis egészeket”, epizódokat megtartva mintegy történetté formálva jelenjenek meg a levelek. A rendező-elv tehát a dramaturgia megtartása, az okozatiságot figyelembe

<sup>15</sup> Ilyenek: KAZINCZY Ferenc, *Levelezés Berzsenyi Dániellel 1808-1831*, kiad. KAZINCZY Gábor, Pest, Landerer–Heckenast ny., 1860.; *Gróf Dessewffy József bizodalmas levelezése Kazinczy Ferenczel 1793–1831*, I–III, kiad. KAZINCZY Gábor, Pest, Landerer–Heckenast, 1860–1864. Nincsen kötetbe szerkesztve, de ma is rendezettek az alábbi kötet kéziratái: KAZINCZY Ferenc, *Levelezés Kisfaludy Károllyal s ennek körével*, kiad. KAZINCZY Gábor, Pest, Emich Gusztáv, 1860. Fehér M. István megállapításai a Hegel hagyaték kiadásáról itt is megerősítésre találnak. Lásd: FEHÉR M. István, *Szövegkritika, kiadástörténet, interpretáció: A történeti-kritikai és az életműkiadások filológiai-hermeneutikai problémái = Filológia – Interpretáció – Média-történet*, szerk. KELEMEN Pál, KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, SIMON Attila, TVERDOTA György, Budapest, Ráció, 2009 (Filológia 1), 56–151.

<sup>16</sup> MTA KIK, M. Ir. Lev. 4r. 126. Toldy Ferenc levele Kazinczy Gábornak, Pest, 1860. máj. 1.

vevő történet megalkotása. Esetenként olyan szöveget is a levél-folyamba igyekeztek sorolni, amelyet a kéziratot rendező Kazinczy Ferenc nemcsak odahelyezett, hanem csak odagondolt. Ez gyakran azzal járt, hogy a szerkesztő Kazinczy Ferenc levélsorrendjét és kompozícióját egy általa sokkal inkább csak sugallt, mint deklarált renddel és válogatással igyekeztek felváltani.<sup>17</sup> Amikor Toldy Ferenc rákérdezett egy efféle esetre,<sup>18</sup> Kazinczy Gábor így felelt:

Nem érted a Glottomachusok „függelékében” a Döbrenteiánákat [Döbrentei Gáborhoz kapcsolódó szövegeket – Cz. M.], s a Horvát Endrét illető cikkely fölvetelét *igen*. – Ez utóbbit nem szabadott mellőznöm, azt elismered, miután ez mintegy codája az egész harcznak. De hogy e cikkelyt *teljesen* méltányolhassa az olvasó (ki azt sem tudja, hogy *tegnap* mi történt) nem kellett-e azt akadatolnom, *miért* szerepel ott Döbrentei? S miután e kötetnél, Kazinczyt érdeklő, sem érdekeseb, sem jelentősb nem jöend soha: nem engedte-e, nem kívánta-e meg az acták teljessége azon ½ ív lenyomatását, mit én adok, s *épen ezért*, csak függelékképen? – Horvát eme cikkelye oly infamis, s olyannyira bánt hogy miatta soha meg sem czirógattatott: hogy én valóságos élvezettel halhatlanítom meg e két szép madárt, ott, hol Kazy oly magasan ragyog. Igaz, hogy az említettem ½ ívet a Múzeum már adá. te tudod, hány olvasónak; s az ilyesmi folyóírásban, el is kerüli inkább azoknak is figyelmét, kiket a dolog <illet> közelebből illet.<sup>19</sup>

<sup>17</sup> MTA KIK, M. Ir. Lev. 4r. 75. Kazinczy Gábor levele Toldy Ferencnek, k. n., vette: 1861. aug. 7. „A Glottomachusok kéziratából nem maradt-e Nálad 3 verse Gyöngyösinek? Itt nincs, s gondolom Te azért tetted félre, mert az egész Gyöngyösianákat elhagyni ohajtád; mire én, bornírozott pietásomban, nem vehetem magamat.”

<sup>18</sup> MTA KIK, M. Ir. Lev. 4r. 126. Toldy Ferenc levele Kazinczy Gábornak, Pest, 1862. jan. 25. délben. „Glottomachusok. Ezt sem indíthatom meg. Amit küldtél nem tesz két ívet. S azt sem tudom, mi s mennyi jó még hozzá. Arra nem teszek megjegyzést, hogy Döbrenteiánák vannak benne, mik vagy másutt jöttek már, vagy fognak; de azt nem látom, miért adod ezeket »Függelék«-képen. De hogy a Horv. Endreiánákat miért adod, s ezeket miért függelékkép, már ezt értem s javallom.”

<sup>19</sup> MTA KIK, M. Ir. Lev. 4r. 75. Kazinczy Gábor levele Toldy Ferencnek, k. n. Vette: 1862. febr. 6.

A kompozíció kialakítását befolyásolta a feltételezett olvasói tudásszint. Olyan kötet konstruálását tűzték ki célul, amelyből világosan érthető a szövegek szerzőinek beszédszituációja. Ehhez Toldyék a levelek között eredetileg nem szereplő szövegek kötetbe rendezését is teljesen elfogadhatónak gondolták. Beválogatásukat azzal indokolták, hogy ismertetni szeretnék volna a levelezőpartnerek szándékait, be kívánták mutatni jellemüket. Ezáltal – legalábbis a szerkesztők meglátása szerint – a szövegek hiteles személyiségrajzot tudtak nyújtani.

Ma a kiadás rendje, amennyiben a szövegek megengedik, leggyakrabban szintén az időrend. Adódhatnak kivételek, a versciklusok egysége felboríthatja a kronológiát, mégsem nehéz belátni, hogy ez az elv éppen úgy jeleníti meg a szövegek egymásutánját, ahogyan Toldyék rendje. Vagyis úgy, ahogyan azt sem a szerző nem látta soha, sem a művek olvasótábor. Az elérni vágyott teljesség szükségszerűen egy mesterséges összefüggést alkot, amely teljesen különbözik a szövegek korábbi létmódjától. Így van ez a *Glottomachusok* esetében is, hiszen eleddig egyetlen szerkesztő sem kívánta az eredeti formában papíron közreadni az írásokat – s alighanem ez a jövőben is így lesz.

## Integritás

Amikor 1859-ben Toldy Kazinczy Ferenc életrajzán dolgozott, sajnálatos módon jegyezte meg, hogy bánfalvai – Kazinczy Gábornál töltött – napjai során nem készített több kivonatot a hagyatéék darabjaiból.<sup>20</sup> A levelek olvasásának elsődleges szempontja ekkor az információszerzés volt. Kazinczy Ferenc is ilyen olvasóra számított: rendezett vagy kötetbe szerkesztett kéziratának megjegyzései, kommentárjai a későbbi befogadást kívánták elősegíteni, az olva-

<sup>20</sup> „Leginkább fáj, hogy a Ráday leveleit nem vontam ki; ezek segítettek volna az Élet első részeitet testesebben kiállítani, kivált ha a Földi és Horváthéi is kezemenél vannak. Ha azonban eszembe jó, hogy mi lesz belőlem a *Glottomachusok* nélkül, így valóban sajnálom kell hogy olyasmire vállalkoztam, aminek alapja nem volt hatalmamban.” MTA KIK, M. Ir. Lev. 4r. 126. Toldy Ferenc levele Kazinczy Gábornak, Pest, 1859. máj. 31.

sók tájékoztatását biztosítani. Ezek alapján megállapítható, hogy éppen a Toldy Ferencéhez és a Kazinczy Gáboréhoz hasonló tudásszinttel és érdeklődéssel rendelkező olvasó képe lebegett a szemei előtt. Toldy az elvárásnak megfelelően, a kéziratok kínálta lehetőséggel élve, a Kazinczy Ferenc által közvetített információkra építve alkotta meg irodalomtörténeti szövegeit.<sup>21</sup> Berzsényi Dániel és Kazinczy Ferenc levelezése az első olyan szövegkiadás, melyben – Toldy Ferenc által – tudatosult, hogy Kazinczy életrajzai mellett ezeket a szövegeket kell elsődleges forrásul használni tanulmányaihoz.

Újra leköteleztél Berzsényi Leveli közlése által. Majdnem azokból kirekesztőleg alkottam össze B életrajzát. Igen sok idézeteket raktam a jegyzésekbe, mert be kellett (indirecte) bizonyítani, hogy a Dobr.[entei] Berzsény[ije] nem Berzsényi, hanem egy colossalis, kebellázító rágalom Kazyra. Elővettem, amit 1847-ben Szépirodalmi Szemlénkbe írtam e kiadásról, s véretem e rég nem látott magam akkor forrásba hozta! [...] Szóltam *már ott* interpolációkról; *most*, hogy B. leveleit olvastam, és hogy látom miszerint Döbr. Berzsényinek hozzá irtjait, úgy ennek „Kritikai Leveleit” megsemmisítette, (mert írásai közt nem találtattak): *most* régi gyanum colossalis koholmányok iránt ugyancsak erősödik. B beteg lélekkel sokat érzett, gondolt s mondott is, mit utóbb megbánt; de B az a B., ki az 1820 és 1829-ki leveleket írta Kazyhoz, nem írhatta az 1831-kit Döbrenteihez: mert álnok, kétszínű, *komisz* nem volt soha: nem volt Döbr, nem volt Horvát Endre. E tanulmányok közepett roppant kedvem jött egy terjedelmes monographia, egy külön *könyv* írásához B-ről, mely életét, jellemét, költészetét, pereit s viszonyait korához és egykorúihoz bőven tárgyalná: méltó áldozatúl – *KazyF sírja felett*. S az „UrKundenbuch” a „K–B levelezés” volna.

Az *Urkunde* szó okmányt, okiratot jelent, s mint ilyen, a hiteles információ letéteményese. Ahogyan Toldy csalást sejt Berzsényi két különböző időpontban írt, eltérő tartalmú és hangnemű levelei mögött, úgy igyekszik valamilyen egységes személyiség képének

<sup>21</sup> MTA KIK, M. Ir. Lev. 4r. 126. Toldy Ferenc levele Kazinczy Gábornak, Pest, 1856. jan. 21.



megteremtésére az irodalmi tanulmányaiban. A szövegkiadások rendezőelvét szintén egy kompakt személyiség képének megteremtése vezérli.

Most végeztem be épen a KKönyv 4<sup>d</sup> íve correctióját. Meg vagyok elégedve Berzsenyivel, s reménylem, meg léssz Te is. Sikerült a Dobr. [!] által eltépett, elferdített, magával nem egyező jellemképet a maga valóságához visszavezetni; s az – mint most veszem észre – egyszersmind a legszebb mentőírás, sőt magasztaló beszéd lett az én elfelejthetetlen mesteremre, kinek nevét *Te* viseled! Neked köszönöm ezt, mert az Általad közlött B[erzsenyi]–K[azinczy]–levelezés nélkül semmire sem mehettem volna. [...] Döbrentei kikapja benne sententiáját; bár fellázadt érzésemet tartózkodásom legyőzte. De tán épen ez ad erőt előadásomnak. Ha *kikelek*, polemia lesz, nem historia. Pedig én mindenha a historicus tárgyilagosságára törekedtem, s ha én Döbrenteit, a Kazy gyalázatos üldözőjét, itt egész nyugalommal megöletem *maga által*, nem leszek oly igazságtalan, hogy, midőn róla irok majd, érdemei elismerésével, mikkel kétség kívül birt, fel ne támaszszam. De a Szépirod Szemlei cikk meg van írva – s ha megérhetem hogy Kazinczyról s külön Berzsenyiről egy-egy egész könyvet írjak, emlegetni fogja ugyan az irodalomtörténet literátori érdemeit, de a gyengeségből, hiúságból *rosz* [!] ember örök megvetés tárgya marad. Kazinczy emlékezetének s a Berzsenyi megmérgezett életének e boszúáldozattal tartozunk.<sup>22</sup>

Az idézett levélrészlet bizonyítja, hogy a történeti tárgyilagosság kritériumát itt a személyiség autentikus képének a megteremtése jelenti. A levélszövegek a témától való érzelmi eltávolodás, s ily módon az „indirekt” és tárgyilagosságot érvelés eszközei, mert bár Toldy néhányszor felpattant írás közben („Kétszer föl kellett kelnem a corr alatt, s fel s alá járnom hogy csillapítsam izgatott

<sup>22</sup> MTA KIK, M. Ir. Lev. 4r. 126. Toldy Ferenc levele Kazinczy Gábornak, Pest, 1856. febr. 2 és 3. Az idézet folytatása: „Kétszer föl kellett kelnem a corr alatt, s fel s alá járnom hogy csillapítsam izgatott kedélyemet: annyira lázaszt engem e mephistói ember emlékezete; még is, reménylem, ez állapot nem fogja magát elárulni előadásomban. Annyira igyekszem leküzdeni érzésemet. Szalay László félre ismert, midőn Irod. Beszédeim birálatában 1847. a Pesti Hírlapban engem *pártosságomnál* fogva alkalmatlannak hirdetett az irodalomtörténészre.”

kedélyemet: annyira lázaszt engem e mephistói ember emlékezete”), érzelmeit igába hajtva mégis „históriát” igyekezett létrehozni. A szövegkiadás szintjén ez úgy jelent meg, hogy más levelek kárára Döbrentei személyiségét megfelelőbben érzékeltető leveleket helyeztek a *Glottomachusok* kötetbe,<sup>23</sup> illetőleg a függelékbe olyan szövegeket szerkesztettek, amelyek ugyan nem kapcsolódtak a levelezéshez, de az ábrázolandó személyek jellemrajzát erőteljesebben festették meg.

Az egység elvének hátterében a modern pszichológia előtt elgondolt kompakt személyiség ideája állt. Befolyásolta a szerkesztést továbbá, hogy Toldy ismerte Kazinczy Ferencet, így a személyes érintkezés hatásával, az érzelmek szerepével is számolni kellett. Radikálisan különbözik a mai kiadási elvektől e módszer abban, hogy a kötetszerkesztők célja elsősorban nem a szövegek szintjén formálódott meg, hanem a szövegvilág által közvetítendő írói figura, illetve szituáció közlésének a vágyában. Toldyék mindenekelőtt nem szövegkiadást kívántak létrehozni, hanem „történetírást” dokumentáltak, s ennek megfelelően alkották meg a levelek sorrendjét, így hozták létre a jegyzeteket, és ehhez kapcsolódva csatoltak egyéb szövegeket, ahogyan Kazinczy Gábor kérése mutatja:

A Glottomachusok „függelékeül” jó volna odatartozó elpendült, rövidke miscellaneákat [vegyeseket – Cz. M.] adni. Ha ilyen valami jutna eszedbe: jegyezd meg számomra.<sup>24</sup>

Meg kell jegyezni, a szerzőség fogalma éppen így mutatkozik szövegrendezői attitűdöt formáló tényezőnek ma is. A szerzői alapú kiadások néhány ritka esetet leszámítva nem tűrik meg

<sup>23</sup> MTA KIK, M. Ir. Lev. 4r. 75. Kazinczy Gábor levele Toldy Ferencnek, 1860. jún. 24. „Vett. junius 30. a Glottomachusokkal.” „*Még egyet.* Döbrentei levelét, mit most a Rec. után soroztam, ki akartam hagyni, mert a Sággy levelét belőle közli Kazy Horvát Endrével. Azonban D. Uramnak e két levele annyira festi őt, hogy jobbnak látom adni; inkább a Horvát Endréhez küldött másolat marad el, hivatkozva a lapszámra, mely azt a Döbrentei levelében adta.”

<sup>24</sup> MTA KIK, M. Ir. Lev. 4r. 75. Kazinczy Gábor levele Toldy Ferencnek, k. n. Vette: 1861. júl. 31.

lapjaikon az idegen írók szövegeit, a kommentárokat. Ezzel függ össze, hogy névtelen szövegek csekélyebb számban jelennek meg.

## Alkalom

Szövegkiadás a legritkább esetben jön úgy létre, hogy a szerkesztő dönt, egy bizonyos alkotást kiad, majd igénybe vesz annyi időt, amennyire a munkához szüksége van, míg a kötet el nem készül, s meg nem jelenik. Toldyék esetében megfigyelhető, Kazinczy Ferenc műveinek kiadása az 1859-es emlékévéhez, vagyis születése százéves jubileumához kapcsolódva kezdett komolyabban körvonalazódni. Toldy 1858 közepén kérte fel Kazinczy Gábort, hogy adja ki Ferenc munkáit. Kissé megkésett riasztásának érvei között Kazinczy Ferenc dicsősége, „a nemzetiség diadala (a százados ünnep az lenne)” és az örökösök haszna szerepelt.<sup>25</sup> A Kazinczy-árvák érdeke az érvek sorában általában a végén szerepelt, s később még jobban elhalványult a célok rendszerében. Toldy sürgetése intenzívebbé vált a lóverseny közeledtével. Ezen a nyilvános eseményen szeretne volna ugyanis az arisztokrácia színe elé bocsátani a sorozatkiadás tervzetét, hogy az anyagi háttér fedezetére gyűjtést kezdeményezhessen körükben. Élete legszebb álmát érezte „szétreppelve”,<sup>26</sup> amikor Kazinczy Gábor makacskodásáról olvasott. Néhány művet még így is sikerült tető alá hozniuk. Az emlékév után Toldy szemei előtt más kontextus képe rajzolódott ki:

Csak ennyit írhatok: Küldd, igen kérlek, a Glottomachusokat az eredetiekkal.

[...] A Sz[échenyi] halála más irányt ad – lesznek Sz-albumok, chrestomatiák, válog. kiadások etc etc És a *Vég* kezdetébe léptünk: hatalmas érzések el fogják vonni vagy megosztani a figyelmet.

<sup>25</sup> MTA KIK, M. Ir. Lev. 4r. 126. Toldy Ferenc levele Kazinczy Gábornak, Pest, 1858. júl. 20.

<sup>26</sup> MTA KIK, M. Ir. Lev. 4r. 126. Toldy Ferenc levele Kazinczy Gábornak, Pest, 1858. jún. 11.

Mindenek előtt tehát: *rendezd* a Glott, s küldd! A többit elvégzem.<sup>27</sup>

Egy szakasszal később:

Barátom, neked *most* nem Pesten laknod, merő képtelenség. Ez egyike lesz legnevezetesebb éveinknek. Szükség is van Rád. *Veled* együtt óriási dolgokat csinálunk Kazyval idén. De már csak ez idén. És te kertészkedel – mintha Utópiában élnénk.<sup>28</sup>

Toldy ragyogóan átlátta, hogy a szövegkiadás akkor sikeres, ha aktualitása van. A Kazinczy születésének százéves jubileumán zajló ünneppsorozat politikai aktualitása elhalványult az ünnepi év leteltével, és számítani lehetett arra, hogy a nemzeti lelkesedés is alábbhagy. Széchenyi tragikus halála meggyorsította ezt a folyamatot, és új irányba terelte a figyelmet. Más kérdés, hogy a valóban politikai karrierrel rendelkező, s ez idő tájt igen aktív Kazinczy Gábor számára mindezen okfejtések hiábavalóak voltak, egyéb gondjai mellett számára a Kazinczy Ferenc szövegeivel való bajlódás csupán „irodalmi balfaszság”<sup>29</sup> volt.

## Finanszírozás

A szövegek aktualitása nem csupán az olvasók érdeklődésére, hanem a befektetők fizetési hajlandóságára is hatással van. Ebben az időben a Toldy által kiadott szövegek fő megrendelője az Akadémia volt. Ezért 1860-ban kérvényben folyamodott az elnökséghez, a *Glottomachusok* kiadása érdekében.

<sup>27</sup> MTA KIK, M. Ir. Lev. 4r. 126. Toldy Ferenc levele Kazinczy Gábornak, Pest, 1860. máj. 11.

<sup>28</sup> *Uo.*

<sup>29</sup> MTA KIK, M. Ir. Lev. 4r. 75. Kazinczy Gábor levele Toldy Ferencnek, 1860. máj. 13. Toldy vette: máj. 17. „Nem tudod mi az én bajom, s így nem veszem balúl sürgetésedet, miknek meg nem felelhetek, ha egy világot adnál is honoráriumúl. Ma is hajnal felé aludtam el, mellszaggató köhögés s fél testemet megbénító zsibbadás miatt. S tessék ily állapotban irodalmi balfaszságokkal törődni!”

Most veszem Kazinczy Gábor akad. tagtól néhai Kazinczy Ferenz ily című kötetét: A Glottomachusok, azon hivatalos kérésével, hogy azt az Akademiának kiadás végett bemutassam.

Arra hogy a nyelvtudomány osztálynak beadjam, s a szokott formák szerint vélemény készülvén, ezt az akademia elibe terjeszszem, nem levén idő; másfelül pedig 1828. óta ismervén e kéziratot, s ha az ajánltni fog – a magam részéről ugyan, annak minél gyorsabb kiadását felette kívánatosnak tartván: bátor vagyok Méltóságodat tisztelettel kérni, hogy e kézirat mielőbbi kiadására – feltételesen, azaz ha az akademia által is ajánltnék – a. Tek. Igazg. Tanács engedelmét kieszközölni méltóztatnék.

Ugyan is e kötet, mire czíme – A Nyelvharcosok – is mutat, valóságos Codex Epistolárisa a neologiai harc egy nevezetes részének, melyet képesen a dunántuli harcja <ték>szatnak lehetne nevezni. Tudva van, hogy a dunántuli felekezet, mely Kisfaludy Sándor, Horvát Endre, Téti Takács József, Ruszek apát, Döme kanonok, Fejér György, Verseghy, Sággy stbektől állott, a keszthelyi gróf, Festetics György, alatt magát Kazinczy ellen constituálván, okokkal és fogásokkal harcolt ellene. A küzdelem sokáig a levelezés terén folyt, míg a közönség elibe víve, Kazinczy diadalmával végződött. E küzdelem históriája, mely nyelvtörténetünk terén oly nagy fontosságú, az itt egybeállított eredeti acták, azaz levelekbe van letéve, melyek gyakran terjedelmesebb értekezésekké nővik ki magokat, s mind Kazinczy nyelvész álláspontjának, mind az ellene küzdő orthologusokénak teljes megismertetésére mulhatatlanul szükséges apparátust képeznek.

Nyelvtörténeti becse a Glottomachusoknak ebben határozódik. Nem említve tehát irodalmi érdeköket, melylyel a Kazinczy saját levelei bírnak, nem életrajzi fontosságukat a Kazinczy ellenzőire nézve: bátor vagyok Méltóságodat a tek. Igazgató Tanács amaz előleges határozata kieszközlésére kérni; mert épen most léven akademiai megbízásból Kazinczy Ferenc Élete II-d. kötetével foglalatatos, melyben a neologiai harc története egy igen fontos fejezet tárgya: felette kívánatos, miszerint abban egy már nyomtatott kötet lapjaira hivatkozhasam.

Kiterjedése a munkának 17–18 ív; az igénybe vett díj 100 Ft.–

Mély tisztelettel,  
A Méltóságos Elnök Úrnak  
Pest, apríl 17. 1860.

Alázatos szolgálja  
Toldy Ferenc<sup>30</sup>

Az ajánlólevélben Toldy Ferenc a levelezéskötet fontosságának bemutatására törekedett, a támogatás megszerzésének nyilvánvaló céljával. A támogató személye, ha nem is direkt módon – azért olykor úgy is –, de meghatározza a kiadandó szövegek körét, a peritextusok felütését, a kiadvány materiális minőségét, a hátulra kötött reklámokat és még azt is, hogy melyik kiadóval kell együttműködni a szövegszerkesztőnek.

## Technika

Ebben a tekintetben nem különös, hanem rendkívüli eltérésekre számítunk a 19. századot a mai gyakorlattal összevetve. Toldy Ferenc és Kazinczy Gábor maguk korrektúrázták a szövegeket. Igaz, másolók szolgáltatását vették igénybe mindketten (Toldy Ring Adorján akadémiai írnokkal, Kazinczy Gábor A' *Glottomachusok* esetében Nagy Sándorral dolgoztatott), de a kiadás munkálatait a szedést leszámítva mind maguk végezték. Sőt, amennyire lehetséges volt, Toldy nem engedte ki a kezéből még a korrektúrázást sem.<sup>31</sup>

<sup>30</sup> MTA KIK, RAL 1860:880 Kazinczy: Nyelvharcosok c. m. kiadásáról Toldy jelentése az elnökséghez. Kérvénye sikerrel jár: MTA KIK, M. Ir. Lev. 4r. 126. Toldy Ferenc levele Kazinczy Gábornak, Pest, 1860. ápr. 20. „A Glottomachusok, előadásomra, nyomatni rendeltettek az Igazg. tegnapelőtti ülése által, rögtön, mihelyt t. i. az osztály is ajánlja. E feltétel betöltése az én dolgom. Küldd hát, az Istenáldjon meg, rögtön az egészet, még pedig az eredetieket. 6 hét alatt meglesz a kötet.”

<sup>31</sup> Kazinczy Gábor kérése ellenére maga végzi a korrektúrázást. MTA KIK, M. Ir. Lev. 4r. 126. Toldy Ferenc levele Kazinczy Gábornak, Pest, 1860. dec. 18.

A különböző munkafázisok egyszerre haladtak. 1860. április 17-én még Nagy Gábor másolta *A' Glottomachusokat* Velezden,<sup>32</sup> de Toldy már kijárta a támogatást,<sup>33</sup> és amikor Kazinczy Gábor még másolt, Toldy már korrektúrázott.<sup>34</sup> A kötet előszavát is ez a párhuzamos tevékenység határozta meg, ugyanis a szöveg már ki volt szedve, amikor Kazinczy Gábornak el kellett készítenie az előszót:

1. A Glottomachusok be vannak fejezve. Kereken 22 ívet azaz 352 lapot adtak. Nincs tehát egyéb hátra, mint hogy a könyv elejét kérjem, hogy lóversenyre ez is kijöhessen. Üresen hagyatván az első ív, vagyis pag. 1–16, erre jönnek:

- |                               |   |
|-------------------------------|---|
| a) „Széphalom” collectiv cím  | 2 lap                                   |
| b) Saját cím: Glott           | 2 lap                                   |
| c) a te előszavad és Tartalom | 6 lap [ceruzával írva<br>a szám és lap] |

x

- |  |           |
|--|-----------|
| d) Szennycím   | 2 lap     |
| e) KazinczyF előjegyzéke, melyet kérek s mely ha nem<br>csalódom | 4 lap     |
| Kiteszi az első ívet   | 16 lappal |

x Azonban „Tartalom” is kellvén, mely előszavad után teendő, s mely 120 sorból állván 3 lapot adand, igen kérlek, mondd el három lapon, amit kell.

2) A Kazy bevezetése: „Azokhoz etc.) utoljára nyomtatandó, hogy a lapszámokra hivatkozassunk.”<sup>35</sup>

<sup>32</sup> MTA KIK, M. Ir. Lev. 4r. 75. Kazinczy Gábor levele Toldy Ferencnek, k. n. Toldy vette: 1860. ápr. 17.

<sup>33</sup> MTA KIK, RAL 1860:880 Kazinczy: Nyelvharcosok c. m. kiadásáról Toldy jelentése az elnökséghez.

<sup>34</sup> MTA KIK, M. Ir. Lev. 4r. 75. Kazinczy Gábor levele Toldy Ferencnek, k. n. Vette: 1861. nov. 2. Kéri küldje el: „Glottomachusok 19 s köv. iveket, s a ki nem szedett kéziratot, hogy a kötet végét összerendezhessem.” MTA KIK, M. Ir. Lev. 4r. 75. Kazinczy Gábor levele Toldy Ferencnek, 1862. jan. 15. Vette: jan. 21. Küldi a 3., utolsó részt. „s készítem a Jegyzéseket, mik a kötetet befejezik. Fenakadás nélkül szedetheted.”

<sup>35</sup> MTA KIK, M. Ir. Lev. 4r. 75. Kazinczy Gábor levele Toldy Ferencnek, 1860. jún. 24. „Vett. junius 30. a Glottomachusokkal.”

Ennek a technikának köszönhetően egyrészt az előszó szoros korlátok közé volt szorítva, másrészt Kazinczy Ferenc a leveleskötethez írt előszava a kötet végére került. Csak így volt rá mód ugyanis, hogy a kötet oldalszámait Ferenc bevezetésének utalásaihoz illesszék.

Napjainkban a modern technika lehetővé teszi, hogy a szövegszerkesztés műveleteit szabadabban végezzük el, és a jegyzetelés is végtelenül leegyszerűsödött. A tipográfia pedig elősegíti, hogy a korabeli elrendezéshez hasonló írásképpel jelenítsük meg a szövegeket, amelyek persze így sem fognak hasonlítani a kéziratos változatokhoz.

\* \* \*

Ma is előszeretettel nyúlunk Kazinczy által rendezett kötetekhez, ám kompozícióinkat – lévén életműkiadásokról szó – a műfaj, az időrend, a mű és a szerző integritása határozza meg. Az egységre hatással van számtalan tényező, nem csak a szerzőségnek korábban már említett fogalma. Olyan könyvet kell előállítani például, amely a kemény vagy puha kötésű változatban éppen elfér egy kötetben: nem túl vékony, mert ez gazdaságtalan volna, és mert azt meg sem lehetne pályázni – de nem is túl terjedelmes, mert akkor nem lenne tartós. A hosszú és rövid szöveg fogalma pedig ismét a finanszírozástól függ, hiszen egy fűzött, kemény kötésű, drágábban előállítható kötetbe jóval több fér, mint egy puha kötésű darabba. Újabb befolyásoló körülmény, hogy a szövegek elrendezését jó esetben egy sorozatra kiterjedő koncepció határozza meg. És mivel általában rendkívül szerény humán erőforrás áll rendelkezésre egy-egy életműkiadás létrehozásához, ezek a könyvek általában évtizedek alatt jelennek meg. A sokadik évben bekapcsolódó filológusnak viszont már nem áll módjában módosítani a korábbi rendet.<sup>36</sup> Igazán csak újabb példaként említendő a

<sup>36</sup> Néhány kivételes esetet leszámítva, mint amilyen Debreczeni Attila új Csokonai-szövegkiadási koncepciója. Lásd: DEBRECZENI Attila, *Csokonai költői életművének kronológiai rendje*, Budapest–Debrecen, Akadémiai Kiadó–Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012 (Csokonai Vitéz Mihály Összes Művei, Pótkötet).



számtalan egyéb között, hogy a szövegkiadás során figyelembe kell venni a kötet használhatóságát, az olvasó feltételezett ismereteit a magyarázó jegyzetek vagy a névmutató tekintetében, valamint a hivatkozások mennyiségét. Minden esetben olyan szöveg jön létre, amelynek makroszinten csekély köze van a szerzői kézirat-hoz (persze, ez nem is baj). A filológus teremtő zsenije leginkább abban mutatkozik meg, hogy a technikai tudást az írott és íratlan szabályok és irányelvek szerint olyan módon alkalmazza, amely egy jól használható könyvet eredményez.

Más kérdés, hogy mai szövegkiadásainkban néhány elv új tartalommal telt meg. A textológus nem vesz már tudomást a szerzőről abban az értelemben, hogy nem törekszik egységes személyiségének megalkotására – a hitelesség egyéb kritériumokban mutatkozik meg. Ezzel egy fontos szövegszerező erő vész el: tudniillik, ha a szövegszerű és materiális kontextusokat felderíteni törekszünk, akkor háttérbe szorul a körülmény, hogy e kontextusokat egy-egy személy rendezte a szöveg környezetébe, s tevékenységében jóval kevesebb tényező befolyásolta, mintha nyomtatott volna. A korabeli szerkesztők a szövegkiadás hitelességét úgy kívánták alátámasztani, hogy Kazinczy Ferenc levelezését a személyét ragyogtató kontextusba helyezték, s ehhez újabb, műfajilag oda nem tartozó szövegekkel egészítették ki a megszerkesztett, összeállított köteteket. Ma ettől teljesen eltérően, egy új kezdeményezés jegyében, visszaadni törekszünk a Kazinczy által szerkesztett kötetrendet. A szövegforrás<sup>37</sup> alapú kiadással együtt egy elfeledett írásmédium, a kézirat szövegek galaxisába tudunk betekintést engedni. A szövegek elektronikus kiadása, mivel a kézírásos szövegekhez hasonlóan a befejezetlenség érzetét és lehetőségét teremti meg (tudniillik a kiadás bármikor módosítható, bővíthető, átstrukturálható), jó alkalmat kínál erre.

A szövegkiadás háttérében húzódó elvek történeti áttekintése felveti annak gondolatát, hogy a jelenleg érvényes elveink később éppen ilyen módon, egy újabb jelenből tekintve fognak különbözni az akkor érvényes gyakorlatoktól. Az elavulásnak, a korszerűtlenné válásnak ezt a kockázatát kiküszöbölni látszanak a digitális

<sup>37</sup> A szövegforrás fogalmát lásd Debreczeni Attila jelen kötetbeli tanulmányában.

térben rejlő lehetőségek (pl. a variancia megjelenítésének opciója). A mai elektronikus kiadások alkalmat nyújtanak a kéziratok sokféleségének bemutatására, vagyis nem csupán egyetlen, autorizált olvasatot kínálnak, ahogyan Chartier állítja a könyvekről.<sup>38</sup> Módunkban áll például mind Kazinczy Gábor, mind Kazinczy Ferenc kötetrendjében, mind egy általános időrendben olvashatóvá tenni a szövegeket. És mivel az elektronikus kiadás biztosítja, hogy ugyanazon leveleket más kompozíció szerint, más sorrendben olvassuk, így nekünk szerkesztőként, ha szerencsénk van, talán egy nehezebben elavuló produktumot sikerülhet létrehozni. Ehhez azonban szövegkiadóként alkalmazkodni kell az új médiumhoz, az elektronikus szövegtérhez kapcsolódó olvasói szokásokhoz. S amikor a szöveg materialitását vizsgáljuk, figyelembe kell vennünk, hogy a vonatkozó tényezők külső körülmények szorításában jönnek létre, az irodalmi termelés szükségletei szerint.<sup>39</sup> Vigyáznunk kell tehát, milyen következtetést vonunk le az értelmezések során, mert az esztétikai hozzáférést kínáló materiák éppen természetük folytán vannak folyamatosan kitéve önnön dologi feltételeiknek.

<sup>38</sup> Roger CHARTIER, *Szövegek, nyomtatványok, olvasatok = Metafilológia I, i. m.*, 162–187, itt: 163–164.

<sup>39</sup> Joseph Grigely hasonló következtetésre jut: Joseph GRIGELY, *Textuális tér = Metafilológia I, i. m.*, 118–161.

## Granasztói Olga

# KAZINCZY FERENC, AVAGY ABAFI LAJOS MAGYAR PANTHEONJA

*Egy új Kazinczy-kiadás előkészületei\**

Az Abafi Lajos által 1884-ben megjelentetett *Magyar Pantheon – Életrajzok és életrajzi jegyzetek* című kötet az összes Kazinczy-kiadás közül talán a legönkényesebb szövegválogatás.<sup>1</sup> Ha feltételezhető is, hogy Kazinczy élete vége felé egyre inkább önálló műfajként kezelte életrajzi írásait, és kiadásuk ötlete esetleg felvetődött benne, annak még sincs nyoma, hogy hogyan tervezte ezt formába önteni.<sup>2</sup> Sokféle kiadatlan írásából állított össze kéziratos kötetet, amelyekhez az utókor számára használati utasítást is mellékelte, de az életrajzi anyaghoz ilyen típusú előkészítést nem ismerünk.<sup>3</sup> Abafi erőteljes szerkesztői szerepe abban mutatkozik meg, hogy egyrészt kiemelte Kazinczy folyóiratcikkei közül az ún. életrajziakat, s ezek egybegyűjtésével ráirányította a figyelmet egy addig önállóan nem méltatott szövegcsoporthoz, másrészt hozzákapcsolt egy általa életrajzinak nyilvánított feljegyzésanyagot az akkor előkerült (MTAK Kézirattára K 613-as jelzetű) kézirat-

\* A tanulmány az MTA–DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport programja keretében készült, melynek vezetője Debreczeni Attila, és az OTKA (K K108831) támogatásával jött létre.

<sup>1</sup> KAZINCZY Ferenc, *Magyar Pantheon: Életrajzok és Életrajzi jegyzetek*, kiad. ABAFI Lajos, Budapest, Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, 1884 (Kazinczy Ferenc Összes Munkái, 5; Nemzeti Könyvtár, 36).

<sup>2</sup> Például a Baranyi Gáborról 1807-ben megjelent életrajzot, több más életrajzi folyóiratcikkel együtt, mint összetartozó szövegegyüttest átdolgozta a Szemere Pál szerkesztésében 1826-tól *Élet és Literatura* címen megjelenő Muzárium számára. Erről tanúskodik a szövegegyüttesnek adott, Szemere-tárban található, idegen kéztől származó cím is: *Életírások Kazinczy Ferencztől; saját kezével igazítgatva Muzárium számára*, DRE RL, Szemere-tár, 1. kötet 1786–1808, [Irodalmi levelezés, versek, egyéb jegyzetek és feljegyzések], 44b sorszám, 275–281 f.

<sup>3</sup> Vö. CZIFRA Mariann, *A kéziratok Tejútrendszere – foliális olvasás a Kazinczy-hagyatékban*, Korall, (12)2011/43, 42–43.

gyűjteményből.<sup>4</sup> A kéziratos feljegyzések kapcsolata az életrajzi szövegekkel nem kérdőjelezhető meg, sőt Abafi módszerét lényegében az összes, feljegyzéseket tartalmazó kéziratkötetre ki lehet terjeszteni. A készülő új *Magyar Pantheon* kötet erre a feladatra vállalkozik.

Abafi szerkesztői beavatkozásaként értelmezhető az is, hogy a kötet címét nem Kazinczytól választotta: a *Magyar Pantheon* eredetileg a Ponori Thewrewk József által, az 1825–27-es országgyűlés alatt készített portrék rézbe metszett gyűjteményének címe volt.<sup>5</sup> Kazinczy ismerte a sok kritikával illetett kiadványt, sőt írt is róla a *Felső Magyarországi Minervában*.<sup>6</sup> Abafi címválasztását azzal indokolta, hogy Kazinczy életrajzai a szellemi arcképfestés műfajába tartoznak.<sup>7</sup>

Az új *Pantheon*-kiadás szükségességére a feljegyzéseket tartalmazó *Pandekták* (I–III., és V–VI.) kéziratsoport feldolgozása irányította rá figyelmünket.<sup>8</sup> A hagyaték e töredékességében is önálló kézirategyüttese egy olyan tudatosan megalkotott jegyzetgyűjtemény volt, amelyet Kazinczy elsősorban munkaeszközként használt, és túlnyomórészt olvasmányokra vonatkozó, emlékeztető feljegyzéseket tartalmazott.<sup>9</sup> A *Pandekták*ból kinyert olvasmány-adatbázis elkészítésekor nem használhattunk fel különbö-

<sup>4</sup> Vö. ABAFI Lajos, *Előszó = KAZINCZY, Magyar Pantheon..., II, i. m., XIII.*

<sup>5</sup> PONORI THEWREWK József, *Magyar Pántheon: 1825. 1826. és 1827. Pozsonyban tartott Országgyűlés' emlékezetére*, h. n. [Pozsony], k. n., é. n. [1827].

<sup>6</sup> KAZINCZY Ferenc, *A' Művészség barátjaihoz*, Felső Magyarországi Minerva, 1827. aug., 1339–1342.

<sup>7</sup> ABAFI, *Előszó = KAZINCZY, Magyar Pantheon..., II, i. m.* Ezt a párhuzamot Fried István is megerősíti, amikor megállapítja, hogy Kazinczy „nem lát különbséget a festményben (metszeten), szoborban ábrázolt és a tanulmányban, emlékezésben megjelenített alak, figura sugárzó ereje között”. FRIED István, *Kazinczy és a képzőművészetek = Ő, Az érzékeny neoklasszicista: Vizsgálódások Kazinczy Ferenc körül*, Sátoraljaújhely–Szeged, Kazinczy Ferenc Társaság, 1996, 104.

<sup>8</sup> Az MTA Könyvtára Kézirattárában őrzött K 633/I–VI. jelzetű, egységesen félbőrbe kötött, a gerincén, „Az én Pandektám” címet viselő kéziratkötetek lényegében Jakab Elek levéltáros keze nyomán váltak a *Pandekták* néven ma kézbe vehető gyűjteménnyé, amikor 1880-ig a részben rendezetlen, illetve szét hullott állapotban lévő egykori feljegyzésköteteket újrarendezte.

<sup>9</sup> A *Pandekták* részletes ismertetéséhez lásd: <http://deba.unideb.hu/deba/pandektak/> (2014. május 28.).

ző hosszabb-rövidebb, személyekre vonatkozó feljegyzéseket, mert nem tartalmaztak olvasmányra vonatkozó információt. Ezek megkülönböztetése nem okozott nehézséget, ha elsődleges kritériumként Kazinczy saját jelöléseit vesszük figyelembe: szinte kivétel nélkül rövid címben emelte ki a feljegyzés főszereplőjének nevét, a hozzá tartozó szövegegységet pedig vonallal választotta el a többitől. Ezeket az egységeket nevezzük egyelőre – Abafi nyomán – életrajzi vonatkozású feljegyzéseknek, amelyek azonban nemcsak a *Pandekták*ban fordulnak elő nagy számban, hanem az MTA Könyvtára Kézirattárának számos más kéziratkötetében is, valamint a Ráday Levéltár Szemere-tárában.

Az életrajzi írások új kiadásának szempontjai nem változtak Abafi Lajos koncepciójához képest, amennyiben érvényesnek tartjuk, hogy a folyóiratokban, valamint a kiadói előszavakként megjelent életrajzokat együtt adjuk közre a kéziratossal életrajzi feljegyzésekkel, különös tekintettel arra, hogy közülük jó néhány szövegszerű kapcsolatban áll egymással. Az új kiadásban a kéziratossal anyag túlsúlyba fog kerülni. Így egyrészt lehetségessé válik az életrajzi jellegű írások szövegkapcsolatainak feltárása,<sup>10</sup> másrészt először jelenhetnek meg olyan szövegek, amelyeket Abafi sem ismert még, lévén, hogy a teljes kéziratanyaghoz nem fér hozzá. A szövegkapcsolatok feltárása kiterjed az önéletrajzi írássokra és a levelezésre is, de ennek megvalósítását csak az elektronikus kiadás tudja majd lehetővé tenni.

## Kazinczy biográfiáinak korabeli kontextusa

Az életrajzot, amely fontos műfaja mind az irodalomtörténetnek, mind a társadalomtörténetnek, hosszú időn keresztül gyanakvás, elutasítás övezte.<sup>11</sup> Ez nem kis mértékben járult hozzá a *Magyar*

<sup>10</sup> A szövegkapcsolatok kezeléséhez és a szövegmező-szemlélethez lásd: KazPE, 783–786.

<sup>11</sup> A biográfiáról mint az irodalomtörténet korszerűtlennek, elavultnak ítélt műfajáról, illetve az ennek megújítására tett új kísérletekről nyújt összefoglalást SZILÁGYI Márton, *Az irodalomtörténeti biográfiák hasznáról és használatáról: Egy készülő Csokonai-biográfia mikrotörténeti tanulságai*, Sic Itur ad Astra, (20)2009/59, 19–49.

*Pantheon* kötet háttérbe szorulásához, de még inkább ahhoz, hogy Kazinczy az életrajzi műfaj megújítójaként nem kapott különösebb figyelmet, noha kortársai nagyra értékelték kísérleteit. Az 1800-as évek elején ígéretesen fejlődő folyóirat-kiadásnak köszönhetően az életrajzi műfaj új lehetőséghez jutott, s ebben Kazinczy tevékeny szerepet vállalt. 1807–1808-ban egymás után publikálta életrajzi cikkeit a *Hazai Tudósításokban*. A sorozatként eltervezett *Magyarok Emlékezetéről* így számol be Cserey Farkasnak egy 1806 végén kelt levelében:

Most egynéhány nagy Magyar emlékezetét készítem levelei számára, 's azt tartom, hogy az értelmes Olvasó előtt kedves lesz az olly apróságos festés mint Orczyról a' Zemplényi Installatió való megjelenés és a' Tisza Örsön töltött napom említése. Baranyi Gábornak 's Kazinczy Andrásnak jó majd elő valamely rendes története. Az elevenséget adhat a' Kultsár leveleinek, mellyek külömben azokkal a' haszontalan czeremoniák' emlegetésével elaltatják Olvasójikat.<sup>12</sup>

A sorozat első darabja 1806 decemberében jelent meg a *Hazai Tudósításokban Magyarok Emlékezete – B. Orczy Lőrincz* címen, a következő pedig 1807 tavaszán *Magyarok Emlékezete – Baranyi Gábor* címmel. A Kazinczy Andrásról szóló életrajz helyett azonban harmadikként egy Kazinczy László halálára, gyászbeszéd-formában megírt életrajz következett 1807 tavaszán, s ezzel meg is szakadt a tervezett sorozat.

1818–1822 között Kazinczy a legtöbb életrajzi jellegű cikkét a *Tudományos Gyűjteményben* publikálta, de műfajilag sokkal vegyesebb írásokat, mint a koncepciózus *Magyarok Emlékezete* sorozat.<sup>13</sup>

<sup>12</sup> Kazinczy Ferenc levele Cserey Farkasnak, Széphalom, 1806. dec. 21. = KazLev, IV, 433 (1049).

<sup>13</sup> Köztük a *Cardinális Martinúzi* című történelmi életrajzot (KAZINCZY Ferenc, *Cardinális Martinúzi*, TGy, 1820/XI, 87–97), valamint a Horváth Ádámtól származó *Horváth Ádám Élete* című életrajzot, I. H. G. [KAZINCZY Ferenc?], *Horváth Ádám' Élete. (tulajdon szavaival, Petri-Keresztúrbán, Szala Vármegyében, 1818. Novemb. 5-dikén; de Jegyzésekkel és kibővítve)*, TGy, 1822/II, 68–73), amelyhez Kazinczy csak kiegészítéseket fűzött. Hasonlóan sajátos a *Toldalék a nagy Széchenyi Biográfiájához* című cikk is. (I. H. G. [KAZINCZY

Köztük olyan is előfordul, amelyben csak közreműködőként vett részt, hozzáírt vagy átírta mások szövegeit.<sup>14</sup>

Azok az életrajzok mutatnak műfajilag egységesebb képet, amelyeknél a személyesség előtérbe kerül, és az írásba önéletrajzi elemek is beépülnek. Jó példa erre az 1825–1827-ben a *Felső Magyarországi Minervában* megjelent életrajzok között az *Udvari-Tanácsos Szirmay Szirmay Antal Úr' Élete* című írás.<sup>15</sup> A megrendelésre, közvetlen források felhasználásával készült *Hadadi gróf Wesselényi Ferencz* című történelmi életrajz viszont egy éppen ellenkező módszer szemléletes darabja.<sup>16</sup> Kazinczy kereste a biográfia megújításának különböző lehetőségeit, ami különösen más, életrajzi cikkeket rendszeresen megjelentető szerző, mint Debreceni Bárány Ágoston próbálkozásaival összehasonlítva szembeötlő. Bárány szintén a *Felső Magyarországi Minervának* dolgozott, de a lap szerkesztői, valamint Kazinczy is fenntartásokkal fogadta írásait.<sup>17</sup>

Kidolgozottabb elveknek engedelmességek az előszóként megjelentetett írói életrajzok: az *Újhelyi Dayka Gábor versei* címmel, Kazinczy által szerkesztett és kiadott kötet elején található *Dayka élete*, és *Báróczy Sándor élete a Báróczy munkái* címen kiadott kötetben.<sup>18</sup> E két, nagy lélegzetű írói életrajz

Ferenc?], *Toldalék a nagy Széchenyi Biográfiájához*, TGy, 1822/III, 124–125.) Ebben egy korábbi, nem tőle származó Széchenyi Ferenc-életrajzhoz írta meg néhány személyes történetét.

<sup>14</sup> Ilyen például a *Horváth Adám Élete*, i. m., 68–73.

<sup>15</sup> KAZINCZY Ferenc, *Udvari-Tanácsos SZIRMAI SZIRMAY ANTAL Úr' Élete. Tulajdon jegyzései után*, Felső Magyarországi Minerva, 1825. szeptember, 349–354.

<sup>16</sup> KAZINCZY Ferenc, *Hadadi gróf Wesselényi Ferencz*, Felső Magyarországi Minerva, 1827. október, 1387–1392.

<sup>17</sup> Bárány Ágoston levele Kazinczy Ferencnek, Szentgyörgy, 1826. jún. 4. = KazLev, XX, 104–105 (4634). Az egész üggyhöz lásd még: ÖTVÖS Péter, *Példák Kazinczy Ferenc metódusáról = Serta Pacifica: Tanulmányok Fried István 70. Születésnapjára*, Szeged, Pompei, 2004, 243–246.

<sup>18</sup> *Újhelyi Dayka Gábor versei*. Öszveszedte 's kiadta barátja Kazinczy Ferencz. Pesten, Trattner Mátyásnál, 1813. *Báróczy Sándor minden munkái*, I–VIII, újra kiadta Kazinczy Ferenc, Pest, Trattner Mátyás, 1813–1814. A VIII. kötetben megjelent életrajz (*Báróczy Sándor élete*).

Dugonics András Gyöngyösi Istvánról,<sup>19</sup> Révai Miklós Faludi Ferencről<sup>20</sup> és Batsányi János Ányos Pálról<sup>21</sup> szóló biográfiáival állíthatók párhuzamba. Mezei Márta *A kiadó mandátuma: Kiadói nézetek és eljárások Révaitól Kazinczyig* című könyvében bőséges figyelmet szentel annak, hogy Kazinczy a felsorolt szerzőkhöz képest hogyan követett új utat a személyiség bemutatásában.<sup>22</sup> A teljesség és tökéletesség igénye helyett, amelynek eredményeképpen az én kikerekített, elrendezett arcélének megjelenítése a cél, Kazinczy személyes háttérű életrajzot készít, vállalva a szubjektív nézőpontból eredő elfogódottságot.<sup>23</sup>

Kortársai szintén felfigyeltek Kazinczy módszerére. Szirmay Antal 1812-ben bekövetkezett halálakor Kazinczy levélben készített Dessewffy Józsefnek tömör összefoglalót Szirmay különös életútjáról, ellentmondásos személyiségéről.<sup>24</sup> Az érzékletes és kendőzetlen bemutatás elismerést váltott ki Dessewffyből, aki ennek kapcsán tért ki az életrajzírás nehézségeire:

Azért olyan ösztövérek a németek biográfiájik, mert efféle táplálmányokkal nem kövérítettnek, nem húsosodnak. Nálunk az írónak nem szabad mulatságosnak lenni, komor unatkozás közt az olvasót is unalmaztatni kell, és annyi ésszel kell bírni, mint néked az isten adott, hogy olvashatóvá tegye magát.<sup>25</sup>

<sup>19</sup> *Gyöngyösi Istvánnak költeményes maradványi. Mellyeket egybe-szedett, és a legrégibb nyomtatványok és kéz-írások szerint hibáiból ki-mentett Dugonics András.* Pozsonyban és Pesten, Fűskúti Landerer Mihály, 1796.

<sup>20</sup> *Faludi Ferentz' költeményes maradványi. Egybe-szedte, s elő beszédekkel, jegyzésekkel, és szükséges oktatásokkal meg bővítve közre botsátotta a magyar költeményes gyűjtemény öregbitésére Révai Miklós.* 2 kötet. Győrött, Strajbig József, 1786.

<sup>21</sup> *Ányos Pál munkáji,* Bétsben, özv. Alberti Ignátné 1798 (Magyar Minerva, 1).

<sup>22</sup> MEZEI Márta, *A kiadó mandátuma: Kiadói nézetek és eljárások Révaitól Kazinczyig,* Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1998 (Csokonai Universitas Könyvtár, Bibliotheca Studiorum Litterarium, 15).

<sup>23</sup> MEZEI, *A kiadó mandátuma...*, i. m., 71–76 és 150–157.

<sup>24</sup> Kazinczy Ferenc levele Dessewffy Józsefnek, Széphalom, 1812. okt. 6. = KazLev, X, 150–151 (2331).

<sup>25</sup> Dessewffy József levele Kazinczy Ferencnek, Alsó Olysó, 1812. okt. 13. = KazLev, X, 154–155 (2334).



Az emlegetett „táplálmány” – egy frappáns, anekdotaszerű történet, amely nemcsak az ifjú Szirmay Antalt, hanem Kazinczy nagybátyját, Kazinczy Pétert is meglehetősen rossz színben tünteti fel – végül nem került be a *Minerva* számára, 1825-ben elkészített Szirmay-életrajzba. A cikk e nélkül is nemtetszést váltott ki, éppen Szirmay jellemének bemutatása miatt:

Némelly ember azt hiszi, hogy a' ki portrétot fest, annak minden fejt Apollóvá, Antoniusszá kell csinálni. [...] Én ha Szirmaynak mindenik vonását Apollói vonásnak nem nézem is, felőle bizonyosan nem szóltam epével, sőt kémélve, meleg szívvel és tisztelettel szóllottam.<sup>26</sup>

A kortársakról szóló életrajzokban Kazinczy egy olyan dinamikus személyiségfelfogást valósított meg, amely ellentmondott a hagyományos biográfiai módszereknek: a nagy emberek koherens és retrospektív módon megírt életútja helyett, nála az élettörténet töredezett és sokrétű, egyetlen lineáris narratívába nem átfogható.

Giovanni Levi olasz történész, a biográfiakutatás kiemelkedő szakértője megfogalmazásában a mai történetírás metodológiai szempontból azt az életrajzi módszert tartja működőképesnek, amely a történeti folyamatban részt vevő egyént dinamikus, a kontextusok függvényében változónak mutatja be.<sup>27</sup> Ennek adekvát megjelenítése lehet az olyan életrajz, amely beépítve az élettörténet mint nemlineáris folyamat inkohereenciáját, ideális terepet nyújt mind a cselekvők résnyi szabadságának, mind az ellentmondásoktól sohasem mentes normarendszerek tényleges működésének vizsgálatához.<sup>28</sup> Kazinczy módszerében a szívesen felhasznált anekdotikus történetek, amelyek származhattak személyes élményből vagy mások elbeszéléséből, ezt az elvet érvényesítve az élet esetlegességét, kiszámíthatatlanságát, szeszélyességét közvetítik.

<sup>26</sup> Kazinczy Ferenc levele Dulházy Mihálynak, Újhely, 1826. jan. 6. = *KazLev*, XIX, 505 (4575).

<sup>27</sup> Giovanni LEVI, *Az életrajz használatáról*, *Korall*, (2)2000, 81–85 és 89–91.

<sup>28</sup> *Uo.*, 89.

## Fikció és realitás

A műfaj kapcsán akár a történész, akár az irodalomtörténész aggályait vesszük szemügyre, a kritikai reflexiók egy másik csoportja azt feszegeti, hogy hogyan kezeli az életrajz történelem és elbeszélés, irodalom és valóság viszonyát.<sup>29</sup> A biográfia, csakúgy, mint az autobiográfia fikció és történeti hitelesség szempontjából határterület. Egyesek a biográfia szignifikáns jegyének éppen a fikció és történeti realitás keveredését tekintik.<sup>30</sup> Az elbeszélés nyelvi megformáltságának problematikája a történetírás számára is leginkább az életrajz közvetítésével vetődik fel. A dokumentáció, a források hiánya, különösképpen a mindennapi élet illékony szavainak és tetteinek nyomtalan eltűnése a narratív történetírást serkentette.<sup>31</sup> Ez azonban újabb gyanakvásra adott okot, és a történész is azt kezdte el keresni, hogy az írott szöveg révén a kutatás mikor alakul át kommunikációvá, a nyelvi megformáltság hogyan vonja kétségbe a történeti hitelességet.

A Kazinczy biográfiai körül megfogalmazódó kérdések nem újak, az önéletírások olvasásmódja kapcsán már hasonlóképpen felvetődtek: hiteles beszámolót vagy fikciót tart-e kezében az olvasó?<sup>32</sup> A két műfaj Kazinczynál különösen szoros kapcsolatot tart egymással: az életrajzi szövegek, feljegyzések ugyanabba az énemlékezeti rendszerbe léptetik be az olvasót, mint az önéletrajzi szövegcsoporthoz.<sup>33</sup> Az önéletírásokat elemezve többen is rámutattak arra, hogy Kazinczy saját életútját esztétikai produktumokkal és meghatározó személyiségekkel való találkozásokon keresztül reprezentálja.<sup>34</sup> Kortársairól írott biográfiai ezekből a találkozók-

<sup>29</sup> Vö. TÓTH Orsolya, *A „retorikai” és a „betű szerinti” olvasat: Kazinczy, a biográfus = Uő, A múltandó és a múltatlan*, Budapest, Ráció, 2009, 99–131.

<sup>30</sup> *Uo.*, 109.

<sup>31</sup> LEVI, *Az életrajz használatáról, i. m.*, 82.

<sup>32</sup> Vö. ORBÁN László, *A tinta színe = Leleplezett mellszobor: Nyomozások Kazinczy birtokán*, szerk. CZIFRA Mariann, Budapest, Gondolat, 2009, 199–249.

<sup>33</sup> Az énemlékezeti rendszer az ún. Working-self teóriájának központi fogalma. Ennek részleteihez lásd: BODROGI Ferenc Máté, *Kazinczy arca és a csiszoltság nyelve*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012 (Csokonai Könyvtár, 51), 19–20.

<sup>34</sup> BODROGI, *Kazinczy arca...*, *i. m.*, 35; TÓTH, *A „retorikai” és a „betű szerinti” olvasat, i. m.*, 144.

sokból táplálkoznak, de a találkozás kifejezést itt tágabban kell értelmezni: a találkozás élményébe az is beletartozik, amikor a találkozás során egy vagy több különböző személyről hall feljegyzésre érdemes történetet. Ebben az esetben ugyan nem a történet főszereplőjével találkozunk, de a róla hallottak, legyen szó nagyapja barátjáról, Baranyi Gáborról, vagy akár Napóleonról, a lejegyzés révén ugyanazt a később felhasználható élményrepertoárt gazdagítják.

Az önéletírói módszertől, ahogyan azt Orbán László foglalta össze, nem sokban különbözik az életrajzíróé:

Kazinczy írásos feljegyzéseire támaszkodva, önmagát idézve írta önéletrajzait. Az emlékiróban nem a megélt esemény hiteles dokumentálóját látjuk, hanem az íróasztalán lévő töméntelen mennyiségű feljegyzésből, és az emlékeiből válogató szépíró, aki nagy tehetséggel lát neki az adott nyersanyag átformálásához, egy másik szerkezetbe, nemritkán egy másik műfajba illesztéséhez. A megjegyzésre méltó dolgok, amelyeknek képeivel Kazinczy feltölti önéletírásait, többnyire megtalálhatók a korábban keletkezett feljegyzéseiben.<sup>35</sup>

A személyekre vonatkozó feljegyzések között a már megírt életrajzok építőköveit, félig kész, illetve kész szövegeket egyaránt megtalálunk. Olyan feljegyzés is előfordul, amelynek életrajzi felhasználása nem bizonyos, de megformáltsága arra enged következtetni, hogy Kazinczy akár be is építhette volna valamelyik művébe.

Kidolgozottságuk szerint megkülönböztethetjük az ún. elsődleges lejegyzéseket, amelyek közvetlenül egy találkozás után rögzítették a személyes benyomást vagy az elhangzott történetet. Az 1808-ban a *Hazai Tudósítások*ban publikált *Révainak nevei s születési napja* címmel Révai halálának egyéves évfordulójára készített cikk például egyértelműen utal a személyes találkozás után készített elsődleges jegyzetek felhasználására.<sup>36</sup> A Révai

<sup>35</sup> ORBÁN, *A tinta színe, i. m.*, 247.

<sup>36</sup> KAZINCZY Ferenc, *Révainak nevei s születési napja*, *Hazai Tudósítások*, 1808, 311–312.

életrajzi adatait felvonultató és kommentáló szöveg központi témája, hogy miközben Révai latin nyelven publikált írásaiban a János név szerepel, az életben pedig Miklósként ismerik, eredeti neve a keresztségben Mátyás volt. A névváltoztatások háttéréről Kazinczy 1803-ban beszélgetett Révaival utolsó találkozásukkor, amit cikkében dialogikus formában ad vissza. A visszaemlékezés pontosságát a találkozásor készített jegyzeteire hivatkozva garantálja. Ennek nyomára, 1803. május 11-i keltezéssel, nem a *Pandekta*-kötetekben, hanem a Ráday Gyűjtemény Szemere-tárában bukkantam.<sup>37</sup> A Szemere-tárban őrzik Kazinczy legrégebb-ről fennmaradt feljegyzéseinek kisebb, nyolcadrét formátumú füzetekbe írt lapjait. A *Pandekták* nagyobb méretű füzetekre csak 1806-tól tért át, mint ahogy ekkortól használta a „*Pandekta*” megnevezést is.<sup>38</sup>

A számára fontos személyekről készített feljegyzések között nagy számban találunk kidolgozottabb írásokat, gyakran több változatban is. Érdekes példa erre a Batthyány Lajos nádorról szóló szövegcsoporthoz tartozó négy, egymástól mind terjedelmében, mind tartalmában eltérő írás középpontjában az áll, hogy a nádor külsejében, leginkább pedig arcberendezésében tökéletes mása volt Savoyai Jenő hercegnek, vagyis hitelt érdemlő a szóbeszéd, miszerint Batthyányné Strattmann Eleonórának a Savoyai Jenővel folytatott szerelmi viszonyából született Batthyány Lajos. A valódi apa és fia külsejének hasonlóságáról az 1764-es országgyűlésen részt vevő Török József számolt be Kazinczynak. A hallottakból kétféle feljegyzést is készített: az egyikben Török József szájába adva írja le a nádor külsejét, öltözetét,<sup>39</sup> a másikban viszont mint ha ő maga tartana a kezében egy, a nádort ábrázoló egész alakos metszetet, és ez erősítené meg Török József beszámolóját.<sup>40</sup> A Batthyány származását taglaló írások akkor bővültek, amikor a Kazinczynál 1811-ben látogatást tévő Pruzsinszky József egy, a magánéleti vonatkozásokat szétfeszítő történetet mesélt el Stratt-

<sup>37</sup> DRE RL, Szemere-tár 1. kötet, 40. sz., 263 f.

<sup>38</sup> A Révai-cikkben a jegyzőkönyvként emlegetett jegyzetfüzet latin megfelelőjeként még az „*Adversaria*” szó szerepel.

<sup>39</sup> MTA KIK, K 633/I, 162b. A feljegyzés kelt 1806 és 1809 között.

<sup>40</sup> MTA KIK, K 613/I, 62 f.

mann Eleonóra és Savoyai Jenő kapcsolatáról. A szintén két változatban megörökített történet nem véletlenül ragadta meg Kazinczy figyelmét: Strattmann Eleonóra ebben már nem a házasságtörő asszony szerepében, hanem mint hazafias érzelmű nagyasszony jeleníthető meg, aki olyan hatással volt a Habsburg-ház legnagyobb hadvezérére, hogy meg tudta akadályozni egy, a Magyarország függetlenségére veszélyes terv véghezvitelét. Így már érthető, hogy miért éppen a Pesti Divatlap 1848. évi 20. számában a *Kazinczy Ferenc levele Virághoz* című közleményben jelent meg az addig ismeretlen levél, amelyre Busa Margit hívta fel az utókor figyelmét.<sup>41</sup> Az 1811. május 5-én kelt levél mintegy azon frissiben közli a Pruzsinszkytól hallott „igen nevezetes történetet”,<sup>42</sup> de a kettő között teljes az eltérés. Feltételezhető, hogy a kéziratos változat az elsődleges lejegyzés, amely közvetlenül Pruzsinszky elbeszélése után készült, majd ezt öntötte csiszoltabb formába a *Virághoz* írt levélben.

Kazinczy egyébként még azt is szükségesnek tartotta megmagyarázni, hogy milyen személyes szál kapcsolta őt ehhez az ügyhöz: a hercegi rangra emelkedett ifjú Batthyány Lajos következetesen Batthyány-Strattmannként szignálta leveleit, ami őt mindannyiszor gondolkodóba ejtette. A névhasználat hátterét Pruzsinszky elbeszélése világította meg a maga teljes valójában.<sup>43</sup>

## A feljegyzések rendje és a kiadástörténet

A kéziranyag áttekintésekor a feljegyzéskötetek különösképpen kísértésbe ejtik a kutatót, hogy megpróbálja rekonstruálni azt az állapotukat, amit még Kazinczy hagyott hátra, és ami közelebb vihetne írói terveinek feltáráshoz, műhelytitkainak megfejtéséhez. A kötetek eredeti rendjének helyreállítása azonban szinte

<sup>41</sup> V. BUSA Margit, *Kazinczy Ferenc: Fogságom naplójá-nak elfelejtett szövegváltozata. – Három Kazinczy levél = Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve*, (13)1974–1975, 437–451.

<sup>42</sup> MTA KIK, K 624, 130 f.

<sup>43</sup> *Uo.*, 444. Ez Savoyai Jenő kívánsága volt. Ha már gyermeke nem viselhetette nevét, legalább anyja nevének felvételével derüljön ki, hogy ez az ág egy másik szerelem gyümölcse.

lehetetlen, mert éppen ez az a része a hagyatéknak, amelyet halála után az örökséget gondozók a legkevésbé méltattak figyelemre.<sup>44</sup> Már maga Kazinczy is többször átrendezte, kiválogatta saját feljegyzésanyagát, de ezzel célja éppen az volt, hogy saját elvárásainak megfelelően bocsássa nyilvánosság elé.<sup>45</sup> Mindaddig, amíg a hagyatéka a Magyar Tudományos Akadémiára nem került – ahol egy végleges rendezésen esett át –, nem tartották különösebben számon a megannyi füzetbe, szertelenül összefűzött lapokra készített jegyzeteket. A folyamat feltárása, ha részlegesen is, de megmutatja, hogy az életrajzi jellegű feljegyzések, mely kéziratos kötetekben sűrűsödnek össze, hol találhatóak meg sorozatszerűen nagyobb számban. Nem véletlen, hogy legtöbbjük a történelmi tárgyú kéziratok csoportjában keresendő.<sup>46</sup>

A biográfiákról, mint Kazinczy életművének önállóan kiadható írásairól egyetlen adat érdemel említést. Toldy Ferenc Kazinczyhoz 1830-ban írott levelében ismerteti elképzelését a Kazinczykiadás felépítéséről:<sup>47</sup> a „Poetai munkák” után második kötetnek „Historiai munkái”-t javasolja, zárójelben külön kiemelve a „biográphiák”-at. Kazinczy válaszában csupán egy homályos utalást találunk erre a felvetésre, de ebből kiderül, hogy túl nagy feladatnak érzi egy hasonló kötet összeállítását:<sup>48</sup>

<sup>44</sup> A különféle típusú feljegyzések kaotikus állapotát tükrözi az a lista, amelyet Toldy Ferenc 1855-ben készített Bánfalván a Kazinczy Gábornál őrzött hagyatékról. (MTA KIK, RUI 4r. 15, 29–34 f.) Ebből jól látszik, hogy a ma kézbe vehető köteteknek elenyésző része feleltethető meg annak, amit akkor leírt. Sok minden elveszett, ami pedig megőrződött, az a levéltárosok keze nyomán egy új, önkényes rendet követve került egymás mellé. Ehhez lásd még: CZIFRA, *A kéziratok Tejútrendszere...*, i. m., 44–45.

<sup>45</sup> Vö. KAZINCZY Ferenc, *Előszó* = MTA KIK, K 633/III (*Az én Pandektám. Harmadik Kötet. Széphalom 1810.*), 2 f.

<sup>46</sup> Ennek rekonstruálását segíti GERGYE László, *Kazinczy Ferenc kéziratos hagyatéka*, Budapest, MTA Könyvtára, 1993 (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattárának Katalógusai, 21), 139–143. Ebben megtalálható az az eredeti rend, amelybe a Kazinczy-hagyatékot az MTA Könyvtára Kézirattárának gyűjteményi sajátosságai miatt beosztották. Az életrajzi feljegyzések eszerint legnagyobbbrészt a Történelem és annak segédtudományai, valamint a Vegyes szakok alatt található.

<sup>47</sup> Toldy Ferenc levele Kazinczy Ferencnek, h. n., 1830. dec. 15. = *KazLev*, XXI, 426 (5253).

<sup>48</sup> Kazinczy Ferenc levele Toldy Ferencnek, Széphalom, Újhely, 1830. dec. 17. = *KazLev*, XXI, 430 (5256).

A' mit tenni készülsz, és a' mit leveledben jelentesz, szép, de mind arra idő kell. Végig kellene forgatnom a' Tud[ományos] Gyűjt[emény] minden Köteteit és minden Leveleim' csomójit. Melly sok kincs van ott letéve. De ezekről éjjenként fogok gondolkozni.

Az életrajzi jellegű szövegek összegyűjtésének igényét – feltehetőleg Kazinczy halálát követően – tükrözi a K 610-es jelzetű kéziratkötet, amelyben Kazinczy írásainak több kéztől, főképp Kazinczy Gábortól, a hagyaték gondozójától származó másolatai találhatóak, a főszereplő személyek nevének ábécérendjében. A lemásolt szövegek eredetije, egy-két kivételtől eltekintve, visszakereshető az akadémiai hagyatékban.<sup>49</sup> A másolatokból készült összeállítás egyértelműen arra enged következtetni, hogy szövegkiadáshoz készült.

Érdekes módon a másolatok készítői nem ismerték, vagy nem akarták felhasználni a ma K 613-as jelzetű, háromrészes „Életrajzi adatgyűjtemény”-t, amelyből Abafi Lajos a *Magyar Pantheon* kötethez válogatta ki az életrajzi feljegyzéseket.<sup>50</sup> A másolatkészítők nem használták az életrajzi adatgyűjteményt, Abafi pedig nem használta, vagy nem használhatta azokat a feljegyzésköteteket, amelyekből a másolatok készültek:<sup>51</sup> a Kazinczy-hagyaték iratmennyisége és rendezetlensége nem tette lehetővé, hogy a hátramaradt, kiadatlan írások között fontos helyet betöltő életrajzokat maradéktalanul össze lehessen gyűjteni. Az sem kizárt, hogy Abafit az addig ismeretlen, és Kazinczyt új oldaláról megmutató „Életrajzi adatgyűjtemény” vezette a *Magyar Pantheon* kiadásának gondolatához. A kötet előszavában a kéziratgyűjtemény kialaku-

<sup>49</sup> MTA KIK, K 610, 1a–93a. A kötet címe, *Emlékezések, mendemondák* feltehetőleg a legújabb kori kéziratrendezés eredménye. A mindösszesen negyven életrajzi feljegyzés az elején található, amit más szövegkiadáshoz készült másolatok, lajstromok stb. is követnek.

<sup>50</sup> MTA KIK, K 613/I–III. A három kötet jelenlegi formája részint megőrizte az eredeti szerzői rendezőelvet, de sem az nem világos, hogy milyen formátumban, céllal, sem az, hogy milyen eredeti terjedelemben hagyta hátra Kazinczy. Az „Életrajzi adatgyűjtemény” összeállításán meglátszik a kéziratokat gondozók ujjlenyomata.

<sup>51</sup> Abafi utal arra a *Magyar Pantheon* előszavában, hogy nem fért hozzá minden kéziratkötethez. ABAFI, *Előszó* = KAZINCZY, *Magyar Pantheon...*, II, i. m., XXIII.

lását azzal magyarázza, hogy amikor Kazinczy élete alkonyán önéletírásának megírására határozta el magát, előszeretettel foglalkozott az irodalom és a közélet kiválóbb alakjaival, és ezek életéhez gyűjtögette az adatokat, adomákat, jellemvonásokat. Az „egyszerű, igénytelen, olykor csintalan adatok”, azzal a rendeltetéssel lettek összegyűjtve, hogy „egykoron megírandó életrajzokhoz szolgáltassanak becses anyagot”.<sup>52</sup>

Abafi szerkesztői koncepciója szerint az összegyűjtött életrajzi jellegű írások hierarchikus rendjében a „csintalan adatok” a kötet legvégére kerültek, míg az élen a nyomtatásban megjelent életrajzok találhatóak. Felfogásának hátterében nem csak a szövegek kidolgozottsága keresendő. Abafi, ahogy ezt Porkoláb Tibor megfogalmazza, ezzel a gyűjteményes kötettel mintegy utólag próbálta kiteljesíteni a Kazinczy-életmű egyik konstans, ám „rendszereszerű következetességgel mégsem érvényesített alapeszméjét”, a nagy férfiak, hív hazafiak kultikus tiszteletén, illetve az irodalom reliquiosus szemléletén alapuló panteon-gondolatot.<sup>53</sup>

Kazinczy hagyatékának feldolgozatlansága, valamint életrajzi írásainak közös nevezőre nehezen hozható műfaji sokfélesége együttesen járult hozzá ahhoz, hogy életművének kiadástörténetében Abafi úttörőnek számító vállalkozása nem talált folytatásra.<sup>54</sup> A későbbi szövegkiadások szinte csak a Dayka és Báróczy életrajzokra szorítkoztak, amelyek műfaji besorolása folyamatosan változott, jelezve a Kazinczy életrajzi szövegei körüli bizonytalanságokat.<sup>55</sup>

<sup>52</sup> Uo.

<sup>53</sup> PORKOLÁB Tibor, *Panteonizáció és vizuális reprezentáció*, Regio: kisebbség, politika, társadalom, (15)2004/3, 89.

<sup>54</sup> Két ízben jelent meg belőle rövid válogatás: VAJTHÓ László, *Kazinczy világa*, Budapest, Kir. Magy. Egy. Nyomda, 1932, 27–43. *Kortársak nagy írókról*, II, vál., jegyz. LUKÁCSY Sándor, Budapest, Művelt Nép Tud. és Ismeretterjesztő Kiadó, 1956, 5–8, 14–19.

<sup>55</sup> KAZINCZY Ferenc, *Irodalmi tanulmányok – Dayka Gábor élete*, Báróczy Sándor = *Kazinczy válogatott műveiből*, I, vál. és bev. VAJTHÓ László, Budapest, Magyar Népművelők Társasága, 1942, 72; KAZINCZY Ferenc, *Cikkek és Tanulmányok – Csokonai Mihály nekrológ, Csokonainak sírköve: Magyarázó jegyzések a Csokonai sírköve iránt tett jelentésre, Dayka élete, Báróczy Sándor élete* = *Kazinczy Ferenc válogatott művei*, II, s. a. r. SZAUDER Józsefné, vál. és jegyz. SZAUDER József, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1960, 139–140,



## A jegyzetek funkciója és tipizálásuk

A feljegyzések nem csupán a hátrahagyott kéziratok egy jellegzetes típusa, hanem egy olyan munkamódszer lenyomata is, amelynek fontosságára Kazinczy maga hívta fel a figyelmet. A jegyzetkészítés hasznáról és használatáról először 1808-ban a már emlegetett *Révai nevei és születési napja* című cikkben olvashatunk.<sup>56</sup> Amit a cikk tárgyától eltérve a szövegbe közbeékel, azt ismétli meg a III. *Pandekta* füzethez 1810-ben írott előszavában.<sup>57</sup> A Révairól szóló cikkben így fogalmaz:

Ezt én mingyárt akkor beírtam Jegyzőkönyvembe – ’s nem állhatom-meg, hogy mellesleg ifjú Olvasóimnak azt az intést ne adjam, hogy Adversariák nélkül ne légyenek, ’s *azokba a’ mit látnak és hallanak még gondosabban jegyezzék-fel, mint a’ mit olvasnak* [kiemelés tőlem – G. O.] Adversaria nélkül tanulni nem lehet, mert a’ mit csak tanulunk, gyakor[i] vissza emlékezés nélkül elfelejtjük, ’s melly kevés fáradságba kerül az, és melly megbetsülhetetlen kincset gyűjtenek így magoknak és másoknak.

A *Pandekta* előszavában pedig így:

Bár azok, a’ kik látják gyűjteményemet, követnék a’ példát, és így magoknak is ’s másnak is használni akarnának. Engedjék magokat általam leginkább arra intetni, *hogy azt jegyezzék fel a’ miket látnak ’s hallanak; mert a’ mi könyvben van, azt ha mi nem tudjuk is, nyomába vezetethetünk mások által* [kiemelés tőlem – G. O.].

A jegyzetkészítés tehát háromféle benyomás, a látottak, hallottak és olvasottak rögzítésére szolgál, de különös módon az olva-

143–146, 158–175 és 176–193; KAZINCZY Ferenc, *Próza – Báróczy Sándor élete* = *Kazinczy Ferenc válogatott munkái*, szerk. JÁNCsó Elemér, Bukarest, 1960, 238–247; KAZINCZY Ferenc, *Próza művek: Cikkek és tanulmányok – Dayka élete, Báróczy Sándor élete* = *Kazinczy Ferenc válogatott munkái, I*, vál. SZAUDER Mária, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1979, 719–844.

<sup>56</sup> KAZINCZY Ferenc, *Révai nevei és születési napja*, Hazai Tudósítások, 1808, 311–312.

<sup>57</sup> MTA KIK, K 633/III, 2 f.

sottak lejegyzését tartja legkevésbé fontosnak, miközben a feljegyzéskötetek túlnyomó többségében, főként a *Pandektákban* ezek fordulnak elő legnagyobb számban. Az ellentmondás azonban csak látszólagos, mert mindkét szövegben a hangsúly inkább az emlékezéstechnikán van: a feljegyzések az emlékek felidézésének nélkülözhetetlen segédletei, s mint ilyenek, legnagyobb haszonnal akkor forgathatóak, ha egyszeri és megismételhetetlen élményeket rögzítenek, viszont mindaz, amit olvasás révén szerzünk, visszakereshető. Az emlékek felidézésének legfőbb céljaként Kazinczy a tanulást (= adatgyűjtést?) jelöli meg:

Adversaria nélkül tanulni nem lehet. mert a' mit csak tanulunk, gyakor[i] vissza emlékezés nélkül elfelejtjük.<sup>58</sup>

A jegyzetkészítés tehát a múlt „leltárba vételét” segíti elő, amelynek lehetőségében Kazinczy nem kételkedik: az autobiográfiák kapcsán Orbán László ezt úgy fogalmazza meg, hogy noha Kazinczy nemegyszer kénytelen beszámolni a múlt felidézésének nehézségeiről, mégis a hitét a múlt, az „ahogyan volt” rekonstruálhatóságában, az igazság kinyomozhatóságában semmi sem ingatja meg.<sup>59</sup> A bizonytalanságot a hiányzó adatok okozzák, vagy a nem kellő mennyiségben gyártott lejegyzés.

Kazinczy a más személyek életére vonatkozó feljegyzéseit megbízható forrásként kezeli. Az életrajzokban szereplő információk eredetét, hogy látta (személyesen átélte), hallotta vagy olvasta-e, a legkisebb feljegyzéstől a nyomtatásban megjelent életrajzig szinte mindig megjelöli. Az olvasott információk alatt leggyakrabban levéltári források értendők, és ilyenkor megadja az adat pontos lelőhelyét. Ha hallomásból értesült egy történetről, az elbeszélőt nevezi meg, és rendszerint azt is pontosítja, hogy mikor, milyen körülmények között hallgatta az illetőt. Ugyanígy pontosítja az időt és a körülményeket, ha egy találkozásból eredő saját élményéről van szó.

A források hármassága a megjelent életrajzok esetében a szövegek felépítését is meghatározza: a levéltári vagy egyéb írott

<sup>58</sup> KAZINCZY, *Révai nevei...*, i. m., 311.

<sup>59</sup> ORBÁN, *A tinta színe*, i. m., 207–208.

forrásra visszavezethető adatok az életrajzok elején és végén, mintegy keretként veszik közre a személyes benyomásokból és a másoktól hallott történetekből összegyűrt anyagot. E három különböző forrásanyag eltérő arányban jelenik meg az életrajzokban. Az életrajzi adatok mindig megtalálhatóak, tehát a visszakereshető (olvasott) forrás nem hiányozhat, viszont a „látott” és a „hallott” jelenlétét több tényező befolyásolja. Kazinczy életrajzainak ezt a sajátosságát Mezei Márta úgy fogalmazta meg, hogy az objektív hang, a dokumentációigény Révai és Dugonics életrajzírói módszeréhez hasonlóan Kazinczynál is megvan, de nála a bemutatás hamar személyesre fordul. Hamar eljön a pont, ahol az adott személlyel való kapcsolatára így vagy úgy, áttér.<sup>60</sup>

Az új *Pantheon* kötet számára kiválogatásra kerülő kéziratanyag átjárást tesz lehetővé olyan szövegek felé, amelyek erősebben viselik magukon egy másik műfaj, az anekdota jegyeit. A politikai, közéleti események, az országgyűlések, megyegyűlések, követválasztások alkalmával keletkezett írások felbukkannak a *Pandektáktól* kezdve<sup>61</sup> a K 624-es jelzetű, *Magyar Dolgok* címet viselő kéziratkötet *Dietai dolgok* című szövegcsoportjáig.

Szilágyi Márton a *Fogságom naplója* kapcsán fejti ki, hogy Kazinczy számára az anekdota sokkal fontosabb műfaj volt, mint amennyire azt az irodalomtörténeti szakirodalom számon tartja.<sup>62</sup> Az anekdotáról szóló újabb tanulmányok egyike sem számol Kazinczyval, pedig György Lajos *A Magyar anekdota története és egyetemes kapcsolatai* című 1934-es könyvében ennek egyik első értőjeként említi: „Hátrahagyott kéziratcsomói igazolják, hogy csakugyan nagy kedvét lelte a kortársairól hallott anekdotás mendemondák összeirogatásában. Több olyan fogalmazványa van, amelyből arra lehet következtetni, hogy ilyen dolgok gyűjtésével

<sup>60</sup> MEZEI, *A kiadó mandátuma...*, i. m., 150.

<sup>61</sup> Lásd pl. MTA KIK, K 633/III, 199a–206b. „Udv. Consiliárius és septemvir Vay Józseffel lételem 1810. Nov. 17-27.”

<sup>62</sup> SZILÁGYI Márton, *A fogság helyzete, mint téma Kazinczy Ferenc Fogságom naplója című művében*, [http://mta.hu/fileadmin/I\\_osztaly/eloadastar/Kazinczy\\_Szilagyim.pdf](http://mta.hu/fileadmin/I_osztaly/eloadastar/Kazinczy_Szilagyim.pdf) (2014. május 29.) Publikált változata: SZILÁGYI Márton, „kétezerháromszáznolcvanhét napig szenvedtem”. *A fogság helyzete mint téma Kazinczy Ferenc Fogságom naplója című művében*, *Sic itur ad astra*, 61 (2009), 89–96.

rendszeresen és tervszerűen foglalkozott... Leveleiből és kéziratából egész gyűjteményre való telnék ki az életéből ellesett, kortörténeti értékű, az egyes személyekre és a közműveltségre jellemző Kazinczy anekdotákból.”<sup>63</sup>

A Kazinczy-hagyatékkal foglalkozó kutatók a majdan elkészülő Új Magyar Pantheon kötet előszavában bizonyára rövidebb magyarázkodással is megelégednének, amikor a kéziratot anyag kiválogatásának szempontjairól fog szó esni, valamint arról, hogy egyáltalán azt tartja-e az olvasó a kezében, amit a szerkesztő ígér. A még mindig hatalmas, kiadatlan kéziratállomány az új Kazinczy-kiadássorozat szerkesztőit időről időre elbizonytalanítja azzal kapcsolatban, hogy vajon kiteheti-e a pontot a munka végére, vajon az általa felállított rend milyen új interpretációkra ad lehetőséget, és ehhez szerkesztőként joga van-e? Minthogy egy olyan kötet új, bővített kiadása a feladat, amely már eredetileg sem szerepelt Kazinczy terveiben, és létrejöttét egy markáns szerkesztői koncepció hívta életre, a szerkesztői beavatkozás ezúttal még határozottabb formát ölt. Szemünk előtt célként azonban nem az lebeg, hogy az olvasót, e kötet révén elvezessük valami még teljesebb igazság felé, amely felfedezésre váró titokként lapult a kézirat mélyén. A feladat célja, és egyben jó végrehajtásának legfontosabb eszköze, hogy azt a szemléletet vigye tovább, és azokat a tapasztalatokat használja fel, amelyeket az új kritikai kiadás már megjelent köteteknek szerkesztői, hosszasan elidőzve a Kazinczy-kéziratok világában, összegyűjtöttek és közkinccsá tettek. Véleményem szerint az életrajznak elkeresztelt Kazinczy-szövegek így illeszkedhetnek majd szervesen a tágran értelmezett életműbe, különösképpen az elektronikus kiadásba.

<sup>63</sup> GYÖRGY Lajos, *A Magyar anekdota története és egyetemes kapcsolatai: 250 vándoranekdota, az anekdota forrásai*, Budapest, Studium, 1934, 50.

*Orbán László*  
A SZÖVEGVÁLTOZATOK ÖRÖME

*Kapcsolatépítési stratégiák a Kazinczy-levelezésben\**

Kazinczy Ferenc 1802 novemberében levelet kapott gróf Mailáth György királyi jogügyi igazgatótól: „1802-nek utolsó holnapjaiban Mélt. Causar. Regg. Director Majláth György urnak parancsolatja érkezik Regmeczre, hogy a' fogságom alatt rám tett költség fejében a' kamarának fizessenek vissza 1068 f. 50 ½ xrt.”<sup>1</sup> Kazinczy 1801-es szabadulása óta igen nehéz anyagi helyzetben volt, ezt azonban titkolni igyekezett, még az anyja előtt is. Alig néhány nappal Mailáth fizetési felszólításának kézhez kapása előtt kért kölcsön 100 Ft-ot Nagy Gábortól, hogy anyjának visszaadhasson egy korábbi kölcsönt: „Pénn kell. Csináljon az Úr valahogy, még pedig úgy, hogy Vasárnap estig bizonyosan vehessem, mert az Anyám hétfőn itt lessz, és én nem tudathatom vele, hogy az a' pénz, a' mit által fogok adni, nem a' magáé, hanem substituált.”<sup>2</sup> Kazinczy e kétségbeejtő helyzetben fordult a korábban személyesen nem ismert grófhhoz, Festetics Györgyhöz:

Nagyságodat jövök megkoldúlni. Ismerem én is nagylelkűségét. Könyveket mutatok-bé, 's olly kevélyen szabom-meg árokat, mint a' Sibylla Tarquinnak. Bízom Nsdhoz, hogy esetemet megszánja, 's vélem nem alkuszik mint Tarquin. Én részemről úgy nem fogom árokat alább-szállítani, mint az a' vén anyó; nem, mintha annyit

\* A tanulmány az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült. A szerző az MTA-DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport alkalmazottja.

<sup>1</sup> [*Kazinczy Ferencz Följegyzései*] = KazPE, 122. Az említett levél: Mailáth György levele Kazinczy Ferencnek, Pozsony, 1802. okt. 8. = KazLev, II, 496 (535). Kazinczy válasza a novemberben kézhez vett levélre: Kazinczy Ferenc levele Mailáth Györgynek, Regmec, 1802. dec. 8. = KazLev, II, 519–520 (550). Vö. KazPE, 1119–1121 (66. jegyzetmező: 1802. júl.–dec.).

<sup>2</sup> Kazinczy Ferenc levele Nagy Gábornak, 1802. okt. 15. = KazLev, II, 497 (536).

érnének, hanem mivel nekem sokra van szükségem 's Nagyságod sokat adhat.<sup>3</sup>

Lehetséges, hogy Kazinczy a Magyar Minerva sorozatban kívánta megjelentetni a Gessner-fordítását, noha erre szövegszerűen nem utalt levelében. A sorozat Festetics bizalmas embere, gyermekének nevelője, Péteri Takáts József terve alapján indult meg 1798-ban. Megjelentette Ányos Pál (1798), Péteri Takáts (1799) és Virág Benedek (1799) munkáit. Ányos és Virág kiadásait bizonyosan ismerte Kazinczy. Ám Festetics már 1799-ben megvonta támogatását, így a negyedik kötetet Péteri Takáts csak 1808-ban tudta megjelentetni. Kazinczy kérése e tekintetben légüres térbe érkezett.<sup>4</sup>

A segítségre szoruló Kazinczy azonban nem ok nélkül gondolt hazafias érzelmű nagylelkű mecénásként Festeticsre. A gróf az 1790–91-es országgyűlésen magyar vezényleti nyelvet és tiszteket követelt a magyar ezredekbe (ezért II. Lipót vizsgálatot indított ellene), 1792-ben – katolikusként – létrehozta a csurgói református gimnáziumot (ahol Csokonai tanított), 1797-ben megalapította a keszthelyi Georgikont (a kontinens első mezőgazdasági főiskoláját és tangazdaságát), 1798-ban tiltakozott a nemesi felkelés összehívása ellen (ezután I. Ferenc kitiltotta az udvarból), az 1802-es országgyűlésen – Kazinczy levele előtt fél évvel – 40 000 Ft-ot ajánlott fel magyar ifjak katonai képzésére.

A gróf azonban „épen ez időben kezdte az udvari köröket megnyerni, ez időben volt mind sűrűbb érintkezése József nádorral; könnyen érthető tehát, hogy az udvar előtt gyanús Kazinczyval nem akart közelebbi ismeretséget szőni”.<sup>5</sup> Ennek jeleként a hideg,

<sup>3</sup> Kazinczy Ferenc levele Festetics Györgynek, Regmec, 1802. dec. 3. = KazLev, II, 516, (547).

<sup>4</sup> CSÉBY Géza, *Gróf Festetics György helye a magyar művelődéstörténetben, különös tekintettel a Magyar Minerva könyvsorozatra és a Helikoni Ünnepekre*, PhD-értekezés, Szeged, 2013, 133–173. <http://doktori.bibl.u-szeged.hu/2060/1/Cseby%20Geza%20Grof%20Festetics%20Gyorgy%20helye%20a%20magyar%20muvelodestortenetben1.pdf> (2014. febr. 18.)

<sup>5</sup> Váczy János jegyzete a Festeticshez írt 547. számú levélhez. A levél kiadója arra is felhívta a figyelmet, hogy nem a misszilis levelet olvassuk: „Vajjon elküldte-e ezt a levelet s így küldte-e el Kazinczy Festetics grófnak: nem tudjuk. De hogy kérélmé nem teljesült: az bizonyos.” Lásd Váczy János jegyzete = KazLev, II, 604.

latinul írt rövid válaszlevelet is csak a titkár, Csapó Imre írta alá.<sup>6</sup>

Kazinczy a fogságának reá kirótt költségét végül családi segítséggel és kölcsönökkel teremtette elő. Az anyja még 1797-ben a kassai sóháznál letett 336 Ft 42 krajcárt, amit most beszámított a kamara, a maradék 732 Ft 8 krajcárt Kazinczy különböző személyektől kérte kölcsön, majd ezt egy újabb, Péchy Imrétől felvett kölcsönnel fizette vissza. Ez az adósság még évekkal később is nyomta Kazinczyt.<sup>7</sup>

## Kitérő és ellenpróba

Néhány évvel korábban, 1798-ban Csokonai is felkereste levélben Festetics Györgyöt.<sup>8</sup> (Kazinczyt ekkor a Brünn [Brno] melletti fenyítőházban, Obrovicon tartották fogva.) Csokonai is szorult anyagi helyzetére hivatkozva fordult állásért a személyesen szintén nem ismert grófhhoz. Csokonai a levele szerint egy külhoni tanulmányutat tervezett, amelyet atyai örökségéből kívánt fedezni, így nincstelenként tért volna haza, ezért kért egy biztos hátteret adó professzori állást. Az előadott terv így hangzik:

Ugyanis régi hosszas gondolkozásaim után kifőzött Feltételem az, hogy jövő tavasszal, kevés örökségemet eladván, oly véggel Helvé-

<sup>6</sup> Csapó Imre levele Kazinczy Ferencnek, Keszthely, 1802. dec. 21. = KazLev, II, 534–535 (557). Kazinczy viszontválasza – a Festeticshez írt 2. levele – ugyanitt található: „Ugyane levél másik felére írta Kazinczy a választ, mely itt következik: [...]” Lásd Váczy János jegyzete a két levél között = KazLev, II, 534.

<sup>7</sup> A kamarai követelésről lásd: Kazinczy Ferenc levele Péchy Imrének, Érsemlyén, 1803. ápr. 22. = KazLev, III, 52–54 (592). Kazinczy még 1816-ban is a tartozás fennállásáról számolt be [lásd Kazinczy Ferenc levele Dessewffy Józsefnek, Széphalom, 1816. nov. 25. = KazLev, XIV, 448–450 (3329)], noha 1810-ben már megköszönte az anyjának az adósság rendezését: „Asszonyám a’ Péchy Imre bátyámnál való 700 ft adósságomat, mellyet fogságom kölcségei név alatt a’ Kamara által reám vetett 1000 ftnál többől álló terhem miatt csináltam, lefizetni méltóztatott érdekével együtt [...]. A’ legszívesebb köszönettel köszönöm Asszonyámnak anyai kegyességét, mind a’ magam nevében mind a’ gyermekeimében.” Lásd Kazinczy Ferenc levele Bossányi Zsuzsannának, h. n., 1810. jún. 23–26. között = KazLev, XXIV, 119 (6011).

<sup>8</sup> [Az esetről lásd Orosz Beáta jelen kötetbeli tanulmányát. – A Szerk.]

tziaiba menjek, hogy ottan a' Mezei Gazdaságnak azt a' részét, a' melly Hazánkban is legtöbb munkával, legtöbb helyen, és legtöbb haszonnal, de még is nem úgy, a' mint lehetne, gyakoroltatik, úgy-mint a' Pascuatiót, Bucolicát, Schweitzer Teheneknek tartását, szénázást, Sajt' vaj' készítését 's a' t. magoktól az Originalis Gazdáktól megtanúljam. Ha a' hadnak és békeségnek állapotja megengedné, kifutnék kétfelől a' szomszéd Frantzia és Olasz országba is, a' borkészítésnek 's kerti majorságnak nálak való megtekintésére; visszajövöbe a' munkás Német földön tévén keresztül utazásomat.<sup>9</sup>

Ez a pályázati anyag teljes képtelenségnek tűnik, és vagy Csokonai hihetetlen mértékű naivitását tanúsítja, vagy azt, hogy Csokonai hihetetlen mértékben vélte naivnak a Georgikont alapító grófot. Ennek ellenére Csokonai sikeresen kapcsolatba lépett a tekintélyes gróffal, 1798 és 1803 között egytucatnyi levelet váltott Festetics Györggyel, ill. a gróf titkárával. (A gróf neve alatt nyilvántartott leveleket is a titkár írta, Festetics csak aláírta azokat.) Kézszelvényanyagot is kapott a gróftól: 25, majd később 100 forintot, és munkái kiadásában is támogatóra lett benne.<sup>10</sup>

Bizonyára elhanyagolható, hogy a Kazinczy által „megkoldult” pénzüsszeg négyszerese a Csokonainak juttatott 25+100 Ft-nak. Ha sokallta volna Festetics, akkor tetszőleges mértékben kevesebbet is adhatott volna, hiszen Kazinczy egyébként sem a kiszámított költség teljes összegét kérte („Ötszáz frtot kérek”), és Csokonai sem a kért állást/fizetést kapta meg.

Nyilvánvaló különbség azonban Kazinczy és Csokonai eltérő politikai terheltsége. Kazinczy frissen szabadult államfogyó, akivel nem szívesen léptek kapcsolatba a főrangúak, mint erre id. Wesselényi Miklós megjegyzése rávilágít: „Ne gondolja az Úr, Barátom Uram, hogy reám is elragadott volna az új betegség, melly meg szokott némely embereket környékezni, midőn az Úrral ta-

<sup>9</sup> Csokonai Vitéz Mihály levele Festetics Györgynek, Komárom, 1798. jan. 22. = CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Levelezés*, s. a. r. DEBRECZENI Attila, Budapest, Akadémiai, 1999 (CSVMÓM), 77 (39).

<sup>10</sup> A 25 Ft-ot kétszer küldte el a gróf (CSOKONAI, *Levelezés*, i. m., 145), a 100 Ft egy Festetics-óda jutalma volt (CSOKONAI, *Levelezés*, i. m., 268–269), a Csokonai-művek kiadásának támogatása pedig mindegyik levélben előkerül.



lálkoznék, és azért nem feleltem volna mind eddig.”<sup>11</sup> Erre a politikai óvatosságra vall, hogy nem a gróf, hanem a titkár választott Kazinczynak, sőt talán a latin nyelv használata is a titkosrendőrség felé tett gesztusként értendő. Legalábbis Kazinczy Batsányi Jánoshoz ezért írt ugyanekkor német nyelven:

Eszt. múlva azután hogy kiszabadultam, bizonyos literar[iusi] dologban hozzája kellvén írnom, német nyelven írtam neki egy levelet; jele, hogy praecautióval írtam. Ő ezt, a' mint maga beszéllé ekkor nekem, elvitte Gróf Saurau Exc, ki 1794 a' Revolutiones Tribunálnak feje volt, 's előmutatta; hozzá vetvén, hogy ő azzal is mutatja a' maga hűségét. 'S ezeknek 's több efféléknek beszéllései után kért, hogy hozzá többet el ne menjek, mert ő vigyázat alatt van; sőt intett, hogy midőn most a' grádicson lemegyek és az úczára kilépek, suhanjak-el.<sup>12</sup>

E háttér Festetics számára nem lehetett mellékes körülmény, de még így is találhatott volna módot Kazinczy támogatására. Egyrészt titokban is segíthetett volna. 1803 nyarán újabb felszólítást kapott Kazinczy a Kamarától, hogy fizessen be még 496 Ft 4 krajcárt, amit számára ismeretlen erdélyi adományozók jóvoltából tudott tizenhárom évvel később befizetni:

Midőn haza érek, nem sokára, 500 f. le vala téve Kassai Kereskedő Fried Sámuel Úrnál, hogy azt nekem egy ismeretlen barátom nevében adja által a' Fiscus kielégítésére. Dilizsánszon jött a' pénz,

<sup>11</sup> Id. Wesselényi Miklós levele Kazinczy Ferencnek, Zsibó, 1802. ápr. 15. = KazLev, II, 470 (518).

<sup>12</sup> KAZINCZY Ferenc, *Az én naplóm* = KazPE, 289. Kazinczynak ez az 1802. máj. 29-én Érsemlyénből keltezett levele elveszett vagy lappang, de Batsányi magyar nyelvű válasza ismert. Ebben kéri a levelezés felfüggesztését: „Hítesse el magával, kérem, azt: hogy az úr iránt való bizodalomhoz képest, nékem mindenkor valóságos gyönyörűség volna az Úrral, mint egy oly tudós, értelmes, jó-izlésű, és érzerkeny szivű hazafitárssal tovább is levelezni, hogyha sorsunknak különös volta ellenkezőt nem kívánna, s rendkívül való körülállásainkhoz képest, az okosság azt nem javallaná, még pedig igen hathatósan, hogy leveleink által a világnak figyelmetességét magunkra ne vonjuk.” Lásd Batsányi János levele Kazinczy Ferencnek, k. n. [Bécs, 1802. jún. ?] = KazLev, XXIII, 51 (5679).

's Fried tiltotta, hogy ne tudassa velem kitől és honnan, 's Fried megállá a' parancsot.<sup>13</sup>

Másrészt találunk rá példát, hogy Festetics volt politikai fogolyt segített pénzzel vagy állással. Az 1803-ban szabadult Versegly Ferencnek – egy Döbrentei Gáborra hivatkozó forrás szerint – száz forintot adott „és azt jegyezte meg, hogy »ha neve oly kormos nem volna, többet adna«”.<sup>14</sup> A háromévi várfogságra ítélt, 1798-ban kiengedett, szerencsétlen sorsú Rosty János megsegítéséről Kazinczy ezt írta 1807-ben:

Kitöltvén ott a' 3. esztendőt haza jött. Gróf Festetics György – az a' sok Dominiumú ember! – neki 25 forintos bankót adott. – Értsd ezt, 's csudáld a' magasztalt *nagyságot!* Nem annyi e ez, mintha én egy illy szerencsétlennek 25 fillért adnék? [...] Elúnván az életet, pisztolyt sütött a' homlokába. [...] Vallyon mit mond erre Festetics és azok, a' kik őtet ebbe a' kétségbe esésbe vitték. Mert igaz, hogy a' sok Dominium mellett is lehetetlen *mindenen segíteni*: de a' kinek eszébe jutott 25 ft. adni egy jó születésű, szép hivatalban volt, már nem fiatal szerencsétlen embernek, annak ha a' *szíve* az volna a' minek lennie kell, az is eszébe juthatott volna, hogy néki hivatalt és élet módot mutasson. De félt a' nagy ember, hogy megint veszedelemben lesz a' kolcsa, ha ollyat vész pártfogása alá a' kit a' villám megsújtott.<sup>15</sup>

Megjegyzendő, hogy Kazinczy más feljegyzéseiben Nyéki Németh János számlájára írta az öngyilkosságot: eszerint azért a Martinovics-perben ítélező Nyéki Németh halála napján lőtte

<sup>13</sup> Kazinczy Ferenc levele Dessewffy Józsefnek, Széphalom, 1816. nov. 25. = KazLev, XIV, 29 (3329).

<sup>14</sup> SÁGI Károly, *Adatok Festetics György és munkássága értékeléséhez = Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*, 6, szerk. ÉRI István, Veszprém, Veszprém Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1967, 332. Sági adatainak forrása: NÉGYESSY László, *Gróf Festetics György a magyar irodalomban = Keszthelyi Helikon*, szerk. LAKATOS Vince, Keszthely, Surjánzsky, 1925.

<sup>15</sup> Kazinczy Ferenc levele Cserey Farkasnak, Széphalom, 1807. márc. 12. = KazLev, IV, 519–520 (1085). Kiemelés az eredetiben.

agyon magát Rosty, hogy a túlvilágon bosszút állhasson a bírón.<sup>16</sup> Rosty már a fogsága alatt is kísérelt meg öngyilkosságot.

A szintén 1798-ban szabadult Pruzsinszky József alkalmazása viszont arra lehet példa, hogy egy „kormos” nevű volt fogoly is számíthatott komoly segítségre a gróftól: Pruzsinszky az 1800-as években Festetics muraszigeti domíniumainak prefektusa lett.<sup>17</sup>

## A hang

A fenti példák alapján sem a „kormos”-ság, sem a hasznosság (gazdatiszt vs. író) nem játszik szerepet a támogatás megítélésében, így – eltekintve a véletlen szerepétől – a továbbiakban azt feltételezzük, hogy Kazinczy sikertelenségének oka a levele hangütésében keresendő. A Csokonai- és a Kazinczy-levelek közötti valódi különbség nem a levelek témájában, a levélíró személyében vagy a címzetthez való társadalmi viszonyban, hanem a levelekben megszólaló hangban található.

Kazinczy 1802 decemberében egy szuverén személy hangján, a társadalmilag elvárt titulusokat mellőzve szólította meg Magyarország egyik leggazdagabb birtokosát: „Nagy és igaz fényű hazafi!”<sup>18</sup> E hangütés nemcsak Csokonai helyesen alkalmazott „Méltóságos Gróf, Nagyságos Uram!”<sup>19</sup> megszólításához képest tűnik fel, hanem Kazinczy későbbi leveléhez viszonyítva is. Amikor Kazinczy a titkártól, Csapó Imrétől kapott kijózanító válaszlevélre ráírta (bizonyára fogalmazványként) a viszontválaszt – ez tehát Kazinczy második levele Festeticsnek –, már „Nagy Méltóságú Gróf Cs. K. Kamarás Úr”-ként szólította meg Festeticset. A kapcsolatfelvétel merész – és sikertelen – hangja e visszavonás által válik jelentéssé. A grófról tévesen hitte azt Kazinczy, hogy ha-

<sup>16</sup> KAZINCZY Ferenc, *Történetek' Kalendarioma* (autográf kézirat), 1827 (?), MTA KIK, *Az én Pandektám I*, K 633/I, 1–62 f., január 24-i bejegyzés.

<sup>17</sup> Szilágyi Márton jegyzete = KazFN, 448.

<sup>18</sup> Idézet a már említett 1802. dec. 3-i levélből.

<sup>19</sup> CSOKONAI, *Levelezés, i. m.*, 76.

zafiságban egyenrangú félként római egyszerűséggel szólíthatja meg.<sup>20</sup>

Kazinczy első levele nemcsak kér, „koldul”, hanem emlékeztet és vádol is. Az egyenlőség hangja talán a szabadkőműves eszmékre hivatott emlékeztetni (Festetics is szabadkőműves volt Helikon néven), a fogság felemlítése pedig arra, hogy a Martinovics-perben a rendi-nemesi mozgalmat valójában irányító grófok és bárók (Széchenyi Ferenc, Orczy József és László) érintetlenek maradtak, míg a titkáraik és a szellemi élet emberei súlyos büntetéseket kaptak. „Példa kelle, hogy rettegjen az Ország” – írta később Kazinczy.<sup>21</sup> Vagyis az elítéltek mások helyett is, a közösségért is szenvedtek – akárcsak a hazáért áldozatot hozó antik hősök vagy az eszméért szenvedő, világi javakról lemondó keresztény mártírok:

Nagymélt. Gróf, a' ki szenvedő társaiért annyit tett, mint én, – a' ki ott, a' hol gazdagabb társai megindulás nélkül nézték azt, hogy társaik koplalnak és meztelenek, soha nem evett-meg egy tányér ételt is, hogy felét a' koplalónak ne küldje, 's örömet osztotta-fel a' szűkölködővel mind erszényét, mind ruháját – a' ki az adakozást annyira gyakorlotta, hogy Tisztviselői, kiknek nem szabad néven nevezni a' rabot, őtet közönségesen der gute Herr néven nevezték [...].<sup>22</sup>

A „gazdagabb társakat” részvétlenséggel vádoló hang megoldást is kínált Festeticsnek:

Végyen részt Nagyságod szerencsétlenségemen, 's magára vévén annak egy részét, gyönyörködjék abban, hogy rajtam, a' kit a' sors

<sup>20</sup> „Csapó Imre Festetics György grófnak volt a titkára, s e levelet is a gróf nevében írta. Kazinczy a választ szintén Festetics Györgyhez intézte. Bővebb magyarázat szükségtelen e levélhez, csak azt jegyezzük meg, hogy Kazinczy kivált a Berzsenyihez és Cserei Farkashoz írt leveleiben kétség kívül ezért gyanúsítja Festetics Györgyöt s ezért mondja oly gyakran, hogy a nagy emberek hazafisága sokszor nagyon is kétes becsű.” Lásd Váczy János jegyzete a Csapó Imrétől kapott 1802. dec. 21-i levélhez = KazLev, II, 605.

<sup>21</sup> KAZINCZY Ferenc, *Fogságom' Naplója* = KazFN, 87.

<sup>22</sup> Idézet az 1802. dec. 3-i levélből.

özsze rontott és a' kit még most sem szűn meg csapkodni, egygy illy nagy teher elviselésében könnyíthetett.<sup>23</sup>

Ha ezen a hangon megszóló retorikára érdemben válaszolt és segílyt nyújtott volna Festetics, akkor elismerte volna a rejtett vádak jogosságát, a „részvétel” szükségességét, Kazinczy erkölcsi jogát a számonkérésre és felhatalmazását a megbocsátásra. Ezért nem léphetett be Festetics a Kazinczy által irányított diskurzusba, és emiatt (is) teljesíthetetlen Kazinczy kérése 1802-ben.

### Újabb kitérő és ellenpróba

A levélváltás számaint tekintve, úgy tűnhet, Csokonai sikeres kapcsolatot ápolt Festeticcsele, és kétségtelen az is, hogy kézzelfogható anyagi előnyökhöz jutott ezáltal. De a tucatnyi levél valójában három téma körül járt: Csokonai „udvarlása”, a pénzküldemények és a vélhetően soha el nem készült *Georgicon*-fordítás. A kiinduló beszédhelyzet lehetőségeit a hangütés korlátoltsága, a képtelen (svájci tehenészet) vagy megvalósulatlan (*Georgicon*) tervek és a témák szűkössége hamar kimerítette.<sup>24</sup>

Csokonai hangjában – a többi Festeticshez írt levelét is ideértve immár – egy idejétmúlt szerep szólalt meg: a mecénásnak alárendelt poéta. Ez egyrészt a Csokonai által mintául választott rousseau-i emberképpel nehezen egyeztethető össze: a két szerep álarca folyton elcsúszzik egymáson, a levelekben láttatni akart Csokonai-arc ettől furcsa és hiteltelen lesz. Másrészt a levélváltás folyamán elhasználódik a magasztaló poéta hangja. Amikor – Csokonai gyanúja szerint – egy külső beavatkozó, a debreceni postamester kilopta az egyik borítékból a Festetics által küldött 25 Ft-ot, kénytelen hangot váltani Csokonai, és az érvelő retorika

<sup>23</sup> Uo.

<sup>24</sup> Debreczeni Attila idézi azt a Festetics-levéltárban található bejegyzést, amely egyértelműen elutasítja Csokonainak a *Georgikon*-fordítás és a grófhöz írt ajánlólevél kinyomtatására vonatkozó kérését: a fordítás „nem egész, míg egészen meg nem küldetik, 's más Poéták által is meg nem vizsgáltatik, kinyomattatása nem ajánltathatik”. Csokonai ezután a grófhöz írt leveleiben már nem hozza elő a *Georgikon*-fordítást. Lásd CSOKONAI, *Levelezés, i. m.*, 666.

hangján bizonygatni, hogy üresen kapta a levelet. Eközben Festetics (pontosabban a titkára) is méltatlan helyzetbe került, hiszen a gróf nevét és pecsétjét viselő levél feltörése miatt nyomozni kellett néhány forint után. A levél átvétele, a piros viaszpecsét feltörése kritikus pillanatnak bizonyult. Csokonai elküldött levelében és egy levélfogalmazványban alternatív, elmozduló történetek maradtak fenn erről: kétséges eszerint, hogy egy kisebb tekintélyes társaságban Csokonai, vagy tanúk nélkül Csokonai anyja vette-e át a levelet a postamestertől.<sup>25</sup> A mecénás-poéta viszony nem tűri a beszédhelyzet elmozdulásait, az elcsúszó hangok interferenciáját, a mellébeszélést. E levélváltásban ezért zavaró Csokonai magyarázkodása a 25 Ft ellopása után, és ezért mindegy, hogy ki a bűnös.

Szavahihetőségét a kicsinyes elszámolási problémák, a késve küldött válaszlevelek, a beváltatlan ígéretetek – a többszörösen megígért *Georgicon*-fordítást Festetics (titkárának) erélyes és egyértelmű felszólítására sem tudta elküldeni – alaposan megtépták. A gróf előtt kirajzolódó ellentmondásos Csokonai-képről Szilágyi Márton írt:

Arról, a szakirodalomban többször felbukkanó feltételezésről, hogy Festetics nem támogatta szívesen Csokonait, érdemes megjegyeznünk, hogy Festetics számára korábban a költő teljesen egyértelműen és bizonyítható módon két szituációban bukkant fel: először akkor, amikor levélben megírta a grófnak határozott tervét a külföldi mezőgazdasági tanulmányokról, másodszer pedig akkor, amikor csurgói helyettes tanárrá választották. Ez a két gesztus azonban teljesen összehangolhatatlannak látszhatott, hiszen ha valaki valóban élethivatásnak gondolta ez előző pályát, miképpen köthetett ki szinte közvetlenül ezután egy ettől egészen eltérő állásban? A gróf szempontjából tehát Csokonai minden további nélkül tűnhetett komolytalan figurának, s Festetics felől nézvést ezeknek a hirtelen váltásoknak semmiféle belső indokoltsága nem

<sup>25</sup> Debreczeni Attila idézi a Festetics-levelezés iktatókönyvét, amely az elküldött levél állítását támasztja alá: CSOKONAI, *Levelezés, i. m.*, 642–643; vö. még *uo.*: 624–625. Ez az ellentmondás a Csokonai-levelezés kiadásában vált láthatóvá, Festetics előtt rejtve maradt.

látszhatott. Ehhez képest kell értékelnünk azt, hogy Festetics vég-sősoron semmiféle ellenséges lépést nem tett Csokonai ellen, elfogadta a Tractus döntését a helyettes tanár kiválasztására is, s végig korrekt módon viselkedett – még azután is, hogy Csokonai látványosan konfliktusba került vele –, pénzt küldött neki, sőt nem utasította vissza a tervezett Vergilius-fordítás neki szóló ajánlását sem.<sup>26</sup>

A tisztázatlan kérdések előbb kényelmetlen, majd fenntarthatatlan helyzetbe sodorták a levelezést. Csokonai szerencsétlensége és felelőtlensége tovább rongálta az egyébként is gyenge pozícióból induló beszédhelyzet lehetőségeit, végül eredeti szerepének feladására kényszerült. A Festetics által látott Csokonai-kép összeegyeztethetlenné vált a Csokonai által mutatni kívánt képpel. Talán nem tévedünk, ha feltételezzük, hogy ez lehetett a levelezés félbemaradásának valódi oka.

## Kazinczy újrakezdett levelezése: 1818. március

Kazinczy 1802-ben sikertelen taktikát választott, ezért elvesztett egy kommunikációs csatát. Úgy vésztett azonban, hogy mégis folytatható, vagy inkább újrakezdhető maradt a kapcsolat.

Szemben Csokonai nyilvánosság előtt bizonyára vállalhatatlan, zárt, arculatromboló levelezésével, Kazinczynak már az 1802-es levele is nyitott, nyilvánosság elé tárható, arculatépítő szöveg volt. Legalábbis retorikai felépítésében és igényes megalkotottságában. Nem a „koldulás”, hanem annak sikertelensége sorolta alárendelt helyzetbe Kazinczyt. E pozíción csak úgy változtatható, ha kétségbe vonta Festetics irodalommal kapcsolatos ítéleteit és mecénási ténykedését. Kazinczynak tehát kiegészítő üzeneteket kellett újra bocsátania, hogy módosítsa a köztudatban élő Festetics-képet. Így is érthető a fent idézett, Rosty János haláláról beszámoló

<sup>26</sup> SZILÁGYI Márton, *Csokonai Vitéz Mihály pályafutása: Társadalomtörténeti kontextusok egy írói életpályához*, Akadémiai doktori értekezés, Budapest, 2010, 175–176. [http://real-d.mtak.hu/271/4/Szilagyimarton\\_5\\_MU.pdf](http://real-d.mtak.hu/271/4/Szilagyimarton_5_MU.pdf) (2013. aug. 20.).

Cserey Farkasnak írt 1807-es levél,<sup>27</sup> amelyben egyúttal az információ terjesztésére is felszólította erdélyi levelezőjét: „Ma egy rettenetes újságú levelet vevék ’s kérlek mondd-el Zsibón.” Ugyanezt a levelet egy olyan történettel zárta le, amelyben a fogság, az adomány és Festetics egy narratívába került, megtoldva azzal, hogy Festeticset a mélyen megvetett Rhédey Lajos mellé rendelte:

Küszködtem magammal egész éjtszaka, ha elbeszéljem e neked, hogy tegnap vettem egy 1799 és 1800 beli szomszédomnak [ti. munkácsi fogolytársának, Andreas Riedelnek – O. L.] is levelét, a’ ki most már nem vártetön, hanem csak a’ Brünni Minorita Klastromban *lakattatik*. [...] Bort kér, noha víznél egyébbel nem él, ’s 24 butelliát küldök neki. Isten ’s világ tudja, hogy sok adni valóm nincs: sokat elmúasztottam, ’s sokat szívtak és szivnak: de ha az jut eszembe, hogy miket cselekedtem mind ott, mind azolta másokkal, elmondhatom pirulás nélkül hogy többet tettem mint Festetics és Rhédey Lajos egész életekben tettek ’s fognak.

Magának Festeticsnek azonban csak 1818. március 25-én, a keszthelyi helikoni ünnepségek kapcsán írt újra Kazinczy. E levélnek jelenleg hat szövege ismert, ebből a *KazLev*-ben egyet olvashattunk el a harmadik pótkötet megjelenéséig. A hat szöveget három különböző típusú szövegforrásban találjuk meg.

1. Elküldött eredeti.<sup>28</sup>

2. Elküldött másolatok. A levél teljes szövegű másolatát Kazinczy négy nappal későbbre dátumozott leveleiben több barátjának is elküldte:

– Kis Jánosnak, Széphalom, 1818. március 29.<sup>29</sup>

– Döbrentei Gábornak, Széphalom, 1818. március 29.<sup>30</sup>

– Rumy Károly Györgynek, Széphalom, 1818. március 29.<sup>31</sup>

<sup>27</sup> Lásd 15. lábjegyzet.

<sup>28</sup> Kézirata: MNL, P 279, 106d, 1818 év T. II. 278/965, 364a–365b; megjelenése: *KazLev*, XXIV, 216 (6085).

<sup>29</sup> *KazLev*, XV, 538–540 (3574). Kézirata Kis Gyula birtokában volt. Váczy János a Festetics-levél teljes szövegét csak e levélben közölte, a továbbiakban visszautalt ide.

<sup>30</sup> *KazLev*, XV, 542–543 (3576). Kézirata: MTA KIK, M. Irod. Lev. 4r. 53/I.

<sup>31</sup> *KazLev*, XV, 547–550 (3579). Kézirata: MTA KIK, M. Irod. Lev. 4r. 115.



– Dessewffy Józsefnek, k. é. n. [Széphalom, 1818. április 1. előtt].<sup>32</sup>

3. Archiválási célú másolat.<sup>33</sup>

## Az 1. szövegforrástípus: Festeticsé

A Festeticsnek elküldött levél szövege a már korábban kiadott, barátoknak küldött változatokból ismert volt. A misszilis levél megtalálásának filológiai jelentősége leginkább az, hogy bizonyítja: Kazinczy valóban hűen másolta le barátainak a levelet, és valóban elküldte a grófnak. A levél elküldése eddig azért volt kérdéses, mert Kazinczy a következő, 1819. január 3-án kelt levelében ezt írta Festeticsnek: „Hallgattam, mert azt akarám éreztetni, hogy tavalyi megtiszteltetésem a’ Keszthely Heliconában engem reménységemen kívül ére: de hallgatásom hálátalannak mutatott Excellentziád eránt, ’s ez megszólaltata.” Nem volt egyértelmű, hogy a „hallgatást” az 1818-as levélre vagy az 1819-ben küldött dicsőítő ódára kell-e érteni. Ráadásul nem ismert Festetics (vagy egy alkalmazott) válasza sem az 1818. márciusi, sem az 1819. januári levélre.

Az 1818-as levél önmagában egy udvarias köszönetként olvasható. Szembeötlő a levél szabatos megfogalmazása, szabályos titulussai, udvarias szerénykedése. Kazinczy látszólag semmiféle cselekvést nem hajt végre a kötelező közhelyek alkalmazásán túl. Festetics (vagy titkára) azonban egy kapcsolattörténet részeseként, vagyis a korábbi levelek ismeretében olvashatta a levelet. Az 1802-es levélben ezt írta Kazinczy:

De én Özvegynek a’ fia vagyok, osztozatlan testvér vagyok, ’s nyolcz gyermeknek vagyok egygyike. Ha különös útra nem csapok egygy illy nagy summa kicsinálásában, testvéreimet lopom-meg, kik szenvedésem terhét úgy is eléggé érzik [...].

<sup>32</sup> KazLev, XV, 553–554 (3581). Kézirata: MTA KIK, M. Irod. Lev. 4r. 33.

<sup>33</sup> Kézirata: MTA KIK, M. Irod. Lev. 4r. 27. Eredetileg fogalmazványnak készült, melyet Kazinczy később megjegyzéssel látott el. Megjelenése: KazLev, XXIV, 215–216 (6085).

1818-ban meg ezt olvashatta a gróf:

[...] igyekezni fogok e' nyáron megjelteni Excellentziád előtt, hogy végre ne légyen okom pirulni, hogy soha nem láttam azt a' nagy férjfit, a' kinek emlékezete örök áldásban lesz a' Nemzet előtt, 's annak mások által is irigylett alkotását. Hat testben és lélekben ép gyermek' atyja lévén, 's elfogva ezeknek nevelési gondjaik által, e' szerencse még eddig nem leheté enyém [...].

A családi ok furcsa felelgetése talán a korábbi levélre utal. De az 1818-as levélben már meg sem említette az anyagiakat, nehogy „koldus”-nak nézettessék, és Festetics nehogy beléphessen a mecénás szerepébe. Ez ugyanis összezavarná a Kazinczy által róla közvetített képet. Sőt mintha az ellenkezőjére utalna, amikor az érdemteleneknek gondolatlanul hullajtott bérről írt: „annak a' nagyragyogású polgárnak javalása [...] nekem kedvesebb minden bérnél, melyet a' szerencse olykor ingyen ad, olykor gondolatlanul még hullogat is”. A „bér” szó és a „hullogat” szó egyaránt fentről lefelé irányuló metaforikus képzeteket vonz, ezek tagadása a hierarchia gúnyolása is. A fogalmazványban eredetileg a „veszteget” szó állt a „hullogat” helyén. Kazinczy most már kínosan ügyelt az anyagi függetlenségben megmutakozó egyenrangúság látszatára.

De egyébként is furcsa ez a kifogás. A levél címzettje ugyanis egyáltalán nem hívta meg Kazinczyt Keszthelyre.

## A 2. szövegforrástípus: a barátoké

Kazinczy az 1818-as levél másolataival szinte azonnal a baráti levelezés nyilvánossága elé lépett, ezért feltehető, hogy a levél már eleve – legalább – kettős célzattal, a grófra és a kortársi nyilvánosságra tekintettel fogalmazódott.

Ha az előbbieken amellet érveltünk, hogy az 1818-as levél az 1802-es levéllel összeolvasva kaphatott többletjelentést Festetics előtt, akkor most amellet érvelünk, hogy önmagában is nyitott az ironikus olvasatra. Ezt a nyitást a levélmásolatokat körbebástyázó, nyilvánosságához intézett kommentárok teszik láthatóvá.

A Kisnek küldött levélidézet előtt ez áll: „Én úgy hiszem, hogy te engem eléggé ismersz.” Utána pedig: „Én azt hiszem, hogy te engemet értesz.” Döbrenteinek így kommentálja: „Úgy tetszik, ez a’ levél igen höfflich; de hogy nem igen nagyon mutatja, hogy Irója hiú. Festetics érdemli azért a’ magasztalást, a’ miért magasztaltatik. – Még nem tudom, az én fám nem *bodza* e.” [Kiemelés az eredetiben.] Kazinczy tehát barátai figyelmét a betű szerinti jelentéstől elmozduló ironikus olvasatra hívta fel. A kommentárok szerepe minden esetben ugyanaz: kimozdítani a levelet ártatlan jelentéséből, gyengíteni „Túladuna” pozícióját és rombolni Festetics tekintélyét.

A másolatok kommentárja nemcsak megszünteti a levélolvasás naiv „együgyűségét”, hanem a grófnak tudásbeli hiányosságot is tulajdonít, hiszen azt állítja, hogy a gróf nem „érti”. A baráti nyilvánosság a levelet csak ezen előítélet elsajátítása után ismerheti meg. A levél felütése így már sértő Festeticsre: „nem hittem hogy akár a’ Balatoni Helicon, akár ennek nagylelkű Alkotója méltónak ítélhessen”. Azaz képes legyen a gróf belátni végre a tényt, hogy Kazinczy „méltó”.<sup>34</sup>

„Hat testben és lélekben ép gyermek’ atyja lévén, ’s elfogva ezeknek nevelési gondjaik által” – olvasható a másolatokban is. A meg-nem-hívott Kazinczy tulajdonképpen a meghívás elutasításáról írt a Keszthelyen szintén nem járt barátainak. Nyilvánvaló a nyilvánosság felé irányított manipuláció. Ráadásul amennyire átlátszó ez a kifogás, annyira gúnyos is: hiszen Kazinczy nemrég tért haza hosszú erdélyi utazásából (1816. jún. 11.–szept. 10.), amelyről már közzétette az első részleteket a Tudományos Gyűjteményben. Kazinczy még tíz évvel öregebben, élete utolsó éveiben, eggyel több gyermek atyjaként is, több nagyobb utazásra vállalkozott. 1828–1831-ben elment Pestre és Pannonhalmára, de tervezett egy Mohács környéki utat is.

<sup>34</sup> Kétélűnek tűnik „a’ két Zrínyi a’ Dicsőségnek élt” megjegyzés is, amennyiben úgy egészítjük ki, hogy: „Festetics viszont nem”.

### A 3. szövegforrástípus: archiválási célú másolat

Kazinczy összeállított és megőrzött egy Festeticsre vonatkozó, folytatólagosan írt levélmásolatokból és egy feljegyzésből álló dossziét. A gyűjteménye címlapja:<sup>35</sup>

Gróf Festetics Györgyhöz, Keszthelyre.

—  
a' Madárberkenyék, — 's  
halála, temetése.

—  
megholt April. 2d. 1819. lásd itt 419  
szül. Ságbon, Soprony Várm. 1755. Január. elsőjén.

A gyűjtemény tartalma:

Kazinczy Ferenc levele Festetics Györgynek, Széphalom, 1818. március 25.<sup>36</sup>

„Ugyan-ahhoz. Széphalom [!] Január. 3dikán, 1819.”<sup>37</sup>

„1819. Febr. 16dikán, kaptak fát Keszthelyen Superint. Kis János, és a' megholt Faludi Ferencz.”<sup>38</sup>

A gyűjteményben található Kazinczy Ferenc levele Festetics Györgynek, Széphalom, 1818. március 25-i levél bevezető szövege:

Köszönet Gróf Festetics Györgyhöz, midőn 1818. Febr. 12d. nekem és Csokonainak a' Keszthelyi Helicon egy egy fát ültete.

<sup>35</sup> A címlap autográf oldalszáma: 375. Az utolsó sort más tintával – vélhetően később – írta Kazinczy.

<sup>36</sup> Autográf oldalszám: 385–387. Az autográf számozásból látható, hogy néhány oldal hiányzik a címlap után. E szövegek egy nagyobb kéziratgyűjtemény részei lehetnek, talán valamelyik *Pandektá*ba tartoztak.

<sup>37</sup> Autográf oldalszám: 387–388. Megjelenése: Kazinczy Ferenc levele Festetics Györgynek, Széphalom, 1819. jan. 3. = KazLev, XVI, 271–272 (3685). A mellékelt vers kezdő sorától eltérően – itt megvan, a levelezéskiadásban nincs közölve – szó szerint azonos a levelezéskiadásban megjelenttel, noha nem ez a kiadás szövegforrása.

<sup>38</sup> Autográf oldalszám: 388.

Az első ültetés történt 1817. Febr. 12dikén. Akkor a' megjelent Horváth Ádám, Kisfaludi Sándor, Berzsényi Dániel, és Takács Judith Kisasszony, elébb mindnyájan Gyöngyösi Istvánnak, azután mindenike magának, egy Madár-berekenyét (Sorbus Aucuparia) ültettek. – A' Keszthelyen meg nem jelent Irók közzül nekem jutott legelőbb ez a' szerencse és megtiszteltetés; nékem annál váratlanabbúl, mivel tudtam, miket tesz ellenem Túladuna, nevezetesen Kisfaludi és Ruszek Apátúr Keszthelyi Plebánus. Lásd Glottomachusaimat.

—

[Majd ezután következik a levél szövege, amely gyakorlatilag megegyezik a 3574. sorszámú levélbe<sup>39</sup> bemásolttal, de egy lábjegyzet csatolódik a hat gyermekre vonatkozó mondathoz:]

\*) mert ekkor már élt a' meg nem született hatodik, Bálint.<sup>40</sup>

## Átcsoportosítás

Az archiválási célú levélmásolat bevezető soraival a nyelvújítási és irodalompolitikai harcok közegébe helyezte Kazinczy a keszthelyi eseményt: Kisfaludy Sándor és Ruszek József mellé, a „rossz” oldalra sorolta be Festeticset. E kifejezésben legalább akkora hangsúly van az „oldal” szón, mint a „rossz”-on. Vagyis e történet valójában egy erős, központi, irányító szerep betöltéséről szól. Hász-Fehér Katalin szemléletes példája szerint, amikor a Berzsényinek írt meghívólevelében a gróf „Somogyi Kazinczy”-nak nevezte Berzsényit, akkor egyúttal Kazinczyt is lokális jelentőségűnek minősítette.<sup>41</sup> Érdekes véletlen, hogy Horváth Ádámot meg „Orpheus”-nak nevezte a keszthelyi Helikon titkára. Kazinczy

<sup>39</sup> KazLev, XV, 538–540 (3574).

<sup>40</sup> Mintha az utókor lenne a címzettje a levélíró egyetlen lábjegyzetének is.

<sup>41</sup> HÁSZ-FEHÉR Katalin, *A keszthelyi Helikon-ünnepség a XIX. század elején = Az irodalom ünnepei; Kultusztörténeti tanulmányok*, szerk. KALLA Zsuzsa, Budapest, 2000 (A Petőfi Irodalmi Múzeum könyvei, 9), 185. skk. Festetics Berzsényihez írt levelét Berzsényi lemásolta Kazinczynak: Berzsényi Dániel levele Kazinczy Ferencnek, Mikla, 1817. jan. 13. = KazLev, XV, 23–25 (3361).

természetesen mindkét megnevezésről értesült, el is merengett azon, hogy a „Somogyi” kitétel vajon Somogy vármegyére, vagy a túladunai *Mondolat* Somogyi Gedeonjára utal-e.<sup>42</sup>

„Keszthelyhez csatolva e’ kegyesség által” – ismerte fel Kazinczy, hogy a „Túladuna” az ő eszközt használja: a tudatos hálózatépítést. Kazinczy érzékelt Festetics – Hász-Fehér Katalin szavaival – „irodalmi államalapító” ambícióját,<sup>43</sup> és remek stratégiával arra törekedett, hogy Festetics nagyságát államférfi mivoltára korlátozza, megvonva tőle a múzsákat vezető Apolló szerepét. „Festetics érdemli azért a’ magasztalást, a’ miért magasztaltatik” – írta Döbrenteinnek.

Természetesen a Keszthelyre meghívottakat sem ismerhette el a magyar irodalom egészét átfogó csoportnak, csak egy „túladuna”-i alcsoportnak, amellyel szemben szövetségeseiből egyenrangú alcsoportot szervezhet. Idáig párhuzamos Helikon és Széphalom taktikája.

Kazinczy több oldalról is megtámadta a helikoni csoportképzést. Festetics központi szerepének kétségbevonása után kísérletet tett a kapcsolatok átrendezésére. Először is a Keszthelyre hívottak csoportját bontaná meg: „’s Kisfaludit, az én Berzsenyimet, ’s a’ szeretetre méltó Malvínát, meglássam” – írta. Kazinczy a megosztás taktikájával gyengíti az ellencsoportot: Kisfaludy Sándorral nem lehet mit kezdeni, de Berzsenyi már az övé (erre a személyrag a bizonyosság), hiszen az ő barátja, Kis János fedezte fel. Dukai Takács Juditnak pedig még a nevét is eltulajdonolja, amikor a Döbrentei (aki ekkor még szintén Kazinczy barátja) által adott szerzői néven említi.<sup>44</sup>

Másrészt Kazinczy gondolt a többi meg nem hívottra is: „Melly kész voltam volna én megosztani az új Olympia’ pályáágát két

<sup>42</sup> Horváth Ádám is lemásolta Kazinczy számára a Festetics titkárához írt levelét: Horváth Ádám levele Kazinczy Ferencnek, Petrikeresztúr, 1817. jan. 20. = KazLev, XV, 49–56 (3375).

<sup>43</sup> HÁSZ-FEHÉR Katalin, *A keszthelyi...*, i. m., 185.

<sup>44</sup> „Sokat beszéllénk Judithról, Malvína nevet adék neki. Melilkoma jobb lett volna, mert ő feljövő nap, de Malvína szebben hangzik, ’s úgy tetszik, fekete szemöldöt teszen, ’s Judithnak az van. – Így álmodoznak a’ Poeták.” Döbrentei Gábor levele Kazinczy Ferencnek, Kolozsvár, 1814. dec. 27. = KazLev, XII, 289 (2813).

barátommal – Virággal és Kissel! De tisztelem Excnak okait, ha nem értem is [...].”<sup>45</sup> Vagyis miután a Helikonon lévőket magához kötötte, avagy magát az ő *nevükben* becsempészte, hívatlan barátait, szövetségeseit is felviszi a Helikonra. Virág és Kis helikoni hiánya – és a személyragokban rejtőző Kazinczy hiánya – ismételtelen kétségbe vonja Festetics irodalomszervezői képességét. Minden jel (és rag) arra mutat, hogy az apollói szerep betöltésére csakis Kazinczy lehet alkalmas.<sup>46</sup>

Kazinczy egy évvel később a *Gróf Festetics Györgyhöz* írt, sokfelé elküldött, több helyen is publikált ódájában szintén Virágnak és Kisnek gyűjt tömjént, és nem Berzsenyinek vagy Kisfaludynak – habár a két barát személyesen még Kazinczy versében sem lehet jelen Keszthelyen, de „nyelv Istene” mégis odavarázsolja őket:

Földmívest neveltek legelőbb gondjaid  
És ifju katonát: most már oltáraid  
Gyujtják tömjéneket a’ lant’ és az ének’  
'S a’ Virág’ és a’ Kis’ nyelve’ Istenének.<sup>47</sup>

A Festetics által kiosztott szerepek újrendezésénél is fontosabb, hogy ezzel mindkét társaságot magához köti, miáltal ő válik a csoportok közötti átjárást biztosító kapcsolattá. Pontosabban, az ő elbeszélése, a Kazinczy-levelezés (az utókor számára: a KazLev) teremti meg a kapcsolódási pontok világát, amelyben már ő – és nem Festetics – a középpont.

Így értelmezhető a magyar irodalmi élet hálózatának központi helyéért indított taktikai harcként Kazinczy Festeticshez írt levele, ill. a barátoknak megküldött másolatok áradata. A szintén erős

<sup>45</sup> Ugyanez a részlet a Kisnek és Döbrenteinek elküldött másolatokban: „Melly kész voltam volna én megosztani az új Olympia’ pályáágát két barátimmal, *kiket szívem szeret* – Virággal és Kissel!” (Kiemelés tőlem – O. L.) E baráti gesztust leszámítva egyébként csak egy-két jelző eltérés van a szövegforrások között – habár azt ígérte Kazinczy, hogy „minden változtatás, minden kihagyás nélkül” közli barátaival a másolatot.

<sup>46</sup> A Döbrenteinek írt levélben a ragok ki vannak emelve (de talán nem is Kazinczy kezétől): „Kisfaludít, NB. az én Berzsenyimet”.

<sup>47</sup> A vers egy levélből idézve: Kazinczy Ferenc levele Kis Jánosnak, 1819. jan. 3. = KazLev, XVI, 273 (3686).

csomóponti szerepben lévő barátaitól remélhette, hogy küldeményét tovább fogják adni, akár írásban, akár szóban. Döbrentei Erdélyben, Rummy a német nyelvterületen, Dessewffy a Tiszántúlon, Kis Nyugat-Magyarországon biztosíthattak ismeretségeik révén további nyilvánosságot.

## Pletyka: bennfentesség

A négy 1818-as levélmásolat kommentárja valójában a bizalmas közlés szöveghelye. A baráti levelezés nyilvánossága igényli a pletykát,<sup>48</sup> vagyis a személyes megszólítást, a bennfentes információközlést, a bulvár-tartalomszolgáltatást. A pletyka értékes cseereeszköz, a megkapóját saját fontosságáról biztosítja. A 'valódi' információ felüli pletyka a beavatottság érzetét közvetíti. Kazinczy barátai egyikével sem közölte, hogy nem egyedül részesült e bizalomban. Így a titokba beavatottak közlési kényszerével is számolhatott, ami még távolabbra sodorhatta a kommunikációs csatornákon az információt. Mások titkainak elmondása nagy kísértés: „Végre tudom hogy Keszthely nekem is Sorbus aucupariát ültete. A' Gyöngyösi Sorbusa kiveszett, (ezt a' Gróf nagyon akarja titkoltatni) titkon újat ültettek.”<sup>49</sup>

A nem pletykáló levelezés nem hatékony. Alacsony a csereértéke az általa közölt információknak, nem segíti a levelezőpartner további levelezését, az általa közölt információk továbbítását, a távolabbi levelezők visszacsatolását, így végeredményben csökkenti a levélváltások számát is. A pletyka a 'valódi' hír vivőfrekvenciája.

Kazinczy levelezéséből számolatlanul lehetne példát hozni a pletyka hatékony alkalmazására, a kommunikációt előrevivő szerepére. Kazinczy öccse, Dienes, Bihar vármegyei főjegyzőként több levelet váltott a gömői főjegyzővel, a sajtószabadság ügyében feliratot megfogalmazó Cházár Andrással. Dienes tiszteletteljes „Tellyes bizodalommal való Drága Nagy Jó Uram, Fő Notarius

<sup>48</sup> SZVETELSZKY Zsuzsanna, *A pletyka*, Budapest, Gondolat Kiadói Kör, 2002.

<sup>49</sup> Kazinczy Ferenc levele Döbrentei Gábornak, Széphalom, 1818. okt. 27. = *KazLev*, XVI, 207–210 (3655).



Uram!” hangütésű levelezésébe Kazinczy hamarosan bekapcsolódott. „Hazádat szerető Polgár!” – megszólítás után a Kazinczy-levél első mondata: „23. napok óta az arany érnek iszonyú kínai között itt feküdvén, azon felül hogy az Öcsém első leveleddel előttem feldicsekedett, volt alkalmatosságom második leveledet is látni nála.” Majd Kazinczy hat pontban közölt híreket Cházárral, noha ekkor – már és még – sem a vármegyéknél, sem a kormányzati hivataloknál nem volt állásban. Ennek megfelelően nem is hivatalos híreket, hanem a „[s]zemélyt közelebből érdeklő” információkat szolgáltatott, bizonyítva ezzel is élő kapcsolatrendszerének hatékonyságát és információgazdagságát: „Az Öcsém néked egyéb tudósításokkal fog kedveskedni. Én olyakat közlök Veled, mellyek Személyedet közelebből érdeklík.”<sup>50</sup>

A több példányban elkészített és útra indított másolatok a hálózatok kisvilág-természete miatt könnyen találkozhattak. Azaz egy személy – a levelezésben közvetlenül nem érintett személy is – több forrásból hallhatta ugyanazt a történetet.<sup>51</sup> Ráadásul ugyanabban az értelmezésben, hiszen Kazinczy kommentárjaival erről is gondoskodott: ez az igazság kétségbevonhatatlan illúzióját jelenthette. Ennek átlátása, megítélése a levelezői hálózat bonyolultsága miatt már kívül esik a rendszer egyes elemeinek illetékességén. Ez már a KazLev ügye: a Kazinczy által megkonstruált és az utókor által belakott világban, a KazLev-ben értelmezhető. Kazinczy joggal remélhette, hogy kiterjedt levelezése nemcsak a kortárs nyilvánosság színtere, hanem az utókor is e szövegen át fogja megismerni „Kazinczyt és korát” – és nem „Festetictset és korát”.

<sup>50</sup> Kazinczy Ferenc levele Cházár Andrásnak, Nagyvárad, 1794. márc. 4. = *KazLev*, XXIV, 37, (5947); korábbi kiadásai: CENTGRAF Károly, *Egy ismeretlen Kazinczy-levél*, ItK, (78)1974/2, 234–237; ENYEDI Sándor, *Kazinczy Ferenc levele Cházár Andrásához*, ItK, (85)1981/3, 331–332. Kazinczy Dienes levelei mind Centgraf kiadásában, mind a levelezés 24. kötetében hozzáférhetőek.

<sup>51</sup> A társadalmi kisvilágság jellemző fogalma a hatlépcsényi távolság, amely szerint a világ két tetszőlegesen kiválasztott személye között többnyire létezik egy olyan ismeretségi kapcsolat, amelynek maximum öt közbelső tagja van. Eszerint mindenkit érdekel minden mindenkiről, főleg a pletyka, hiszen valahonnan mindenki ismer mindenkit. Lásd BARABÁSI Albert László, *Behálózza: A hálózatok új tudománya*, Budapest, Helikon, 2008<sup>2</sup>, 32–47.

## A szövegváltozatok öröme

Kazinczy Ferenc levelezésének papíralapú kiadása nem tekinti feladatának a szövegváltozatok feltárását. Váczy János kiadott eltérő szövegű, de azonosnak tekintett leveleket is, rendszeres feltárássra azonban nem vállalkozott. A Kazinczy-levelezés hatalmas mennyisége teszi érthetővé, hogy a papíralapú kiadás a digitális technikák előtt miért volt képtelen áttekinteni és összevetni ezt a számos változatban létező hagyatékot. A szövegváltozatok jelensége nemcsak azonos szövegidentitású levelekben, hanem más-más címzettnek szánt levelek azonos információs egységei (egyrészt pl. leírások, anekdoták, pletykák; másrészt pl. levélidézetek, vendégszövegek, versek) esetében is megfigyelhető.

A nyilvánosság – a címzett – változásával természetesen változik a levél vagy levlérszlet eredeti funkciója és jelentése is. A levél beszélője ugyanis azzal a feltehető szándékkal szólal meg, hogy a címzett egyetlen hitelesnek bizonyuló, a helyzethez leginkább illő hangot halljon. Vagyis a levélíró óhatatlanul szerepet játszik. Az olvasás folyamán a szöveg felülírja ismereteinket, ezért a levélben megszólaló identitás nem lehet azonos a levél előtti „szerző” alakjával. A boríték kibontása után az elolvasott levél egy új, levélbeli identitást hoz létre, és ezt hitelesíti aláírásával a levél írója. Az aláírt név jelentése már nem azonos a borítékon olvasott név jelentésével, habár formailag azonos a két betűsor. E játék csak akkor romlik el, ha az olvasó be sem lép a játékba, vagyis ha felülírhatatlan képe van a levélíróról.

A szövegváltozatok esetében sem lehet más a levélíró szándéka, mint az, hogy *minden* címzett egyetlen hitelesnek bizonyuló hangot halljon. A levelezés egésze is szerepek, levélminták és irodalmi hagyományok testre szabott alkalmazása, a levélíró arcát és hangját mindig több szerep összjátékának többretegű álarca rejti, módosítja vagy hozza létre. A változatokat láthatóvá tevő kiadás ezért módosítja az egyes levelek olvasatát is. A levelezés szöveg-hálózatként való olvasása – például – egy stratégiai szerepjáték tudatos manipulátorának kommunikációs harcait, rövid és hosszú távú stratégiáját mutatja meg. A szövegváltozatokat közlő kiadás valódi címzettje a jelenkori irodalomtörténész, az ő kiváltsága

leleplezni a szerzőt, amikor felismerni véli a levélváltozatokban megszólaló hang eltéréseit. Az irodalomtörténész – szemben az eredeti címmel – olvasói autoritását kiterjesztheti a felfedezett hitelesség megítélésére, arra, hogy elvállassa a „szerep” és a „valódi” szerző hangját – noha talán a kánonra kellene odafigyelni.

S. Varga Pál  
„...A KEVERÉK-MŰ  
A FEJEDRE TÁMAD...”

*Arany János 1860 és 1882 között keletkezett  
verseinek alapszövegéről*

Arany szemléletének változása a versek  
utólagos javításának kérdésében

A Péter Lászlótól származó *Irodalmi szövegek kritikai kiadásának szabályzata* úgy rendelkezik, hogy „[a]lapszövegül általában az *utolsó kéz (ultima manus)* elve alapján a szerző életében megjelent utolsó, a szerzőtől gondozott vagy jóváhagyott közlés, vagy a legkésőbbi eredeti (autográf) kézirat (gépirat, nyomdai levonat) szolgál”. Már ő is hozzátette, hogy „[e]zt az elvet [...] nem szabad mereven, kellő mérlegelés nélkül alkalmazni; bizonyos esetekben el lehet, sőt el kell tőle térni”.<sup>1</sup> Az újabb szabályzat már nem is használja az „ultima manus” fogalmát, útmutatása szerint a sajátó alá rendezőnek „a textológiai legjobbnak ítélt forrás”-t kell alapul vennie.<sup>2</sup>

Az alábbiakban azt kívánom bemutatni, hogyan változott Arany János felfogása a költői szövegek utólagos javításáról, s ennek milyen textológiai következményei vannak – vagyis hogyan választható ki az a szövegtípus, amelyet „a textológiai legjobbnak ítélt forrás”-nak lehet minősíteni.

Arany legkorábbi nyilatkozata, amely az utólagos javításokkal foglalkozik, Szilágyi Istvánnak 1847. április 2-án írt levelében olvasható. Ez olyan felfogást tükröz, amely az elkészült művek

<sup>1</sup> *Irodalmi szövegek kritikai kiadásának szabályzata*, összeáll. PÉTER László = *Bevezetés a régi magyar irodalom filológiájába*, szerk. HARGITTAY Emil, Budapest, Universitas, 1996, 74–91, itt: 78.

<sup>2</sup> [DEBRECZENI Attila, KECSKEMÉTI Gábor] *Alapelvek az irodalmi szövegek tudományos kiadásához*, It, (85)2004/3, 328–330, itt: 328.

későbbi javítását szükségesnek és lehetségesnek minősíti; Vahotnak azért nem adja el meglévő és tervezett népies beszélyeit, mert, úgymond, „[m]indenik elzárt volna az újabb kiadás előtti előleges javítástól”. A *Toldi* általa vélelmezett hibáiról önkritikusan szólva megállapítja, hogy „azon új kiadás segíthetne”. „Mert hogy többel együtt és *javítva* kiadom, az bizonyos.”<sup>3</sup>

Nyolc év múlva azonban már más állásponton van: „régibb versein az ember látja, hogy itt ott vagy foldozni, tatarozni kellene, itt vagy ott a ráspoly hasznos volna, – de röstelli, vagy nem tudja. Az ember megszokta azok hangját, szavait, s ha változtat rajtok, a folt úgy kéri, [kírí] mintha ócska dolmányt új posztóval foldva meg; ezért, ha már ki akarja adni [...] jobb hagyni úgy, a mint vannak. Ez eljárást követem én is, kivéve hol a hiba nagyon szemérsétfő és könnyen igazítható.”<sup>4</sup> Ezt a vélelmenyt erősíti meg csaknem két évvel később – már a *Kisebb költemények* megjelenése (1856) után: „az én nótám csak az, hogy nehéz *foltozni* úgy, hogy a kabát még is újnak lássék; nehezebb verset igazítani akkor, midőn az első ihletéstől az ember oly távol van”. Kiegészítésképpen már nem a saját, hanem az olvasók megszokására hivatkozik: „Aztán meg a közönség a megszokottat nem örömeft cseréli föl a szokatlannal.”<sup>5</sup>

Megítélesem szerint ez a változás összefügg a „tagolt idomteljesség” 1850-es években kikristályosodó – Dávidházi Péter által alaposan feltárt – poétikai-kritikai normájával.<sup>6</sup> Ha ezt az elvet a kritikai kiadás általam gondozott kötetének nagyrészt lírai szövegeket tartalmazó korpuszára vonatkoztatjuk, megállapíthatjuk, hogy Arany ugyan alapvetően az epikai művek – eredendően a népmesére, illetve a népmondára jellemző – kompozíciójára vonatkoztatta a „benső idom teljesség”-t (lásd: *Naiv epo-*

<sup>3</sup> AJÖM, XV, *Levelezése (1828–1851)*, 78. (Kiemelés az eredetiben.)

<sup>4</sup> AJÖM, XVI, *Levelezése (1852–1856)*, 567. (Levele Tompa Mihálynak, 1855. június 8.)

<sup>5</sup> AJÖM, XVII, *Levelezése (1857–1861)*, 33. (Kiemelés az eredetiben.) (Levele Tompa Mihálynak, 1857. március 8.)

<sup>6</sup> DÁVIDHÁZI Péter, *Hunyt mesterünk: Arany János kritikai öröksége*, Budapest, Argumentum, 1992, 185–220; lásd különösen az „Idomteljesség”, „Vollendung” és *organikus műgész* című alfejezetet, 212–220.

szunk),<sup>7</sup> *A magyar népdal az irodalomban* című írásában azt állapította meg, hogy „[n]incs különbség a lyrában sem”, s Petőfi dalait hozta fel példának, „aki a magyar dalt, épen a benső idom tekintetében” a népdalokra jellemző tökélyre emelte.<sup>8</sup>

A Tompának 1857-ben írt levél arra enged következtetni, hogy Arany összefüggésbe hozta az ihlet egyszerűségét az idomteljességgel; a költői mű additív, toldással-törléssel alakítható voltának kazinczyánus modelljétől végképp a mű organikus szülemelésének elve felé mozdult el. Az 1850-es évek epigonlíráját bíráló *Irányok*-ban elutasítja ugyan az epigonok rögtönző gyakorlatát, akik Petőfire hivatkozva szerettek „vágni» egy verset” – mint mondja, ez „Petőfinek volt kedves szavajárása”, ám, úgymond, Petőfi „tudott is hozzá”;<sup>9</sup> a Petőfi dalaiban mutatkozó idomteljesség és az ihlet egyszerűsége tehát Arany szerint összefügg egymással. Ebben a viszonylatban is értelmezhető tehát az Arany eszményítő poétikájának példajaként emlegetett vers, *Az ihlet perce* (1855), amelynek zárlata szerint „[p]erc a tiéd, egy perc, az isteni!”<sup>10</sup>

Az ihlet egyszerűségének és a kompozíció egységének összefüggését erősíti Arany kései (1881-es) epigrammája is, amely kétségbe vonja a félbehagyott mű későbbi folytatásának-befejezésének lehetőségét (mint ismeretes, Petőfinek tett ígérete készítette a *Toldi*-trilógia középső részének befejezésére, a vers tanúsága szerint azonban maga is érezte, hogy a később írt szakasz nem illeszkedik teljesen a korábbihoz):

Ifjúkori munkát öregeken ne végezz,  
Ha akarod, hogy jól menjen sora véghez,  
Mert a keverék-mű a fejedre támad,  
Inkább töredéknek maradjon utánad.<sup>11</sup>

<sup>7</sup> ARANY János, *Naiv eposzunk* = AJÖM, X, *Prózai művek 1. Eredeti szépprózai művek, Szépprózai fordítások, Kisebb cikkek; Tanulmányok, Iskolai jegyzetek*, 264–274, itt: 265.

<sup>8</sup> ARANY János, *A magyar népdal az irodalomban* = AJÖM, XI, *Prózai művek 2. 1860–1882*, 383–400, itt: 386.

<sup>9</sup> ARANY János, *Irányok* = AJÖM, XI, *Prózai művek 2. 1860–1882, Irányok*, 154–170, itt: 161.

<sup>10</sup> AJÖM, I, *Kisebb költemények*, 231.

<sup>11</sup> AJÖM, VI, *Zsengék, töredékek, rögtönzések*, 176.

Hogy végül a mű befejezésére tett ígéret kerekedett felül, annak okára egy 1879-es levelében világított rá: „Jól tudom, hogy e példátlan hosszú időn át, annyiféle benyomás, hangulat stb. alatt keletkezett munka nem lehet egyöntetű, de miután fele már megvolt, ezt az egyet legalább nem akartam töredékben hagyni, mint annyi mást.”<sup>12</sup>

Barta János talán legjelentősebb Arany-tanulmányában, az *Arany János és az epikus perspektíva* címűben fejtette ki, hogy Arany számára az elbeszélő művei ihletét adó „dimenzió-élmény” egyszeri és megismételhetetlen volt, s ez okozta átdolgozási terveinek kudarcát is;<sup>13</sup> jegyezzük meg, Barta egy másik írásában Arany lírájára is kiterjesztette a dimenzió fogalmát.<sup>14</sup> Németh G. Béla, *A fragment fölénye* című írásában, már bírálta is Aranynak az 1850-es években mutatkozó, a lírai vers kompozíciójának lekerkítésére irányuló törekvését.<sup>15</sup>

Az általam gondozott kötet anyaga a Tompának írt levelekben megfogalmazott elv érvényre jutása után keletkezett, s a kéziratok általános képe összhangban is van az abban képviselt állásponttal; ez arról tanúskodik, hogy Aranynak az 1850-es évek közepén megváltozott a viszonya az utólagos javításhoz, illetve saját kéziratjaihoz. A változás nagy vonalakban követhető; míg Arany korábban meg sem őrizte kéziratait (1853. május 20-án azt kéri sógorától, Ercsey Sándortól, hogy írja ki neki a *Pesti Divatlap* és az *Életképek* Szalontán maradt példányaiból az ezekben megjelent verseit),<sup>16</sup> 1855-ben hozzálátott korábbi versei letisztázásához. A *Kisebb költemények* kiadására készülve készítettett egy (a későbbi *Kapcsos könyvhöz* hasonló) üres lapokból álló kötetet, s ebbe

<sup>12</sup> Arany János levele Tóth Endrének, Budapest, 1879. dec. 9. = ARANY János *Hátrahagyott iratai és levelezése: Negyedik kötet: Uő, Levelezése íróbarátaival: Második kötet*, Budapest, Ráth Mór, 1889, 460.

<sup>13</sup> BARTA János, *Arany János és az epikus perspektíva* = Uő, *Klasszikusok nyomában: Esztétikai és irodalmi tanulmányok*, Budapest, Akadémiai, 1976, 167–190, itt: 172.

<sup>14</sup> BARTA János, *Az Őszikék titka* = Uő, *A pálya végén*, Budapest, Szépirodalmi, 1987, 122–143, különösen: 124.

<sup>15</sup> NÉMETH G. Béla, *A fragment fölénye* = Uő, *Századutóról, századelőről: Irodalom és művelődéstörténeti tanulmányok*, Budapest, Magvető, 1985, 52–68, különösen: 61, 68.

<sup>16</sup> AJÖM, XVI, *Levelezése (1852–1856)*, 219.

írta le korábbi kisebb költeményeit;<sup>17</sup> amikor pedig a *Kisebb költemények* anyagát letisztázta, még számos javítást eszközölt a korábbi szövegeken (ez a kéziratanyag az Erdélyi Múzeum könyvtárába került).<sup>18</sup> E munka tapasztalata nyomán szilárdulhatott meg az ihlet egyszerűségéből következő álláspontja az utólagos javítások kétséges voltára nézve, s válhatott gyakorlatává a szöveg véglegesítésének igényével fellépő tisztázatok készítése, még a vers születéséhez közeli időpontban. Korszakunkban készült verseinek nagy többségét hamar letisztázta, s később már alig javított rajtuk. Ez még a – tisztázatok számára készült korábbi kézirat-kötet folytatásának tekinthető – *Kapcsos könyvre* is igaz. Már Keresztury helyre tette Arany László szavait, amelyek szerint Arany a *Kapcsos könyvet* „hána alá fogta, elindult vele a sziget néptelenebb útain s háborítatlanul mélyáztatott, írva, ha jött az ihlet percze”.<sup>19</sup> „Ezt semmiképpen sem szabad úgy érteni – állapítja meg Keresztury –, hogy a költő mindjárt a könyvbe írta be verseit. Az ott olvasható kéziratok tisztázatok; meglehetősen egyneműek.” Keresztury egyenesen arra következtet ebből, hogy „az »Ószikék« kiadására készült”.<sup>20</sup> Mindezek alapján úgy ítélem meg, hogy a kiadás szempontjából a véglegesítés szándékával készített autográf tisztázatokat illeti a fő szerep.

Arany költészetének 1860 és 1882 közötti szakasza a kiadás-történet szempontjából ugyanakkor nem egységes, 1867-ben ugyanis megjelentek Arany János *Összes Költeményei* Ráth Mórnál.<sup>21</sup> E kiadás munkálatait maga Arany felügyelte, vagyis szöve-

<sup>17</sup> *Régiabb versek tisztázata*. 24 lírai vers, a *Rákócziné* című ballada, ill. *Vegyes tisztázatok iratási időrendben*. 1855, 10 vers; MTA KIK, K 509; részletesebben lásd SÁFRÁN Györgyi, *Arany János-gyűjtemény; Petőfi Sándor–Szendrey Júlia kéziratok*, sorozatszerk. F. CSANAK Dóra, Budapest, MTA, 1982 (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattárának Katalógusai, 13), 17.

<sup>18</sup> Raktári szám: 337; Részletesebben lásd AJÖM, I, *Kisebb költemények*, 399.

<sup>19</sup> ARANY László, *Bevezetés* = ARANY János *Hátrahagyott iratai és levelezése: Első kötet: Versek*, Budapest, Ráth Mór, 1888, I–XXXI, itt: XX.

<sup>20</sup> KERESZTURY Dezső, *Arany János kapcsos könyvéről* [utószó] = ARANY János, *Kapcsos könyv*, szerk. KŐSZEG Ferenc, Budapest, Akadémiai–Magyar Helikon, 1977 [számozatlan lapokon]. Hálózati kiadása: <http://www.bibl.u-szeged.hu/oszikek/tanulmanyok/keresztury77.html> (2014. június 6.).

<sup>21</sup> A vonatkozó kötetek: ARANY János *Kisebb költeményei, Második kötet*, Pest, Ráth Mór, 1867; ARANY János *Elegyes költői darabjai*, Pest, Ráth Mór, 1867.



gei autorizáltaknak tekinthetők; mind az „ultima manus”, mind „a textológiaiilag legjobbnak ítélt forrás” követelményét kielégíti.<sup>22</sup> Az 1867 után keletkezett verseknek azonban nincs ilyen kiadásuk.

## Az *Összes Munkák* és a *Hátrahagyott versek* textológiai megítélése Arany szövegközlési elveinek tükrében

Az 1881. január 4-én keletkezett *Utasítás Összes Műveim netaláni új kiadása esetére* arról tanúskodik, hogy Arany, *Összes Munkái* kiadására készülve, már nem az egyes szövegek „idomteljességére” összpontosította figyelmét; ezt az 1867-es kiadással, illetve a tisztázott, lezárt kéziratokkal – amennyire körülményei engedték – megvalósította, legalábbis kiadásra szánt művei esetében. Az *Utasítás* két kérdéssel foglalkozott – az egyik a közölhető szövegek kijelölése, a másik a kötetkompozíció volt.<sup>23</sup> Ebből két következtetés adódik.

Az egyik: mivel az 1867 utáni folyóiratközlések autorizálására nincs adat, minőségileg pedig nem állnak a tisztázott autográf kéziratok fölött, az 1867 és 1882 között keletkezett, illetve az 1860 és 1867 közötti, de az 1867-es kiadásban meg nem jelent Arany-versek alapszövegének azokat az autográf tisztázatokot kell tekinteni – ha vannak ilyenek –, amelyeket Arany a szöveg véglegesítésének szándékával írt le. Számos, külön lapra írt autográf tisztázat mellett a *Kapcsos könyv* legtöbb szövege ilyen. (Vannak kivételek; alább elemzendő példám, a *Leányomhoz* című vers ezek közé tartozik. Egy speciális körülmény a *Kapcsos könyv*ben tisztázott szöveg – érdemi átírás nélkül megvalósított – átalakítására

<sup>22</sup> Körültekintésre természetesen e verscsoport esetében is szükség van, lásd például a *Reményinek* című vers téves datálását, a „metrumgyilkos” sajtóhibát a *Görögből* című versben vagy az értelmetlen sajtóhibát *A Mab királyné*ban.

<sup>23</sup> Az *Utasítás* 1945-ben megsemmisült; tartalmára nézve lásd AJÖM, I, *Kisebb költemények*, 404; ill. [VÁCZY János–PALMER Kálmán], *Jegyzetek az első kötethez* = ARANY János *Összes Munkái: Első kötet*, Budapest, Ráth Mór, Új lenyomat, é. n., I–XVII, I. (Az 1883-as *Összes Munkák* új lenyomatában az első kötethez tartozó jegyzetek, amelyeket az első lenyomat pótlólag közölt az V. kötet végén, már az I. kötet végén található.)

készítette Aranyt; ám ebben az esetben is autográf tisztázat a végeredmény.) Az *Összes Munkák*<sup>24</sup> szövegközlésének autentikussága ennek tükrében kétséges. Nem azért, mert Arany nem vett részt a szövegek gondozásában (mint ismeretes, a szöveggondozást Markovics Sándor segédletével Váczy János és Palmer Kálmán végezte el, Arany László felügyelete alatt),<sup>25</sup> hanem azért, mert a szerkesztők nem az autográf tisztázatokat vették alapul, hanem, állításuk szerint, olyan kiadásokat, amelyeket „Arany maga nézett át”.<sup>26</sup> Csakhogy az 1867-es kiadásban nem szereplő, folyóiratokban megjelent versek esetében ez részben nem bizonyítható, részben biztosan nem állja meg a helyét. Az általam gondozott kötet időintervallumába tartozó, nagyrészt folyóiratból közölt versek legfontosabb részét az *Őszikék* tizenöt verse adja; folyóiratbeli közlésükről tudjuk, hogy Arany nem autorizálta őket. Mint ismeretes, Gyulai Pál rábeszélésére beleegyezett a versek közlésébe, ám megjegyezte: „a választandó költeményt (a mennyiben nálam tisztázva még nincs) bizony magadnak kell a kapcsos könyvből kiírnia, mert én, mint láthatod e betűkből, már e hosszú levél írásában is egészen megvakultam”.<sup>27</sup> A helyzetet tovább bonyolít

<sup>24</sup> A vonatkozó kötetek: ARANY János *Összes Munkái: Első kötet: Kisebb költeményei*, Budapest, Ráth Mór, 1883; *Negyedik kötet: Elbeszélő és elegyes költeményei*, Budapest, Ráth Mór, 1884.

<sup>25</sup> Lásd AJÖM, I, *Kisebb költemények*, 397; Markovics Sándor az 5. és 8. kötetbe pótlólag beiktatott jegyzeteket készítette.

<sup>26</sup> [VÁCZY-PALMER], *Jegyzetek...*, i. m., II. A kiadók maguk is hivatkoztak arra, hogy Arany a kiadásra szánt szövegvariánson „változtatnia nem tartá szükségesnek” (uo.), ezt azonban nem az autográf tisztázatokkal hozták összefüggésbe; a kéziratokat csak vitás esetekben vették figyelembe. Összesen két verset közöltek kéziratból, ezek: *Tompa sírkövére* (csak a II. vers; az I. a *Hátrahagyott versekben*, 1888-ban fog először megjelenni), illetve *Kortársam, R. A. halálán*. (A Markovics által készített *Jegyzetek* szerint a *Harmincz év mulva* is idetartozik, ez azonban megjelent 1880-ban, *Az Athenaeum nagy képes naptárában*.) Jellemző, hogy még a Juliska sírkövére írt *Sírverseket* sem a *Kapcsos könyv* tisztázata, hanem Ercsey Sándor könyvének szövege alapján közölték (*Arany János életéből: Gyulai Pál előszavával és hatvan levelével*, Budapest, Ráth Mór, 1883, 166).

<sup>27</sup> Arany János levele Gyulai Pálnak, Budapest, 1877. okt. 22. AJÖM, XIX, *Levelezése (1866–1882)* [megjelenés előtt]. Az „a mennyiben nálam tisztázva még nincs” kitétel értelemszerűen külön lapon szereplő tisztázatot jelent. Nem tudunk az *Őszikék* verseinek olyan tisztázataról, amely a folyóirat-megjelenés-alapjául szolgált volna.

ja, hogy a szerkesztők a szövegeket az egyes variánsok „pontos összehasonlítása után”, vagyis kontaminálva adták közre.<sup>28</sup> E verscsoport tekintetében tehát az *Összes Munkák* kifejezetten problematikus a kritikai kiadás számára.

A másik következtetés: az *Összes Munkák* kiadói okkal állították, hogy „kegyeletes kötelességüknek” tartották Arany tervezetének „szigorú megtartását”;<sup>29</sup> eszerint a versek megválogatása és a kötetbeosztás Arany utasítását követi – ebben a tekintetben tehát fontos, hogy a kritikai kiadások szövegközlésének jelenlegi, kronologikus gyakorlatához képest az „ultima manus”, a szerzői szándék elvének követése eltér a kronologikus rendtől. Ne felejtjük: a kronológia maga sem mindenható és örök érvényű elv; hatalmát a Foucault által leírt modern episztémének, a „történelem korá”-nak köszönheti,<sup>30</sup> amely éppen most veszíti el arra való képességét, hogy a tudás előfeltételül szolgáljon – s ilyen módon visszanyerik jogosultságukat a kronológiától független rendszerezési elvek.

A kronológiai rendtől többé-kevésbé eltérő rendszerezés tehát az Arany által gyakran hangoztatott kötetkompozíciós elv érvényesítésével függ össze, amely mögött Aranynek az egyes művek kompozíciójára vonatkozó felfogása húzódik meg (lásd például Tompának adott kötetkompozíciós tanácsait).<sup>31</sup> Ennek az elvnek az érvényesítése a kritikai kiadás papíralapú változatában természetesen csak egy mutató révén lesz megvalósítható – digitális kiadásban majd egy gombnyomással előállítható lesz az Arany által megálmodott kötetkompozíció.

<sup>28</sup> [VÁCZY-PALMER], *Jegyzetek...*, i. m., II.

<sup>29</sup> *Uo.*, I.

<sup>30</sup> Michel FOUCAULT, *A szavak és a dolgok*, ford. ROMHÁNYI TÖRÖK Gábor, Budapest, Osiris, 2000, 245–250.

<sup>31</sup> „A rendezésben [...] változatosságot ajánlok, vígira szomorú – jobbra gyengébb; így, míg egyik a másikat emeli, az olvasónak is nyugpontokat nyújt mintegy – ha egy gyöngye ki nem elégíti, az erős utána annál erősebbnek tetszik & c. Én legalább ezt követtem, tudván, hogy varietas delectat.” 1856. okt. vége, AJÖM, XVI, *Levelezése (1852–1856)*, 773. E levélrészletet Bisztray Gyula is összefüggésbe hozza az első kötet kompozíciójával, lásd BISZTRAY Gyula, *Az Arany János-kiadások rostája (1883–1958)*, Magyar Könyvszemle, 75(1959)/1, 23–46, különösen: 24.

Ami Arany műveinek posztumusz kiadását illeti, az 1888-as *Hátrahagyott versek*<sup>32</sup> annyiban jelent előrelépést, hogy Arany László nagyrészt kéziratból közölte az 1860 után keletkezett verseket, lévén, hogy az itt közreadottak többsége folyóiratban sem jelent meg;<sup>33</sup> ebben a kiadásban tehát elvileg érvényesül a kézirat elsőbbségének elve. A gondot az okozza, hogy a kötet anyagát nem kis részben Arany által kiadásra nem is szánt alkalmi szövegek alkotják, amelyeknek megírását, bármennyire mutatkozzanak is rajtuk az egyszeri ihlet, a lezártásra való törekvés jelei, nem követte a véglegesítés szándékával készített tisztázatot. Egyéb szövegforrás híján természetesen csak ezek szolgálhattak a kiadás alapjául. Mondanunk sem kell, Arany által kialakított kompozíciós rendről ezúttal szó sem lehet. A *Hátrahagyott versek* szerkesztésekor Arany László a kronologikus elv mellett érvényesített kanonizációs elv révén kívánt megfelelni apja intencióinak – a „komoly” versek mellett külön csoportot alkotott a „rögtönzések, tréfák, sóhajok” és a „forgácsok” számára. Tudjuk, a kritikai kiadás VI. kötete ilyen kanonizációs szándéknak köszönheti önálló létét; összeállítása során Voinovich Géza nagy fantáziával gyarapította Arany László kategóriáit (*Sírversek, Töredékek, Műfordítások, Mondacsok, Karlsbadi apróságok, Nyelv és vers, Forgácsok, tréfák*; a gyermek- és ifjúkori kísérleteknek, illetve a *Talányok, betűjátékok, tréfák az utolsó évekből* szövegeinek már nem is jutott hely a főszövegben, csak az apró betűs *Függelékben*).<sup>34</sup>

A *Hátrahagyott versek* textológiaiilag leginkább azért fontos, mert a benne megjelenő szövegek közlése olyan kéziratokon ala-

<sup>32</sup> A kötet adatait lásd a 19. lábjegyzetben.

<sup>33</sup> A szövegforrásokra a korpusz terjedelmére vonatkozó megállapításában tesz utalást: „legjobbnak véltem lehetőleg teljes gyűjteményt adni, összefoglalni egy posthumus [!] kiadásban mind azt, a mi a hátrahagyott kéziratokból, az ÖSSZES MŰVEK utolsó kiadásába föl nem vett régebbi dolgozatokból s atyám baráti levelezéséből birtokomba jutott s egyáltalán közölhető.” ARANY László, *Bevezetés, i. m.*, V. A folyóiratban megjelent versek esetében leginkább a folyóirat-közlésektől való eltérések alapján lehet következtetni kézíratháttérre, lásd pl. *A Három-pipa utca* című verset.

<sup>34</sup> AJÖM, VI, *Zsengék, töredékek, rögtönzések*. E kanonizációs törekvések ellentmondásairól lásd DÁVIDHÁZI Péter, *Menj vándor: Swift sírfelirata és a hagyományrétegződés*, Pécs, Pécsi Tudományegyetem Irodalomtörténeti Tanszék – Pro Pannonia, 2009, 22.

pult, amelyek egy része azóta megsemmisült. (Mint ismeretes, Voinovich Géza a kritikai kiadás készítése során magánál tartotta az Arany-kéziratok jelentős részét; ezek 1945-ben, Budapest bombázása során a Voinovich-villával együtt elpusztultak.) E szövegek esetében a *Hátrahagyott versekre* vagyunk utalva, ha a kéziratig kívánunk visszanyúlni. (Ezt a szerepet részben az 1924-es kiadás,<sup>35</sup> részben a kritikai kiadás VI. kötete tölti be, ha olyan szövegről van szó, amelyet Arany László sem közölt, s amelynek kézírata ugyancsak megsemmisült 1945-ben.)

### Egy példa: a *Leányomhoz* című vers (1865) alapszövegének kiválasztása

A vers, amely kötetben először az 1883-as *Összes Munkák*ban jelent meg,<sup>36</sup> jó példája annak, mennyire nem voltak tekintettel az utóbbi kiadás szerkesztői Arany saját kézírataival kapcsolatos nézeteinek alakulására.

Ez a szövegközlés ugyanis kontaminált; a K3 (a *Kapcsos könyv*) és a K5 (a Wohl Janka számára 1870 végén írt változat) összevonasával készült.<sup>37</sup>

A kontamináció megértéséhez tudni kell, hogy a versnek alapvetően két változata van. A \*K1–K2–K3 – a megsemmisült \*K1-ről rendelkezésre álló információk szerint: a keletkezés folyamatát rögzítve – dátumok szerint elkülönítette a Juliska betegségének fázisaira vonatkozó reflexiókat: az 1–19. sorok fölött a dec. 13., a 19–21. sorok fölött a dec. 19. dátum áll (Arany ez utóbbi napon utazott Szalontára). A K5 szövegében Arany elhagyta a szövegközi dátumot, az alcímként szereplő dátumban pedig csak az évet és a hónapot hagyta meg, összevonva dec. 13., 19. és 28. történéseinek idejét. A sajtó alá rendező nem vette észre ezt a kettősséget; a – K5 szövegén alapuló – M1 nyomán az összevont szöveget közölte, az alcímben viszont megtartotta a korábbi változatok első, hosszabb

<sup>35</sup> ARANY János *Összes munkái*, I, *Kisebb költemények*, Budapest, Franklin-társulat, é. n. [1924].

<sup>36</sup> ARANY, *Összes Munkái* (1883), *Első kötet, i. m.*, 398–399.

<sup>37</sup> A kéziratok részletes adatait lásd a Mellékletben.

szakaszának dátumát, a dec. 13-at. Ezzel lényegében meghamisította a verset, mert az egész szöveget a korábbi, konkrét dátumhoz kötötte, egyszeri esetté változtatva ezzel a versben megjelenő folyamatot. (A népszerű kiadások huszárosan oldják meg a kérdést: mindkét dátumot elhagyják.)

Szilágyi Márton a K3 (a *Kapcsos könyv*) szövegét, a dátumokkal kettéosztott változatot vette alapul.<sup>38</sup> Az előbbi dátum itt a vers alcímeként zárójelbe van téve (NB. a *Kapcsos könyv*ben nincs zárójel), az utóbbi pedig a vers utolsó három sorát toldalékként különíti el. Ez a közlés következetesen egy kéziraton alapul, megítélésem szerint azonban nem ez az utolsó tisztázat.

Bár a K3 – a *Kapcsos könyv*be való bejegyzés – nem datálható pontosan, bizonyos, hogy korábban született, mint a Wohl Janka felkérésére küldött K5, amelyet az MTAK Kézirattár tévesen 1865-re datált, ám bizonyíthatóan 1870 végén készült – ez a változat jelent meg 1871 elején az ekkor Wohl Janka és Stefánia által 1870-től szerkesztett *A Divatban*. Ez a szöveg távlatosabban viszonyul a szomorú eseményhez; nem különíti el a két dátumot, az 1–18. és a 19–21. sor között eltelt időt csak a 18. sor végén, illetve a 19. sor elején álló három pont jelzi finoman (NB. az *Összes Munkák* szövegből a 19. sor elejének három pontja is hiányzik), az alcímben szereplő dátum pedig, mint említettem, csak az évet és a hónapot jelöli meg. Ezúttal öt év telt el a vers keletkezése és a végleges autográf tisztázat között – ez azonban inkább erősíti, mintsem cáfolja, hogy Arany a vers ihletének közegében kívánta létrehozni a vers véglegesített szövegét. Wohl Janka felkérése felszínre hozta a traumát – ezzel mintegy hozzásegítette Aranyt a gyászmunka befejezéséhez; ennek tanúsága a konkrét dátumokról leválasztott végleges szöveg.

Meglehet, hogy mivel a két változat – K3 és K5 – a mennyiségeleg nem jelentős változtatás ellenére lényegesen különbözik egymástól, minőségét tekintve pedig nem rangsorolható, ráadásul a két szöveg különbségét a textológiai apparátusból nehéz kiolvasni, indokolt lesz két, egyenrangú főszöveg megadása. A *Mel-*

<sup>38</sup> ARANY János *Összes költeményei*, I, *Versek, versfordítások és elbeszélő költemények*, s. a. r. és a jegyzeteket írta SZILÁGYI Márton, Budapest, Osiris, 2006, 410–411.

*lékletben* szereplő szövegek közlés egyelőre egy főszöveg alapján; a két változat összevetését a két kézirat fakszimilije segíti.

Ezúttal nem kívántam az általam gondozott kötet munkálatainak konkrét kihívásait részletezni (pedig épp elég megválaszolatlan kérdés adódna; hogy csak egyre utaljak: mit lehet kezdeni azokkal a szövegváltozatokkal, amelyek a megsemmisült kéziratokról Voinovich feljegyzéseiben fennmaradtak); az azonban bizonyára kiderül a fentiekből, hogy az Arany poétikai elveinek változásaira vonatkozó értelmezés hogyan alapoz – vagy legalábbis: hogyan erősít – meg bizonyos textológiai döntéseket.

## Melléklet

Mutatvány az ARANY János *Munkái; Kisebb költemények (1860–1882)* készülő kötetéből.<sup>39</sup>

### 54. LEÁNYOMHOZ

(Decz. 1865.)

Kórágynon ott, nagy-betegen,  
Halálhoz is már tán közel,  
Virágom édes gyermekem,  
Mily messze-föld különöz el!

<sup>39</sup> Az apparátus rövidítései jelen kötet hivatkozási gyakorlatától eltérve az *Arany János kritikai kiadás* által használt rövidítéseket követik; AJ – Arany János; AJÖM – ARANY János *Összes művei*; BpSz – Budapesti Szemle; MTAK Kt – a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára; KKv – *Kapcsolos könyv*; NszAJMúv – Nagyszalontai Arany János Múzeum; ÖM 1883 – Arany János *Összes Munkái*, adatait lásd a 24. lábjegyzetben; V1945 – megsemmisült 1945-ben, a Voinovich Géza villáját ért bombatalálat során; KERESZTURY 1987 – KERESZTURY Dezső, „*Csak hangköre más*”: *Arany János 1857–1882*, Budapest, Szépirodalmi, 1987.

Aranynek a vers keletkezéséhez kapcsolódó levelei a frissen megjelent *Levelezéskötetből* valók (AJÖM, szerk. KOROMPAY H. János, XVIII, Uó, *Levelezése 1862–1865*, s. a. r. Új Imre, Budapest, Universitas-MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2014).

Röpülnék, mint az ércz-fonál  
Villáma, mely hirt hoz, viszen:  
De akaratom lánczon áll,  
Erős békón lábam, kezem.

Mit ér, szünetlen, mint a rab,  
Futkosni pányvám szűk körét!  
Ha egy lépés sem hamarabb,  
Egy lépés sem közelb feléd.

Mit ér, e zúgó rossz fejet  
Széttörnöm a kalit vasán:  
Ha gyötrő, távol fekhelyed  
Nem enyhül e meddő tusán!

Szenvedsz: mióta? mennyi kint?  
Régen! sokat! Oh Istenem!...  
...Röpülök: látlak-é megint?  
Vagy a pohár csordulva vár,  
S fenéig kell ürítenem!...

[cím] Leányomhoz — K2, K4 [hiányzik]

[alcím] (Decz. 1865.) — K2 Dec. 13. — K3 1865. dec. 13. — K4 Decz.

13. — M2 (1865. dec. 13.)

1 nagy-betegen, — M2 nagy betegen,

3 Virágom — K2, K4 Virágom,

3 gyermekem, — K2, K4 gyermekem! — K5 [y jav.]

4 messze-föld — K2, K3, K4, M2 messze föld

5 ércz-fonál — K2, K4 ércz fonál

8 lábam, kezem. — K2, K4 lábam kezem.

9 Mit ér, — K3, M2 Mit ér

9 szünetlen, mint a rab, — K2, K4 szünetlen mint a rab

10 körét! — K2, K4 körét,

11 hamarabb, — K2, K4 hamarabb

12 közelb feléd. — K2, K4 közelb, feléd! — K3, M2 közelb feléd!

13 Mit ér, e zúgó rossz fejet — M2 Mit ér e zúgó rossz fejet

14 vasán: — K2, K4 vasán,



- 17 Szenvedsz: — K2, K4 Szenvedsz –  
 17 kint? — K2, K3, K4, M2 kint?...  
 18 Régen! sokat! Oh Istenem!... – K2, K4 Régen? sokat? Oh, Istenem!...  
 K5 [jav. e:] Régen? sokat! Oh Istenem!... — M2 Régen! sokat! Óh Iste-  
 nem!...  
 [a 18. sor után új sorban] — \*K1 [középen; a 19–21. sorral együtt  
 később hozzáírva] Dec. 19. — K2, K4 ..... / [középen] dec.  
 19. — K3 [középen] dec. 19.  
 19 ...Röpülök: — \*K1, K2 Röpülök; — K3, M2 Röpülök: — K4 Röpü-  
 lök;  
 19 megint? — K2, K4 megint?!  
 20 Vagy a pohár csordulva vár, — \*K1, K2, K4 [beljebb kezdve] Vagy  
 e pohárt  
 21 S fenéig kell üritenem!... — \*K1 Fenéig kell üritenem? [a sor  
 alatt:] ..... — K2, K4 Fenéig kell üritenem?!  
 [a versszöveg alatt] K2, K4 [jobb m. í.] Arany János [alatta balra]  
 Kálmánnak, / a legszomorubb emlékül / Dec. 28-ára 1865. — K3 Meghalt  
 dec. 28-án, 1 óra 36 perczkor éjfél után — \*K1 [a 18. sor utáni dátummal  
 és a 19–21. sorral együtt később hozzáírva] Juliska született 1841. aug. 9.  
 – Én születtem 1817 március 1–8. – Juliska élt 24 évet, 4 hót, 19 napot –  
 Én az ő haláláig éltem: 48 évet, 9 hót, 18–28 napot. – Az övé csaknem a  
 fele! – Miért nem én??? — K5 Arany János [egyb.]

## KÉZIRAT

\*K1 autográf (V1945?)

K2: NszAJMúz (1 f), autográf tisztázat; r: a vers szövege, v: a bal felső  
 sarokban, fekete tintával: A. J. M. N<sup>o</sup>: II. 81. Alatta a múzeum pecsétje:  
 Muzeul „ARANY” Salonta. Nr. inv.: 32 (a szám kék tintával beírva)

K3: MTAK Kt K 510/8v (KKv), autográf tisztázat

K4: MTAK Kt K 511/32 (1 f); r: K2 idegen kéztől származó másolata,  
 v: a lap alján balra pecsét: Ernst Lajos gyűjteménye, mellette fekete tin-  
 tával: XII. 250, jobbra ceruzával: MTAK 6/1939

K5: MTAK Kt K 511/30 (1 f), autográf tisztázat Wohl Janka, *A Divat*  
 szerkesztője számára (1870). Jobb alsó sarkában pecsét: Ernst Lajos  
 gyűjteménye, a versszöveg alatt pecsét: MAGYAR TUDOMÁNYOS AKA-  
 DÉMIA KÖNYVTÁRA (alapszöveg)

## MEGJELENÉS

M1: *A Divat* 1871, 1. sz.

M2 *ÖM* 1883, 398–399.

[*AJÖM* I. 310.]

## MEGJEGYZÉS

\*K1 adatai *AJÖM* I. (521.) alapján. A kézirat jellegéről és sorsáról Voinovich nem közöl adatokat.

K2 és K3, illetve K5 viszonyát tekintve megállapítható, hogy előbbiek – \*K1-et követve – eredetileg dátumok szerint elkülönítették a Juliska betegségének fázisaira vonatkozó reflexiókat. A K5-ben Arany elhagyta a szöveg tagolására szolgáló dátumokat, a két fázis közt eltelt időre csak a 19. sor elé iktatott három pont utal, az alcímként szereplő dátum pedig összevonja dec. 13., 19. és 28. történéseinek idejét.

Arany a publikálásra való tekintettel alakította ki a K5 szövegét; e kézirat Wohl Janka, *A Divat* szerkesztője számára készült 1870 végén, akinek egy névjegy v-ján az alábbiakat írta, a kéziratához mellékelve: „Kedves Jankám, A »kiapadt forrásból« itt küldöm az utolsó keserű cseppet. Közölheti, – de commentár nélkül! a bácsi.” (MTAK Kt 511/31v; a két kézirat, K 511/30 – K5 – és K 511/31 – a névjegy – együvé csatolva, a mappán az alábbi kézírásos jegyzettel: „Arany János »A »Leányomhoz« [!] c. vers / s. k. kézírata / hozzá: A. J. névjegye 1865.”; írógéppel alatta: „WOHL Jankának írt sorokkal”. Az 1865-ös dátum nyilvánvalóan téves; Wohl Janka 1870 és 1872 között volt *A Divat* szerkesztője, s a vers a lap 1871. évi első számában jelent meg.) (*AJ Wohl Jankával 1858-ban Nagykőrösön ismerkedett meg; lásd Wohl Janka emlékkönyvébe* című versét és jegyzeteit, *AJÖM* VI. 40., 227., ill. TÖRÖK Zsuzsa, *Wohl Janka és Arany János kapcsolata sajtóközlemények tükrében = Médiumok, történetek, használatok. Ünnepi tanulmánykötet a 60 éves Szajbély Mihály tiszteletére*, szerk. PUSZTAI Bertalan, Szeged, Szegedi Tudományegyetem, Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 2012, 140–155.)

## KELETKEZÉS

Pest, 1865. dec. 13., dec. 19.

AJ már unokája megszületése után aggódott Juliska egészségéért („De Juliska, te vigyázz magadra...” Arany Juliskához, 1865. júl. 27., *AJÖM* XVIII, 621.). Szeptemberi szalontai látogatásáról azzal számol be Tompa Mihálynak, hogy „Juliskát szegényt nem találtuk egészen fölépült állapotban, korai megerőltetés folytán oly szenvedések álltak be nála, melyek, féltő, hogy a szerencsés szülést paralyzálják. Már két hónapos anya és még mindig gyöngye, szenvedő és levert” (1865. okt. 2., *AJÖM* XVIII, 637.). Juliska nov. végén megfázott, dec. 2-án állapota kritikussá vált. A következő napokban javulás állt be; Szél Kálmán ekkor értesítette a szülőket (hogy dec. 13-án milyen úton jutott el hozzájuk a hír, nem tudjuk; Szél Kálmánnak ekkori levele nem maradt fenn). Aranynak 18-án még részt kellett vennie az Akadémia ülésén, másnap utazott Szalontára. Leánya betegségének további lefolyását és a halál beálltát maga írja le, Csengery Antalhoz, ill. Tompa Mihályhoz intézett leveleiben. Dec. 21-én írt levelének tanúsága szerint szalontai útját néhány naposra tervezte, minthogy „Juliska elvállik 4–5 nap alatt s akkor én semmi esetre sem maradok tovább” (*AJÖM* XVIII, 665.). 24-én azonban már azt írja Csengerynek, Szalontáról, hogy „[e]lőbbi sorainkból, azt hiszem, már tudjátok, mire érkezünk. Irta azt Laczi az első megnyugtató érzés hatása alatt, hogy Juliskát még élve találtuk, reményünk szerint a krisisen túl, és a javulás útjára térve. Adja Isten, hogy korán ne örültünk legyen! Igaz, hogy a betegség változott, a gyuladás s a vele járó éles fájdalmak szűntek, a beteg sokat alszik és izzad de a négy nap alatt, mióta itt vagyunk, hogy valódi javulás állott volna be, még sem merném hinni. Szóval Juliska most is olyan nagy beteg, mint volt, csak hogy méginkább ki van merülve. Gyermekeit az első nap bekívánta, most három nap óta egyszer sem említé; közönyös, levert. A mit én reméltem, hogy majd ez álmok után üdültebb lesz: épen ellenkező történt. Az éjjel már nem is aludt jól, s ma nehezebben van, mint akármikor: Lukácsot [az orvost] várjuk Váradról, ki már egypárszor volt künn; egyebet nem tehetünk.” (*AJÖM* XVIII, 665–666.)

Juliska haláláról először Tompa Mihálynak számolt be, dec. 29-én kelt levelében: „Az én édes jó leányom, drága Juliskám nincs többé! Huszonöt napi gyötrelmes betegség után – mely görcsös méh és hashártya gyuladáson kezdve <-> typhosus lázban végződött – tegnap, 28-án éjfél-

utáni fél kettőkor adta ki áldott lelkét. Temetése holnap délelőtt lesz.” (AJÖM XVIII, 668.)

A temetést Arany később írta le Tompának; „az a kis koporsó mindig előttem van: a mint döcögött előttünk a gyász kocsin. És annyi szomorú jelenet az utolsó órákból. Talán, ha csak hirtől hallottam volna: nem tesz vala rám ily mély, kiirthatlan benyomást e veszteség. De mégis áldom istenemet, hogy jelen lehettem.” (1866. aug. 20. [19.], AJÖM XIX.)

## FOGADTATÁS

„Az a kínos és éles kitörés, mely leányához beszél és 1865 december 13-án fogan, megráz a maga közvetlenségével. Mint vakító villám a fekete éj mélyébe: úgy világít be a kétségbeeső szív szenvedésébe! A fájdalom ereje végre még az alakot is, melyen Arany mindig a legnagyobb művészi öntudattal uralkodik, összerontja és szétszaggatja. A költemény veszít szerkezeti tökélyéből – de nyer költői és emberi igazságban! Eh, jut is az apa eszébe a szabatosság, mikor ő most az egész világon csak egyre, beteg leányára emlékszik.”

SZÉCHY Károly: *Arany Juliskáról*, BpSz 1890, 61. köt. CLVIII. sz., 241–264, 260.

A keletkezés körülményeit röviden összefoglalva említi Keresztury Dezső (KERESZTURY 1987, 406)

## MAGYARÁZATOK

5–6 *mint az ércz-fonál / Villáma, mely hirt hoz, viszen:* — A Samuel F. B. Morse által 1833-ban feltalált elektromos (vezetékes) távíró az 1840-es években terjedt el Amerikában és Európában. Ausztriában Bécs és Brünn között épült ki az első vonal 1846-ban. Egy év múlva Pozsonyban is megkezdte működését egy távíróállomás; Pesten 1850-ben nyílt hasonló létesítmény. A rendszer 1857-ben kezdett magántáviratokat továbbítani, a hálózat hossza ekkor 2300 km volt. [RIMÓTZY Mihály–HAJNÓCZY Vilmos–MAGYARI Endre (szerk.): *Postaméternöki szolgálat, 1887–1937*. Bp., 1937. 2. hasonmás kiad., Bp., Távközlési Könyvkiadó, 1990, 30.] A táv-irati hírközlés sebessége azért is kerülhetett a versbe, mert a levelekből Arany több napos késéssel értesült Juliska állapotáról.

20–21 *a pohár csordulva vár / S fenéig kell ürítenem!...* — A méregpohár a halálbüntetés végrehajtásának különös módja az ókori Athénban;

a halálra ítéltnek magának kellett kiinnia a méregpoharat. Legismertebb Szókratész esete (i. e. 399). A motívum előfordul az Újszövetségben; Jézus a Getsemáné kertjében gyötrődései közepette imádkozik így: „Én atyám! ha lehetséges, múljék el e pohár én tőlem: mindazáltal nem úgy legyen mint én akarom, hanem a mint te.” (Máté 26:39)

A keserű pohár motívuma jelenik meg Arany Csengery Antalhoz 1865. dec. 24-én írt levelének Juliska állapotára vonatkozó bekezdésében: „Azt hittem, hogy a válság percében érkezve ide, e néhány nap elég lesz, akár a legkeserűbb pohár kiürítésére, akár hogy nyugottabban hagyhassam el édes leányomat. Fájdalom ez utóbbi eset még ma sem mutatkozik. Sőt nagyon is lehető, hogy szerdán sem indulhatok, ha jobbulás helyett ellenkező irányt vesz a betegség.” (*AJÖM* XVIII, 666.)

Leányomhoz.

1865. dec. 13.

Kórágyon ott, nagy-betegem,  
Halálhoz is már táni közel,  
Virágom és gyermekeim,  
Mily messze föld különök el!

Röpjülök, mint az ércz-fonál  
Villama, mely hirt hoz, vészen:  
De akaratom lánczon áll,  
Erős békén lábam, kezem.

Mit ér szűnetlen, mint a rab,  
Fulkosni párvajám szék körét!  
Ha egy lépés sem hamarabb,  
Egy lépés sem közelj feléd!

Mit ér, e kúgó rozor fejet,  
Kéttörném a kalit vasán:  
Ha gyötör, láb-ol fekhelyed  
Nem enyhül e meddő husán!

Szenvedik: mióta? mennyi kint?...  
Régen! sokat! Oh Istenem!....

dec. 14.

Röpjülök: látlak-e megint?  
Vagy a pohár csordulva van,  
S jénékig kell ivótenem!....

(Elleghalt dec. 28-án, 1 óra 36 perckor éjjél után).

Arany János: Leányomhoz  
(K3; autográf tisztázat)

Leányomhoz.  
(Dec. 1865.)

Nőrágyon ott, nagy-betegem,  
Halálhoz is már lán közel,  
Nőrágum édes gyermekem,  
Mily messze-föld különöz el!

Röpülnek, mint az érex-fonál  
Vikámra, mely hirt hoz, vésken:  
Te akaratom lárukon áll,  
Eris békiu libam, kezem.

Mit ér, süvesten, mint a rab,  
Futkosni pányvaim száuk közt!  
Ha egy lépe's sem hamarabb,  
Egy lépe's nem közelj feléd.

Mit ér, e rúgó rost fejét  
Széltörőm a kalit vasán:  
Ha győzri, síval fekholyed  
Nem enyhül e meddő tusán!

Skenvedsz: mióta? mennyi kín?  
Régen? sokat!... Oh Lőtenem!...  
..... Röpülök: látlak-e megint?  
Vagy a pohár csodulva van,  
S fenékig kell ürítenem!...



Arany János

Arany János: Leányomhoz  
(K5; autográf tisztázat Wohl Janka, A Divat szerkesztője számára)

*Hajdu Péter*

SZÖVEGVÁLTOZAT –  
NOVELLAVÁLTOZAT – MŰFAJVÁLTOZAT

*A Mikszáth kritikai kiadás némely tapasztalatai*

Mikszáth Kálmán összes műveinek kritikai kiadásából az első kötet 1956-ban jelent meg. Bisztray Gyula rendezte sajtó alá, és ő volt az egyik sorozatszerkesztő is, a másik Király István. Több mint fél évszázad telt el azóta, és közben rengeteget változott a világ. Mind általában az irodalom, mind a textológia elméletében forradalmi változások mentek végbe, a technológiai fejlődés átalakította az olvasás kultúráját, és egészen más ma egy kritikai kiadás társadalmi kontextusa, mint akkor volt. Az utóbbi aspektusról kellőképpen árulkodik, hogy az 1900-as évek nagyregényeinek megjelentették „fapados” változatát is, ugyanolyan borítóval, ugyanazzal a sorszámmal a sorozaton belül, de „Kritikai jegyzetek nélkül”. Nyilvánvaló, hogy nem létezhet kritikai kiadás szövegkritikai apparátus nélkül, hiszen éppen a szövegváltozatok számbavétele tesz egy kiadást kritikaivá; a kritikai összkiadás egyes köteteknek tehát voltak (illetve az antikváriumokban, a könyvtárakban ma is vannak) párhuzamos, nem kritikai változatai. Díszes összkiadásként szolgált ugyanis, és az olyanok számára, akik szerették volna megvásárolni a Mikszáth összezt, de a jegyzetapparátus nem érdekelte őket, kínáltak egy olcsóbb változatot: huszonöt forint helyett húszért. Nemcsak a megjelenések bibliográfiai adatait és a szövegkritikai jegyzeteket hagyták el, hanem a befogadástörténetre vonatkozó összefoglalásokat is, de jellemző módon, igaz, minimalizált formában, megtartották a tárgyi magyarázatokat mint az *Idegen szavak magyarázata* című szójegyzéket. A kritikai kiadás, a forrásközlés és a népszerű kiadás ilyen összemosódása visszatekintve meglehetősen furcsának látszik. A kritikai kiadás ma egyrészt felbecsülhetetlenül hasznos eszköze az így hozzáférhető szövegekkel dolgozó irodalmároknak, másrészt



a nemzeti szövegörökség megőrzésének legfontosabb médiuma, és mint ilyen lehet alapja a népszerű kiadásoknak.

Maguk a kisprózai alsorozatok is mintegy ötven évvel ezelőtt indultak meg. Az *Elbeszélések* első kötete 1962-ben, a *Cikkek, karcolatoké* 1964-ben jelent meg. Amikor tehát még mindig dolgozunk a sorozat befejezésén, egy fél évszázados vállalkozásba kell bekapcsolódnunk, és ez egyfelől korlátozza az alkalmazható szövegkiadói eljárások körét, másfelől folyamatos szembenézésre kényszerít a vállalkozás történetével és tágabban a magyar textológia hagyományával. Hiszen amikor jómagam először vállalkoztam egy novelláskötet sajtó alá rendezésére,<sup>1</sup> a sorozatszerkesztők, Szegedy-Maszák Mihály és Fábri Anna úgy döntöttek, hogy a további köteteket is a sorozat folytatásaként kell megszerkeszteni, meg kell tartani a struktúrát, és szemléleti változtatásokat is csak módjával szabad eszközölni.<sup>2</sup>

Először lássunk néhány inkább technikai jellegű problémát, amelyek azonban nemcsak gyakorlati szövegkiadói kérdéseket vetnek fel, hanem elméleti dilemmákhoz is vezethetnek. Annak idején a sorozatot csak nagyjából tervezték meg. Fennmaradtak ugyan az MTA valaha volt Mikszáth Kálmán-kutatócsoportjának anyagai között<sup>3</sup> Bisztray Gyula tervei az utolsó novelláskötetek

<sup>1</sup> Az első ilyen kötet – MIKSZÁTH Kálmán, *Elbeszélések 13, 1888*, s. a. r. HAJDU Péter, Argumentum, Budapest, 2001 (MKÖM, 39) – az 1888-as novellákat tartalmazza.

<sup>2</sup> Hangsúlyozni kell, hogy ez tudatos és vállalt döntés volt. Van ellenpélda is: a Jókai Mór összes műveinek kritikai kiadását sorozatszerkesztőként folytató Eisemann György úgy döntött, jórészt új elméleti alapokra helyezi a sorozat további kötetének kiadását, amit vizuálisan is jelez, hogy az új kötetek immár nem kékek, hanem sárgák. A Mikszáth-sorozatot folytató Argumentum Kiadó továbbra is piros vászonban jelenteti meg a köteteket. Csakhogy: közben jelentek meg barna és bordó kötetek is; olyan vászon, amilyenbe eredetileg kötötték Mikszáthot, ma már nincs a piacon; viszont az új kötetek színe állítólag nagyon hasonlít ahhoz, amilyenek az első kötetek 1956-ban voltak, ám azóta azok a példányok úgy kifakultak, hogy a könyvespolcon ez a hasonlóság egyáltalán nem látszik. Ezek a külsődleges nehézségek mintegy vizuális metaforáját adják a sorozat folytatásával járó nehézségeknek.

<sup>3</sup> A Mikszáth Kálmán-kutatócsoport többek személyes emlékezete szerint az MTA TKI finanszírozásában, igen szerény költségvetéssel működött az 1990-es években, de valamikor 2004–2005 táján megszűnt. Azóta minden intézményes háttér nélkül, kis túlzással azt mondhatnánk, „hobbiból” csinálja, aki csinálja.

re, de az a novellamennyiség, amit ő összegyűjtött, és amivel nekem sikerült a korabeli sajtót pásztázva kiegészíteni, nem elég az általa tervezett három kötetre. Ez persze részben a finanszírozás mai nehézségeiből adódik. A Bisztray által sajtó alá rendezett 41. kötet mindössze tizenhat novellát tartalmazott 130 oldalnyi főszöveggel.<sup>4</sup> Az általam kiadott, hasonló terjedelmű novellaanyagot tartalmazó, ám jóval nagyobb jegyzetapparátussal ellátott 42. kötetet a kiadó már túlságosan vékonynak találta: nem érdemes kemény vászonkötésben ilyen vékonyka könyveket kiadni, és nehéz az ehhez szükséges sűrűséggel forrásokra pályázni. Ráadásul a Bisztray tervezte három hiányzó kötetből kettő, a 43. és a 45. még ennél is kevesebbet, mindössze tíz-tíz novellát tartalmazott volna, igaz a köztük lévő 44. kötet meg több mint harmincat. A sorozatszerkesztőkkel és a kiadóval egyeztetve arra a döntésre jutottunk, hogy a kései novellisztikát mindössze két kötetben fogjuk kiadni. Ezek közül az egyikben lényegében az utolsó simításokat végezzük. Így viszont megnő a hézag a sorozatban a novellák és a *Cikkek, karcolatok* között. Az elbeszélések sorozata a 44. kötet fog végződni, míg a publicisztika csak az 51.-ikkel kezdődik. Mi kerülhetne a hiányzó hat kötetbe? A versek, a mesék, *Az amerikai menyecske* című utolsó, befejezetlen regény és a levelezés pótkötete nem tesz ki többet maximum négy kötetnél, de inkább csak kettőt. *Az amerikai menyecskével* az a fő probléma, hogy az elkészült regénykezdet meg az azt beharangozó, előzetesen publikált regénytervek együttesen is igen csekély, két-három ív terjedelműek. Viszont a kiadásnak nyilvánvalóan tartalmaznia kell (de inkább csak a jegyzetapparátusban vagy függelékként) a Mikszáth Albert által megírt teljes regényt. De ha a regényszöveg nagyobbik részét az író fia írta, akkor egy ilyen kötet tulajdonképpen indokolatlanul kerülne bele a Mikszáth-összkiadásba, hiszen egy másik szerző művét adnánk ki.

A nagy hézag a két alsorozat között azt sugallja, hogy amikor a novellák és a cikkek kiadását elkezdték, csak körülbelül tippelték meg, mekkora szöveganyaggal kell hosszú távon számolniuk. A kései publicisztikáról pedig semmilyen terv, semmilyen hozzá-

<sup>4</sup> MIKSZÁTH Kálmán, *Elbeszélések 15, 1891–1893*, s. a. r. BISZTRAY Gyula, Akadémiai, Budapest, 1978 (MKÖM, 41).

vetőleges gyűjtés sem állt rendelkezésünkre. Ezért azt kell mondanom, hogy amikor néhány évvel ezelőtt nekifutottunk a kései kispróza kiadásának, lényegében egy szűz területet kellett feltörni. El kellett végezni a publicisztika összegyűjtését 1898-tól, illetve alaposan ellenőrizni és – mint kiderült – bővíteni az 1899 utáni novellakorpusz meglévő gyűjtését. A publicisztikai írások kommentálása igen nagy feladat lesz vagy lenne, de az irodalomtudomány szempontjából a kommentált papírkiadásnál sokkal sürgősebb és fontosabb feladat volt az összegyűjtött kései publicisztika hozzáférhetővé tétele a kutatás számára.

A technológiai fejlődés átalakította az olvasás kultúráját: ma már egyre kevésbé létezik az, ami online nem létezik, vagy nem online létezik. A kritikai kiadások egyre ambiciózusabb kísérletekkel kezdenek alkalmazkodni az új helyzethez, illetve kezdik kiaknázni az online megjelenés lehetőségeit. Az óvatlan olvasó akár azt is gondolhatná, hogy a Mikszáth kritikai kiadás eddigi kötetei hozzáférhetők az interneten, mégpedig a MEK felületén, minthogy ott található egy ugyanolyan című, és a sorozat címlapjaihoz a megtévesztésig hasonló „borítóképpel” megjelenő szöveg. Ez azonban az Arcanum CD-jének szövege, amely egyrészt nem kritikai szöveg (hiszen nem tünteti fel a szövegváltozatokat), másrészt még csak nem is azonos a kritikai kiadás főszövegével. Úgy készült ugyanis, hogy begépelték a főszöveget, kinyomtatták, és egyszer korrektúrázták. Rengeteg hiba maradt benne.<sup>5</sup> Jó, hogy van, mégpedig nagyon sok szempontból, felbecsülhetetlen segítség, hogy kereshető, és hogy az interneten hozzáférhető, de a látszat ellenére nem a kritikai, hanem egy nem túl gondosan készített népszerű kiadás. Mindenesetre önként adódott az a gondolat, hogy a MEK fogadhatná be a kései publicisztikát, legalábbis első változatban. Máig hét kötet jelent meg ott, vagyis hozzáférhetővé vált az 1898–99-es, valamint az 1903 és 1906 közötti publicisztika,<sup>6</sup>

<sup>5</sup> Két kedves példa: a CD-n *A gavallérok* nem önálló műként, hanem a *Prakovszky, a siket kovács* utolsó fejezeteként szerepel, *A Lőrinc kalapjai* című novellát pedig azért nehéz megtalálni, mert *A Lőrinc kalapjai* címen szerepel az elektronikus változatban. A MEK az előbbit javította, az utóbbit nem. Lásd <http://www.mek.oszk.hu/00900/00908/html/06.htm> (2014. május 29.).

<sup>6</sup> MIKSZÁTH Kálmán, *Cikkek, tárcák: 1899*, s. a. r. HAJDU Péter, 2008, <http://mek.oszk.hu/07400/07469>; MIKSZÁTH Kálmán, *Cikkek, tárcák: 1898 január–*

mégpedig kritikai kiadásban, vagyis a szövegváltozatok feltüntetésével. Nincsenek azonban tárgyi magyarázatok, és van a kiadásoknak még egy nagy hátránya: a MEK az akadálymentesítésre hivatkozva ragaszkodott a végjegyzetekhez, hogy a szöveg teljesen lineárisan legyen olvasható. Az akadálymentesítés itt a vak olvasók igényeinek tekintetbevételét jelenti, valójában azonban olyan vak olvasóként, akik nem használnak számítógépet, hanem arra vannak ráutalva, hogy valaki felolvasson nekik a képernyőről. A textológiai jegyzetek ilyesfajta felolvasásának persze az égvilágon semmi értelme nincs, és vélhetőleg jobb lett volna utánanézni, milyenek a vakok számítógép-használati szokásai és lehetőségei: valójában semmi szükségük nincs ilyesfajta akadálymentesítésre.<sup>7</sup> Részben emiatt vetődött fel, hogy az 1907 és 1910 közötti publicisztikát már ne a MEK-en, hanem az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének kritikai-kiadói portálján, a reciti-n tegyük közzé. A publicisztikai írások mennyisége meglehetősen csökkent Mikszáthnak ezekben az utolsó éveiben, ezért ezt a bő háromévnyi anyagot akár egyszerre is kiadhatjuk, ami mintegy nyolcvan százalékban van készen.

A jegyzetapparátus megírásában a fél évszázad szemléleti változásai főképpen két területen okoznak dilemmát. Az életrajziség szempontja a sorozat megkezdése óta láthatólag veszített irodalomtudományos relevanciájából. A korábbi novelláskötetek minden novella keletkezését igyekeztek a szerző személyes tapasztalataival összefüggésbe hozni, és ahol ilyesmire semmilyen adatot nem találtak (és többnyire nem találtak), ott bátran fantáziáltak a kritikai kiadás jegyzetapparátusában, hogy milyen tapasztalat

*június*, s. a. r. HAJDU Péter, 2009, <http://mek.oszk.hu/06400/06494>; MIKSZÁTH Kálmán, *Cikkek, tárcák: 1898 július–december*, s. a. r. HAJDU Péter, 2009, <http://mek.oszk.hu/07100/07121>; MIKSZÁTH Kálmán, *Cikkek, tárcák: 1903*, s. a. r. HAJDU Péter, 2010, <http://mek.oszk.hu/08100/08168/>; MIKSZÁTH Kálmán, *Cikkek, tárcák: 1905*, s. a. r. HAJDU Péter, 2001, <http://mek.oszk.hu/09300/09388/>; Mikszáth Kálmán, *Cikkek, tárcák: 1904*, s. a. r. HAJDU Péter, 2012, <http://mek.oszk.hu/10300/10329/>; MIKSZÁTH Kálmán, *Cikkek, tárcák: 1906*, s. a. r. HAJDU Péter, 2012, <http://mek.oszk.hu/10400/10474>. (2014. május 29.).

<sup>7</sup> A kapcsolódó problémákról részletesebben lásd HAJDU Péter, *Digital editions of canonic texts: do such projects affect the canon?* *Texto Digital*, (6)2010/2, 85–95.

indíthatta Mikszáthot az adott novella megalkotására, milyen valóságos mintái lehettek az egyes alakoknak stb. Élmény és alkotás kapcsolata manapság talán kevésbé közvetlennek és kevésbé érdekesnek látszik. Ha vannak az adott szöveg keletkezéséhez kapcsolható életrajzi adatok, azt a kritikai kiadásnak természetesen tartalmaznia kell, de ma talán fontosabbnak látszanak a szövegek közötti kapcsolatok, mind az életművön belül, mind a kortárs irodalmi vagy akár publicisztikai szövegtérben. A novellák kiadásánál másfelől problémaként jelentkezik egy tulajdonképpen örövendetes fejlemény: a novellaelemzés fellendülése az utóbbi évtizedben, illetve a Mikszáth novellái iránt megélnéknél kritikai érdeklődés. Az összkiadás mindig is igyekezett áttekinteni az egyes írások kritikai fogadtatását, szakirodalmi utóéletét. Ezt mindeddig bő idézetekkel, az egyes szövegeket elemző, azokra vonatkozó irodalom akár több oldal terjedelmű reprodukálásával tette. A regények esetében ez nem is járt különösebb aránytalansággal. *A Noszty fiú esete Tóth Marival Irodalom* szekciója hetven (igaz, apró betűs) oldal, ami nem sok a több száz oldalas regény után. És ebből csak harminc vonatkozik magára a regényre, a többi a színpadi és filmes adaptációk fogadtatását tárgyalja. És még Csáth Géza tanulmányának szinte teljes idézése sem eredményez aránytalanságot a maga hét oldalával. A novellákról viszont nagyon keveset lehetett idézni korábban: monográfiák egy-egy értékelő megjegyzése, legfeljebb egy-két bekezdés valamilyen téma kapcsán, novelláskötetek ismertetésében rövid említések. Ez a helyzet azonban újabban megváltozott. Manapság már írónak egész tanulmányok egyetlen novelláról, amelyek a szöveget nagyon szoros olvasásnak vetik alá, és egy-egy szófordulatból is messzemenő, néha igen izgalmas következtetéseket vonnak le. Ilyen tanulmányok teljes idézése az eddigi gyakorlatnak megfelelően azt eredményezné, hogy az *Irodalom* ismertetése akár sokkal hosszabb is lehetne, mint maga a novella. Ebben a kérdésben még nem sikerült döntésre jutnunk. Mondható, hogy a kritikai kiadásnak mindeddig csak a regényekkel kapcsolatban volt meg az a kialakult stratégiája, hogy a terjedelmesebb szakirodalmat is inkább idézi, mint ismerteti, és a novellák kiadásánál másképp kell eljárni. De az is tartható álláspont, hogy a kritikai kiadásnak nem sajátossága, hogy a jegyzet arányosan rövidebb a főszövegnél: egy adott írás

receptiótörténeti hatékonyságának fokmérője lehet, hogy milyen terjedelmű szakirodalom szól róla, és ha a sorozat eddig inkább teljes terjedelmében idézte az értelmezéseket, nincs elvi ok, hogy amit a regények megkaptak, azt a novellák azért ne kapják meg, mert rövidebbek.

A sorozat folytatásából adódik egy elvi dilemma a kései publicisztika néhány speciális darabjával kapcsolatban, amely számomra pillanatnyilag megoldhatatlannak látszik. A *Mikszáth Kálmán összes művei* modernizálja a helyesírást. A magánhangzó-hosszúság, a hosszú kettős betűk, az idegen szavak esetében teljesen, a központozás tekintetében nagyjából. Ez a kiadói elv minden fenntartás nélkül (vagy ellenére) vállalható és folytatható általában. Csakhogy 1904 októberében, majd fél évvel Jókai halála után Mikszáth feltámasztotta Tallérossy Zebulont,<sup>8</sup> aki nemcsak *A kőszívű ember* fiainak egyik szereplője, hanem az *Üstökös* című vicclap állandó karaktere is volt. A közlemény lelegején, a figurára jellemző tört magyarsággal és rettenetes helyesírással leszögezte, hogy az irodalmi alak túlélheti a szerzőt: „Fox csodálkozni, hogy in még élek. Pedig semmi se van benne különös. Író alakjai tul élnek irót.” A második bekezdésben pedig elhelyezett egy félreérthetetlen jelzést az új szerző kilétére: Zebulont összekapcsolta azzal a személynévvel, amely Budapest közigazgatásának kritikáját szinekdochikusan fejezte ki Mikszáth publicisztikájában, Sartoryval: „Hát kapóra kialtya nálatok városi közgyűlésen tekintetes Sartory barátom uram, hogy »Pesten nincs dragasák«.” Sartory, akit az *Új Zrínyiászb*an Zrínyi Miklós kedvel, bár kissé maradinak tart,<sup>9</sup> a provincializmus mikszáthi megtestesítője<sup>10</sup> mint a Jókaitól „megörökölt” Tallérossy jó barátja jelöli, ki is írja a szöveget igazából. Ettől kezdve időről időre megjelentek *Az Ujságban* a tót nemes nevében írt levelek aktuálpolitikai kérdé-

<sup>8</sup> MIKSZÁTH Kálmán, *Az öreg házszabályok*, *Az Ujság*, 1904. okt. 19., 1–3.

<sup>9</sup> MKÖM 10, *A demokraták*, *Új Zrínyiász*, 80.

<sup>10</sup> Sartory első említéseikor Mikszáth még reformkori anekdotát mesélt újra, amikor Sartory János György valóban élt (*Városunk atyái*, [1885] MKÖM 36, *Elbeszélések*, 86–89; *Ki a vivát?* [1891] MKÖM 80, *Cikkek és karcolatok* 30, 54–55). Később azonban a kortárs fővárosi politika szimbolikus (és kortársként fiktív) alakjává tette, nevét gyakran használta többes számban is. *Az Országos Hírlapban* meglehetősen gyakran emlegette.

sekről. A rossz helyesírás természetesen fontos stíluseszköz itt, de nyilvánvalóan nem minden a mai helyesírástól eltérő megoldásnak van ilyesfajta jelentősége. A hosszú magánhangzók egy része egyszerűen hiányzott a korabeli lapnyomdák betűkészletéből. Így egy *i* rövidsége ott, ahol a mai helyesírás hosszú *í*-t használna, egyaránt jelezhet kiejtésbeli sajátosságot, mint ahogy elképzelhető, hogy nem jelez semmit. Ha az *én* névmás helyett „*in*” szerepel az első fent idézett mondatban, az nagy valószínűséggel „*ín*” nyelvjárási változatot takar, de lehetséges, hogy rövid *i*-vel is ejtethető. Két mondattal arrébb viszont az „*iró*” minden bizonnyal csak a nyomda hiányosságai miatt nem „*író*”. Ezeknél a leveleknél talán a betűhív közlés lenne a jó megoldás, de az eltérne a sorozat szövegekölzlési elveitől. Ha maradunk a modernizálás mellett, akkor viszont szinte minden szónál külön kell eldönteni, hogy modernizálendő régies írásváltozatról, a nyomda hiányos betűkészletéből adódó és ezért javítandó hibáról vagy a fiktív levélíró egyedi és jellemző helyesírásának sajátosságáról van szó; az eredmény így egy sajátos hibrid lesz, egy részben modernizált, részben betűhív, a kettő között akár szavanként oszcilláló kiadás.

A különböző, részben technikai jellegű, nehezen eldönthető, de döntést igénylő dilemmák közt, ha nem is a legfontosabb, de talán a legnagyobb körülményt igénylő kérdés, hogy mekkora mennyiségtől teszik a szövegváltozatok, vagyis a különböző publikált szövegek eltérései másik művé, novellaváltozattá az egyiket, illetve mikortól volna jogos az eltérő változatot másik műfajba és az életműkiadás logikájából következően másik alsorozatba utalni. Merthogy a Mikszáth kritikai kiadás látszólag mereven, ugyanakkor nem elég következetesen kezelte a műfaji besorolás kérdését. Ezt úgy is megfogalmazhatjuk, hogy a sorozat megtervezői, még ha egyes szövegekkel kapcsolatban bizonytalankodtak is, szilárd műfaji kategóriákban gondolkodtak, és így hozták létre az alsorozatokat. Besorolási döntéseik sokszor látszanak önkényesnek, túl formálisnak vagy külső érdekek által motiváltak. Valószínű, hogy a *Regények és nagyobb elbeszélések* alsorozatot tartották a legfontosabbnak, ezért kezdték azzal a publikálást. 1961-ben lezárult a regények kiadása, és csak ekkor kezdtek hozzá a többi alsorozathoz, a novellák, a levelezés és a publicisztika kiadásához. Normál esetben ennek fordítva kellett volna történnie, hiszen a

levelezés és a publicisztika, de Mikszáth esetében még a novellisztika is számos adalékot szolgáltat a regények keletkezéstörténetéhez. A regények primátusa azzal a következménnyel is járt, hogy az akár csak egy kicsit is hosszabb elbeszéléseket a regények között találjuk meg. A publicisztika és a novellák elkülönítése sem mindig problémamentes, amiről a jegyzetapparátusban Bisztrayék néha értekeztek is: vannak fiktív elbeszélőt szerepeltető, alapvetően narratív cikkek, és vannak aktuális eseményeket feldolgozó novellák is. A kettő között a határt szerintük az elvonatkoztatás mértéke jelöli ki: ami szorosan kötődik a napi aktualitáshoz, az karcolat; ami elszakad ettől, az novella.<sup>11</sup> Nyilvánvaló, hogy az alsorozatokba soroláshoz ezért gyakran erős értelmezői gesztusokra van szükség. Ha Rejtő István a novellák között adott ki egy olyan szöveget, amely „Nekrológ” műfajmegjelöléssel jelent meg még a *Pipacsok a buzában* című kötetben is,<sup>12</sup> vagy ha Bisztray Gyula felvehetett az elbeszélések közé egy másfél oldalas elmélkedést az emberi vágyakról, amit Mikszáth egy orvosbál táncrend-

<sup>11</sup> A narratív esszé és a novella műfaji elhatárolását ennél bonyolultabb problémának látja Karl-Heinz STIERLE, *Story as Exemplum – Exemplum as Story: On the Pragmatics and Poetics of Narrative Texts*, transl. David WILSON = *The New Short Story Theories*, ed. Charles E. MAY, Athens, Ohio, Ohio University Press, 1994, 15–43.

<sup>12</sup> MIKSZÁTH Kálmán, *A halál után*, MKÖM 36, *Elbeszélések*, 62–67. Első kiadása: *Pipacsok a buzában*, Budapest, Révai Testvérek, 1890, 217–225. A műfajmegjelölést a kritikai kiadás főszövegből kihagyta, nem tüntette fel sem a kötetkiadás bibliográfiai adatainál, sem a szövegkritikai jegyzetekben. Ez azonban nem jelenti azt, hogy nem vették észre, hiszen a jegyzetek *Keletkezéséről* című diszkurzív része így kezdődik: „A Forgách Antal grófról szóló Mikszáth írás [...] nekrológnak készült [...] dje ennek ellenére már a MKm megindításakor az író besorolta elbeszélései közé, csupán a címhez illesztett jegyzetben jelezte eredeti rendeltetését: »Nekrológ«. A visszaemlékezésben azonban elsősorban a kor[-] és a helyzetfestő elem dominál, és joggal érezte, hogy ez az írása közelebb áll elbeszélései világához, mint karcolatai alaphangjához.” (MKÖM 36, *Elbeszélések*, 274.) Én nem tudom, mit érzett Mikszáth, és nem akarnám eldönteni, joggal érzett-e valamit, amit esetleg érzett, de azt látom, hogy elhelyezett a szövegben egy műfajmegjelölést, amit a kritikai kiadás elrejtett a keletkezéstörténeti fejtegetésekbe, hogy ne zavarja a szöveg besorolását az elbeszélések közé. Mint látható, a fő érv, hogy ami egy elbeszéléskötetben megjelent, az elbeszélés. És tényleg: a *Pipacsok a buzában* című kötetnek is volt műfajmegjelölése, „Tizennyolc elbeszélés”.



jébe írt,<sup>13</sup> akkor én is feljogosítva érezhetem magam, hogy az Erzsébet királyné halála után írott emlékezések némelyik narratívább darabját novellaként közöljem. A különbség persze jelentős, én csak a napilapban megjelent, kvázi nekrológgként szolgáló emlékezéseket szeretném elbeszélésnek tekinteni, míg a kritikai kiadás eddig olyan publicisztikai jellegű szövegeket iktatott az elbeszélések közé, amelyeket Mikszáth felvett egy-egy nagyobb-részt novellákat tartalmazó kispórái kötetbe (ugyanakkor az ilyen kötetekből a hosszabb elbeszélések könnyen kerültek át a *Regények* alsorozatába).<sup>14</sup> Ez alól az ökölszabály alól kivételt képez a *Club és folyosó* című kötet, amelynek két eltérő kiadásában összesen harmincnyolc szöveg szerepelt, amiből harminc a novellák, hét a cikkek közé került, egy pedig *A demokraták* függelékébe. Itt azonban nem a kritikai kiadás szerkesztésének tudatos döntése alapján választották szét műfaji alapon az egy kötetben megjelent írásokat, minthogy a kritikai kiadás kispórái sorozatai<sup>15</sup> egyszerűen nem tudnak a *Club és folyosó* létezéséről. Az ottani megjelenéseket nem tüntetik fel, szövegváltozatait nem dolgozzák fel, köztük a cím-változatokat sem.<sup>16</sup> Sőt *A tályai sötét erdőben* jegyzetei közt ezt olvassuk: „A Pesti Hírlap 1884-es első közlése után MK nem iktatta gyűjteményes köteteibe, csak a Jk [Jubileumi kiadás] sajtó alá rendezésekor került újból kezébe. A szöveget gondosan átfésülve illesztette a kötetbe.”<sup>17</sup> Ezzel szemben a mű a *Club és folyosó* öt kiadásában jelent meg a következő években: 1888, 1893, 1896,

<sup>13</sup> MIKSZÁTH Kálmán, *Hová ér az ember?*, MKÖM 40, 84–85. Első kiadása: *Pernye*, Budapest, Révai Testvérek, 1893, 19–21. Ezúttal a kritikai kiadás hozza a főszövegben a lábjegyzetet a címhez: „Egy orvos-bál táncrendjébe írta a szerző.”

<sup>14</sup> Mint például a *Farkas a Verhovinán* (MKÖM 4, 121–151) a *Pernye* című kötetből.

<sup>15</sup> Azért ez a megszorítás, mert az egyetlen kivétel éppen a *Regények* sorozatában, *A demokraták* függelékében megjelent *Magyar demokraták*, amelynek első kötetmegjelenéséről (de a többi kiadásról már nem) tudott a sajtó alá rendező (Király István), sőt azt vette a főszöveg alapjául (MKÖM 10, 378).

<sup>16</sup> Ezért van az, hogy a *Club és folyosó*ban *Illetékszabási történetek* címmel szereplő írás a kritikai kiadásban úgy található meg, mint *Miből jön be az a hárommillió plussz?* (MKÖM 75, 113–117), mégpedig a parlamenti karcolatok között.

<sup>17</sup> MKÖM 35, 320.

1901, 1904. Így aztán az a gondos átfésülés sem 1910-ben, hanem 1887-ben történt, amihez képest csak némi szövegromlás adódott a Mikszáth által nem ellenőrzött életműkiadás új szedése folytán. Mindezek ellenére az a tény, hogy van olyan gyűjteményes kötet, amelynek kontextusteremtő erejét a kritikai kiadás nem vette tekintetbe az elbeszélések és karcolatok műfaji elkülönítésénél, feljogosít minket, hogy máshol is eltekintsünk tőle. Mindenesetre a papírkiadás igen kevésbé képes kezelni a többes besorolhatóság kérdését, így most is egyértelmű döntéseket kell hoznunk, hogy milyen műfaji alsorozatokba utaljuk az egyes szövegeket vagy szövegváltozatokat.<sup>18</sup>

Talán meglepően hangzik, de a publicisztika és a levelezés közti határ sem mindig egyértelmű. A levelezés három kötete számos olyan szöveget tartalmaz, amelyek a sajtóban, nyomtatásban jelentek meg és maradtak fenn. Ezeknek egy része úgynevezett „nyílt levél”, amely alighanem publicisztikai műfaj.<sup>19</sup> De bőven vannak az adott szerkesztőséghez, vagy akár csak a szerkesztőhöz címzett levelek is, amelyek valójában a lap olvasóival kívánják megosztani Mikszáth gondolatait. Vagyis a levélforma lehet publicisztikai célú és tartalmú közlés eszköze is, ahogyan vannak levél formájú novellák is. Még szerencse, hogy Katánghy Menyhért levelei nem kerültek a levelezéskötetekbe! De akárhányszor levél formájú publicisztikára bukkantam Mikszáth utolsó évtizedének feltárása során, mindig ellenőriznem kellett, nem adták-e már ki a levelezésben. Sokszor igen, sokszor nem.

Már az 1890-es évek novelláinak sajtó alá rendezésekor szembeülnöm kellett azzal a problémával, hogy Mikszáth néha regény-

<sup>18</sup> Ha esetleg kibontakozik a PIM által nemrég kezdeményezett vállalkozás, a Mikszáth kritikai kiadás már megjelent köteteinek hálózati újrakiadása, akkor lehetővé válhat az egyes szövegek többes műfaji besorolása is, ami egyrészt az olvasóra bízta, hogy például cikknek vagy novellának tekint egy írást, másrészt mindkét műfaj felől elérhetővé teszi.

<sup>19</sup> A levelezés közt még például egy Scarron aláírással ellátott szöveg is megjelenhetett, pedig azt gondolnánk, ennél világosabb műfaji jelzés nem is létezhet: ez nem misszilis, hanem cikk, hiszen a szerző nem a saját nevével, hanem közismert karcolatírói álnevével jegyzi a közleményt (MKÖM 25, 32–34). De ellenpéldát is idézhetünk: a *Levél a szerkesztőség összes tagjaihoz* című, levél formájú, Scarron aláírással ellátott szöveget az egyik publicisztikai kötet *Cikkek, tárcák* részéből (MKÖM 75, 65–66).

fejezeteket is elsütött, novellaként önállósítva, egy másik lapnál, mint ahol a regény sorozatközlésben megjelent. Ott<sup>20</sup> függelékben közöltem az ilyen regényfejezetből lett novellákat. Ezt a gyakorlatot Mikszáth folytatta az 1900-as években is, de ekkor már tanulmányként is önállósított részeket. Elsősorban a *Jókai Mór élete és kora* egyes fejezeteit adta el különböző lapoknak, de *A fekete város* egyik kultúrtörténeti kitérője is megjelent *Az ördög kertjei* címmel *Az Ujság*ban. A helyzetet itt tovább bonyolítja, hogy *Az Ujság* tárcarovatában 1908. december 25-én<sup>21</sup> valójában két, önálló címmel ellátott szöveg jelent meg. Az első, *Az ördög kertjei* inkább történelmi témájú esszé, míg a második, *A vetélkedő nábobok* inkább novellának tekinthető, hiszen teljes egészében narratív. Csakhogy a kettő együtt alkotta *A fekete város VII., Menyecske palánták* című fejezetét, amely viszont csak 1909. március 28-án és április 4-én jelent meg két részben a *Vasárnapi Ujság*ban.<sup>22</sup>

A műfajiság ma sokkal kevésbé fontos irodalomtudományi kategória, mint az 1960-as évek elején volt, de a Mikszáth-kiadás szempontjából talán a legfontosabb belátás, amelyet érvényesíteni kell, hogy a műfaji besorolás maga is értelmezői tevékenység eredménye, amelyért a szövegkiadónak vállalnia kell a felelősséget, és láthatóvá kell tennie a döntéshez vezető utat. A legutóbbi példák már átvezettek ahhoz a problémához, hogy egymáshoz közeli szövegek, ugyanannak (?) a szövegnek egyes változatai akár más műfajba is besorolhatók. Egy regényből kimetszett, esetleg új bevezetéssel és lezárással ellátott részlet, nyilvánvalóan nem regény, még a nagyfokú egyezés ellenére sem, hiszen az egyezés nem szimmetrikus: a novellaszöveg egyezik a regényszöveggel, de a regényszöveg túlnyomó része nincs meg a novellában.

A regények esetében előfordult, hogy a szövegkritikai apparátusba komplett fejezetek kerültek. Különösen emlékezetes *A Noszty fiú esete Tóth Marival* első fejezete, amelynek az első, az újságközléskor írt változatát Mikszáth úgy, ahogy volt, kidobta, és új koncepció alapján teljesen új első fejezetet írt a könyvpublikáció

<sup>20</sup> MKÖM 42, 116–125.

<sup>21</sup> *Az Ujság*, 1908. dec. 25., 1–9.

<sup>22</sup> MIKSZÁTH Kálmán, *A fekete város*, *Vasárnapi Ujság*, 1909. márc. 28., 247–250 és 267–270.

számára. Ez tíz apró betűs oldalt jelent, ami csak a jegyzetapparátusban hozzáférhető.<sup>23</sup> Ez a regényszöveg mintegy három százalékat kitevő eltérés még azáltal sem teszi önállóan közlendő regényváltozattá a folyóiratközlést, hogy kiemelt jelentőségű helyen található. Novelláknál is hiányozhat akár több bekezdésnyi szöveg valamelyik változatból. A *Minden asszony, asszony* című elbeszélés kiadásából Mikszáth az újságközléshez képest kihagyott egy hétbekezdésnyi történelmi visszatekintést és egy komplett párbeszédet.<sup>24</sup> Ez már tizenhét százaléknyi eltérés, de még sincs ok a változat külön közlésére, mert ezt az eltérést a szövegkritikai apparátus jól tudja kezelni.

De néha ennél kisebb eltérések esetében is felvetődik még a műfajváltás lehetősége is: egyes Mikszáth-novellák megjelenései gyermek- vagy ifjúsági lapokban tendenciózus eltéréseket mutatnak. A gyakori kurtításokon kívül megfigyelhető tendenciákra egy-egy példát hozok *A rossz matéria* című 1883-as elbeszélés 1891-es, *A sovány Tóth Gyula* című gyerekváltozatából.<sup>25</sup>

<i>Tendencia</i>	<i>A rossz matéria</i>	<i>A sovány Tóth Gyula</i>
idegen szavak lefordítása <sup>26</sup>	Diligencia	iskolai év
idegen szavak kihagyása	Denique elhatározták	Elhatározták
káromkodások elhagyása	azokat a gonosz kölyköket	azokat a kosztos gyerekeket
páros testrészek egyes száma	benőttek a szemei	benőtt a két szeme
germanizmusok	úgy néztek ki	olyanok voltak

Valószínű, de bizonyíthatatlan, hogy a változtatások nem magától Mikszáth Kálmántól, hanem az adott ifjúsági lapok szerkesz-

<sup>23</sup> MKÖM 20, 279–288.

<sup>24</sup> Lásd MKÖM 39, 210–211.

<sup>25</sup> *A rossz matéria* megjelent a kritikai kiadásban: MKÖM 34, 17–28. *A sovány Tóth Gyula* című változat *Az Én Újságomban* (1891. jún. 28., 420–422), majd másodközlésben a *Magyar Lányok*ban jelent meg (1895. jún. 16., 405–408), az 1893 és 1897 közötti novellák jegyzeteihez írt bevezetésben közöltem az eltéréseket: MKÖM 42, 166–168.

<sup>26</sup> Tulajdonképpen a cím megváltoztatása is ebbe a kategóriába esik, hiszen az elbeszél világban a „rossz matéria” és a „Tóth Gyula” kifejezéseknek ugyanaz a referenciája.

tőitől származnak, az ő stílusideáljukat, pedagógiai elképzeléseiket tükrözik. De még ha bizonyos műveknél az ilyen módosítások összességükben is csak csekély hányadát változtatják meg az adott műnek, valahogy az az érzésünk, hogy végeredményben egy egészen más karakterű szöveg jön létre. Egyszerűen elvész a mikszáthi stílus néhány fontos sajátossága. Ezért felvetődhet a gondolat, hogy a gyerekváltozatokat önállóan is közölni kéne az egyelőre nem létező *Mesék* sorozatban vagy kötetben. Merthogy volt Mikszáthnak egy ilyen műfaja is (ilyen irányú tevékenységét vélhetőleg a könnyű pénzkeresés motiválta elsősorban), és bizony lehet, hogy a gyors átalakítások (akár szerkesztői intervencióval) egy másik kommunikációs szituációba, más mediális helyzetbe: más műfajba transzponáltak egyes novellákat.

Keletkezéstörténeti szempontból igazi rejtély, szövegkiadói szempontból pedig alig megoldható probléma *A Ferenc József-rend kiskeresztje* című elbeszélés. Az 1897-es, a *Pesti Hírlapban* megjelent szöveget Mikszáth 1900-ban az *Új Idők* számára alapvetően átdolgozta, de ez az átdolgozás szinte csak a nyelvi stílári réteget érintette. A történetvezetésben, a szereplők jellemzésében semmilyen lényegi változás nem történt. Majdnem minden mondat különbözik, de mivel majdnem minden mondatnak megvan a megfelelője mindkét helyen, talán mégis merészség lenne azt állítani, hogy ezek már különböző művek. Ráadásul 1902-ben Mikszáth újra megjelentette a novellát *A Hétben*, mégpedig az 1897-es, korábbi változatot, csekély módosításokkal. Ez lenne tehát az *ultima manus* elve szerint a végső változat, ennek kéne a főszövegbe kerülnie. De a két változat annyira eltér, hogy azt egy textológiai apparátussal lehetetlenség lett volna megmutatni. Itt azt a döntést hoztuk, hogy az 1900-as szöveg került a főszövegbe, de az 1897-es szöveget is teljes egészében közöltük függelékben.<sup>27</sup>

A továbbiakban egy olyan változatpárról lesz szó, ahol az eltérések mértéke talán nem nagyobb, de ahol mégis nyilvánvalóan új műről van szó, és még a műfajváltoztatás kérdése is felvetődik. 1899-ben az *Országos Hírlapban* jelent meg *A Katánghy meséje* című szöveg. Formailag ez Katánghy Menyhért levele Klára nevű

<sup>27</sup> MKÖM 42, 92–99 és 129–135, jegyzetek: 243–246, ill. 260–262.

feleségéhez. Ebben elmesél egy különös történetet, amely egy budai ügyvéddel a halála után történt meg. A sír, ahova temették, egyszersmind Zsigmond király egykori írnokának nyughelye is. A két lélek olyan hangosan kezd veszekedni, hogy zavarják az ördögöt, aki parancsot ad, hogy inkább menjenek vissza az életbe, de zavar keletkezik, és egymás korában támadnak fel. Mindketten felháborodással és csodálkozással tapasztalják meg a másik korának politikai realitásait. A fontosabb valószínűleg a másodiknak előadott történet, a Zsigmond korabeli írótársak értetlenkedése az obstrukció miatt. Katánghy Menyhért a mesét az adott politikai szituáció értelmezésére szolgáló példázatként adja elő levelében, de hogy mindezt honnan tudja, és miért meséli el a feleségének, nem derül ki.

A Katánghy-szövegek<sup>28</sup> műfajisága már eleve okozott némi gondot a kritikai kiadásnak.<sup>29</sup> Két alsorozatba lettek szétosztva: egyrészt Bisztray Gyula létrehozta a *Két választás Magyarországon* című vadonatúj Mikszáth-művet 1958-ban a *Regények* között, ami a *Nagyságos Katánghy Menyhért képviselő úr viszontagságos élete, kalandjai, szerencsétlensége és szerencséje* és a *körtvélyesi csíny* című<sup>30</sup> hosszabb elbeszélésekből, valamint függeléként egy karcolatból állt össze. A Katánghy-levelek viszont keletkezésük időrendjében kerültek be a *Cikkek, karcolatok* alsorozatába. Ennek a hagyománynak az felel meg, ha a *Katánghy meséje* is a karcolatok közé kerülne. Maga Katánghy mint elbeszélő/levélíró szolgálhat a publicisztika műfaji szignáljaként. Az ő alakjának nyilvánvalóan fiktív karaktere korábban sem volt akadály a publicisztikai besorolásnak, és a szöveg nagy részét kitevő narrációt az értelmező keret talán eléggé köti a napi politikai aktualitáshoz, hogy ne tekintsük novellának. Másfelől azért elgondolkod-

<sup>28</sup> Katánghy alakjához Mikszáth életművében és az *Országos Hirlapban* vö. HAJDU Péter, *Tudás és elbeszélés: A Mikszáth-kispróza rejtelméi*, Budapest, Argumentum, 2010, 101–103.

<sup>29</sup> A műcsoport mint a recepcióban variálódó konglomerátum amorf természetének jelentőségéhez és a kritikai kiadás eljárás módjának esztétikai-ideológiai alapjaihoz vö. EISEMANN György, *Mikszáth Kálmán*, Budapest, Korona, 1998, 46–47.

<sup>30</sup> Valójában ez a címadás is újnak tekinthető. Az első kötetmegjelenésekben ez csak az alcím volt: *Egy választás Magyarországon vagy A körtvélyesi csíny*.

hatunk azon, hogy olvashatnánk levélformában írt keretes novel-laként is. A szövegben a legérdekesebb még ebben az első változatban sem az obstrukcióról kifejtett politikai álláspont, hanem az összekeveredett feltámadás alapfikciója, amely az *Új Zrínyiász*, a mikszáthi történelemfelfogás felé vagy felől nyitja meg a szöveg értelmezhetőségét. Persze az *Új Zrínyiász* értékelésének és hatás-történetének is az aktuálpolitikai kötöttség volt a fő problémája majd egy évszázadig.<sup>31</sup>

A szöveget Mikszáth 1904-ben dolgozta át *Az én kortársaim* című, díszes kiállítású, sok képpel, sőt sok színes képpel ellátott kötet számára, amelyet az akkor frissen alapított *Az Ujság* húsvéti ajándékként adott előfizetőinek. Válogatás volt az előző öt-hat év publicisztikájából. Elsősorban portrékat és nekrológokat tartalmazott, de volt benne több olyan írás is, amely politikai intézményeket, ceremoniális szokásokat ismertetett, és a végén még néhány alapvetően narratív, novellaszerű szöveg is, mint *A megkonfundált kísértetek*, ami *A Katánghy meséjéből* lett. Mikszáth eltüntette Katánghy Menyhért alakját, ami azt jelenti, hogy a keretes szerkezetet is megszüntette, az egész levélből semmi sem maradt, és így az a reflexió is eltűnt, amely a tulajdonképpeni elbeszélés aktualizáló értelmezésére explicit módon felszólít. A sírbeli párbeszéd, a sátáni beavatkozások és a modern ügyvéd Zsigmond korabeli feltámadásának elbeszélésén alig történtek változtatások, viszont a középkori írnok pesti kószálása jócskán kibővült, az előadás sokkal színesebb lett. (A politikai helyzet leírásán nem sokat kellett változtatni: 1904-ben is volt obstrukció.) Ezek az eltérések eléggé alapvetőek ahhoz, hogy két különálló, külön közölhető műről beszéljünk, noha jelentős a két szöveg közötti egyezés is. És az explicit aktualizáló keret eltűnésével a második változat sokkal kevésbé publicisztikai jellegű, közelebb áll a novellákhoz. Másfelől azonban még mindig bőven maradtak aktuálpolitikai motívumok, és *Az én kortársaim* mint közvetlen szöveggörnyezet szintén a publicisztika felé tolja a mű értelmezhetőségét. Ez a második változat egy publicisztikai gyűjteményes

<sup>31</sup> Ennek kezdeteihez lásd [T.] SZABÓ Levente, *Emlékezhözösségek és Mikszáth Kálmán Új Zrínyiásza = Rodosz-tanulmányok I*, szerk. [T.] SZABÓ Levente, TÓTH Zsombor, Kolozsvár, Kriterion, 2001, 170–171.

kötetben jelent meg. Vagyis még mindig vannak érvek amellet, hogy ezt az új művet is a politikai karcolatok közé kellene besorolni.

Viszont 1908-ban a Révai Testvérek megjelentették *Az én kortársaim* második kiadását. Ez már nem volt olyan reprezentatív kiállítású: nem voltak benne képek, viszont jó néhány 1904 és 1908 között keletkezett írással bővítették az anyagot. Az új szövegek között több olyan is van, amely elég egyértelműen novella. Ezek részben azért politikai tematikájúak, részben viszont – a változatlanul hagyott cím ellenére – történelmi tárgyúak. Ebből az következik, hogy a második kiadás nyújtotta szöveggörnyezet már sokkal kevésbé jelöl ki aktuálpolitikai, zsurnalisztikai értelmezési keretet a szöveg számára.

Elmondható, hogy a változás mennyisége itt új művet, és talán új műfajt is eredményezett, de nem szabad elfelejteni, hogy már az első változat is több olyan vonást mutatott, amely akár a novellák közé is besorolhatóvá tette, és hogy a második kidolgozás sem szakadt el teljesen az újságírói beszédmódtól, és a megjelenés kontextusa is erősen kötötte a publicisztikai műfajokhoz. Olyan köztes pozíciót foglalnak el ezek a szövegek, amely a besorolást a szövegkiadó önkényére bízta, ha már a sorozat egyértelmű döntést követel tőle.



*Orosz Beáta*

## CSOKONAI KÖLTŐI ÉLETMŰVÉNEK ELEKTRONIKUS KIADÁSA

*Problémák, tanulságok\**

A Csokonai elektronikus kiadás célja a költői életmű genetikus szemléletű, szövegforrás alapú feldolgozása. A munkát előkészítette az Osiris Kiadónál 2003-ban megjelent Csokonai-kötet, amely már ezt a nézőpontot érvényesítette a versek különböző változatainak közlésében,<sup>1</sup> a közelmúltban pedig Debreczeni Attila a kritikai kiadás pótkötetében<sup>2</sup> összegezte az elmúlt évek kutatási eredményeit, és – az elektronikus kiadást megalapozva – elvégezte az elméleti, fogalmi tisztázást, valamint a vizsgálandó szövegforrások feltárását, típusainak meghatározását, rendszerezését. Az anyag sokszínűségéből adódóan azonban az alapos előkészítés ellenére is akadnak nehezen megoldható gyakorlati és elméleti kérdések.

A kritikai kiadás első kötetének megjelenése óta eltelt csaknem negyven év szükségessé tette, hogy minden egyes forrást újra megvizsgáljunk, és betűről betűre áttekintsünk, hogy eredeti formájukban közölhessük őket. Az egy szövegidentitáshoz kapcsolódó, nyomtatásban vagy tisztázat formájában fennmaradt szövegek, valamint a kéziratok között különböző helyeken megtalálható fogalmazványok, töredékek, vázlatok egyenrangú válto-

\* A tanulmány az MTA–DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport programja keretében készült, melynek vezetője Debreczeni Attila, és az OTKA (K K108831) támogatásával jött létre.

<sup>1</sup> CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Költemények 1–5*, s. a. r. SZILÁGYI Ferenc, Akadémiai, Budapest, 1975–2002 (CSVMÖM); CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Szép-prózai művek*, s. a. r., DEBRECZENI Attila, Akadémiai, Budapest, 1990 (CSVMÖM).

<sup>2</sup> DEBRECZENI Attila, *Csokonai költői életművének kronológiai rendje*, Akadémiai Kiadó–Debreceni Egyetemi Kiadó, Budapest–Debrecen, 2012 (CSVMÖM, Pótkötet).

zatként kerülnek majd egymás mellé a genetikus változatban, élénk tárva egy-egy mű alakulásának fázisait. Ezáltal egyértelműen láthatóvá és elemezhetővé válik a kapcsolat az eddig egymástól távol, a kritikai kiadás különböző köteteiben, jegyzeteiben olvasható, vagy csupán ott megemlített források között. A technikai kivitelezés azonban nem egyszerű feladat, hiszen nagyon különböző jellegű és terjedelmű szövegeket kell majd egymás mellett közölnünk, ráadásul Csokonai kéziratai közül sok elveszett, több versnek pedig egyáltalán nem vagy csak töredékesen maradt fenn autográf változata. Az ilyen esetekben a költő életében vagy halála után készült másolatokat kell bevonnunk a vizsgálatba, s ez újabb értelmezési problémákat vet fel.

A kiadásban minden szövegforrás egyenrangú, nem emelhetjük ki egyiket sem, nincsen főszoveg, a mű tehát változataiban tárul élénk. A „tökéletes mű” nem létezik, hanem pillanatnyi állapotában bontakozik ki előttünk, feltárva az alakulástörténet részleteit. Ezáltal Csokonainak egy másik, korábban kevésbé ismert arca rajzolódik élénk: a munkáit folyamatosan alakító költőé.

A forrásokat egyszerre kétféle módon mutatjuk be és értelmezzük: a legkisebb szöveget is önmagában zárt egységként, ugyanakkor mindig a nagy egészhez, a szövegidentitáshoz viszonyítva. Az időrendben egymás mellé került változatok összességét azonban semmiképpen sem értelmezhetjük fejlődésrajzként, amely a fogalmazványtól a nyomtatott kiadásig terjed,<sup>3</sup> hanem ezek az alakulási folyamatnak a ránk maradt forrásokból sokszor hiányosan feltárható részletei, amelyeket e viszonyrendszerben kell elhelyeznünk és értelmeznünk. Egy-egy mű keletkezéstörténetében a nyomtatott változat a költő szándéka szerint sem jelentette mindig a kidolgozás végpontját: A Festetics Györgyhöz szóló óda például kétféle módon jelent meg: két másik Csokonai-verssel együtt egy kis füzetecskében,<sup>4</sup> valamint az *Ódák* köteté-

<sup>3</sup> Vö. BORBÉLY Szilárd, *Egy kronológiai krimi: Töprengések a kritikai kiadás lehetőségeiről Debreczeni Attila: Csokonai költői életművének kronológiai rendje kapcsán*, Irodalomismeret, (11)2012/3, 76.

<sup>4</sup> *Csokonay Vitéz Mihály' ódája M. G. FESTETICS GYÖRGY Ö Nagyságához Azon-tárgy felől*, 1803, 5–10. OSzK Aprónyomtatványok Tára, 1803-as év anyaga (lásd 11. lánkjegyzet).

ben.<sup>5</sup> Filológiai adatok alapján azonban egyértelműen igazolható, hogy sem a néhány lapos nyomtatvány szövege nem egyezik meg teljes egészében a ránk maradt kéziratot anyaggal,<sup>6</sup> sem a gyűjteményes *Ódák*kal, abban ugyanis a kiadók a többi szövegváltozatban szereplő magyarázó lapalji jegyzeteket elhagyták. Eszerint tehát egyiket sem tekinthetjük a vers végső kidolgozásának. Egy másik példa: a *Dugonits' Oszlopa* még a költő életében megjelent Dugonics András *Szerecsenek* című kötetében, de önkényesen kiegészítette azt jó néhány sorral és magyarázó lábjegyzetekkel valaki *M\*\*\* S\*\** monogrammal.<sup>7</sup> A textológus feladata ezekben az esetekben az, hogy feltárja a rendelkezésre álló adatokat, és a hézagok kitöltésének szándéka nélkül megpróbálja a közöttük lévő összefüggéseket láthatóvá tenni, valamint egyértelműen szembesíteni az olvasót a hiányosságokkal, esetleges kronológiai ellentmondásokkal, bizonytalanságokkal.

Az autográf forrásokat lehetőleg eredeti formájukban közöljük – akár következtelen helyesírással vagy töredékesen, az olvasói változatban pedig csak az értelemzavaró hibákat javítjuk. Bár a feladat meghatározása egyértelmű, mégis gyakran merülnek föl kérdések: Mit tekintünk értelemzavaró hibának? Hogyan közöljük a kéziratot áttekinthetetlen vagy sokszorososan javított szövegeket? Közismert, hogy Csokonainak nagyon kevés munkája maradt fenn tisztázatlan, legtöbb fogalmazványban, sok áthúzással, sorrendcserével, igazítással s a lehető legnagyobb gazdaságosságra törekedve, általában egy lapon több vers egymás mellett, alatt, fölött, vízszintes, fordított, oldal-, kereszt- és harántirányban. Előfordul, hogy a kéziratot néhány odavetett sorról semmilyen módon nem tudjuk megállapítani, vajon az ott olvasható

<sup>5</sup> CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Mélt[óságos] Gróf Festetics György Ő N[agysá]gára. A' Hadi Oskoláról = Ódák két könyvben CSOKONAI VITÉZ Mihály által, Nagy-Váradon, Máramarossi Gottlieb Antal' betűivel, 1805, 104–110.*

<sup>6</sup> A vers autográf fogalmazványa: MTA KIK, K 672/II, 2a–4b, emellett nemrégiben előkerült még ugyanitt egy idegen kéztől eredő másolata, amelyhez a lapalji jegyzeteket Csokonai fűzte: M. Irod. Lev. 4r. 27/IV. (Erről a kéziratról alább bővebben lesz szó.)

<sup>7</sup> DUGONICS András, *Szerecsenek*, Pozsony, Landerer, 1798, 3–10. Vö. CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Költemények 3. 1794–1796*, s. a. r. SZILÁGYI Ferenc, Budapest, Akadémiai, 1992 (CSVMÖM), 687–688.

vershez tartozik-e vagy sem. Ennek következtében a kiadás során akaratlanul is átalakíthatjuk a szöveg eredeti határait. Tanulságos ebből a szempontból az *Éva napra* című rögtönzés, amely utólag került a verstisztázati füzet két egymást követő lapjára, az Eschenburgból kimásolt olasz nyelvű vers mellé.<sup>8</sup> A 100b lap bal szélén azonban külön olvasható még négy sor, első ránézésre hasonló vagy ugyanolyan árnyalatú tintával, mint a köszöntő, de nem dönthető el egyértelműen, hogy része-e a költeménynek. Elvileg még a lap aljára fért volna, s bár hangulatában illik a vershez, semmiképpen nem állíthatjuk tartalmilag biztosan, hogy ez lett volna a befejezés. Első ránézésre úgy tűnik, a köszöntővel egyszerre keletkezhetett, de akár egy játékos rímpróbának is szánhatta a költő. Az eddigi kiadásokban hol szögletes zárójelben toldották a vershez, hol azt állították, hogy nem is olvasható ilyen a kéziratban.<sup>9</sup> Ha viszont jobban megnézzük ezt a néhány sort, láthatjuk, hogy a tinta színe nem teljesen azonos, valószínűleg nem a köszöntővel egyszerre keletkezett, tehát hiba lenne közvetlenül a vers után közölni. Tematikailag sokkal inkább kapcsolódik ahhoz a két tréfás adomához, amelyek szintén utólag, hasonló módon, a kimásolt versektől függetlenül kerültek a verstisztázati füzet lapjaira.<sup>10</sup>

Hasonló nehézségekkel szembesülünk a szövegkritikai jegyzetek elkészítése során: egy-egy nehezen értelmezhető áthúzás, sorrendcsere, betoldás közlési módja gyakran személyes döntés kérdése. A javítások fontos szerepet töltenek be a szöveg alakulásában, ezeknek lehetőleg pontos leírása elengedhetetlenül szükséges. Az elektronikus kiadásban a szövegváltozatok szempontjából emellett meghatározó tény, hogy egy forrás egyszerre több

<sup>8</sup> MTA KIK, K 677, 101a és 100b. A vers első része a 101a lap üresen maradt jobb szélére, a második része a 100b lap jobb szélére írva.

<sup>9</sup> Vargha Balázs szögletes zárójelben közölte a vers után illesztve a négy sort, a kritikai kiadás szerint azonban nem olvasható ilyen a kéziratban. Vö. CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Költemények 5. 1800–1805*, s. a. r. SZILÁGYI Ferenc, Budapest, Akadémiai, 2002 (CSVMÖM), 821.

<sup>10</sup> Vargha Balázs [*Két adoma*] címmel adta ki ezeket, lelőhelyüket azonban nem jelölte meg, az addig ismeretlen volt. (Vö. CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Minden munkája: Prózai művek*, kiad. VARGHA Balázs, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1981, 1001.)

javítási fázist, több szövegállapotot is rögzíthet, amelyek keletkezettek kis időeltolódással, de egészen különböző időpontokban is. Csokonai költői életművével kapcsolatban köztudomású, hogy sok versét a helytől, körülménytől, kiadási szándéktól függően újra és újra átdolgozta, javította. Ennek szemléletes példája az említett, 1803-ban Festetics Györgyhez írott óda,<sup>11</sup> amelynek ránk maradt autográf fogalmazványa<sup>12</sup> sok javítást, áthúzást, betoldást tartalmaz. Láthatóan a tinta színe sem egységes, a végleges változat kialakítása tehát több, feltételezhetően négy fázisban készült. A kéziratot részletesen elemezte és bemutatta Vargha Balázs,<sup>13</sup> és bár megállapította, hogy az íráskép és a tinta árnyalata alapján

<sup>11</sup> A vers keletkezéstörténetéhez a Csokonai-levelezés nyújt adatokat (CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Levelezés*, s. a. r. DEBRECZENI Attila, Budapest, Akadémiai, 1999 [CSVMÖM]): Rhédey Lajos – Festetics György korábbi, negyvenezer forintos adományának hatására – az 1802-es országgyűlésen tízezer forintot ajánlott föl egy magyar katonai iskola felállításának céljára. Erre az alkalomra születt meg Somssich Lázár Rhédeyt ünneplő latin ódája, amit Márton József 1803. január 7-én küldött el Csokonainak, s kérte, hogy fordítsa azt le, mert a két verset együtt kiadnák a *Magyar Hírmondóban* (Márton József levele Csokonai Vitéz Mihálynak, Bécs, 1803. jan. 7. = CSVMÖM, *Levelezés*, 228 [132]). A költő nem csupán a fordítást készítette el, hanem írt egy eredeti ódát is a másik adományozó, Festetics György tiszteletére. Első adatunk a két versről 1803. március 15., amikor elküldte őket Kazinczynak (Csokonai Vitéz Mihály levele Kazinczy Ferencnek, Debrecen, 1803. márc. 15. = CSVMÖM, *Levelezés*, 249 [154]), majd április 27-én Festeticsnek juttatta el az öt méltató verset (Csokonai Vitéz Mihály levele Festetics Györgynek, Debrecen, 1803. ápr. 27. = CSVMÖM, *Levelezés*, 256–257 [159]), amire válaszként Kultsár Istvánon keresztül a gróf 100 forinttal jutalmazta, és Kultsár felajánlotta, hogy „*az Úr ditsőségére bényomtattnám*”, ha „*az Úr ujján megvizsgálván, 's leirván Ódáját*”, újra elküldi. (Kultsár István levele Csokonai Vitéz Mihálynak, Pest, 1803. jún. 9. = CSVMÖM, *Levelezés*, 268–269 [169]) A vers további sorsáról a levelezésből nincsen adatunk, nem tudjuk, elvégezte-e a költő a kívánt „vizsgálatot”, s azt sem, hogy végül megjelent-e a *Magyar Hírmondóban*. Ránk maradt azonban az ódának egy nyomtatott változata az Országos Széchényi Könyvtár Aprónyomtatvány Tárának 1803-as anyaga között. Erről a kiadványról nagyon keveset tudunk, önállóan jelent meg, hely és idő megjelölése nélkül. A rendelkezésünkre álló adatok alapján azonban arra következtetünk, hogy nem a *Magyar Hírmondóban*, hanem a *Magyar Kurir Toldaléka*ként jelent meg (erről bővebben: DEBRECZENI, *Csokonai költői életművének...*, i. m., 315–319).

<sup>12</sup> A fogalmazvány lelőhelye: MTA KIK, K 672/II, 2a–4b.

<sup>13</sup> VARGHA Balázs, *Miért remekmű és mért nem az? Csokonai: A hadi iskoláról*, Új Írás, (20)1980/10, 23–28.

négy alakulási fázis különíthető el, nem választotta szét ezeket, hanem összefoglalóan tárgyalta a változtatásokat.<sup>14</sup> A kritikai kiadás szintén együttesen kezeli a javításokat, és Vargha Balázsra hivatkozik.<sup>15</sup> A kéziraton első ránézésre valóban jól elkülöníthető a négy réteg, ha viszont tüzetesebben megvizsgáljuk, vannak kérdéses esetek, amikor a sok átdolgozás, változtatás miatt a döntés nem egyértelmű, nem tudjuk teljes bizonyossággal eldönteni, hogy melyik fázisban történt az igazítás, vagy nem látjuk pontosan, mi szerepelt előtte a megfelelő helyen. Ez lényegesen megnehezíti a rétegek szétválasztását és a szövegforrás kiadása során az egyes változatok közlését, esetleg erőltetett, téves megoldásokhoz vezethet. Hogy ezt elkerüljük, ezekben a kérdéses esetekben a bizonytalanságot mindig jeleznünk kell. További nehézséget jelent, hogy az egyes javítási fázisok konkrét időponthoz kötése sem egyértelmű. Vargha Balázs és őt követve Szilágyi Ferenc a következőképpen különítette el a rétegeket:

- Az eredeti fogalmazvány egyidejű igazításai.
- Ugyanennek későbbi átírásai.
- Az óda átnézése Festetics kívánságára.
- Az 1803-as szöveg javításai az *Ódák* számára.<sup>16</sup>

Nemrégiben előkerült azonban a Festetics-ódnak egy másik, korábban nem említett, részben autográf szövegváltozata.<sup>17</sup> Ezt a kéziratot feltételezhetően a Kazinczynak 1803. március 15-én küldött levélhez csatolta Csokonai,<sup>18</sup> de valakivel letisztáztatta a

<sup>14</sup> „A változatok teljes áttekintésére nem vállalkozom. Mindenesetre csábító feladat, hiszen a javításoknak négy rétegét tárhatja fel a filológia.” (Uo., 34.)

<sup>15</sup> CSVMÖM, *Költemények* 5, 670–675.

<sup>16</sup> VARGHA Balázs, *Miért remekmű... i. m.*, 34.

<sup>17</sup> MTA KIK, M. Irod. Lev. 4-r. 27/IV. Ezúton mondok köszönetet Horányi Károlynak, az MTA KIK kutatótermi felügyelőjének, aki fölhívta figyelmemet erre a kéziraatra. Vélhetően a tisztázatot a Kazinczynak 1803. március 15-én elküldött levélhez kapcsolódott, a vers utolsó lapjának aljára ugyanazzal a tintával ezt írták: „*Tek. Kazinczy Ferencz Úrnak.*”

<sup>18</sup> Ebben a levélben jelzi a költő, hogy két ódát küld el Festeticsnek: „*Az egyik a' Somssich Lázár Úr Deák Ódája [...] a' 10,000 forintos ajándék felől a' hadi iskola számára. A' másik Ódám Originalis, éppen ezen Tárgyról; de Gróf Festetics Ó Nagyságára. Én a' Grófnak mind a' kettőt megküldöm.*”. (Csokonai

verset, ő pedig csupán a magyarázó lapalji jegyzeteket fűzte hozzá. A lejegyző személye ismeretlen, de az íráskép nagy hasonlóságot mutat azzal a levéllel, amelyet 1803. április 27-én Festetics Györgynek küldött Csokonai.<sup>19</sup> Ebben szintén elküldte a két ódát (ezek kézírata nem maradt fenn), de azt is jelzi, hogy hosszas betegeskedése miatt „más kezével” íratta a levelet. Elképzelhető tehát, hogy ugyanazzal a személlyel két példányban tisztáztatta le a verseket, és az egyik példányt Kazinczynak, a másikat Festetics grófnak küldte el. További adatokkal erre vonatkozóan nem rendelkezünk, mindenesetre e tisztázat alapján pontosabban meg tudjuk határozni az autográf fogalmazvány és a javítási fázisok keletkezésének idejét. A tisztázat ugyanis – a helyesírási különbségektől és egy-két apró eltéréstől eltekintve – megegyezik a fogalmazvány utolsó, negyedik szövegváltozatával. Ha tehát a kézirat valóban a Kazinczynak március 15-én elküldött levélhez kapcsolódik, akkor a vers már ekkor készen volt, és a javítások nem a Festetics gróffal történt levélváltás után történtek, és nem is az *Ódák* kialakítása során. Sajnos arra vonatkozóan nincsen adatunk, hogy a költő melyik változatot küldte el a grófnak, és azt sem tudjuk, végzett-e változtatásokat a gróf kérésére a versen. A ránk maradt fogalmazványról viszont feltételezhetjük, hogy – az eddigi véleményekkel ellentétben – időben egymáshoz nagyon közeli szövegváltozatokat rögzít, hiszen Márton József 1803. január 7-én küldte el Csokonainak Somssich Lázár latin ódáját, a költő pedig már március 15-én továbbította Kazinczynak a kész fordítást, valamint a Festetics gróf tiszteletére készült eredeti ódát, így a fogalmazvány lejegyzését és a későbbi javításokat e két időpont közé tehetjük. Ebben az esetben tehát – közvetett segítséggel – valószínűsíteni tudjuk a szövegforrás által hordozott szövegváltozatok időbeli határait, azonban vannak esetek, amikor a jelenlegi adatok ismeretében még erre sincs lehetőség, csupán a hiányt, a bizonytalanságot jelezhetjük.

Vitéz Mihály levele Kazinczy Ferencnek, Debrecen, 1803. márc. 15. = CSVMÖM, *Levelezés*, 249 (154.)

<sup>19</sup> MNL OL, P 279, Festetics-levelezés, 1803, No. 490. (A Directoratus Protocollum indexében A. III. 1489. sz. alatt.)

Csokonai költői életművében különleges szerepet töltenek be a másolatok. Ismeretes, hogy sok verse ebben a formában terjedt és élt tovább. Gyakran semmi közelebbit nem tudunk róluk, elsősorban önálló használatra, sokszorosításra szánták őket készítőik, így sok esetben nem az egyes művek alakulástörténetéről, hanem inkább azok befogadásának folyamatáról kaphatunk képet általuk. A kéziratok között fennmaradtak egész másolatos kötetek, összefoglaló fogások, Csokonaival együtt más költők verseit is tartalmazó gyűjtemények, valamint önálló források. A lejegyzők egy részét tudjuk azonosítani, nagyobb részét viszont nem. Általában egy mű másolásának nem az volt a célja, hogy pontosan, változtatás nélkül megőrizze annak eredeti formáját, hanem a készítő saját személyiségüknek, műveltségüknek, szándékuknak megfelelően alakítottak a szövegeken, s azok a közösségi használat által gyakran önálló életre keltek. Így nagyon sokféle szövegváltozat született. Ezek eredetüket tekintve sem egységesek: vannak, amelyek egyetlen idegen kéztől származnak, némelyiken többen dolgoztak, előfordul, hogy maga Csokonai látta, javította, esetleg kiegészítette őket. Néha a költő kérésére írták le ismerősei munkáit, sőt olykor diktálta azokat. A forrásértékű másolatok nagyon fontos részét alkotják a költői életműnek, hiszen gyakran egyáltalán nem vagy csak töredékesen áll rendelkezésünkre autográf kézirat, esetleg olyan változatot ismerhetünk meg belőlük, amelylyel máshol nem találkozhatunk. Ezek beillesztése a szerzői elven alapuló kiadásba azonban sokszor nehézségekbe ütközik. A másolatok hitelességének meghatározását, típusainak csoportosítását, valamint a forrásértékű szövegek kiválasztását szigorú funkcionális és filológiai elvek alapján Debreczeni Attila elvégezte.<sup>20</sup> Bármennyire megalapozottak és jól körülhatárolhatóak azonban a kritériumok, tudatában kell lennünk, és az olvasónak is tisztán kell látnia, hogy a kiemelt szövegforrások csoportja egy kényszerű válogatás eredménye, hiszen valamennyi másolatot nem közölhetjük, s ennek nem is lenne értelme. Így például az imént bemutatott Festetics-óda szövegváltozatai közé – a megállapított kritériumok

<sup>20</sup> DEBRECZENI, *Csokonai költői életművének...*, i. m., 22–27.



alapján – a kiadásba már nem kerül be az a kéziratos forrás,<sup>21</sup> amely a sokáig ismeretlen, önállóan megjelent nyomtatványnak szöveghű másolata. Keletkezési körülményeiről, a lejegyzés céljáról semmit sem tudunk, mindenesetre érdekes adalék, hogy valaki épp ezt a kiadványt másolta le, ráadásul a kéziraton olvasható egy hírlapbeli tudósítástöredék is, amely segítségünkre lehet a keltezetlen nyomtatvány megjelenési helyének és idejének meghatározásában.

Akadnak olyan népszerű művek, amelyek különösen sokféle másolatban maradtak fenn. A *Békaégérharcnak* például csupán néhány sora olvasható Csokonai kézírásában,<sup>22</sup> de létezik mintegy húsz felhasználói másolata. A művet ki kell adnunk, még akkor is, ha nincsen eredeti forrásunk. Ha viszont megjelentetjük, döntenünk kell, melyik változatot választjuk, s azt vagy azokat mindig önállóan, kiegészítő másolatként tesszük közzé. A töredékesen fennmaradt forrást semmiképpen sem „pótolhatjuk ki” az idegen kéz által lejegyzett szöveggel, és a kronológiai besorolás során mindig figyelembe kell vennünk, hogy a nem autográf kézirat keletkezési ideje, valamint az általa hordozott szövegállapot kikövetkeztetett időpontja többnyire különböző.

Az idegen kéztől származó kéziratoknak egyedi csoportját képezik az autorizált másolatok, amelyek esetében közvetlen vagy közvetett bizonyítékok alapján igazolni tudjuk, hogy a költő látta, javította, esetleg kiegészítette őket. Ilyen a *Szatmárnémeti Gyűjtemény*<sup>23</sup> és a *Zöld Codex*.<sup>24</sup> E kötetek különösen fontos szerepet töltenek be az életműben, és – mint a kutatások föltárták – keletkezésük szorosan összefügg.<sup>25</sup> A kéziratos anyagokban egymás mellett van jelen autográfia és idegenkezűség: a versek egy részét ismeretlen személy jegyezte le, a költő viszont utólag saját kezűleg

<sup>21</sup> A kézirat a debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárában található: R. 788. 14.

<sup>22</sup> MTA KIK, K 677, 88ab (1–16. sor). MTA KIK, K 668, 87a (1–6. sor).

<sup>23</sup> Szatmár Megyei Könyvtár, Szatmárnémeti, Ms. 82.

<sup>24</sup> MTA KIK, K 672/IV, 32a–102b.

<sup>25</sup> Erről részletesen: DEMETER Júlia–PINTÉR Márta Zsuzsanna, „*Jöszte poétának*”: *Egy ismeretlen Csokonai-versgyűjtemény*, Budapest, Argumentum, 2005 (Irodalomtörténeti Füzetek, 156), 19–35, valamint DEBRECZENI, *Csokonai költői életművének...*, i. m., 118–142.

javította, valamint kiegészítette azokat rövidebb és hosszabb terjedelmű toldalékokkal. Ez a kettősség indokolná, hogy a kiadás során a versek kritikai szövegében egyértelműen láthatóvá tegyük, mely egységek származnak magától a szerzőtől s melyek idegen kéztől. Azonban azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy olyan egységes forrásokról van szó, amelyeket maga a szerző látott, és így, ebben a formában hagyott jóvá. Többnyire stilisztikai javításokat, kiegészítéseket végzett, a helyesírási sajátosságokat, következetlenségeket általában nem javította, sőt gyakran a másolási hibákat sem. Úgy gondoljuk, a kiadásban sem bonthatjuk meg a forrás egységét. Ha elkülönítenénk, kiemelnénk az autográf egységeket, éppen ez történe, ezért, hogy ezt elkerüljük, csupán a szövegkritikai jegyzetekben jelezzük a szerzői kiegészítéseket. A kötetek sajátos jellege miatt az olvasói változat közlési módját is újra kellett gondolnunk – különösen a *Zöld Codex* esetében, hiszen tudjuk, hogy miután a kötet Csokonaihoz visszakerült, terjedelmes autográf toldalékokkal egészítette ki a versek egy részét. Így több mű esetében két szövegállapotot őrzött meg a forrás: az első az 1794-es lejegyzése, a második az 1795-ös autográf javítások és a toldalék. A lejegyzési fázis esetében, mivel teljes egészében idegen kezű másolatról van szó, az olvasói szöveget modern átírással adjuk ki, a második réteg közlése azonban bonyolultabb: a versek első egysége alapvetően nem változott, de a költő kiegészítő sorokat és hosszú toldalékokat fűzött hozzájuk, így a kiadás egészéhez viszonyítva nem lennének következetesek, ha a teljes szöveget modern átírással jelentetnénk meg. Az idegen kéztől eredő, szövegromlással tele sorok miatt viszont értelmetlen lenne eredeti formájában közölni a verseket. Ha harmadik megoldást választunk, és elkülönítjük az olvasói szövegben a másolatos és autográf egységek határait, azzal megbontjuk a szöveg egységét, és olvashatatlaná válnak a versek. Mindhárom módszer támadható, mégis valamelyik mellett döntenünk kell.

Az autorizált másolatok szövegkritikai jegyzeteiben a szerzői javításokat mindig jelöljük. A *Szatmárnémeti Gyűjtemény* és a *Zöld Codex* esetében azonban ez nem elegendő, mivel keletkezésük szorosan összefügg, és a kéziratokon egy-egy javítás is hordozhat közvetve információt a két kötet összefonódásával, valamint egy-egy vers alakulásával kapcsolatban. Így az autográf javításokon,

kiegészítéseken túl ebben az esetben az egyidejű, idegen kezű változtatásokat is láthatóvá kell tennünk, mivel ezek még inkább szemléltethetik a gyűjtemények kapcsolatát. További kérdés, hogy bár az egyes művek alakulástörténetében mindig feltárjuk a kötetek közötti összefüggéseket, mennyire tehetjük ezt nyilvánvalóvá a kritikai szövegekben, illetve azok jegyzeteiben? Uthalhatunk-e a másik változatra, valamint az alapján végezhetünk-e javításokat a másolási hibák esetében? Hiszen a kiadás alapelve szerint minden forrás önmagában zárt, teljes értékű, és csak a mi szempontunkból, illetve egymáshoz viszonyítva lehetnek hibásak vagy hiányosak. Azáltal, hogy hivatkozunk a másik kötetre, vagy arra alapozva javításokat végzünk, túllépünk a szöveg határain. Mégis úgy gondoljuk, e két kötet verseinek kiadása során indokolt a változatok közötti kapcsolat mélyebb feltárása.

A másolatokkal kapcsolatban az elméleti ellentmondásokon és a feldolgozás gyakorlati nehézségein túl fontos azonban azt is hangsúlyoznunk, hogy bár nem közvetlenül a szerzőtől származnak, és sokszor a lejegyzőjükről, keletkezési körülményeiről sem tudunk semmit, mégis gyakran hordozhatnak értékes közvetlen és közvetett információkat egy-egy mű alakulástörténetével kapcsolatban. Szemléletes példája ennek Csokonai *Georgicon*-fordítása, amelynek nem maradt fenn autográf szövegváltozata, de van ötféle autorizált másolata, amelyek a költő kézjegyeit hordozzák.<sup>26</sup> Közöttük akad nagyobb egység, mely két teljes könyv fordítását tartalmazza, és találunk néhány lapos töredéket is. A következő táblázatban bemutatjuk *Georgicon* különböző helyen föllelhető kézíratait és azok tartalmát:

<sup>26</sup> K<sub>1</sub>: MTA KIK, K 672/I, 33a–56b; K<sub>2</sub>: MTA KIK, K 672/I, 57a–59b; K<sub>3</sub>: MTA KIK, K 672/I, 60a–61b; K<sub>4</sub>: MTA KIK, K 672/I, 62a–73a; K<sub>5</sub>: MNL OL, Fesetics család levéltára (Directoratus) P 279, 1802/105.

Kéziratok fogások		Tartalom			
		<i>Georgicon Első Könyv</i>		<i>Georgicon Második Könyv</i>	<i>Georgicon Harmadik Könyv</i>
K <sub>1</sub> : MTA KIK K 672/I., 33a–56b.	Töredékes, több kéz munkája, autográf sorokkal, javításokkal.	33a–34b: Töredékes; az Első Könyv 1–70. sora 12 szótagos változatban. Utólag az egész áthúzva.		44b–56a: A Második Könyv for- dítása.	56ab: Töredékes, 1–24. sor.
		34b–56b: az Első Könyv fordítása 15 szótagos változatban.	A 35a–41a lapokon a felső sarokban más tintával utólagos, autográf számozás: 5–17.		
K <sub>2</sub> : MTA KIK K 672/I., 60a–61b.	Idegen kéz munkája, autográf sorokkal, javításokkal.	Töredékes, az Első Könyv 1–76. sora 15 szótagos változatban.	A lap felső sarkában más tintával utólagos autográf számozás: 1–4.		
K <sub>3</sub> : MTA KIK K 672/I., 62a–73a.	Idegen kéz tisztázata.	Az Első Könyv 15 szótagos változatban.			
K <sub>4</sub> : MTA KIK K 672/I., 57a–59b.	Több idegen kéz munkája, autográf sorokkal, javításokkal.			Töredékes; a Második Könyv utolsó 161 sora.	
K <sub>5</sub> : Magyar Nemzeti Le- véltár Orszá- gos Levéltára, Festetics csa- lád levéltára (Directoratus) P 279. 1802/105.	Idegen kéz tisztázata, autográf javításokkal; előtte autográf ajánlás.			A Második Könyv másolata.	

A kéziratok vizsgálata során több kérdés vetődik föl. Másoltatta-e Csokonai a fordítást vagy diktálta? Milyen kapcsolatban vannak egymással a fennmaradt források? Volt-e autográf változat? Miért olvashatjuk ugyanazokat a szövegeket több példányban? Tudunk-e időbeli sorrendet felállítani az egyes változatok között? – A keletkezés idejéről, körülményeiről keveset tudunk, annyi bizonyos, hogy a költő Csurgón kezdte el a fordítási munkát 1799-ben,<sup>27</sup> hosszú időn keresztül ki akarta adni, s egy részét, a Második Könyvet végül el is küldte Festetics György grófnak, akitől mindehhez támogatást remélt,<sup>28</sup> ezután azonban nincs nyoma, hogy foglalkozott-e a továbbiakban a munkával. Sajnos arra vonatkozóan sincsen adatunk, hogy lefordította-e az egész művet, s ha igen, mi lett a többi résszel.

Ha a *Georgicon* fennmaradt szövegváltozatait egymás mellé állítjuk, és a korábbi elemzésekkel szemben nem az autográf kézirat hiánya felől közelítjük meg, hanem a meglévő források viszonyrendszerében vizsgáljuk őket, kirajzolódik előttünk az alakulástörténet egy része: bár több idegen kéz másolatában maradtak ránk, mégis fölfedezhetjük rajtuk a költő kézjegyeit, és sokat elárulnak az ő szándékáról, a fordítással kapcsolatos terveiről is. Ha jobban megvizsgáljuk a szövegeket, arra a következtetésre jutunk, hogy Csokonai egy részüket valószínűleg fordítás közben diktálta, és nem is létezett eredeti, autográf forrás.

Az Akadémia Kézirattárában található kéziratok közül az első egység, a K<sub>1</sub> a legterjedelmesebb: több kéz írása autográf sorokkal és javításokkal. Ez tartalmazza a teljes Első Könyvet (1–70. sor 12 szótagú sorokban, ezután folyamatosan, külön jelölés nélkül a folytatást 15 szótagú sorokban), valamint az egész Második Könyvet és a Harmadik Könyv 1–24. sorát. Az írásképből arra következtetünk, hogy folyamatosan készülhetett a lejegyzés. A cím és a dátum autográf, ezen kívül a szövegben néhány sor. A kézíraton sok az egyidejű, idegen kezű javítás, valamint az utólagos, más

<sup>27</sup> A fordítás elején, a lap tetején a következő olvasható Csokonai írásával: „A’ GEORGICONNAK I Könyve. Csurgó. 1799. November Hav[á]b[an]” (MTA KIK K 672/I, 33a).

<sup>28</sup> Lásd erről bővebben DEBRECZENI, *Csokonai költői életművének...*, i. m., 233–239.

árnyalatú tintával tett autográf igazítás, de sem az írásképe, sem a tinta színe alapján nem tudjuk minden esetben egyértelműen elkülöníteni a két réteget, s ez megnehezíti a szöveg kiadását. Ugyanez a probléma más autorizált másolat esetében is fölmerül. Ráadásul sok esetben csupán írásjelek, ékezetek pótlásáról van szó, amelyekről lehetetlen eldönteni, hogy valóban későbbi javítások-e. Két megoldás van: vagy minden javítást jelölünk – ezzel azonban összekeverednek a javítási fázisok, vagy csak azokat emeljük ki, amelyekről bizonyosan meg tudjuk állapítani, hogy autográf – így azonban sok utólagos szerzői igazítás elveszhet.

Összességében a  $K_1$  fogalmazványjellegét mutat, s inkább diktálás utáni lejegyzésnek tűnik, mint másolatnak. Ezt támasztja alá, hogy láthatóan közben is formálódott a szöveg. Erre néhány példa:

Eredeti lejegyzés	Egyidejű javítások
„Pán Juhok őrzője! hogy ha Menaloddal” (33b)	„Pán Juhok őrzője! <hogy ha Menaloddal> [Utólag áthúzva, fölé:] légy jelen sipoddal Ha [Utólag a sor elé besúrvva] Gondolsz <le> még a' te kedves Menaloddal”
„Allanak a' Mezők, gyertek edgy summába, Kik valamely magból gabonát neveltek” (33b)	„Allanak a' Mezők, gyertek edgy summába, <Kik valamely magból gabonát neveltek> [Utólag áthúzva, alá:] Kik a' Magból gyenge termést tsiráztattok”
„Nem engedi” (35b)	„Nem <engedi> hadja”

Az első 70 sort 12 szótagú sorokban fordította Csokonai (a kéziratban a 33a–34b lap közepéig), ez a változat, valamint az utána következő 12 sor, amely viszont már 15 szótagos (a 34b lap aljáig), utólag egy-egy ferde vonallal át lett húzva. A törölt rész, tehát az Első Könyv eleje 15 szótagos változatban olvasható a  $K_2$  lapjain. Ennek csupán néhány sora Csokonai írása, a szöveg többi része

idegen két kéz munkája. Sok az áthúzás, alakítás, s szintén úgy tűnik, hogy a fogalmazás folyamatában jegyezték le. A kéziratok összetartozását ezen túl egykorú, más árnyalatú tintával készült (feltehetően autográf) oldalszám is jelzi: a  $K_2$ , azaz a második kidolgozás lapjainak felső sarkában „1–4.” áll. A  $K_1$  viszont csak attól kezdve van számozva, ahol véget ér az áthúzás: a 35a–41a lapokra „5–17.” került. Tehát a költő először 12 szótagú sorokban kezdte fordítani az I. könyvet, valaki közben ezt leírta, Csokonai azonban 15 szótagú sorokra váltott, így folytatta a fordítást onnan, ahol abbahagyta. A lejegyzésben több kéz segédkezett felváltva. Ezután a költő átnézte, javította a munkát, és utólag számozással kijelölte azokat a lapokat, amelyeket későbbi tisztázásra szánt. Ez meg is történt, de már egyetlen idegen kéz által nagyobb, négyrét hajtott lapokra: a  $K_3$ , amely a teljes Első Könyvet tartalmazza 15 szótagú sorokban. Az íráskép áttekinthető, a lapok külső elrendezésében és szövegében hűen követi a  $K_1$  és  $K_2$  megfelelő részeinek legvégső, javított változatát. A tisztázatot készítője nem csupán formailag ügyelt a pontos másolásra, hanem tartalmilag is. Mégis, ha a kéziratot alaposabban szemügyre vesszük, a javítatlanul maradt másolási hibákból, elírásokból arra a következtetésre juthatunk, hogy a tisztázás már nem a költő felügyeletével történt. Példaként kiemelek néhány téves lejegyzést:

A $K_1$ -ben és a $K_2$ -ben olvasható változat	A $K_3$ -ban lejegyzett, hibás változat
„a' mesztelen Chalibsok hozzánk atzéli küldenek” (61a)	„a' mesztelen Chalibsok hozzánk <u>azért</u> küldenek” (63b)
gyomok (35a)	gomok (63b)
„Hozz a' Városból fekete szurkot” (39a)	„Horsz a' Városból fekete szurkot” (68a)
„Tinót kézen szelidíttni” (39b)	„Tinót készen szelidíttni” (68b)
„a' partok harsogása” (40b)	„A' partok sarsogása” (70a)
„Hogy az elme, 's tapasztalás potolná a' szükségét” (36a)	„Hogy az elme, 's tapaszt pótolná a szükségét” (65a)

Miután elkészült a tisztázata, a másoló a következő megjegyzést fűzte hozzá (73b lap): „ez egyszer megvan / I<sup>56</sup> K[önyv] / 7 vers hijával”. – A hét vers hiány abból adódik, hogy az első változatban (K<sub>1</sub>) kimaradt 7 sor a fordításból, helyük kimaradt, csak ennyi olvasható: „3 Vers’ hijja.”, majd: „4 vers hijja” (37a). A tisztázata megfelelő helyeit szintén üresen hagyta a másoló (66a), s csak a végén jelezte az előbb idézett mondattal, hogy nincs teljesen kész a fordítás, valami miatt azonban ez a hiányosság később sem lett pótolva. Feltételezhetően azért, mert az Első Könyv további tökéletesítése a továbbiakban már nem volt lényeges. Hogy miért, arra rávilágít a *Georgicon* fordításának többi fennmaradt változata, amelyek a Második Könyvet tartalmazzák.

A K<sub>1</sub>-ben a 44b–56a lapokon találhatjuk a Második Könyv fogalmazványát, az Első Könyv után folyamatosan, ahhoz hasonlóan több kéz lejegyzésében, autográfjavításokkal és betoldásokkal. Ezt is letisztáztatta valakivel a költő nagyobb, négyrét hajtott lapokra, de ez a kézirat töredékesen maradt fenn: K<sub>4</sub>. Bár csak néhány lap maradt ránk, találunk rajtuk autográfjavításokat, így arra következtetünk, hogy a költő utólag átnézte a szöveget, javította a másolási hibákat, sőt utólagos finomításokat is végzett:

K <sub>1</sub> (Eredeti lejegyzés)	K <sub>4</sub> (Tisztázata)	Csokonai utólagos javításai a K <sub>4</sub> -en
„Főződik a’ szelid szüret az enyhő’s kő szirtokon” (55b)	„Főződik a’ szelid szüret az enyhő’s kő sziklákon” (59b)	„Főződik a’ szelid szüret az enyhő’s kő <sziklákon> szirtokon”
„Saturnus görbe késével a’ koszlobár vesszőket” (53a)	„Saturnus görbe késével a’ koszlobár vesszőket” (57a)	„Saturnus görbe késével a’ <koszlobár> [utólag áthúзва, fölé:] gézengúz vesszőket”
„Ha fogával meg turkálják a’ bé horpadtt kapának” (53a)	„Ha fogával meg turkálják a’ bé horpadtt kapának” (57b)	„Ha fogával meg turkálják a’ <bé> horpaszos [jav. ebből: horpadtt] kapának”
„Ki a’ meg kér- lelhetetlen fátumot öszve zúzza” (55a)	„Ki a’ meg kér- lelhetetlen fátumot öszve zúzza” (59a)	„Ki a’ meg kérlelhetetlen fátumot öszve zúzza [jav. ebből: zúzza]”



Mindebből arra következtetünk, hogy Csokonai 1799-től hosszú ideig folyamatosan dolgozott a *Georgicon*-fordításon. A két könyvet teljes egészében kildolgozta, közben lejegyeztette, majd kiadásra előkészítve azokat, le is tisztáztatta. 1800. december 19-i levelében Festetics Györgytől kért segítséget a mű kiadásához,<sup>29</sup> azonban a gróf szerette volna a fordítást átnézetni, mielőtt helybenhagyja annak kiadását.<sup>30</sup> A költő egy év múlva, 1802. január 10-én küldte el neki a mintát, de mint írja, „nem egészen, hanem csak az 2<sup>dik</sup> Könyvet, mivel most már valahára szerezhettem Heyne Editióját, mellynél jobbat sem Virgiliusra, sem más Classicus Auctorra soha senki sem tsinált, és abból mind az egész fordítást jobbítgatom”.<sup>31</sup> Az eltelt idő alatt tehát – ha igaz, amit levelében írt – folyamatosan tökéletesítette a művet, ennek nyomait láthatjuk a kéziratokon. Ugyanott azt is megindokolja, hogy miért éppen a Második Könyvet küldte el: „Ez a’ 2<sup>dik</sup> Könyv pedig, minthogy sem nem a’ legalábbvaló, sem nem a’ legszebbik a’ 4 Könyv közzül, legalkalmatosabbnak ítéltetett tőlem arra, hogy az egész Fordításnak mustrája légyen.”<sup>32</sup> Ez a tény talán megmagyarázza, hogy miért nem foglalkozott tovább az Első Könyv tisztázatának (K<sub>3</sub>) a javításával, s miért tökéletesítette ezzel ellentétben utólag is a Második Könyv másolatát (K<sub>4</sub>). Az előbb idézett levélhez csatolt, Festetics grófnak elküldött minta szintén ránk maradt: K<sub>5</sub>. A fordítás elé, külön lapon a grófhhoz szóló autográf ajánlást fűzött a költő, majd hozzáillesztette a két idegen kéz által készített, utólagos szerzői javításokat tartalmazó tisztázatot, amely a K<sub>3</sub>-hoz és a K<sub>4</sub>-hez hasonlóan a fogalmazványoknál nagyobb, négyrét hajtott lapokra készült. Elgondolkodtató, hogy ha valóban annyira fontos lett volna még ebben az időszakban is számára a mű kiadása, mint állította, miért küldött a levélben a grófnak a gyönyörűen, kalligrafikus betűkkel kildolgozott ajánlás után egy javításokkal tele másolatot? Miért nem

<sup>29</sup> Csokonai Vitéz Mihály levele Festetics Györgynek, Debrecen, 1800. dec. 19. = CSVMÖM, *Levelezés*, 107 (56). [Az esetről lásd Orbán László jelen kötetbeli tanulmányát. – A Szerk.]

<sup>30</sup> Festetics György levele Csokonai Vitéz Mihálynak, Keszthely, 1801. jan. 9. = CSVMÖM, *Levelezés*, 113 (59).

<sup>31</sup> Csokonai Vitéz Mihály levele Festetics Györgynek, Komárom, 1802. jan. 10. = CSVMÖM, *Levelezés*, 159 (86).

<sup>32</sup> *Uo.*, 160.

tisztázta le maga a mintaként szolgáló könyvet? Ez a tény inkább azt a feltételezést erősíti, hogy teljesítette ugyan Csokonai a gróf kérését, és elküldte a kívánt fordítást, de nem volt már olyan lényeges számára a munka elkészülése és kiadása, mint korábban. Mindez alátámaszthatja, amit az életrajzi adatok alapján a kutatások feltártak a fordítás alakulástörténetével, a kiadási szándék fokozatos „elhalásával” kapcsolatban.<sup>33</sup> Láthatjuk tehát, annak ellenére, hogy bár a *Georgicon*-fordítás esetében nem áll rendelkezésünkre autográf forrás, csupán töredékes másolatokban maradt ránk az anyag, az egyes szövegváltozatok filológiai elemzése lényeges adatokat szolgáltat a mű keletkezéstörténetével, valamint a fordításnak az életműben elfoglalt helyével kapcsolatban.

Összegzésként megállapíthatjuk, hogy az elektronikus kiadás során eddig nem érintett gyakorlati kérdésekkel és elméleti ellentmondásokkal szembesülünk. A meghatározott alapelveket nagyon nehéz következetesen végigvinni, a problémás helyzetekben a textológus döntésre kényszerül, s olykor nem kerülheti el a szövegek határainak átlépését vagy átrendezését. A szövegforrások sajátos csoportját képviselik a forrásértékű másolatok, amelyeket viszont eredetük és funkciójuk sokfélesége miatt igen nehéz beilleszteni a szerzői elvet érvényesítő, genetikus szemléletű kiadásba, mégis teljes értékű szövegváltozatként kell hogy szerepeljenek. A közlés során igyekszünk figyelembe venni a források egyedi sajátosságait, és bár az ellentmondásokat és bizonytalanságokat feloldani nem tudjuk, mindig törekednünk kell arra, hogy egyértelműen láthatóvá tegyük őket.

<sup>33</sup> Vö. DEBRECZENI, *Csokonai költői életművének...*, i. m., 233–239.

KOLLEKTÍV SZÖVEGFORRÁSOK  
KIADÁSÁNAK KÉRDÉSEI



*Labádi Gergely*  
A FILOLÓGIAI TUDÁS FORMÁI\*

1. Előzetes megjegyzések

Az előadás és a konferencia tanulságait hasznosítani igyekvő jelen tanulmány alapvetően egy konkrét munka során felmerülő kérdésekre reflektálva született: a felvilágosodás kori episztolák sajtó alá rendezése és digitalizálása a könyv és a számítógép mint médiumok eltérő sajátosságaira hívta fel a figyelmet folyamatosan szembesítve filológiai gyakorlataink természetével és elméletével.

Az episztola a nyugati kultúra régi, az antikvitás irodalmáig visszanyúló hagyományokkal rendelkező műfaja. E hagyományban „a levél távollévő barátok beszélgetése” típusú kijelentés különféle változatai uralják az episztoláról szóló mindenkori beszédet, amely nagy állandóságot mutat a hozzá kapcsolódó toposzok (barátság, társalkodás, jelenlét) és stíluskritériumok (világosság, egyszerűség, rövidegség) tekintetében. Az állandóság azonban alighanem az irodalomról szóló diskurzus sajátosságának köszönhető<sup>1</sup> és nem a levelek, köztük a költői levelek korokon átívelő azonosságának vagy legalább hasonlatosságának. Nyilvánvalóan nem jelentheti egy mondat ugyanazt kétezer év távolságából, azaz hiába egyezik a meghatározás betű szerint Cicerónál és Verseghynél, nem ugyanazt olvassuk. A nyomtatás megjelenése – hogy az egyik legfontosabb változást emeljem ki – nem pusztán technikai különbség, hanem a szövegekhez kapcsolódó társadalmi-kulturális gyakorlatok gyökeres változásával járt együtt. Egy korábbi munkámban amellettt érveltem, hogy az elmélet és a gyakorlat eltávolodását az episztolaelmélet ugyanakkor meglehetősen későn,

\* A tanulmány az MTA–DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport programja keretében készült, melynek vezetője Debreczeni Attila.

<sup>1</sup> Gérard GENETTE, *Műfaj, „típus”, mód*, ford. SIMONFFY Zsuzsa = *Tanulmányok az irodalomtudomány köréből*, szerk. KANYÓ Zoltán, SÍKLAKI István, Budapest, Tankönyvkiadó, 1988, 218–220.

csak a 18–19. század fordulóján kezdi feldolgozni, aminek egyik példája a *Die Aesthetik für gebildete Leser* Szemere Pál által idézett meghatározása: „Die Person, an welche sich der Dichter wendet, muß, wenn die poetische Epistel ein ästhetisches Product seyn soll, idealisiert werden, so daß man in ihr mehr den Menschen überhaupt, als ein bestimmtes Individuum erkennt. Hier liegt die Unterschied zwischen dem prosaischen Briefen und poetischen Epistel.”<sup>2</sup>

A Kazinczynak megküldött, utóbb pedig a pandekták közé felvett meghatározás<sup>3</sup> a megszólított individualizálásának problémáján keresztül a prózai levél és a költői episztola között tesz különbséget, amivel – így érveltem egykor – egyúttal a szövegek mediális meghatározottságának kérdését is játékba hozza. Pölitz azonban, a *Die Aesthetik...* szerzője, Szemerével és Kazinczyval egyetemben egyáltalán nem utal a hordozó közegre, ahogy a formára sem, sőt a meghatározás az „esztétikai termék” fogalmát sem tekinti kizárólagosnak, azaz vannak (lehetnek) olyan költői episztolák, amelyek esetében ez a különbségtétel egyáltalán nem érvényes, mert egy másféle irodalomfogalom jegyében születtek. Mindez egyúttal jelzi azokat a problémákat, amelyek az irodalomtörténeti konszenzusban a felvilágosodás kori episztolák közé sorolt szövegeket övezik. Ezek közül sajtó alá rendezésük során legnagyobb kihívást a műfaj használatának és hagyományozásának egy korábban reflexió tárgyává nem tett sajátossága jelentette. Az irodalomtörténeti hagyományban episztolának nevezett szövegek eredetileg lehetnek kéziratossak és nyomtatottak, egy költői levél azonos lehet egy valóban elküldött kéziratoss misszilissel (vagy ennek részét alkothatja), felbukkanhat kéziratoss kötetekben, de kiadhatták önálló nyomtatványként, valamint egy- vagy többszer-

<sup>2</sup> Karl Heinrich Ludwig PÖLITZ, *Die Aesthetik für gebildete Leser*; Leipzig, Hr. Theil, 1807, 186–187. Az idézet fordítása: „Azt a személyt, akihez a költő fordul, amennyiben a költői episztola esztétikai termék kíván lenni, *idealizálni* kell, hogy benne inkább az embert általában, mintsem egy meghatározott individuumot ismerjük fel. Ebben található a prózai levél és a költői episztola közötti különbség.” Lásd LABÁDI Gergely, *A magyar episztola a felvilágosodás korában: Műfaj- és médiatörténeti értelmezés*, Budapest, L’Harmattan–Magyar Irodalomtörténeti Társaság, 2008 (Ligatura), 39–40.

<sup>3</sup> MTA KIK, K 633/VI, 256 f.

zós nyomtatott kötetekben is találkozhatni velük. A szöveg mediális meghatározottsága tehát gyakorlatilag közömbös volt az irodalomtörténet-írás számára. A lehetséges hordozó közegek sokféleségének következménye, hogy maguk az episztolák is sokfélék. Saját, egymástól meglehetősen különböző mediális térrel rendelkeznek, és a hozzájuk fűződő értelmezések, társadalmi gyakorlatok is eltérőek: Csízi István, Orczy Lőrinc vagy Kazinczy Ferenc episztoláiban nem sok közös vonás fedezhető fel. A *Barátságos mulatozások* kiadásakor éppen ezért döntöttem úgy, hogy négy olyan egykorú verseskötetet veszek alapul, amelyek a konszenzus szerint episztolákat tartalmaznak (tartalmaznak episztolákat), mivel azt gondoltam, így a korábbi kiadásokhoz, utólagos konstrukcióinkhoz képest jobban megragadható a műfaj sajátos létmódja.

Bár ez kézenfekvő megoldás, valójában megkerüli az episztolák változatos közegekben történt megjelenésével támasztott kérdéseket – amint arra a kötet bevezetője utal<sup>4</sup> –, hiszen nem tettem mást, mint a könyvbeliség kulturális hagyományait mozgósítottam a probléma elfedésére. A kötet rématikus alcíme (*Episztolagyűjtemények az 1770–1780-as évekből*) biztosít(hat)ja az olvasó számára, hogy a benne található szövegek valamilyen módon kielégítik (vagy megteremtik) a műfajjal kapcsolatos elképzeléseinket. A cím és a tartalom viszonyáról való tudásunkra hagyatkozás a digitalizáció során azonban már nem elégséges, amennyiben a digitális változatot nem pusztán a könyves kiadás imitációjaként, lenyomataként fogjuk fel, hanem mediális sajtószerűségeit is ki akarjuk használni. Tanulmányomban éppen ezért azt próbálom vázlatosan áttekinteni, hogy a különböző írásmédiumok különböző formáiban milyen eltérő szövegfogalmak működnek, illetve az adott közegek milyen szövegfogalmakkal képesek egyáltalán dolgozni, miként határozzák a percepciót és így az értelmezést. A *filológiai tudás formái* cím ennél fogva a szövegekkel kapcsolatos tudásunk megszervezésére utal. Arra, hogy miként tároljuk ezt a tudást, illetve miként tudjuk megjeleníteni, közölni másokkal.

<sup>4</sup> LABÁDI Gergely, *Bevezető = Barátságos mulatozások: Episztolagyűjtemények az 1770–1780-as évekből*, szerk. Uó, Budapest, Universitas, 2012 (Régi Magyar Költők Tára, XVIII. század, 13), 24–25.

## 2. Hogyan jelöljük a szövegekről szerzett ismereteinket?

Hogy mediális technikáink mennyire meghatározzák mind magát az észlelést (egy szöveg szöveggént történő azonosítását), mind pedig – és ez talán még érdekesebb – a tudományos gyakorlatainkat, tehát a szövegfogalom kérdésessé válásának okát, mindannyian tudjuk és tapasztaljuk. Az információs társadalom a modernitás uralkodó médiumának, a könyv kulturális pozícióinak megroppantásával jelentős kihívást idézett a humán tudományok felé. A hagyomány szelekciójának a mediális váltással együttjáró problémájából<sup>5</sup> önmagában persze még nem feltétlenül következne a szövegekhez fűződő viszonyunk felülvizsgálata. A könyvbeliség sajátosságai Ivan Illich szerint például már a 13. században, azaz a kéziratosság korában kialakultak. A nyomtatás megjelenése, majd elterjedése – noha jelentős változásokat hozott –, e sajátosságok természetét (vizualitás, gyors kereshetőség) nem változtatta meg.<sup>6</sup> Amennyire napjainkban látni lehet, mindez nem érvényes a jelenlegi mediális váltás természetére. Az általam ismert szakirodalom alapvetően három területet nevez meg, ahol látványos változás figyelhető meg. Ezek közül egy-kettőt alighanem magunk is sokan tapasztaltunk az elmúlt évek különböző digitalizálási projektjeiben.

Az első ilyen terület a csoportmunka kérdése. Míg korábban alapvetően magányos tevékenységnek számított szövegekkel foglalkozni – bemegy a kutató a levéltárba, könyvtárba, és tíz év múlva kijön a monográfiával, a szövegkiadással –, addig ma eltérő felkészültségű és irányultságú, különböző kulturális hagyományokból érkező, esetleg nem is egy helyen és nem is feltétlenül

<sup>5</sup> HORVÁTH Iván, *A hálózati kultúra fenomenológiája: Egy általános textológia vázlata*, Budapest, 2001. <http://magyar-irodalom.elte.hu/vita/thi2.html> (2013. aug. 30.); az első közegváltás sajátosságaira lásd például Jan-Dirk MÜLLER, *Der Körper des Buchs. Zum Medienwechsel zwischen Handschrift und Druck = Materialität der Kommunikation*, szerk. Hans Ulrich GUMBRECHT, K. Ludwig PFEIFFER, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1988, 203–217.

<sup>6</sup> Ivan ILLICH, *A szöveg szőlőkertjében: Kommentár Hugo de Sancto Victore didascalionához*, ford. TÓTH Gábor, Budapest, Gond-Palatinus, 2001, 165–200.



ugyanabban az időben dolgozó résztvevőknek kell együttműködniük.<sup>7</sup>

A másik szintén radikális, bár egyelőre a tudományos minősítés működés módja miatt talán nem olyan látványos eltérés a műfajokat érinti: digitális környezetben ugyanis a klasszikus formák mellett újak jelennek meg. Erre lehet példa a Brown University *Women Writers Online* laboratóriumának kísérletei, vagy a Miami University Myopia-programja, amelyek az adatok vizualizációjának lehetőségeit tesztelik, valamint azok az elképzelések, amelyek ezek mögött is állnak, tudniillik amelyek a szövegek sajtó alá rendezése során az elemzés szempontjait is a szövegbe kódolandónak gondolják.<sup>8</sup>

A harmadik terület pedig magát a szövegfogalmat illeti, azaz szorosabban kapcsolódik a tanulmány témájához. A számítógépnek médiumként történő megjelenése, illetve ekként használata rászorít bennünket arra, hogy elgondoljuk, végső soron mi tesz egy szöveget szöveggé, mit kell, mit lehet és mit (lenne) érdemes megőrizni a közegváltással.<sup>9</sup> Vállalva a dichotómiákban gondolkodás leegyszerűsítő voltát, úgy látom, hogy a szöveg lehetséges definíciói két irányba tartanak. Az egyik az absztrahálódás történeti folyamatába ágyazva a szöveget nem pusztán eloldja a fizikai

<sup>7</sup> Terry James BUTLER, Sue FISHER, Greg COULOMBE, Patricia CLEMENTS, Susan BROWN, Jeanne WOOD, Rebecca CAMERON, *Can a Team Tag Consistently? Experiences on the Orlando Project*, *Markup Languages: Theory & Practice*, (2)2000/2, 111–125; Elena PIERAZZO, *Editorial teamwork in a digital environment: The edition of the correspondence of Giacomo Puccini*, *Jahrbuch für Computerphilologie*, (10)2010, 91–110.

<sup>8</sup> <http://www.wwp.brown.edu/wwo/lab/speakers.html>; <http://www.users.muohio.edu/chaturm/MovieHost.html> (2013. aug. 30.); Susan SCHREIBMAN, *Computer-mediated Texts and Textuality. Theory and Practice*, *Computers and the Humanities*, (36)2002, 283–293; Gerhard LAUER, Andrea RAPP, Fotis JAN-NIDIS, *Hohe Romane und blaue Bibliotheken: Zum Forschungsprogramm einer computergestützten Buch- und Narratologiegeschichte des Romans in Deutschland (1500–1900) = Literatur und Literaturwissenschaft auf dem Weg zu den neuen Medien*, szerk. Michael STOLZ, Lucas Marco GISI, Jan LOOP, Bern, Germanistik.ch, 2005, 29–43.

<sup>9</sup> HORVÁTH, *A hálózati kultúra... i. m.*; Dino BUZZETTI, Jerome MCGANN, *Electronic Textual Editing Critical Editing in a Digital Horizon = Electronic Textual Editing*, szerk. Lou BURNARD et al, MLA, 2006. [http://www.tei-c.org/About/Archive\\_new/ETE/Preview/mcgann.xml](http://www.tei-c.org/About/Archive_new/ETE/Preview/mcgann.xml) (2013. aug. 30.).

hordozótól, hanem kifejezetten állítja, hogy nincs is hozzá köze. A másik ellenben határozottan hangsúlyozza a szöveg materiális meghatározottságát, miszerint a szöveg elválaszthatatlan a fizikai hordozójától. Az elsőre példa Peter Shillingsburg definíciója, aki a *work, version, draft, text, document* alapos fogalmi elkülönítése mellett így határozza meg a szöveget: „A text is the actual order of words and punctuation as contained in any one physical form, such as manuscript, proof, or book. [...] And yet a text (the order of words and punctuation) has no substantial or material existence, since it is not restricted by time and space.”<sup>10</sup> A meghatározás, amint arra N. Kathrine Hayles felhívja a figyelmet, latensen még mindig a könyvbeliség foglya. A szövegnek szavak és írásjelek elrendezéseként, egymásutánjaként definiálása túlságosan is kötődik a kéziratok, a könyvek lineáris sorait szem előtt tartó felfogáshoz.<sup>11</sup> E problémát kerüli el Horváth Iván koncepciója, amely szintén a szöveg hordozófüggetlensége mellett érvel: „A szöveg: valaminek a reprezentációja egy olyan rendezett halmazban, amely egy másik rendezett halmazba kölcsönösen egyértelműen leképezhető. [...] Ami egy szövegből nem másolható le pontosan, az nem is része a szövegnek.”<sup>12</sup> A másik irányzat egyik tekintélyes képviselője Donald F. McKenzie, aki az előbbi elképzelésekkel szemben amellett érvelt nagy hatású munkájában, hogy a szöveg materiálisan meghatározott: az emberi közösségek jelentésgeneráló és közvetítő tevékenysége során a hordozók maguk is a jelentés részeivé válnak.<sup>13</sup> Ez az elképzelés persze azt is vélelmezi, hogy a szöveg materialitásának elvetése korántsem „hibás”, hiszen egy

<sup>10</sup> Peter L. SHILLINGSBURG, *Scholarly Editing in the Computer Age*, Michigan, University of Michigan Press, 2004, 46. Az idézett rész magyarul: „A szöveg szavak és írásjelek aktuális rendje, hordozza azt bármilyen formátum is, kézirat, kefelevonat vagy könyv. [...] És mégis, egy szövegnek (szavak és írásjelek rendjének) nincs szubsztanciális vagy anyagi létezése, mivelhogy nem korlátozza sem az idő, sem a tér.”

<sup>11</sup> N. Kathrine HAYLES, *My Mother Was a Computer: Digital Subjects and Literary Texts*, Chicago, The University of Chicago Press, 2005, 93.

<sup>12</sup> HORVÁTH, *A hálózati kultúra...*, i. m.

<sup>13</sup> Donald F. MCKENZIE, *Bibliography and the Sociology of Texts*, Cambridge, Cambridge University Press, 2004.

adott kultúra adott időpontjában a szövegekhez (kiadványokhoz) való viszonyulást fejezi ki.<sup>14</sup>

A tét számomra ezek fényében az, miként lehetséges a digitalizáció során a szöveg materiális meghatározottságát a szövegbe írni. A kérdés jelentőségének érzékeltetésére nem az episztolákhoz kapcsolódó példát hozok, hogy jelezzem, a kérdés nem egyetlen műfaj speciális problémája.

## 2. 1. FORMÁTUM ÉS JELENTÉS: A MAGYAR REGÉNY A 19. SZÁZAD ELEJÉN

A magyar regény előzményeiről, kevésbé teleologikusan a magyar felvilágosodás prózaepikai szövegeiről született értelmezéseket egészen a legutóbbi időkg<sup>15</sup> az utókor nézőpontja határozta meg, ami legelemibb módon magának a korpusznak a kijelölésében, a korpusz semlegesnek tűnő leírásaiban nyilvánult meg:

Jólánka, Etelkának Leánya. Irtá Dugonics András királyi oktató. Pozsonyban és Pesten, Fűskuti Landerer Mihály költségével és bötűivel. Első könyv. Gyulafinak bujdosásai. 1803. 773. l., Második könyv. A' karjeli történetek. 1804. 772. l.<sup>16</sup>

Hazenau Fridrik nemes ifju szerencsétlen utazásának és tsudás eseteinek szomorkás és játékos elő-beszéllése. Posonyban 's Pesten, Fűskuti Landerer Mihály k. privil. nemzeti könyvnyomtató és áros költségével. 1807. 170 l. Téli és Nyári Könyvtár, VIII. darab.<sup>17</sup>

Egy szöveg azonosítása lényegében a szerző, cím és a megjelenés adatainak leírásával valósul meg. A leírás pedig a megfelelő címke

<sup>14</sup> *Uo.*, 18–19.

<sup>15</sup> Lásd BÓDI Katalin, *Könny és tinta. A magyar levéregény és heroida történeti és poétikai háttere*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2010 (Csokonai Könyvtár, 46), 7–8; SZILÁGYI Márton, VADERNA Gábor, *A prózaepika = Magyar irodalom*, szerk. GINTLI Tibor, Budapest, Akadémiai, 2010 (Akadémiai Kézikönyvek), 370–372.

<sup>16</sup> GYÖRGY Lajos, *A magyar regény előzményei*, Budapest, MTA, 1941, 333.

<sup>17</sup> *Uo.*, 366.

alatt – *A magyar regény előzményei* – a szövegek műfaji, illetve funkcionális azonosságát is biztosítja. Tehát ha valaki a korai magyar regényekre kíváncsi, akkor a bibliográfia egyneműsítő leírása nyomán magától értetődő, hogy mind a *Jólánka*, mind a *Haszenau Fridrik* odatarozik. E szövegek leírásai az egykorú reklámokban néhány adatban különböznek a György Lajosétól, megjelennek bennük a méretre, az illusztrációkra és az arra vonatkozó információk, azonban *lényegében* megegyeznek.

Jólánka, Ételkának Leánya. Irta Dugonics András Kir. Oktató 10 képekkel 8 maj. 1804. 4 fl.<sup>18</sup>

Téli és Nyári Könyvtárom' Gyűjteményének nyóltzadik Része [...] Hasenau Nemes Úrfinak szerentsétlen útazásának s tudás Esetének szomorkás és Játékos Elő Beszélése, 8vo. 45 xr.<sup>19</sup>

A kérdés persze az, valóban egyezik-e az utólagos leírás az egykorúval, például az *octavo major* és az *octavo* miféle különbséget takar, ha takar egyáltalán, azaz megegyeznek-e *lényegükben* ugyanazon szövegek különböző bibliográfiai leírásai.

A reklámokkal egyazon évben ugyanazon fórumon megjelent polémia bepillantást enged a formátumok egykorú értelmezésébe, és ez alapján sejthető, a kortársak számára jelentős különbség van a kettő között, vagy óvatosabban, tekintettel a vitaszituációra, legalábbis lehet különbség a kettő között. A nagy nyolcadrét könyvek hasznosak és tudományosak, szemben a zsebbe való kis nyolcadrétekkel, ami a szórakoztató könyvek esetében persze megfelelő és elfogadható formátum:

ezen Hadi Tudomány nevezetű Könyv nagy 8-ad rétbén leszen; az övé pedig [*A hadi Mesterséget...*] kis 8-ad rétbén, és, a mint maga mondja, *tsak zsebbe való*. [...] az igaz, hogy a mesés, és mulatságos Könyvekre nézve alkalmasabb, ha *tsak zsebbe való*, mert azt a zsebbe el lehet dugni; de a tudományos könyv eránt nem tudom mitsoda érdemre szolgálhat, ha *tsak zsebbe való* [...] Rövideden

<sup>18</sup> LANDERER Mihály, *Tudósítás*, Magyar Kurir, 1807. nov. 6., 586.

<sup>19</sup> LANDERER Mihály, *Tudósítás*, II, Hazai Tudósítások, 1807. aug. 1., 80.

ezen nagy 8-ad rétből való Munkának Írója s kiadója azt akarta, hogy ezen Munka haszon vehető legyen, nem pedig *csak zsebbe való*.<sup>20</sup>

Nem beszélve most a nyolcadrétnak az ívmérettől függő különbségeiről, ha a *Jólánka* és a valóban zsebbe való *Hazenaу Fridrik* szövegtükrének méretbeli különbségeit (161×86; 139×78 mm) a fenti idézet fényében mérlegeljük, akkor meglepő módon Dugonics regénye közelebb van saját *Algebrájához* és *Római történetek-jéhez*, azaz kifejezetten nem fikciós műveihez, mint a *Téli és Nyári Könyvtár* vele egy műfajba tartozónak tekintett szövegéhez. Ugyanis Dugonics művei a szerző életében kivétel nélkül ugyanebben a nagyobb nyolcadrét méretben jelentek meg. Ha a nyolcadrét egykorú jelentései alapján a két regény az auktorális és editorális intenciók szerint másként értelmezendő, azaz ha formátumuk alapján az egykorú olvasó számára másként olvasandó-olvasható a két szöveg, akkor kérdéses, hogy a *Jólánka* és a *Hazenaу Fridrik* valóban egyazon műfajba tartozó kiadványok-e.

## 2. 2. A KÖNYVBELI SZÖVEG UTÁN

Jelen tanulmánynak nem célja az előző fejezetben feltett kérdésre választ adni,<sup>21</sup> de az eddigiekből is kiderül, milyen nehézségekkel nézne szembe e „regények” kiadója, hiszen e különbségeket a hagyományos sajtó alá rendezés során nem lehet érvényesíteni. A könyvnek mint tárgynak ma is megvan a maga jelentése, azaz a könyv nem a legalkalmasabb közeg a könyv logikáján nyugvó kiadvány kritikai feldolgozására – erre figyelmeztetett egyébként már Jerome McGann *A hipertext alapjai* című tanulmányában az

<sup>20</sup> SZEKÉR Aloysius, *Utóbbi Jelentés Hadi Tudomány nevezetű Munkát tárgyazó s az Újság levelekben tett Jelentés eránt*, Hazai Tudósítások, 1807. jún. 13., 391–392.

<sup>21</sup> A kérdéssel bővebben *Könyvek távolról. A magyar regény 1807-ben* című tanulmányomban foglalkozom (Irodalomtörténet, 95.3 [2014], 311–332.).

1990-es években.<sup>22</sup> A számítógép mint médium kritikai eszközként való használatának jelentősége éppen ebben mutatkozik meg, mivel az elektronikus közegben minden információ egyaránt ugyanabban a kódban van lejegyezve, függetlenül nemcsak az eredeti, de a megjelenítési formátumtól is, legyen szó képről, zenéről vagy szövegről. A mód ugyanakkor, ahogyan a számítógépben a szöveget rögzítjük, befolyásolja használatát – és ez kulcsfontosságú. Egy általunk, kulturális tapasztalataink révén szöveggént azonosított jelsort a számítógépen rögzíthetünk pixelekből vagy vektorokból álló képként: fotózott könyvvel mindannyian dolgoztunk már. Lehet oldalelrendezésként felfogni, ami tulajdonképpen a legközelebb áll a nyomtatáshoz, amennyiben egy adott oldaltükörben gondolkodva a szöveget különböző szempontok szerint elrendezett szövegdobozokba helyezzük: ilyenek a pdf-fájlok. De lehet a szöveget pusztá karakterfolyamként is rögzíteni: betűkből, írásjelekből és sortörésekből álló egyszerű text-fájlokként, vagy ezek formázási utasításokkal (pl. félkövér szedéssel) kiegészített változataként is.<sup>23</sup>

DeRose és szerzőtársai 1990-ben publikált nagy hatású tanulmánya (*What is Text, Really?*) amellel érvel, hogy ezekkel a megoldásokkal a számítógép valódi lehetőségeit nem tudjuk kihasználni.<sup>24</sup> Az általuk javasolt OHCO-modellnek ugyan vannak gyenge pontjai,<sup>25</sup> de a *digital humanities* területén az elmúlt negyedszázad során kétségkívül meghatározóvá lett. Úgy tűnik,

<sup>22</sup> Jerome MCGANN, *A hipertext alapjai*, ford. ÁRKOS Eszter, Helikon, (50)2004/3, 368.

<sup>23</sup> Steven J. DEROSE, David G. DURAND, Elli MYLONAS, Allen H. RENEAR, *What is Text, Really?*, *Journal of Computing in Higher Education*, (1)1990/2, 6–10.

<sup>24</sup> *Uo.*; lásd még Michael SPERBERG-MCQUEEN, *Text in the Electronic Age: Textual Study and Text Encoding, with Examples from Medieval Texts*, *Literary and Linguistic Computing*, (6)1991/1, 34–46; Allen H. RENEAR, *Text Encoding = A Companion to Digital Humanities*, szerk. Susan SCHREIBMAN, Ray SIEMENS, John UNSWORTH, Oxford, Blackwell, 2004. <http://www.digital-humanities.org/companion/> (2013. augusztus 30.).

<sup>25</sup> A bőséges szakirodalomból két példa: Allen RENEAR, *The descriptive/procedural distinction is flawed*, *Markup Languages. Theory & Praxis*, (2)2000/4, 411–420; Paul CATON, *Markup's Current Imbalance*, *Markup Languages. Theory & Practice*, (3)2001/1, 1–13.

megfelelő módon kezeli az elvárást, hogy egy dokumentum számítógépes reprezentációjának ki kell fejeznie (másképpen: szükség-szerűen kifejezi), mi a szöveg, mi az a felépítés, amelynek megváltozása ahhoz vezet, hogy más dokumentumnak tekintsük az érintett szöveget. Az OHCO-modell szerint a szövegek tartalmi objektumok rendezett hierarchiájaként (ordered hierarchy of content objects) léteznek. Egyszerűbben, egy példa segítségével: egy könyv tipikusan részekből áll, a részek fejezetekből, a fejezetek szakaszokból stb. Szerkezete hierarchikus, mert a szakaszok beágyazódnak a fejezetekbe, a fejezetek a részekbe, és azért rendezett, mert a második rész csak akkor kezdődhet, ha az elsőnek vége és így tovább.

Ahhoz, hogy a számítógépes feldolgozás számára is azonosítható módon jelöljük a szöveg elemeit, jelölőnyelvet kell alkalmazni. A leíró jelölőnyelvek az adott karaktersorhoz rendelik hozzá az általunk meghatározott címkét. A *Jólánka. Etelkának lánya* karaktersor címként történő azonosítása egy könyvben – kulturális kódjaink segítségével – magától értetődő (a címnegyedív címoldalon, általában a felső harmadban található, nagyobb betűmérettel szedve stb.), a számítógép számára azonban csak akkor lesz címként azonosítható, ha úgy jelöljük meg (< cim>Jólánka. Etelkának leánya</ cim>). Persze minél több információt jelölünk, a számítógépes feldolgozás számára a későbbiekben annál használhatóbb lesz a digitális szöveg. A példában jelölhetnénk a neveket, a ne-meket, a személyközi viszonyokat is.

Vannak olyan jelölőnyelvek, amelyek előre rögzített elemkészlettel dolgoznak, ilyen a weboldalakon használt „html”, a *hypertext markup language*. Egy véges elemkészlet azonban nem alkalmas szövegek kritikai célú leírására, illetve semmilyen egyedi szövegkódolási probléma kezelésére, ezért fejlesztették ki az „xml”-t (eXtensible Markup Language). Az xml nyelv nem valamilyen elemkészletet ír le, hanem azokat a szabályokat rögzíti, amelyek az érvényes és jól formázott jelölőnyelv megalkotásához szükségesek. Segítségükkel bárki készíthet a saját igényeinek megfelelő elemekből és tulajdonságokból álló jelölőnyelvet.

A Text Encoding Initiative mint szervezet (TEI) éppen ezért egy xml alapú jelölőnyelvet javasol a szövegek rögzítésére és feldolgozására, amely a humán tudományokban mára kvázi szab-

ványként használatos. A legutóbbi, 2007-ben kiadott irányelvük (P5: Guidelines for Electronic Text Encoding and Interchange) 504 elemet tartalmaz. Az irányelv szöveg szemléletéről az a 22 modul tanúskodik, amelyekbe a kiadás során a TEI az elemeket szervezi. Fotis Jannidis csoportosítását követve: vannak olyan elemek, amelyek a szövegre vonatkozó információk jelölését szolgálják; vannak olyanok, amelyek a főbb szövegtípusok tipikus elemeit tartalmazzák; vannak olyanok, amelyek metaszövegtípusokat írnak le, mint például a kritikai kiadások kritikai apparátusáét; végül pedig vannak olyanok, amelyek a szöveg aspektusainak megjelölését támogatják.<sup>26</sup>

Az irányelvek áttekintésének szempontunkból legfontosabb tanulsága, hogy egy TEI-konform szöveg két részből áll: a fejlécből és a szövegtestből. Mindkét rész ugyanazon OHCO-alapú leíró logika szerinti jelölést használ, illetve egyszerre többféle elemzési szempont érvényesíthető. A TEI-xml tehát nemcsak a látható szerkezeti struktúrákat jelölheti (fejezet, címsor, bekezdés stb.), hanem a szöveghez fűződő elemzéseket és értelmezéseket is. A TEI-irányelv a metaszövegtípusok és a szöveg aspektusok részletezése felé fordul, tehát az értelmezés és a funkcionális szempontok érvényesítését javasolja. Fontos hangsúlyozni azonban, hogy ezek az információk, mivel a címkék *inline* módon épülnek be a szövegbe (lásd `<cim>Jólánka. Etelkának leánya</cim>`), éppúgy a TEI-szöveg részeivé válnak a kódolás során, mint maga a kódolt szöveg (szövegtest) és a kódolt szöveghez tartozó metainformációk (fejléc). Továbbá a szöveggel kapcsolatos információk tárolása és a megjelenítés nincs összefüggésben. Azaz a jelölt szöveg további sorsa közömbös a jelölés szempontjából: maradhat xml-fájl, amit egy böngészőben bárki megnézhet és láthatja a leíró elemeket; el lehet tárolni egy adatbázisban, lehet belőle weboldalt generálni vagy akár nyomdakész anyagot is előállítani.<sup>27</sup> Vagy ha úgy akarjuk, egyszerre mindegyik eljárás

<sup>26</sup> Fotis JANNIDIS, *TEI in a crystal ball*, *Literary and Linguistic Computing*, (24)2009/3, 253–265.

<sup>27</sup> Jelen áttekintés nem foglalkozik a szöveg digitális reprezentációjának kérdésével, jóllehet pl. az adatbázisforma maga is új kihívásokat, lehetőségeket jelent, így a tanulmány elején említett három területhez csatlakozva külön is ki lehet



előkészíthetjük az anyagot, legfeljebb a részletezés nem lesz egyforma, például a kritikai apparátust nem kell feltétlenül megjeleníteni egy webes nézet során, de maga a szövegfájl ezt ettől függetlenül tartalmazza, amennyiben jelölésre került. Itt egyértelműen megmutatkozik a kódolt szöveg előnye a könyvbeli feldolgozáshoz képest, hiszen egy könyv profilját nem lehet „egy gombnyomásra” megváltoztatni, azaz a nyomtatás során számos információ egyszerűen a fizikai formátumhoz, a dologhoz van kötve.

### 3. Az episztola szövegmodelljei

A költői levelek elméletének és hagyományozásának fent említett jellemzője a misszilisekhez való közelség hangsúlyozása, ami lehetőséget nyújt a misszilisek megformálását pontosan szabályozó egykorú levélírás-elmélet és -gyakorlat értelmezésére:

Úgy hozta-bé tovább a' szokás, hogy a' fő-személyeknek szóló levelekben a' fellyül-írás, vagy titulus fellyül valamivel nagyobb betűtskéekkel tétetvén, a' levél három, vagy négy újnival alább kezdődik, a' névnek alá-írása pedig a' levél után hagyott alkalmas üreggel a' papiros vége felé, vagy végére tétetik, és balról-is a' papirosnak vagy három újni ürege hagyattatik: a' hasonló személyek között egész formában közép mód tartatik: az alatonobbakhoz való levelekben pedig se fellyül, se balról, sem alól olyan szélek, és üregek nem hagyattatnak.<sup>28</sup>

Bár kit ültete papirosához [Kazinczy nagyapja], soha el nem mulasztá jegyet nyomni körmével az író' elébe, hogy az tőle tudja a' mit magától igen jól tudott, hol kezdje a' megszóllítást, hol kezd-

tett volna emelni. Pl. Dino BUZZETTI, Malthe REHBEIN, *Textual Fluidity and Digital Editions = Text Variety in the Witnesses of Medieval Texts*, szerk. Milena DOBREVA, Sofia, Institute of Mathematics and Informatics of the Bulgarian Academy of Sciences, 1998, 14–39.

<sup>28</sup> MÉSZÁROS Ignác, *Minden esetre el-készült magyar szekretarius*, Pest, S. n., 1793, 452.

je az első sort, hol álljon a' nap, holnap és esztendő, hol álljon a' név.<sup>29</sup>

Mészáros Ignác leveleskönyve és Kazinczy visszaemlékezése a levelet aligha meglepő módon kommunikációs formaként fogja fel, és ennek megfelelően jelöli ki a funkcionális elemeket (megszóltítás, szövegtest, keltezés stb.). Az elemek azonosítását a leírások szerint a társadalmilag szabályozott térközhazsnálat garantálja: a levél hierarchikusan rendezett elemekből áll. Az egykorú leveleket kézbe véve e szabályok érvényesülését is megfigyelhetjük.<sup>30</sup>

A missziliseket tehát mind az elmélet, mind a gyakorlat alapján egyszerre lehet oldalelrendezésként és az OHCO-modell alapján is felfogni. A TEI irányelvei ugyan magát a levelet mint sajátos szövegtípust nem definiálják, de ismertetett definíciói leegyszerűsítik a szöveg xml alapú kódolását. A levelek térközhazsnálatából és kommunikációs funkcióiból kiindulva meg lehet állapítani, melyek azok a szövegelemek, amelyek összességükben és sajátos rendjükben csak erre a műfajra (szövegosztályra) jellemzők. A DALF-projekt (Digital Archive of Letters in Flanders) 19–20. században született leveleken alapulva, de szándéka szerint általános érvénnyel alkotta meg saját, a TEI-elemeken alapuló elemkészletét, amellyel levelek jelölése végrehajtható.<sup>31</sup> A készlet több mint 200 elemet ír le, amelyek egy része kommunikációs szempontok kódolására alkalmas (pl. feladó <sender>, fogadó <recipient>, szövegtest <body>), más részük extralingvális elemekre történő utalásokat rögzít (pl. <title>, <name>, <place>), valamint vannak olyanok, amelyek a fizikai jellemzőket azonosítják (pl. boríték <envelope>, levélre nyomtatott jelek <print>). Látható, a jelölőcímkék megalkotásakor a logikai és a fizikai struktúrákat elkülönítve kezelték, mivel ezek nem feltétlen kapcsolódnak össze, mégis együtt alkotják a levelet.

<sup>29</sup> KazPE, 562.

<sup>30</sup> LABÁDI, *A magyar episztola...*, i. m., 24–25, 167.

<sup>31</sup> Edward VANHOUTTE, Ron Van den BRANDEN, *Describing, transcribing, encoding and editing modern correspondence material. A textbase approach*, *Literary and Linguistic Computing*, (24)2009/1, 77–98.

Mi történik azonban a misszilisekkel, ha episztola lesz belőlük, azaz alkalmazható-e velük kapcsolatban a missziliseken kidolgozott címkekészlet? Mivel az episztolának nincs olyan egykorú definíciója, amely segítené a szövegelemek meghatározását, ezért csak a médium nyújtotta lehetőségekre támaszkodhatunk. Az episztolák különböző hordozó közegei azonban egyrészt megakadályozzák, hogy egységesen kezeljük őket, ám ha a *Barátságos mulatozások*ban követett megoldást vesszük alapul, akkor sem vagyunk sokkal könnyebb helyzetben. Az episztola szövegének elemeit immár a kötet tere uralja, vagyis az episztola kiszakad az értelemadás missziliseket meghatározó gyakorlataiból. Ha ránézünk egy kötetoldalra, csak nagyon speciális esetekben tudjuk meghatározni a szerző és a megszólított viszonyát. Az ajánlólevelek gyakorlatát jellemezte a 18. században egy ideig, hogy nagyobb betűvel, sorközzel szedték, mint a főszöveget, néha az oldalnak is csak az alsó felére tördelték. Ugyanakkor az episztola egykorú definíciói alapján az OHCO-modellt nem feltétlenül kell elvetni, hiszen – ahogy a Szemere által elküldött, Kazinczy által megőrzött pólitzi definícióban is olvashatjuk –, a kommunikatív aktus meghatározó maradt, egyszerűen a megszólítottal kapcsolatban fogalmaz meg a misszilishez képest más elvárásokat (idealizált címzett).

A következőkben erre a kommunikatív funkcióra támaszkodva Ányos Pál *Esztergári kódexéből* kiindulva próbálom kifejtetni, mennyiben alkalmazható az OHCO-modell az episztolák esetében. Ányos kéziratosa összesen harminchárom szöveget tartalmaz, közülük nagyon soknál találunk olyan elemeket, amelyek a misszilisekhez kapcsolják őket. Feladóként értelmeztem egy személy megnevezését, ha a címbe szerepelt, ugyanígy jártam el a címmel is, aki szintén személy kell hogy legyen. Az aláírás nem feltétlenül autográf, mindig a szöveg alatt található.

	Szöveg	Próza	Vers	Vers és próza
	33	1	25	7
Címzett	25	0	19	6
Feladó (szerző)	10	0	4	6
Aláírás	28	0	23	5
Dátum	25	1	18	6

A kötetben vannak olyan prózai szövegek, amelyeknek nincs expliciten megnevezve a szerzője, nincs aláírása, nincs dátuma (32. sz.);<sup>32</sup> vannak olyan szövegek, amelyek vagy verses és prózai részt tartalmaznak, vagy csak verseset és nincs dátumuk, aláírásuk (40., 60. sz.). Vannak továbbá olyanok, amelyek megnevezik a címzettet, az aláírás és a dátum a szöveg végén található. Ezek vagy verses, vagy prózai és verses szövegek. Vannak köztük olyanok, amelyek a címben megnevezik a szerzőt is; valamint olyanok is, amelyek mind a szerzőt, mind a címzettet, mind a dátumot megadják, de nem biztos, hogy rendelkeznek aláírással (36., 57–59. sz.).

Az egyes szövegek esetében tehát igen változatos megoszlást tanúsítanak a kommunikatív funkcióhoz köthető jegyek. Ha ezeket összevetjük az irodalomtörténeti hagyománnyal, akkor jól látható, hogy az Esztergári kódex alapján elég bonyolult módon, de fel lehet írni az episztola OHCO-modelljét, azaz a tartalmi elemeknek azon kombinációit, amelyek alapján az irodalomtörténeti hagyománnyal összhangban episztolának nevezünk egy szöveget.

Az episztola nem lehet prózai szöveg, de tartalmazhat prózai részletet; nem elég, ha aláírást tartalmaz; nem biztos, hogy tartalmaz aláírást, de ekkor kell címzett, szerző és dátum a szövegbe; ha nem tartalmazza a szerző megnevezését, akkor kell címzett, és rendelkeznie kell dátummal, aláírással. Ezeknek mindösszesen huszonnégy szöveg felel meg, tehát összesen huszonnégy episztola van a kötetben.

Ha megpróbáljuk ezek után a definíciót az irodalomtörténeti konszenzus szerint episztolákat is tartalmazó kortárs kötetekre vonatkoztatni, akkor aligha meglepő módon kudarcot vallunk. *A Besenyei György társaságában* az első szöveg, az Orczyé, teljesen megfelel a fenti modellnek: verses és prózai részt is tartalmaz, van címzettje, a szöveg végén dátum, aláírás (1.). *A' télnek közelgetése* ugyan nem rendelkezik sem feladóval, sem címzettel, de a végén van dátum és aláírás (11. sz.). *A' békességhez* helyzete annyival bonyolultabb, hogy ezt a szerző maga egy misszilisében verslevél-

<sup>32</sup> A sorszámok a *Barátságos mulatozásokban* szereplő számra utalnak.

nek nevezi,<sup>33</sup> de a címzett nem teljesíti a fent megadott kritériumot, és a szöveg végén csak aláírás van, de dátum, illetve feladó nincs (21. sz.). Vegyünk a kötetből egy másik példát, hogy jelezzük a fenti modell alkalmazásának nehézségeit. A *Barátságos mulatozások* a „Barátom! Nem birok fel hevült szívemmel” kezdetű Ányos-szöveg három variációját is tartalmazza (52., 70., 131. sz.), ezek azonban nem egyeznek: az első és a harmadik Ányos autográf kötetében van, a második viszont Kreskayéban, ahonnan eltűnt az aláírás és a dátum is. Már ez az eltérés sem kevés, ugyanakkor, ha megnézzük egy másik, Kreskay által Ányosnak írt episztolát, akkor annak rendelkezésünkre álló két verziója (55., 65. sz.) még nagyobb eltéréseket mutat. Az Esztergári kódex alapján episztolának nevezhetjük az elsőt, de Kreskay kötetében jelentős változáson esett át: a címben nem szerepel a korábbi szerző és címzett (azaz más a címe: *K. Vers szerző Lantjához*), hiányzik az aláírás, és dátum ugyan van, de egyrészt a szöveg elején, másrészt határozottan más dátum áll ott, mint az Ányos kötetében olvasható verzióban.

A következtetés ennyiből is egyértelmű. A felvilágosodás kori magyar episztola forrásról forrásra eltérő szövegelemekből áll, ezért a misszilisekkel ellentétben nem lehetséges a felvilágosodás korabeli episztola OHCO-modelljét megalkotni.

Úgy gondolom, ebben az esetben alapvetően két lehetősége van a szövegkódolónak. Feladhatja az egységes szövegmodell elvét és forrásonként meghatározhatja az episztola szövegalkotó elemeit. Ennek nyilvánvaló korlátai vannak, hiszen az elemek nem feltétlen műfajspecifikusak. Nem csak az episztola címzettjeként szerepelhet személynév egy címben, ez például az ódaként olvasott szövegekre is igaz – tanulságos például Vitkovics Mihály *Horvát István barátomhoz* című alkotásának ódaként és episztolaként történő értelmezése a modern szakirodalomban –, ráadásul egy szöveg az „életében” többször válhat műfajt.<sup>34</sup>

<sup>33</sup> „Mennyei Barátom!” *Barcsay Ábrahám levelei Orczy Lőrínchez (1771–1789)*, szerk. EGYED Emese, Kolozsvár, EME, 2001 (Erdélyi Tudományos Füzetek, 236), 116.

<sup>34</sup> LABÁDI, *A magyar episztola...*, i. m., 103–104.

A TEI szempontjait követve azonban, mint utaltam rá, nemcsak a szövegtesthez kapcsolódó elemek, nemcsak a szöveg logikai és fizikai szerkezete jelölhető, hanem a kapcsolódó értelmezések is, ami a másik lehetséges út, mivel ezek magába a szövegtestbe írhatók. Feltüntethető például a narratológiai elemzés az elbeszélő szövegekben: a Jannidis és munkatársai által felvetett gondolatot valósította meg Amélie Zöllner-Weber.<sup>35</sup>

Az episztola esetében azonban egy másik út tűnik járhatónak, hiszen mint láttuk, nincsenek olyan ismérvek magában a szövegben, amelyek alapján műfaja egyértelműsíthető lenne. Egy TEI-szöveg, mint emlékezhetünk rá, nemcsak szövegtestből, de a hozzá kapcsolódó fejlécből is áll. Itt viszont olyan információkat kódolunk, amilyeneket akarunk – a különböző taxonómiák használatát egyébként maga a TEI elemkészlete is felajánlja, a fejlécben használható <classDecl> elem bevezetésével. Jannidisnek és munkatársainak az előbb említett tanulmánya a német regénytörténet kapcsán érvel amellett, hogy a narratológiai elemzés rögzítésén kívül a könyvtörténeti szempontok fejlécben történő kódolására is szükség van. Ennek mintájára egy szöveg egymással akár versengő műfaji értelmezéseinek fejlécben történő rögzítésével az irodalomtörténeti hagyomány információi (jelen esetben: episztolaként történő értelmezése) a szöveg részeivé tehetők, s mint ilyenek, bármikor hozzáférhetők, előhívhatók és megjeleníthetők.

<sup>35</sup> JANNIDIS, *Hohe Romanen...*, i. m.; Amélie ZÖLLNER-WEBER, *Text encoding and ontology – enlarging an ontology by semi-automatic generated instances*, *Literary and Linguistic Computing*, (26)2011/3, 365–370.

Porkoláb Tibor

SZEMPONTOK A FRANCIA HÁBORÚK  
INSZURREKCIÓS KÖLTÉSZETÉNEK  
TEXTOLÓGIAI ÉS FILOLÓGIAI  
VIZSGÁLATÁHOZ\*

A magyar(országi) nemesi felkelések (*generalis exercitus* vagy *insurrectio*) költészetének vizsgálatára eddig meglehetősen kevés figyelmet fordított a textológiai és filológiai kutatás. Ez elsősorban annak a szemléletmódnak a dominanciájával magyarázható, amely jórészt kanonikus szerzők életműveire, esetleg kanonikus kötetekre és szövegekre korlátozza a kutatói és szövegkiadói érdeklődést. A francia háborúk időszakának inszurrekciós költészete *terra incognitának* tűnik fel a vizsgáló tekintet előtt – még akkor is, ha született e tárgykorban egy-két áttekintés,<sup>1</sup> illetve ha e költészet néhány reprezentáns – kizárólag kanonikus szerzőtől származó – darabja hozzáférhető tudományos igényű, a vonatkozó szövegkritikai és filológiai jegyzetekkel ellátott kötet- vagy *opera omnia*-kiadásokban.<sup>2</sup> Pedig e poézis szisztematikus vizsgálata nagymértékben járulhat hozzá a klasszikus századforduló irodal-

\* A tanulmány a TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0008 jelű projekt részeként – az Új Magyarország Fejlesztési Terv keretében – az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg. Köszönöm Csörsz Rumén Istvánnak, Nagy Ágostonnak, Szilágyi Mártonnak és Váderna Gábornak, hogy fontos adatokkal járultak hozzá előadásom írásos változatához.

<sup>1</sup> Lásd például: CSÁSZÁR Elemér, *Az utolsó nemesi felkelés az irodalomban*, Győr, Pannonia-könyvnyomda, 1909.

<sup>2</sup> BERZSENYI Dániel *Költői művei*, kiad. MERÉNYI Oszkár, Budapest, Akadémiai, 1979 (Berzsenyi Dániel Összes Művei, 1), 9–12, 69–72; CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Költemények 4. 1797–1799*, s. a. r. SZILÁGYI Ferenc, Budapest, Akadémiai, 1994 (CSVMÓM), 11–28; VÁLYI NAGY Ferenc, *Ódák Horátz' mértékeinn (1807)*, kiad. SOBOR András, Budapest, Balassi Kiadó, 1999 (Régi Magyar Költők Tára XVIII. század, 3), 213–214; VIRÁG Benedek *Poétai Munkái*, kiad. PORKOLÁB Tibor, Budapest, Universitas, 2011 (Régi Magyar Költők Tára XVIII. század, 12), 71–72.

mának alaposabb megismeréséhez, a költészet korabeli funkcióinak, társadalmi használati módjainak feltárásához.

## I.

Egy ilyen kutatási program végrehajtása persze egyáltalán nem ígérkezik könnyű feladatnak. Már a vizsgálandó szövegtörzset pontos körülhatárolása nehézségekkel jár. Először is el kell választani az inszurrekció költészetét a vitézi poézis másik korszak-reprezentáns változatától, a „rendes” katonaság (az osztrák császári-királyi reguláris haderő) verses laudációjától. A II. József török háborújában vitézkedő „Magyar Lovasságot” poéták sora dicsőíti.<sup>3</sup> Ugyancsak számos költemény ünnepli I. Ferenc francia háborúinak hadi sikereit, magasztalja a győztes hadvezéreket, és lelkesíti a „rendes” seregben szolgáló magyar katonaságot.<sup>4</sup> Ezekben a költeményekben, amelyek a hagyományos magyar bajnoki erények felmutatását gyakran a huszárságnak – mint jellegzetesen magyar haderőnemnek – a kultuszával kapcsolják össze, megta-

<sup>3</sup> Baróti Szabó Dávid, Radlinger János, Fazekas Mihály és Virág Benedek költeményeit lásd: Hadi és Más Nevezetes Történetek, II (1790), 145–151; 193–197; 480–483; III (1790), 241–243. Erről részletesebben: PORKOLÁB Tibor, „A’ MAGYAR LOVASSÁGNAK MDCCLXXXIX” A török háború kultusza a Hadi és Más Nevezetes Történetekben = *Építész a kőfejtőben / Architect in the Quarry. Tanulmányok Dávidházi Péter hatvanadik születésnapjára*, szerk. HITES Sándor, TÖRÖK Zsuzsa, Budapest, rec.iti, 2010, 237–249. Lásd még Vályi Nagy Ferenc költeményeit: NAGY Ferentz, *Hunyadi László történetei, úgymint élete és halála*, Pozsonyban és Komáromban, Weber Simon Péter költségével és betűivel, 1793, 150–158.

<sup>4</sup> Lásd például: P. J., *Hertzeg Koburghoz és a’ Haza Vitézeihez a’ Tirlemonti Győzedelem után*, Magyar Hirmondó, 1793, III, 664–665; SZATHMÁRI PAKSI Dániel, *A’ Magyar Sereghez*, Magyar Hirmondó, 1793, III, 263–264; *Az Erdődy név alatt vitézkedő Huszárokhoz*, Magyar Hirmondó, 1793, III, 527–528; VIRÁG Benedek, *Károly’ Győzedelme Oszteraknál* = Uő., *Poétai Munkái*, Pesten, Trattner Mátyás’ betűjével, 1799 (Magyar Minerva, Harmadik Kötet), 158–159; CSOKONAI [VITÉZ] Mihály, *Az Igazság’ Diadalma* = Uő., *Alkalmatosságra írt versek*, Nagy Váradon, Máramarosi Gottlieb Antalnál, 1805, 90–109; [VÁLYI] NAGY Ferentz, *A’ Győzedelemhez, midőnn Felsőes II-dik Ferentz Cs. és K. a’ Belgiumi Táborhoz mentt, 1794-dikbenn és Károlyhoz, Ó Királyi Fő Hertzegségéhez. 1801.* = Uő., *Ódák Horátz’ Mértékeinn*, Kassánn, Ellinger János’ betűivel, 1807, 207–213.



lálható a felkelt nemességet dicsőítő versezetek által felvonultatott vitézi toposzok többsége. Az inszurrekciós költemények elkülönítését tehát a toposzkészlet hasonlósága (olykor azonossága) is megnehezíti. A köztudatban egyébként sem különül el a magyar reguláris katonaság hősiessége az inszurgensek vitézkedésétől. Ezt az összemosódást az olyan propagandakiadványok is elősegítik, mint például *A magyar rendes katonaságnak és felkelő nemes seregnek néhány vitéz és ditső tettei az 1809. háborúban* című – Horvát István által „németből magyarázott” – brosúra.<sup>5</sup> A közköltészetben is együtt hagyományozódnak az inszurrekciós eredetű költemények azokkal a szövegekkel, amelyek a „rendes” katonaszkodás élményköréhez kapcsolódnak.<sup>6</sup> Még az inszurgens-indulók és -dalok – tudományos igénnyel készült – szövegkiadásában<sup>7</sup> is fellelhetők olyan költemények (például toborzónóták), amelyeknek vajmi kevés közük van a nemesi felkelésekhez. Az is előfordul, hogy a reguláris vitézkedést megéneklő költemények – az aktuális igényeknek megfelelően – inszurrekciós szövegekké alakulnak át. Azt az 1809. évi versezetet például, amely röpíven *A' Zemplény Vármegyei Felkelő Nemes Lovag Ezrednek Marsa* címmel jelenik meg, „már a közel 20 évvel korábban, 1790–1791-ben keletkezett református *Novák Lajos-melodiárium* is felvette énekei közé”.<sup>8</sup> *A' Zemplény Vármegyei Lovasság Ezredes Kapitányának Marsa önnön Ezredéhez* című – ugyancsak az 1809. évi felkeléshez kap-

<sup>5</sup> HORVÁT István, *A magyar rendes katonaságnak és felkelő nemes seregnek néhány vitéz és ditső tettei az 1809-dik esztendei háborúban*, Pesten, Eggenberger, 1812.

<sup>6</sup> Lásd: *Közköltészet 3/A: Történelem és társadalom*, kiad. CSÖRSZ Rumen István, KÜLLŐS Imola, Budapest, Universitas–Editio princeps, 2013 (Régi Magyar Költők Tára XVIII. század, 14). E kritikai kiadás csak 2013 végén jelent meg, úgyhogy textológiai és filológiai eredményeit itt még nem használhattam.

<sup>7</sup> Lásd: KÖNIG György, *Népdalok és egyéb versek gyűjteménye (1812)*, ItK, (12)1902/1, 65–77; JENEI Ferenc, *Adalék az utolsó nemesi felkelés költészetének történetéhez*, ItK, (48)1938/1, 68–71.

<sup>8</sup> MEDGYESY S. Norbert, „*Akkor jöhettz és örvendhettz, hogy Insurgeáltál!*” *A Napóleon elleni magyar nemesi felkelések indulói, énekei kéziratok gyűjteményekben (1790–1825) = Franciák Magyarországon, 1809. A Győri Mediawave Fesztivál keretében 2009. április 29–30-án megrendezett nemzetközi tudományos konferencia előadásai*, II, szerk. BANA József, KATONA Csaba, Budapest–Győr, 2012 (Mediawave Konferenciák, 4), 126.

csolódó – röpíves költemény (amely a *Győri énekeskönyvben Kis Faludi Sándor buzdítása* címmel lelhető fel), Hertelendy Gábor ezredesnek – az 1805. évi ulmi ütközet hőseinek – az indulójaként is ismert.<sup>9</sup> Az *Insurrectiós dalok* között bukkan fel Fazekas Mihály *Katonai búcsúénekének* anonim, cím nélküli variánsa is.<sup>10</sup> Tisztázandó tehát, hogy csak azok a szövegek sorolandók az inszurrekciós költemények közé, amelyek az uralkodó által elrendelt nemesi felkelésekkel összefüggésben keletkeznek, illetve amelyeket – funkcióváltással – immár inszurrekciós célokra (is) használatba vesznek. A francia háborúk idején I. Ferenc négy alkalommal szólítja fegyverbe a nemességet: először 1797. április 8-án, miután az Észak-Itáliában győzedelmeskedő francia hadsereg előrenyomulása már Bécsset fenyegeti; másodszer 1800. szeptember 4-én, amikor a kiújuló háborúban újabb vereséget szenved az osztrák haderő; harmadszor 1805. november 12-én, egy időben Napóleon Bécsbe történő bevonulásával; negyedszer pedig 1809. április 10-én, az újabb osztrák–francia háború kitörésekor. Az inszurrekciók feloszlátását akkor rendeli el az uralkodó, amikor a békekötések (Campo-Formio, 1797. október 17.; Lunéville, 1801. február 9.; Pozsony, 1805. december 26.; Schönbrunn, 1809. október 14.) immár szükségtelessé teszik a nemesi seregek fegyverben tartását. Az inszurgensek tényleges hadba vetésére csak a negyedik alkalommal kerül sor: az utolsó nemesi felkelés a hírhedt „győri futás” (1809. június 14.) által vésődik bele a közösségi emlékezetbe.

A franciák elleni nemesi felkeléseket számos ismert poéta, számtalan ismeretlen versfaragó és névtelen alkalmi lantos éneklie meg. Intő, serkentő és magasztaló költemények sora köszönti például az inszurrekciók elrendelését (illetve szétoszlátását), ünnepli a nemesség „felüléseit”. Az 1797. évi első felkelést – többek között – Csokonai Vitéz Mihály, Aranka György, Kreskay Imre, Tertina Mihály, Virág Benedek és Vályi Klára, az 1809. évi utolsó felkelést Tarródy István, Pázmándi Horváth Endre, Horváth József

<sup>9</sup> *Győri énekeskönyv*, szerk. PERGER Gyula, Győr, Győr-Sopron Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2009 (Raritates Jauriensis, 2), 34, 55–56; MEDGYESY, *i. m.*, 147.

<sup>10</sup> „Mars műhelén...” = GÁLOS Magda, *Insurrectiós dalok*, ItK, (45)1935/1, 73. Lásd még: PERGER, *i. m.*, 47–48.

Elek, Joachim Perinet, Elekes János és Magyary János lelkesíti költeményeivel.<sup>11</sup> Verses laudációk tucatjai kapcsolódnak a vármegyei inszurrekciós ceremóniákhoz: a zászlószenteléshez, az eskütételhez, a táborba vonuló, illetve onnan hazatérő felkelők búcsúztatásához és fogadásához. Csebi Pogány Ferenc cím nélküli leoninusai – középpontban a „Virtusos útnak eredj Frantzia vérbe feredj”-imperatívusszal – a beregi inszurgenseket, Lábás Ferenc lelkesítő sorai Vas vármegye „felkelő vitéz Magyar Seregét” buzdítják a csalárd Napóleon elleni harcra, Ruszek József *Üdvözlő Dal*a pedig „a’ hadbul megérkezett Felkelő Nemes Weszprémi Sereget” köszönti.<sup>12</sup> Jelentős számú költemény témáját adják az inszurrekciós táborozások, hadgyakorlatok és hadiszemlék. Az 1797. évi költemények közül kiemelkednek Berzsényi Dániel – a nyomtatott nyilvánosságban csak 1813-ban megjelenő – ódái, amelyek a szombathelyi táborban összegyűlt inszurgenseket és a

<sup>11</sup> CSOKONAI [VITÉZ] Mihály, *A’ Nemes Magyarságnak felülésére*, Komáromban, 1797; ARANKA [György], *A’ Nemes Magyar Országi Fel-ültt Nemességhez*, Pesten, [1797]; Emericus KRESKAY, *Magyar Poema a’ Hazafiakhoz, midön a’ Tekintetes Nemes Vármegyék által szükséges hadi segedelemre buzdittatnának. 1797. Esztendőben*, Pesthenn, 1797; Michael TERTINA, *Ad experrectos undique et adversus Gallos sub gloriosissimis auspiciis dilecti pro-regis sui, Josephi insurgentes Hungaros paraenesis*, Debrecini, [1797]; VIRÁG Benedek, *Ének a’ Hazafiakhoz*, Pesten, 1797; VIRÁG [Benedek], *Ode ad Hungaros e castris reduces*, Viennae, 1798; VÁLYI Klára, *Buzdító Versek a’ Nemes Magyar Inszurgensekhez*, [Bécs], 1798; [TARRÓDY István], *Lárma! Mellyel az törvényesen felkelő Nemes Magyar Vitézi Sereg győzedelmes fegyverével a’ Márs-piaztára hivatlatik*, [h. n.], 1809; HORVÁTH András, *A’ felkelő Nemzetnek, a’ bozogányos vitéz Magyaroknak*, Szombathelyen, 1809; HORVÁTH József Elek, *N. T. Horváth András Téli Plebánus-Úr’ jeles verseire, mellyeket a’ felkelő nemzethez, a’ buzogányos vitéz Magyarokhoz intézett*, Szombathelyen, [1809]; KRESKAY Imre, *Buzdító Versek a’ felkelő Magyar Nemességhez 1809-dik Eszt.*, Veszprémben, [1809]; *Hungariae insurrectioni, in suae nationis nomine per Joachimum Perinet*, Vindobonae, 1809; GYERGYÓI ELEKES János, *Átilla’ vitéz, és nemes unokáihoz a’ Székhely Lovas, és Gyalog Ezeredekhez 1809-dik Esztendőben*, Kolosváron, 1809; MAGYARY János, *A’ Magyar Nemes Fel-keelő Sereghez Serkentő Versek. 1809.*, Nagy-Szombatban, [1809].

<sup>12</sup> CSEBI POGÁNY Ferencz, [Egy fel emelt fának...], *Magyar Kurir*, 1800, II, 629–630; LÁBAS Ferencz, *A’ T. N. Vass Vármegyei Méltóságos, Nagyságos, Tekéntetes, és Nemes rendű fel-keelő vitéz Magyar Sereghez*, Szombathelyen, 1809; PÁPAI RUSZEK József, *Üdvözlő Dal a’ hadbul megérkezett Felkelő Nemes Weszprémi Sereghez. 1810.*, Weszprémben, 1810.

dunántúli hadkerület fővezérét, Esterházy Miklóst magasztalják.<sup>13</sup> Nagy János „a’ Szombathelyi Nemes Tábornak” – Ferenc király által is megtekintett – „Hadi-Gyakorlásáról” számol be terjedelmes, leíró költeményében.<sup>14</sup> Az inszurrekció főparancsnokát, József nádort két anonim neolatin óda és Baróti Szabó Dávid hexameteri köszöntik kassai hadi szemléje alkalmából.<sup>15</sup> A palatinus-fővezér nagykárolyi mustráját pedig Hannulik János Krizosztom verseli meg latin nyelvű alkaikumával.<sup>16</sup> Feltűnően hiányoznak viszont az inszurrekciós költeményekből a tényleges harci eseményekre, az adott politikai és katonai kontextusra történő utalások. A lelkesült szerzők az általánosság magas fokán zengik a bajnoki erényeket. Ez a hiány jórészt azzal magyarázható, hogy az inszurrekcióknak tulajdonképpen nincsenek jeles hősei és nincsenek emlékezetes tettei sem. Az 1797., az 1800. és az 1805. évi „felüléseket” ugyanis még hadba vetésük előtt feloszlatja az uralkodó, az 1809. évi hadi események pedig nemigen alkalmasak a nemesi hőskészlet és dicsőségkrónika megalapozására. A nevezetes győri csatát egyetlenegy költemény sem énekli meg – legfeljebb a vesztes ütközet következményeivel vet számot például a Pálóczi Hor-

<sup>13</sup> *Herczeg Eszterházy Miklóshoz, midőn a’ Szombathelyi táborban commandérozá a’ Nemességet 1797. és A’ Felkölt Nemességhez, a’ Szombathelyi Táborban. 1797.* = BERZSENYI Dániel’ *Versei*, kiad. HELMECZI Mihály, Pesten, Trattnernál, 1813, 83–85, 88–90.

<sup>14</sup> NAGY János, *A’ Szombathelyi Nemes Tábornak Ő Királyi Felsőgek előtt tett Hadi-Gyakorlása 1797. Kiss Aszszony Havának 16. 17. és 18 dik napján*, Bétsben, [1797].

<sup>15</sup> *Carmen honoribus seren. heredit. principis regii Josephi regni Hungariae palatini nec non insurgentis turmae nobilis dum haec ad Cassoviam coacta lustraretur. Dicitum Cassoviae anno 1797. die 17. Novembris, Cassoviae, [1797]; Syncharisticon. Josepho archi-duci Austriae, regni Hungariae palatino; dum Cis-Tibiscanam insurgentem nobilem Hungaricam turmam lustraturus, Cassoviam felix appulit, Cassoviae, [1797]; BARÓTI SZABÓ Dávid, *Szabad Királyi Kassa-Várassághoz. Midőnn Királyi Fő-Hertzeg József, Magyar Ország-nak Nádor-Ispánnya, a’ Tiszánn innen Fel-keltt Nemes Vitézeket meg-tekéntvén, abba leg-előszször bé-szállana Sz. András’ havának 15-dik napján 1797-dik-benn*, Kassánn, [1797].*

<sup>16</sup> Joannes Chrysostomus HANNULIK, *Ode ad serenissimum regium principem archi-ducem Austriae regni Hungariae palatinum Josephum, quum equestrem nobilium militiam ex inclitis comitatibus Marmaros, Beregh, et Ugocha, quae pro veteri instituto arma in hostem sumserant, magno vicinarum provinciarum confluxu lustraret, ad diem 20. et 21. Novemb. Karolini, 1797, Viennae, 1797.*

váth Ádámnak tulajdonított *Hadi busongás*.<sup>17</sup> Jellegzetes szövegcsoportot képeznek továbbá az inszurgens dalok,<sup>18</sup> valamint az inszurgens marsok (azaz harci indulók, menet- és csatadalok).<sup>19</sup> Minden vármegyének van (olykor több) indulója,<sup>20</sup> de olyan marsok is ismeretesek, amelyek a felkelt nemességet a négy inszurrekciós hadkerület szerinti beosztásban serkentik a harcra.<sup>21</sup>

Úgy tűnik fel, az inszurrekciós szövegkorpuszról célszerű leválasztani az olyan átmeneti szövegkategóriákat, mint az országgyűlési költemények és a békeversek. Ferenc király 1796. november 6-án Pozsonyban összehívja az országgyűlést azzal a kívánsággal, hogy a rendek katonával, élelemmel és pénzzel segítsék Ausztriának a „Francia Respublika” ellen vívott háborúját. A rendek ötvenezer újoncot és öt és fél millió forint értékű terményt ajánlanak fel a háború céljára (azaz a reguláris hadsereg fenntartására és megerősítésére), és arra is felhatalmazzák az uralkodót, hogy – szükség esetén – kihirdesse a magyar nemesi felkelést. Az országgyűlés alkalmából számos olyan költemény jelenik meg, amely egyfelől a nemességet az uralkodó iránti hűségének kinyilvánítására, kötelességének teljesítésére, hazaszeretetének, áldozatkészségének és bátorságának bizonyítására buzdítja, másfelől a rendek

<sup>17</sup> *Ötödfélszáz Énekek: Pálóczi Horváth Ádám dalgyűjteménye az 1813. évből*, kiad. BARTHA Dénes, KISS József, Budapest, Akadémiai, 1953, 164–165.

<sup>18</sup> Lásd például Szirmay Antal *Quodlibet* című kéziratos gyűjteményének vonatkozó darabjait: *Az insurgensek éneke* [Készülj szép Magyar Nemesség...]; *Magyar insurgensek éneke* [Most vig már az életem...]; *Vólt Insurgensek dala* [Meg békéltt a' Frantzia...] = KÖNIG, *i. m.*, 68, 70, 71. Lásd még: [VITKOVICS Mihály], *Egy Magyar Nemes Felkelőnek bútsú dala az ő mátkájától Május 1sőjén 1809.*, Pesten [1809].

<sup>19</sup> CZINKE Ferenc, *Öt Tábori Mars Lantos Verseken a' Magyar Nemes Inszurrekctzióra. 1800.*, Budán, [1800]; VEDRES István, *Az 1805-ik esztendei felkelő Nemes Magyar Sereg vitézi dallja*, Szeged, [1805]. Lásd még: *A' Magyar Insurgensek Marscha* [Noszsza Marsch!...]; *A' magyar Insurgensek Marscha* [Kardra Magyar Nemes!...] = KÖNIG, *i. m.*, 67–68.

<sup>20</sup> Lásd például: GYÖRY János, *Induló Mars melly a' Tekintetes Nemes Baranya Vármegyei felkelő Nemes Seregnek készítettett 1809. eszt. Martius 27-dik napján*, [h. n.], 1809.

<sup>21</sup> Lásd Pálóczi Horváth négy *Insurgens Marsát: Tul-a-dunai mars; Dunamellyéki mars; Tiszamellyéki mars, Túl-a-tiszai mars* = *Ötödfélszáz Énekek...*, *i. m.*, 170–172. Lásd még: *A' Tisza mellyéki Insurgensek Marscha* = KÖNIG, *i. m.*, 69–70.

nagylelkűségét és vitézségét ünnepli.<sup>22</sup> Ezek a propagandaversek azonban csak közvetetten kapcsolódnak a következő év tavaszán elrendelt nemesi felkeléshez, mint ahogy az 1797. október 17-én Campo-Formióban megkötött békeszerződést ünneplő költemények<sup>23</sup> is csak áttételesen hozhatók összefüggésbe az inszurrekcióval.

## II.

Az inszurrekciós költemények többnyire röpíveken jutnak el az olvasókhoz. Ez az azonnali hatást kiváltó és viszonylag nagy publicitást biztosító szövegmédium a nemesi felkelések költészetének elsődleges hordozója és közvetítője. A röpívek egyébként is kitüntetett jelentőséggel bírnak a – tágabb értelemben vett – klasszikus

<sup>22</sup> [BATSÁNYI János], *Ode ad inclytos SS. et OO. regni Hungariae*, [Bécs, 1796]; VIRÁG Benedek, *Egy deák Ódára, Melly a' Magyarokat fegyverre buzdította. 1796. eszt.*, [h. n.], 1796; [Johann Melchior von BIRKENSTOCK], *Ad Hungaros Hungarus*, [Bécs], 1796; DENIS 1796 [Michael Denis], *Protrepticon inclitae nationi Hungariae*, [Bécs, 1796] (lásd még: Magyar Hirmondó, 1796, X, 343–344; Csokonai szabad fordításában *Látás* címmel: *Diétai Magyar Múzsza*, kiad. CSOKONAI Mihály, Pozsonyban, 1796, 58–64); *Aufruf an Ungarns edle Söhne. Eine Kantate von Simon Peter Weber. In Music gesetzt von Franz Tost [...]* *Serkentés a' Nemes Magyarokhoz a' mostani Országgyűléskor. Kántáta. Weber Simon Péter által. Mellyet Muzsikára vett Toszt Ferentz. Magyarúl a' Muzsikához készített Csokonai Mihály*, Pressburg, [1796]; CSOKONAI [VITÉZ] Mihály, *A' mostani háboruban vitézkező Magyarokhoz és Az 1741-diki Diéta, vagy-is a' régi jó Magyar Szív saját Királyihoz hív! Kántáta IX. Énekekben = Diétai Magyar Múzsza*, kiad. CSOKONAI Mihály, Pozsonyban, 1796, 17–21, 65–103; CZINKE Ferenc, *Ode ad Suam Maiestatem, qua pecuniam pro subsidio belli gratuito collatam, nomine poetarum et totius gymnasii Soproniensis obtulit*, [h. n.], 1796; HATVANI István, *Az Országgyűléséhez*, Pozsonyban, 1796; *Buzdító Versezet, mellyet 1796. Sz. András havának 6. napján Pozsony városában tartott Országgyűlése alkalmatosságával Hazánk Uri Statussai és Rendeinek mély alázatosággal bé-ajánlott, 's igaz hazafiúi buzgósággal készített Gubernáth Antal*, Pozsonyban, 1796; *A' nemes szívü Magyarokhoz intézett Biztatás mellyet készített Kiss Mihály az Ország Gyűlése alkalmatosságával*, Pozsonyban, 1796.

<sup>23</sup> Ladonius Fidalcus [VALLA Jácint], *Ode dicolos tetraphos pax caesarem inter et Francos in Campo Formido feliciter conclusa. Mense Octobri anno 1797.*, Tyrnaviae, [1797] (lásd: Magyar Kurir, 1797, IV, 748); [FEKETE János], *A' Békesség. Ode*, Pesten, 1798; CSEPCSÁNYI Gábor, *A' Békességre*, Pesthen, 1798.

századforduló irodalmában. Ányos, Csokonai vagy éppen Batsányi ismertsége és elismertsége jórészt röpíves költeményeikre vezethető vissza, Virág poétai tekintélyét is az első versgyűjteményét megelőző röpívek alapozzák meg, és még a viszonylag korán kötethez jutó Baróti Szabó és Hannulik költői pályáját is meghatározó módon befolyásolja a röpíves publikálás. Ez a szövegmédium olyannyira uralja a nyomtatott nyilvánosságot, hogy nagy szükség lenne egy röpívkatalógus összeállítására. A klasszikus századforduló röpíves költészetének – egy ilyen katalógusra alapozott – szisztematikus vizsgálata módosíthatná, de legalábbis árnyalhatná a hagyományosan kötet-, illetve életmű centrikus közelítésmódot érvényesítő költészettörténeti kutatások korszakképzeteit is.

Számot kell vetni ugyanakkor a röpíves költemények hagyományozódásának sajátosságaival. Míg a kötetek – ha olykor *raritas*-ként is – a kutató rendelkezésére állnak, addig a könyvészet által az *efemeridák* közé sorolt röpívek könnyen elkallódhatnak, esetleg kolligátumokban lappanghatnak. A Petrik-féle bibliográfiában regisztrált tételek jelentős része (ma már) egyáltalán nem hozzáférhető a kutatás számára. Virág röpíves költeményeinek például közel a fele nem lelhető fel a közgyűjteményekben. A kolligátumok egyébként kitüntetett jelentőséggel bírnak a röpívek hagyományozódásában. A *Nemes Magyar Országai Fel-ültt Nemességhez* című Aranka-költeményt például egy olyan kolligátum őrizte meg, amelybe – többek között – a *Magyar Hirmondó* 1797. évi folyamának inszurrekciós témájú *Tóldaléka* is bele van kötve.<sup>24</sup> Mivel a röpívek gyakran keltezés nélkül jelennek meg, a datálásuk is gondot okozhat. A jeles filológus Császár Elemér például az utolsó nemesi felkelés szövegei között tárgyalja Aranka – fent említett – hexameterait,<sup>25</sup> pedig ez a költemény az 1797-ben „felültt” inszurgenseket serkenti. A datálás nehézségeit jelzi, hogy az OSzK Kisnyomtatvány Tárában lényegében ömlesztve, rendezetlenül, többnyire a megjelenés időpontjának meghatározása nélkül lelhető fel a vonatkozó röpívállomány. Nem csupán a datálás, de az attribúció is problémákat vethet fel. A név nélkül megjelent köl-

<sup>24</sup> Országos Széchényi Könyvtár, 817 834. (E kolligátumban található egyébként Virág *Magyar Ódája* is.)

<sup>25</sup> CSÁSZÁR, *i. m.*, 21.

temények jelentős részének mind ez idáig nem sikerült azonosítani a szerzőjét,<sup>26</sup> ugyanakkor olyan anonim, monogrammal jelölt, illetve pszeudonim röpívek is ismeretesek, amelyek esetében az attribúciót már elvégezte a könyvészeti és a filológiai kutatás.<sup>27</sup> Az ugyancsak anonim *Lóra Nemes* című költemény ugyan nem röpíven, hanem a *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1809. évi folyamában jelent meg, mégis említést érdemel, hiszen Császár „külalakja (rövidített Himfy-szak) és nyelvezete” alapján Kisfaludy Sándornak tulajdonítja.<sup>28</sup>

Számos inszurrekciós költemény nem csupán röpíven, de a korabeli lapokban is megjelenik. Néhány 1797. évi példa: Aranka serkentését – *A' Fel-ült Vitéz Magyarokhoz* címmel – a *Bétsi Magyar Mercurius*, Nagy János versezetét, Baróti Szabó hexameterait, Hannulik ódájának és Vályi Klára *Buzdító Verseinek* részleteit a *Magyar Hirmondó* is közreadja.<sup>29</sup> Ugyanaz a költemény olykor több röpíves kiadásban is eljut az olvasóközönséghez. Néhány 1809. évi példa: Tarródy István *Lármája*<sup>30</sup> először „Magyar-Országban” jelenik meg „Sz. György' havában”, majd pedig „egy erdélyi jó hazafi költséggével” újranyomattatik „Erdélyben” „Sz. István' havában”; Horváth András (azaz Pázmándi Horváth End-

<sup>26</sup> Lásd például: *Carmen honoribus...*, i. m.; *Syncharisticon...*, i. m.; *Eg'gy Erdélyi Mu'sának érzékeny szava a' fel-kelő Magyar Nemességhez 1809.*, Kolo'svár, 1809.

<sup>27</sup> Lásd például: [Andreas LUX], *Inclytae turmae Scepusiensis terrae insurgenti in solenni benedictionis vexilli apparatu*, Leutschoviae, 1797; [Joachim HÖDL], *Musa Ebreichsdorfensis gloriosissimam nationis Hungaricae insurrectionem festivo elego decantans*, Sopronii, 1797; S. I. [SIMONCHICH Ince], *Ode ad vexillum. Ab insurgentibus nobilibus Marmatis dicta 18. Dec. 1800.*, [h. n.], 1800; [HATVANI István], *Buzdító Szó a' nemesi felkelő Magyar Sereghez*, [h. n.], 1809; TARRÓDY, i. m.; J. J. [JÉGER József], *Szabad Szeged Királyi Városa Felkelő Vitéz Polgárjaihoz úgymint szeretett szülőihez ejtett gagyogása a' Szegedi Nemzeti Fő Oskólák nevendékeinek Szent Iván havának 14-kén 1809.*, Szegeden, 1809.

<sup>28</sup> CSÁSZÁR, i. m., 25.

<sup>29</sup> ARANKA, i. m. – lásd: *Bétsi Magyar Mercurius*, 1797, 792–794; NAGY J., *A' Szombathelyi...*, i. m. – lásd: *Magyar Hirmondó*, 1798, XIII, 225–240 (*Tóldalék*), 337; BARÓTI SZABÓ, i. m. – lásd: *Magyar Hirmondó*, 1797, XII, 733–736; HANNULIK, i. m. – részleteit lásd: *Magyar Hirmondó*, 1797, XII, 748; VÁLYI K., i. m. – részleteit lásd: *Magyar Hirmondó*, 1797, XII, 357–359.

<sup>30</sup> TARRÓDY, i. m.



re) *A' felkelő Nemzetnek, a' bozogányos vitéz Magyaroknak* címzett költeménye többször is megjelenik Szombathelyen és Győrben.<sup>31</sup> Ez a rendkívül népszerű verses buzdítás – a Petrik-féle bibliográfia szerint – „egy év alatt 6 változatlan kiadást ért”. Az is figyelmet érdemel, hogy „a' Téli Plebánus-Úr' jeles verseire” Horváth József Elek saját költeményével „felel”.<sup>32</sup> Virág Benedek latin nyelvű alkaikuma (1798) nem csupán két – címében és szövegében is eltérő – röpíves variánsban tűnik fel a nyomtatott nyilvánosságban, de a *Magyar Hirmondó* is közli a költeményt (mégpedig bécsi változatában).<sup>33</sup> Ráadásul a költemény a szerző 1800 januárjában megjelenő kötetében is helyet kap – *A' táborból megtért Hazafiakhoz. 1797.* címmel – immár egy újabb (magyar nyelvű, hexameteres) változatban.<sup>34</sup> (Az eredeti deák óda majd csak két évtized múlva jelenik meg – cím nélkül – Virág egyik értekezéskötetének versmellékletei között.)<sup>35</sup> Hatástörténetileg egyébként – és erről lesz még szó – a költemény magyar nyelvű variánsa bír számottevő jelentőséggel.

Ez a Virág-költemény is rávilágít a nemesi felkelésekhez kapcsolódó szövegek nyelvi variabilitására. Bár a nemesi felkelések szolgálati és vezényleti nyelve a magyar (József nádor felkérésére összeállítják és kiadják az inszurrekció magyar nyelvű katonai szabályzatait – „azon Mesterszókknak” a jegyzékével együtt, „amelyek a Magyar Nemes Felkelő Seregnek Regulamentumaiban idegen nyelvekből Magyarra fordítottak”),<sup>36</sup> viszonylag sok köl-

<sup>31</sup> HORVÁTH A., *i. m.*

<sup>32</sup> HORVÁTH J. E., *i. m.*

<sup>33</sup> VIRÁG, *Ode ad Hungaros...*, *i. m.* („Ezt az ifjú Gróf László nyomtattatta ki maga költségén, némű-némű jeléül a' háladatosságnak azon szép ódáért, mellyet Virág Úr irt vala néki.” Takáts József levele Festetics Györgynek, Bécs, 1798. márc. 24. = STOHL Róbert, *Fragmenta Takatsiana: Források és kiegészítések péteri és téti Takáts József (1767–1821) életrajzához*, Szeged, 2009 [PhD-értekezés], 252) – lásd: *Magyar Hirmondó*, 1798, XIII, 415–416; VIRÁG Benedek, *Ad Nobiles e castris reduces. Ode*, [h. n., é. n.].

<sup>34</sup> VIRÁG *Poétai Munkái* (1799), *i. m.*, 125–127.

<sup>35</sup> VIRÁG Benedek, *Magyar Prosodia és Magyar Írás vagy inkább ezen két tárgyról rövid észrevételek*, Budán, A' Királyi Magyar Universitas betüivel, 1820, 90–91.

<sup>36</sup> Lásd: *A magyar királyi nemesi felkelés 1809. évi szabályzatai korabeli katonai szótárral*, kiad. LÁZÁR Balázs, [h. n.], Nap Kiadó, 2009.

temény buzdítja és ünnepli az inszurgenseket latin nyelven. (A német nyelvű verses szövegek<sup>37</sup> száma ennél jóval csekélyebb.) Az is előfordul, hogy ugyanaz a szöveg magyar és latin nyelvű változatban is megjelenik: olykor különálló röpíveken (mint például a szombathelyi tábor „Hadi-Gyakorlását” megörökítő Nagy János-költemény),<sup>38</sup> olykor kétnyelvű nyomtatványon (mint például Rosty János deák ódája Vitkovics Mihály fordításával együtt).<sup>39</sup> Csokonai szükségét is érzi annak, hogy lábjegyzetes indoklást fűzzön „Magyarhoz magyarul tett” verses „serkentéséhez”: „azt gondoltam-meg, hogy nem Római katonáknak, hanem Magyar vitézeknek írok, a’ kikben egy rajta, ősi, vitéz, magyar, ’s több efféle hazai szólás több benyomást tsinál, mint minden Latiumi eloquentia”.<sup>40</sup> Figyelmet érdemel az is, hogy bár a tervezéssel megbízott Kazinczy Ferenc kizárólag magyar nyelvű „felülírást” javasol „a Győrnél elesett Vitézeink árnyékainak emelendő” zempléni „Cenotaphiumra” (hiszen „Magyar Vármegye [...] Magyarokhoz szóló, Magyaroknak állított” emlékeről van szó), végül mégiscsak kétnyelvű – deák és magyar – inskripciót vésnek a „Dóriai rendű” kőbe.<sup>41</sup>

Az inszurrekciós költemények persze nem csupán nyomtatott, hanem kéziratban is hagyományozódnak. A kéziratban gyűjtemények – például Pálóczi Horváth *Ötödfélszáz Énekei*,

<sup>37</sup> Lásd például: J. W. BRANDSCHEID, *Kriegslied und Feldmarche bei gegenwärtiger Insurrection*, Ofen, 1800; *Der Patriotismus der Ungarn. Gewidmet der neu errichteten adelichen ungarischen Insurrection von einem Mitglied der ersten Insurrection*, Ofen, 1805; Joh. P. KÖFFINGER, *Lieder für Ungarns Bewaffnete*, [h. n.], 1809. Lásd még: CSÁSZÁR, *i. m.*, 17–18.

<sup>38</sup> NAGY J., *A’ Szombathelyi...*, *i. m.* és Joannes NAGY, *Ad serenissimum regium archi-ducem Josephum [...] dum coram augustissimo imperatore et rege Hungariae, cum insurgente notabilitate, tentamen militare produceret Sabariae, Sabariae*, 1797.

<sup>39</sup> A latin költemény (R. [ROSTY János], *Ad Hungaros veteri gentis more arma parantes*, Wesprimii, 1809) magyar fordítással kiegészített kiadása Pesten jelenik meg 1809-ben.

<sup>40</sup> CSOKONAI, *A’ Nemes...*, *i. m.*

<sup>41</sup> *Kazinczy Ferenc és családjára vonatkozó iratok, dokumentumok Zemplén vármegye levéltárában*, szerk. HÓGYE István, Sátoraljaújhely, 1990 (Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltári Füzetek, 30), 19–20; [KAZINCZY Ferenc], *Zemplényi vitézek’ emléke Sátor-Alja-Újhelyben*, Hébe, 1823, 259–285.

Szirmay Antal *Quodlibet*je vagy a győri gyűjtemények – olyan inszurgens dalokat és marsokat tartalmaznak, amelyek jórészt a közköltészet kategóriájába sorolhatók.<sup>42</sup> Ugyanakkor e közköltészeti szövegekpusz számos darabja olyan ismert, gyakran nyomtatott formában is hozzáférhető vers, amely anonim módon, cím nélkül (illetve megváltozott címmel) és akár szövegében is módosulva tűnik fel a kéziratos gyűjteményekben. A *Quodlibet* például tartalmazza Virág Benedek *Ének a' Hazafiakhoz* című költeményét – mégpedig a szerző nevének elhagyásával és 1797. *Eszt. a' Magyar Insurgensek éneke* címmel.<sup>43</sup> Csokonai A' *Nemes Magyarorságnak felülésére* című költeményének és A' *Betsület 's a' szerelem* című inszurrekciós „kántátájának” részletei egybekapcsolva, anonim módon bukkannak fel – A' *Komárom Vármegyei Nemes Sereghez intézett buzdító beszédje egy Poétának* címmel – Kovács Ferenc kéziratos énekeskönyvében.<sup>44</sup> A „Szittyá Vitézek!” kezdetű, közismert költemény variánsai olykor (*Mars* címmel) szerzői név nélkül, olykor (*Harcz-szózat 1809* címmel) „Helmeccy”-nek tulajdonítva találhatók meg a győri kéziratos gyűjteményekben.<sup>45</sup> Az Aurora 1823. évi kötete ez utóbbi változatában – ugyancsak „Helmeccy” aláírással (azaz Helmeccy Mihály szerzőségét megerősítve) – közli a költeményt.<sup>46</sup> A költemény 1809-ben – B. H. szignatúrával – röpíven is megjelenik *Hazafi Mars a' felkelő nemes lovag, 's gyalog ezredekben vitézkedő Magyar Hazafiakhoz* címmel.<sup>47</sup> Magyary János A' *Magyar Nemes Fel-kező Sereghez serkentő versek. 1809.* című költeményét is „fölkapta a nép s itt-ott énekelte”.<sup>48</sup>

<sup>42</sup> Kiadásait lásd: *Ötödfélszáz Énekek...*, i. m.; KÖNIG, i. m.; GÁLOS, i. m.; JENEI, i. m.; PERGER, i. m. Lásd még: MEDGYESY, i. m.

<sup>43</sup> KÖNIG, i. m., 68–69.

<sup>44</sup> „Ismeretlen szerzőjű és eredetű” színdarabként közli: MEDGYESY, i. m., 133–139. Lásd még: CSOKONAI, *Költemények...*, i. m., 284, 301.

<sup>45</sup> JENEI, i. m., 71; GÁLOS, i. m., 72–73 és PERGER, i. m., 33.

<sup>46</sup> HELMECCZY [Mihály], *Harcz-szózat (1809) = Aurora. Hazai Almanach (1823)*, kiad. KISFALUDY Károly, Budán, 1823, 240–241.

<sup>47</sup> MEDGYESY, i. m., 145.

<sup>48</sup> CSÁSÁZÁR, i. m., 28.

### III.

A francia háborúk nemesi felkeléseinek költészete néhány poétai mestermunkából (Csokonai, Baróti Szabó, Virág és Berzsenyi költeményeiből), tisztos versificatori teljesítményekből (például Aranka György, Vályi Klára, Czinke Ferenc, Vályi Nagy Ferenc, Pázmándi Horváth Endre és Kreskay Imre költeményeiből) és rigmusszerű szövegek tömegéből áll össze. A funkcionális, illetve a formai és műfaji változatosság tovább növeli e költészet sokszínűségét. A funkcionális változatok a serkentő-buzdító, intő-feddő és dicsérő-magasztaló költeményektől a leíró-narratív (azaz krónikás) szövegekig terjednek. Formailag ugyan a rímes-szótagszám-láló szövegek dominálnak (gyakori például a páros vagy négyes rímű tizenkettes),<sup>49</sup> de a görög-római mértékre vett versek száma is jelentős: a „vitézi vers” (azaz a hexameter)<sup>50</sup> mellett a „lantos versek” (elsősorban a nagy méltóságfokú – bajnoki – tematikát hagyományosan uraló alkaikum)<sup>51</sup> tűnnek fel a leggyakrabban. Czinke Ferenc minden bizonnyal prozódiai jártasságát is demonstrálni kívánja azzal, hogy *Öt Tábort Marsát* különböző ódai mértékek szerint készíti el: az elsőt glykoni és aszklépiadészi párversekben, a másodikat alkaioszi strófákban, a harmadikat „második pithiámbusi” mértékben (azaz hexameter és hatos jambus párverseként), a negyediket első aszklépiadészi mértékben, az ötödiket szapphói strófákban.<sup>52</sup> Műfaji szempontból a *protrepticon* jellegű szövegek a meghatározóak: jellegzetes példa erre Bucsanszky György *Protrepticonja*, de ez a költeménytípus ismerhető fel Vályi Klára és Kreskay Imre *Buzditto Verseiben*, Édes István *Nógatá-*

<sup>49</sup> CSOKONAI, *A' Nemes...*, *i. m.*; KRESKAY, *Magyar Poema...*, *i. m.*; VÁLYI K., *i. m.*; NAGY J., *A' Szombathelyi...*, *i. m.*

<sup>50</sup> ARANKA, *i. m.*; BARÓTI SZABÓ, *i. m.*; VIRÁG Benedek, *A' táborból megtértt Hazafiakhoz. 1797.* = *Uó, Poétai Munkáji (1799)*, *i. m.*, 125–127; HORVÁTH A., *i. m.*; HORVÁTH J. E., *i. m.*

<sup>51</sup> HANNULIK, *i. m.*; VIRÁG, *Ode ad Hungaros...*, *i. m.*; [VÁLYI] NAGY Ferentz, *A' Magyarokhoz. 1805-dikbenn* = *Uó, Ódák Horátz' mértékeinn* (1807), *i. m.*, 222–224; BERZSENYI Dániel, *A' Felkölt Nemességhez. 1805. és Herczeg Eszterházy Miklóshoz, midőn a' Szombathelyi táborban commandérozá a' Nemesseget 1797.* = *Uó, Versei*, *i. m.*, 80–85.

<sup>52</sup> CZINKE, *Öt Tábort Mars...*, *i. m.*

sában, vagy éppen Magyary János *Serkentő Verseiben* is.<sup>53</sup> Ugyanakkor említést érdemelnek a melodramatikus szövegtípusok is. Csokonai például előszeretettel használja fel a „kántáta” oratorikus műfaját az insurrekciós propaganda céljaira,<sup>54</sup> és „Vitéz S[orz]. oberster úrnak” német „verseiből” Verseghy Ferenc is lefordít – *A’ Magyaroknak hűsége és nemzeti lelke* címmel – egy propagandisztikus, „theátrumba” szánt „énekes játékot”.<sup>55</sup> Később Kisfaludy Sándor készít egy apologetikus színpadi művet: *A’ lelkes magyar leány* című „magyar nemesházi rajzolat” „az 1809-diki Magyar Nemes Insurrectionának” idejében játszódik.<sup>56</sup>

A funkcionális és formai-műfaji heterogenitás ellenére az insurrekciós szövegtípus megglehetősen monoton hatást kelt. Ez az olvasói tapasztalat jórészt a nemesi-rendi reprezentációt és önaffirmációt szolgáló, laudációs toposzkészlet (variáló) alkalmazására vezethető vissza. Már az 1796. évi országgyűlés idején keletkezett költemények<sup>57</sup> az uralkodó és a haza védelmét várják el a magyar nemességtől, és a következő évi felkelést megverselő Csokonai, Aranka, Vályi Klára és Virág Benedek is a *pro Rege et Patria* idea jegyében lelkesítik az inszurgenseket.<sup>58</sup> A serkentő formula az insurrekciók jelmondatának tekinthető: a „PRO DEO, REGE, et PATRIA” felirat kerül például Fejér vármegye inszur-

<sup>53</sup> Georgius BUCSÁNSZKY, *Protrepiticon ad Hungaros, quam, regio mandato, contra Gallos altera vice insurgerent sereniss. Hungariae, et Bohemiae regio haereditario principi archi-duci Austriae Josepho incltyi regni Hungariae palatino &c. pie oblatum*, Posenii, 1800; VÁLYI K., *i. m.*; KRESKAY, *Buzdított Versek...*, *i. m.*; ÉDES István, *A’ felkelő Nemes Sereghez intézett Nógatások*, Komárom, 1809; MAGYARY, *i. m.*

<sup>54</sup> WÉBER – CSOKONAI, *i. m.*; CSOKONAI, *Az 1741-diki Diéta...*, *i. m.*; CSOKONAI, *A’ Betsület ’s a’ Szerelem = Uó, A’ Nemes...*, *i. m.*

<sup>55</sup> *A’ Magyaroknak hűsége és nemzeti lelke. Énekes játék 2 felvonásban, melly a budai és pesti theátromban elő-adatott. Vitéz S. oberster úrnak verseiből szabaddon fordította Verseghy Ferencz. Musikába tette Pacha Gáspár*, Pestenn, 1809.

<sup>56</sup> KISFALUDI KISFALUDY Sándor, *A’ lelkes magyar leány. Magyar nemesházi rajzolat négy felvonásban = Uó, Eredeti magyar játékszín*, II, Pesten, Heckenast Gusztáv tulajdona, 1836.

<sup>57</sup> BATSÁNYI, *i. m.*; VIRÁG, *Egy deák Ódára...*, *i. m.*; WÉBER – CSOKONAI, *i. m.*; DENIS, *i. m.*; CSOKONAI, *Látás...*, *i. m.*; CSOKONAI, *Az 1741-diki Diéta...*, *i. m.*

<sup>58</sup> CSOKONAI, *A’ Nemes...*, *i. m.*; ARANKA, *i. m.*; KRESKAY, *Magyar Poema...*, *i. m.*; VÁLYI K., *i. m.*; VIRÁG, *Ode ad Hungaros...*, *i. m.*

rekciós zászlajára, és 1797. június 24-én Milassin Miklós székesfehérvári püspök is az isten, a király és a haza nevében búcsúztatja a szombathelyi táborba induló felkelőket.<sup>59</sup> A formula számtalan változatban tűnik fel az 1800., az 1805. és az 1809. évi felkeléseket megverselő szövegekben is.<sup>60</sup> A Vas vármegyei „Méltóságos, Nagyságos, Tekéntetes, és Nemes rendű felkelő vitéz Magyar Sereget” buzdító Lábás Ferenc nem csupán arra figyelmeztet, hogy „Gyilkos Ellenség, / Vért szopó Nemzetség / Jön ellenünk, / Hazánk’, ’s Királyunkat / ’S Ezekkel magunkat / Hábortatni”, hanem azt is hangsúlyozza, hogy „Ország” és a Tronus” bizony „Egybe tsatolva, / ’S van öszve kaptsolva”.<sup>61</sup>

A nemesség „felüléseit” tehát az uralkodó iránti hűség kinyilvánításaként ünneplik az inszurrekciós költemények, azaz a *pro Rege* formula a dinasztikus-monarchikus állampatriotizmus kontextusába helyeződik. Ez a közösségi identitásforma egy olyan argumentációval kapcsolódik össze, amelynek elmaradhatatlan részét képezi annak hangoztatása, hogy a magyarok mindig kardot fogtak királyukért, ha a birodalmat vagy a dinaszticiát veszély fenyegette.<sup>62</sup> Az uralkodó melletti kiállás emblematikus példája az 1741. évi pozsonyi országgyűlésnek az a jelenete, amikor – a történeti hagyomány szerint – a rendek közfelkiáltással életüket és vérüket („Vitam et sanguinem pro Rege nostro!”) ajánlják fel Mária Terézia trónjának megvédelmezésére. Nagyon is kézenfekvő tehát, hogy Ferenc király 1796. évi trónbeszéde az „örökösödési” háborúra emlékeztetve kéri az országgyűlés segítségét,<sup>63</sup> és hogy Denis *Protrepticon*-ja is e híres jelenet részletes felidézésével kívánja a rendek hajlandóságát és áldozatkészségét serkenteni.<sup>64</sup> Így tesz Csokonai is, aki Denis költeményének szabad fordítása mellett egy kilenc énekből álló kantátában színpadi megjelenítésre is alkalmassá teszi az 1741. szeptember 19-én a pozsonyi várban

<sup>59</sup> Magyar Hirmondó, 1797, XII, *Tóldalék*, 3–4.

<sup>60</sup> Lásd például: CSEBI POGÁNY, *i. m.*; [VÁLYI] NAGY, *A’ Magyarokhoz...*, *i. m.*; KRESKAY, *Buzdított Versek...*, *i. m.*; HORVÁTH A., *i. m.*

<sup>61</sup> LÁBAS, *i. m.*

<sup>62</sup> Lásd például: HANNULIK, *i. m.*; NAGY J., *A’ Szombathelyi...*, *i. m.*

<sup>63</sup> HORVÁTH Mihály, *Magyarország történelme*, VIII, Budapest, Heckenast Gusztáv, 1873, 201–202.

<sup>64</sup> DENIS, *i. m.*

játszódó eseményeket.<sup>65</sup> A Mária Terézia idejére való utalás, a *vitam et sanguinem* toposz számtalan változatban tűnik fel az országgyűlési és az inszurrekciós költeményekben – hol az intés, hol a buzdítás, hol pedig a magasztalás argumentumaként.<sup>66</sup> Czinke Ferenc ötödik *Tábori Marsa*, amely a „Magyarok’ Királyját” szólítja meg, pátosszal telve deklarálja: „Életünk, vérünk Teveled tsatázik.”<sup>67</sup> E toposzhoz hőskészlet is tartozik, azaz elősoroltatnak azok a vitézek (Pálffy, Batthyány, Hadik, Nádasdy), akik bajnoki tettekkel járultak hozzá Terézia trónusának kivívásához.<sup>68</sup>

A *pro Patria* formula ugyanakkor a *natio Hungarica* kontextusában értelmezhető. A haza itt elsősorban a nemesi nemzettel, az *aura libertas* – ősi alkotmány által biztosított – (jog)rendszerével azonosítható. Az inszurrekció intézménye egyfelől – mint „vérrel adózás” – a nemesi kiváltságok (elsősorban az adómentesség) hivatkozási alapja. Kisfaludy Sándor *Hazafiúi Szózata* deklarálja is: „A’ Magyar Nemesség az ő jussaira, szabadságaira, és polgári állapottyára nézve a’ legelső az esmértt Világon. Fejenként úgy vehettyük a’ Magyar Nemest, mint egy kis Királyt [...] A’ melly Magyar Nemes Hazájáért, ennek Constitútiójáért és törvényes Királlyáért, a’ ki szorossan egy a’ Constitútióval, nem kész minden erejét, tehetségét, vérét és életét feláldozni, midőn a’ veszedelmes környülállások úgy hozzák magokkal, az nem érdemli-meg az emberségnek legfőbb javát, a’ nemesi szabadságot.”<sup>69</sup> Kisfaludy még negyedszázad elteltével is így érvel a nemesi hadkötelezettség archaikus (és anakronisztikus) intézménye mellett: „Az insurrectio a’ magyar nemesnek azon törvényes kötelessége, mellyen a’ világon egyetlen szabadsága és kiváltsága alapúl. Ha ezt elhanyagoljuk, vagy ezt kormányi politika, tactika, ármány, vagy bármi közbehatás által elavultnak jelentetni, azután gyaláztatni, utóbb

<sup>65</sup> CSOKONAI, *Az 1741-diki Diéta...*, i. m.

<sup>66</sup> BATSÁNYI, i. m.; CSOKONAI, *A’ Nemes...*, i. m.; ARANKA, i. m.; KRESKAY, *Magyar Poema...*, i. m.; BARÓTI SZABÓ, i. m.; BERZSENYI, *A’ Felkölt Nemességhez...* (1797), i. m.

<sup>67</sup> CZINKE, *Öt Tábori Mars...*, i. m., 16.

<sup>68</sup> Lásd például: CSOKONAI, *A’ Nemes...*, i. m.; BERZSENYI, *A’ Felkölt Nemességhez* (1805), i. m.; HORVÁTH J. E., i. m.

<sup>69</sup> [KISFALUDY Sándor], *Hazafiúi Szózat a’ Magyar Nemességhez*, Pesten, 1809, 12–13.

elcsavartatni, végre pedig megszüntetni engedjük, hát a' kötelesség' megszüntével a' kiváltság is megszünnék, és mi a parasztjaink közé szállíthatnánk le.”<sup>70</sup> Másfelől a nemesi felkelés – mint fegyveres honvédelem – a nemesi „arany szabadságot” fenyegető külső veszélyek (így a napóleoni zsarnokság és jogtiprás) elhárításának az eszköze. A József nádor hadi szemléje alkalmából (1797. november 20.) Nagykároly határában felállított „győzedelmi kapun” nem csupán a fővezér-palatinust magasztaló felirat olvasható, de ott díszleg az alábbi versezet is: „Vitéz Magyaroknak régi szabadsága, / Ez alatt virágzik arany boldogsága.”<sup>71</sup> A nádor 1809. évi búcsúszózata azért dicséri a felkelt „Magyar Nemes Hazafiat”, mert „bátor szívvel” álltak ki „a szeretett hazáért, az ősi arany szabadságért”.<sup>72</sup> A kiváltságok és a „felülések” közötti összefüggés hangsúlyozása a verses laudációknak is elmaradhatatlan részét képezi: „Honnotokért, arany szabadságtokért ne kéméljetez ontani hazafi véretek.”<sup>73</sup>

Az inszurrekciós költemények a vitéz szkíták és a honszerző Árpád fejedelem leszármazottaiként szólítják meg a felkelőket.<sup>74</sup> A serkentésnek és a magasztalásnak ez a genealogikus toposza azt az elvárást fejezi ki, amely szerint az inszurgenseknek méltóvá kell válniuk bajnok őseikhez. A dicsőséges múltat – Árpád mellett – számos vitéz előd testesíti meg az inszurrekciós panteonban: a nagy szkíta-hun fejedelem, Attila (Etele), Álmos, Töhötöm (Tuhutum) és Lehel vezérek, Mátyás király, valamint a törökellenes harcok hősei, Hunyadi János, Kinizsi Pál, Kemény János és

<sup>70</sup> Levele Batthyányi Fülöp hercegnek (Sümege, 1844. febr. 25.) = KISFALUDY Sándor *Minden munkái*, VIII, kiad. ANGYAL Dávid, Budapest, Franklin Társulat, 1893<sup>4</sup>, 632.

<sup>71</sup> Magyar Hirmondó, 1797, XII, 747.

<sup>72</sup> *Magyar Nemes Hazafiak!* [Buda, 1809].

<sup>73</sup> *Harcz-szózat 1809* = JENEI, *i. m.*, 71. A költemény *Mars* című változatában az „arany szabadságtokért” helyén a „nemesi jussotokért” áll: GÁLOS, *i. m.*, 72 és PERGER, *i. m.*, 33. Még néhány 1809. évi példa: KRESKAY, *Buzdított Versek...*, *i. m.*; LÁBAS, *i. m.*; HORVÁTH J. E., *i. m.*

<sup>74</sup> Lásd például: ARANKA, *i. m.*; CSOKONAI, *A' Nemes...*, *i. m.*; VIRÁG, *Ének...*, *i. m.*; VIRÁG, *Ode ad Hungaros...*, *i. m.*; VÁLYI K., *i. m.*; BERZSENYI, *Herczeg Eszterházy Miklóshoz...*, *i. m.*; BERZSENYI, *A' Felkölt Nemességhez...* (1797), *i. m.*; [VÁLYI] NAGY, *A' Magyarokhoz...*, *i. m.*; GYERGYÓI ELEKES, *i. m.*; HELMECZY, *i. m.*



Zrínyi Miklós.<sup>75</sup> „Ímé serkentsen fel az Atyák’ példája” – lelkesíti a felkelt „Nemes Magyarságot” például Csokonai költeménye.<sup>76</sup> „Ditső Eleink” karddal szerezték és a vérükkel tartották meg az országot és a (nemesi) szabadságot, most pedig a királygyilkos, hódító franciák ellen kell a hazát megvédelmezni.<sup>77</sup> „Úgy tetszik elhunyt párduczos Őseink / Támadtanak fel hamvaikból” – reménykedik Berzsenyi; „Őseitek nagy lelke belétek költözött” – buzdít Csokonai; „Buzog még Árpád vére erünkben. – Vérrel nyert Honnyunk’ vérrel megtartani tudjuk” – fogadkozik Horváth József Elek.<sup>78</sup> Ezekben a költeményekben a *vera nobilitas*-toposz<sup>79</sup> is a feltámasztani igyekezett vitézi virtussal kapcsolódik össze.<sup>80</sup> Az elődök dicsőségéhez mérhető bajnoki tettek feltételezik a „félénkség” és a „puhaság” legyőzését.<sup>81</sup> Virág latin nyelvű ódája is az elpuhulástól óvja – a megromlás hagyományos antik példatárából merítve – a haza védelméért felelős nemességet.<sup>82</sup> Kisfaludy Sándor majd éppen ezeket a sorokat fogja idézni a költemény magyar nyelvű, hexameteres változatából, amikor 1809. évi röpiratában

<sup>75</sup> Lásd például: CSOKONAI, *A’ mostani...*, *i. m.*; CSOKONAI, *Az 1741-diki Diéta...*, *i. m.*; CSOKONAI, *A’ Nemes...*, *i. m.*; VÁLYI K., *i. m.*; BERZSENYI, *A’ Felkölt Nemességhez* (1805), *i. m.*; BERZSENYI *A’ Felkölt Nemességhez...* (1807), *i. m.*; HORVÁTH A., *i. m.*; HORVÁTH J. E., *i. m.*

<sup>76</sup> CSOKONAI, *A’ Nemes...*, *i. m.*

<sup>77</sup> Lásd például: CSOKONAI, *A’ Nemes...*, *i. m.*; VIRÁG, *Ének...*, *i. m.*; ARANKA, *i. m.*; KRESKAY, *Magyar Poema...*, *i. m.*; NAGY J., *A’ Szombathelyi...*, *i. m.*; VÁLYI K., *i. m.*; KRESKAY, *Buzdított Versek...*, *i. m.*; HORVÁTH A., *i. m.*; HORVÁTH J. E., *i. m.*

<sup>78</sup> BERZSENYI, *A’ Felkölt Nemességhez* (1805), *i. m.*; CSOKONAI, *A’ Nemes...*, *i. m.*; HORVÁTH J. E., *i. m.*

<sup>79</sup> Lásd például Kreskay Imre *Az igaz nemesség (Első folyóirataink: Magyar Museum, I, kiad. DEBRECZENI Attila, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2004, 263)*, Vályi Nagy Ferenc *A’ Jó Hazafihoz* (VÁLYI NAGY, *Ódák Horátz’ mértékéinn* (1999), *i. m.*, 223–225) és Kisfaludy Sándor *az Igaz Nemesség* (KISFALUDY Sándor *Minden munkái, II, kiad. ANGYAL Dávid, Budapest, Franklin-Társulat, 1893<sup>4</sup>, 32–33*) című költeményeit.

<sup>80</sup> Lásd például: CSOKONAI, *A’ Nemes...*, *i. m.*

<sup>81</sup> Lásd például: ARANKA, *i. m.*; CSOKONAI, *A’ Nemes...*, *i. m.*; BERZSENYI, *A’ Felkölt Nemességhez...* (1797), *i. m.*

<sup>82</sup> VIRÁG, *Ode ad Hungaros...*, *i. m.* Az első példa a fegyverrel legyőzhetetlen „Afrikai”, azaz a nagy karthágói hadvezér, Hannibál bukása; a második példa a bujaságban és lakomákban tobzódó, majd álomba merülve heverő Trója pusztulása.

– a *Si vis pacem, para bellum* imperatívuszt aktualizálva – a tétlenséget hozó tartós béke veszélyeire figyelmeztet.<sup>83</sup>

Az inszurrekciós költemények tehát részben a hősi tematikában hagyományozódó, részben az állampatriotizmushoz és *natio Hungaricához* (mint identitástudathoz) kapcsolódó politikai beszédmódok által használt toposzokat variálják. Ez a variációs szövegformálás ugyan különböző színvonalon (kisebb-nagyobb invencióval), nagyfokú formai és műfaji heterogenitást eredményezve valósul meg, ám abban nagyon is egységesek ezek a költemények, hogy deklarálják: a nemesség teljesíteni tudja történelmi küldetését, a haza és az uralkodó fegyveres védelmét. Ha van is kétely, az nem az inszurrekció intézményes problémáinak (anakronizmusának) a felvetésében, hanem kizárólag az elpuhulás veszélyére való figyelmeztetésben nyilvánul meg. Ezek a verses szövegek – a laudációs elokvencia szokványos eszköztárát mozgósítva – egy nagy hagyományú és presztízsű feladatra, a hadba vonuló (illetve a táborból visszatérő) vitézek serkentésére és a magyar bajnoki erények dicsőítésére vállalkoznak. Mindezzel persze hozzájárulnak egy olyan önaffirmatív és propagandisztikus hőskultusz fenntartásához is, amely egészen 1809-ig szilárdnak látszó alapja a nemesi identitásnak. A „győri futásként” legendává terebélyesedő katonai kudarc aztán visszavonhatatlanul számolja fel a vitézségre épülő nemesi reprezentáció lehetőségét.

#### IV.

Az itt körvonalazott kutatómunka velejárója az inszurrekciós költemények architextusainak – elsődlegesen a vonatkozó röpiratoknak – a vizsgálata. A nemesi felkelések elrendelését, majd pedig felosztatását uralkodói-nádori és egyéb hivatalos – rendszerint anonim – kiáltványok, felhívások és beszédek kísérik. E röpiratok – így például a *Hazafiúi Serkentés*, *A' felkelő N. Magyar Seregekhez* és a *Hazafiúi Szózat a' Magyar Nemességhez* – rendszerű teljességükben vonultatják fel a nemesi felkelés intéz-

<sup>83</sup> KISFALUDY S., *Hazafiúi Szózat...*, i. m., 85–86.

ményét legitimáló történeti-jogi érveket és a költemények által is felhasznált inszurrekciós toposzokat. Nem meglepő, hogy a kiadás helyének és idejének feltüntetése nélkül megjelenő *Hazafiui Serkentés* keltezésében nagy a bizonytalanság: Petrik Géza bibliográfiája 1797-re datálja, Császár áttekintése az 1809. évi felkelés szövegei között tárgyalja,<sup>84</sup> miközben – legalábbis a „minap” vívott csaták („Mantua” és „Oszterák”) említése erre enged következtetni – a röpirat az 1800. év inszurgenseit buzdítja. A *Hazafiui Szózat* ugyancsak anonim módon jelenik meg Pesten 1809-ben, ám szerzője ismert: Kisfaludy Sándor készíti József nádor megbízásából (még végleges szövegét is a palatinus hagyja jóvá).<sup>85</sup> Kisfaludy „teszi fel” németül és magyarul „a’ Nádorispánynak búcsúzó beszédgyét” is, amely a felkelő sereg leszerelése alkalmából jelenik meg Budán 1809 végén.<sup>86</sup> A *Hazafiui Szózat* arra is példa, hogy nem csupán a költemények töltődhetnek fel a hivatalos röpiratok argumentációs formuláival, de ezek a kiáltványok és orációk is meríthetnek az inszurrekciós verskorpuszból. A Kisfaludy által a szövegbe illesztett verscitétumok között ugyanis ott található *A’ táborból megtért Hazafiakhoz 1797.* című Virág-költemény két részlete: a 21–31. sorokat (ahogy erről már szó volt) „a’ hoszszas Békesség” veszélyeit taglalva idézi Kisfaludy, a költemény utolsó tíz sora pedig a röpirat zárlataként kap fontos retorikai funkciót. Az inszurrekciós röpiratok többsége azonban – Császár Elemér által – a „félhivatalos”, illetve az „önként termett” kategóriákba sorolható.<sup>87</sup> Az előbbit az Amade Antalnak tulajdonított *Egy Magyarnek hazafi társaihoz intézett beszéde*, az utóbbit az ismeretlen szerzőtől származó *Hazafiúi emlékeztetés a’ Vitészre. A’ föl kelő Magyar Nemességhez* példázhatja.<sup>88</sup>

<sup>84</sup> CSÁSZÁR, *i. m.*, 8–11.

<sup>85</sup> Erről lásd: KISFALUDY S. *Minden munkái*, VIII, *i. m.*, 160; FENYŐ István, *Kihagyott részletek Kisfaludy Sándor „Hazafiúi Szózat”-ából*, ItK, (61)1957/3, 275–279. A röpiratot – Schedius Lajos fordításában – német nyelven is kiadják: *Patriotische Worte an Ungarns Adel* (Pesth, 1809).

<sup>86</sup> *Magyar Nemes Hazafiak!*, *i. m.* Erről lásd: KISFALUDY S. *Minden munkái*, VIII, *i. m.*, 242.

<sup>87</sup> CSÁSZÁR, *i. m.*, 11, 12.

<sup>88</sup> Megjelennek 1809-ben Bétsben és Szegeden.

Az egyes vármegyék inszurrekciós ceremóniáin elhangzó buzdító szövegek egy része is megjelenik röpiratos formában. Néhány példa: „Nemes Székes Fehér Vármegye” inszurgenseinek zászlószentelő és búcsúztató ünnepélyén (1797. június 24-én) Milassin Miklós „Fehér Vári Püspök Ó Excellentiája” és Marich Tamás „Királyi Tanácsos, és első Vice Ispány” lelkesítő beszédeire Luzsinczky József „Obester Úr”, a „Tekintetes Nemes Vitézlő Sereg” vezére válaszol.<sup>89</sup> Kalmárffy Ignác a Buda városa által felállított „inszurrekcionális kompániának kiindulása alkalmatosságával” mondja el beszédét 1800. október 24-én.<sup>90</sup> Kovács Antal „az igaz vitézségre” serkentő szövege „a’ Weszprémi Felkelő Nemes Lovas Sereg” zászlójának a felszentelési ünnepélyén hangzik el „Pápa városában, a’ Nemes Megye fényes gyülekezete előtt” 1809. május 10-én.<sup>91</sup> Sombori József „T. N. Küküllő Vármegye Zászlóinak felszentelése alkalmatosságával” tartja meg orációját 1809. szeptember 1-jén.<sup>92</sup> A „Nemes, Vas-Vármegyei Statusok és Rendek” „a’ táborbul vissza tért Megyebéli Vitéz Sereghez” intéznek „örvendező ’s hálaadó köszöntést” Szombathelyen 1810. január 13-án.<sup>93</sup> Azok a beszédek pedig, amelyek „az személyes felkeltségnek törvényes kiállítása eránt érkezett kegyelmes Kir. Levélnek felolvasása, a felkészült Nemes Seregnek hadi béiktatása, végre azon Nemes Seregnek eloszlása alkalmatosságával 1797-dik és 1798-dik esztendőkből Weszprém Vármegyében mondattak és ki-nyomtattattak”, összegyűjtve is megjelennek.<sup>94</sup> A zászlószentelésekhez, seregszemlékhez, a felkelők ünnepélyes búcsúztatásához és fogadásához kapcsolódó orációk vizsgálata elvégzendő feladat, hiszen ezek a röpiratos szövegek ugyanannak a szertartás- és diskurzusrendnek a részét képezik, mint az inszurrekciós költemények.

<sup>89</sup> Magyar Hirmondó, 1797, XII, *Toldalék*, 1–8. Lásd röpvés különlenyomatként is.

<sup>90</sup> Megjelenik: Budán, [1800].

<sup>91</sup> Megjelenik: Weszprémben, 1809.

<sup>92</sup> Megjelenik: Maros-Vásárhelyen, [1809].

<sup>93</sup> Megjelenik: Szombathelyen, [1810].

<sup>94</sup> Weszprémben, [1798].

Az inszurrekciók szervezéséről, a hadi szemlékről, a táborozásokról, a hadgyakorlatokról szóló sajtóhírek, hírlapi beszámolók és tudósítások, a „felüléseket” szabályozó törvények, rendeletek és regulamentumok, az inszurrekció intézményével kapcsolatos plánok és polémiák a kutatás számára – legalábbis a röpiratos szövegekhez képest – kisebb jelentőséggel bírnak, ám áttekintésük hozzájárulhat annak a jogi, politikai és eszmetörténeti kontextusnak az alaposabb feltárásához, amelyben a nemesi felkelések költészete elhelyezhető és értelmezhető. A vonatkozó napló- és levelezésanyag vizsgálata pedig több szempontból is indokolt lehet. Egyetlen példa: míg a nyomtatott nyilvánosságban megjelenő költemények és szövegek a franciák elleni „felülésekhez”, illetve az inszurrekció intézményéhez való viszonyulásnak csak a reprezentatív – vagyis a hivatalos, propagandisztikus, sőt apologetikus – változatát mutatják (mutathatják) fel, addig a személyes kommunikáció szűkebb terében a vélekedések és meggyőződések egész rendszere megmutatkozhat. A lelkes és elkötelezett Kisfaludy Sándor vagy éppen Cserey Farkas levelei az afirmatív viszonyulást példázzák.<sup>95</sup> Az „elhalástól” rettegő és a személyes „felülést” elkerülni igyekvő Szemere Pál „alázatos kérése” ugyanakkor a nemesi felkelések kevésbé magasztos, korántsem hősiessé, sokkal inkább hétköznapi valóságába enged betekintést.<sup>96</sup> Berzsenyi egyik ironikus modalitású fejtegetése arra enged következtetni, hogy az inszurrekcióhoz való viszony idővel akár meg is változhat.<sup>97</sup> Ilyesféle módosulásra utalhat Császár Elemér megállapítása is: „1809-ben legnagyobb költőink nem buzdultak dalra a nemesség fölkelése alkalmából”.<sup>98</sup> Olykor pedig az is előfordul, hogy a baráti diskurzusban kifejtett vélemény (a levélíró Kazinczy

<sup>95</sup> KISFALUDY S. *Minden munkái*, VIII, i. m., 173, 188; Cserey Farkas levelei Kazinczy Ferencnek, Kraszna, 1808. aug. 26. és 1809. aug. 2. = *KazLev*, VI, 59 (1343) és 473 (1527).

<sup>96</sup> Szemere Pál levele Kazinczy Ferencnek, Pest, 1809. márc. 9. = *KazLev*, VI, 283 (1439). Lásd még Vitkovics Mihály levele Kazinczy Ferencnek, Pest, 1809. ápr. 3. = *KazLev*, VI, 311–312 (1451).

<sup>97</sup> Berzsenyi Dániel levele Kazinczy Ferencnek, Mikla, 1809. jan. 18. = *KazLev*, VI, 187 (1400).

<sup>98</sup> CSÁSZÁR, i. m., 6.

kétkedése)<sup>99</sup> nem feltétlenül esik egybe a nyilvános állásfoglalással (a táblabíró Kazinczynak a zempléni Insurrectionális Bizottmányban és az inszurrekciós hőskultuszban való szerepvállalásával).<sup>100</sup>

<sup>99</sup> Kazinczy Ferenc levelei Cserey Farkasnak, Sátoraljaújhely, 1809. máj. 30. és szept. 12. = KazLev, VI, 398 (1489) és 519 (1544).

<sup>100</sup> *Cserneki és Tárnoki Gróf Desseuffy József és Kazinczi Kazinczy Ferencz kiküldött táblabíráknak Vélemények a' Tek. Zemplény-Várm. Rendeihez a' Győrnél MDCCCIX. Jún. XIV. elesett Vitézeknek állítandó Emlék' dolgában*, Sáros-Patakon, 1811; [KAZINCZY Ferenc], *Zemplényi vitézek' emléke*, Magyar Kurír, 1821, II, aug. 28., 30–32; [KAZINCZY], *Zemplényi vitézek' emléke Sátor-Alja-Újhelyben*, Hébe 1823, 259–285; HÓGYE, *i. m.*, 14–21, 48, 39, 54.

*Gábori Kovács József*  
A TEXTOLÓGUS FELELŐSSÉGE  
A PESTI HIRLAP  
SZERZŐSÉGI AZONOSÍTÁSAINAK  
TAPASZTALATAI ALAPJÁN

Egy új szövegkiadás megjelenése rendszerint az adott szerző életművének kutatását is fellendíti. Ha azonban a sajtó alá rendező nem kellő körültekintéssel jár el, a gyűjtemény hibái a szerzővel kapcsolatos vizsgálódásokat is tévútra vezethetik. A szövegkiadó felelőssége annál is nagyobb, mivel a kutatók munkájuk során rendszerint nem járják végig azt az utat, mint a kiadás készítője, így többnyire kénytelenek a megjelent szövegre és a sajtó alá rendező által sugallt értelmezési hagyományra hagyatkozni. Egy-egy kiadás így általában hagyományt teremt, amely akár évszázadokra is meghatározhatja a szerzővel kapcsolatos kutatások irányát.

Klasszikus példa erre a Kazinczy Ferenc által 1813-ban készített kiadás Dayka Gábor műveiről.<sup>1</sup> Kazinczy olyan kötetként kívánta közölni Dayka munkáit, amely a sajtó alá rendező saját ízlését reprezentálja a verstanban, a nyelvi eszközökben, a kompozícióban, a tipográfiában és a grafikai kivitelezésben is. Ezt az eljárást az tette számára legitimé, hogy Dayka költői életművét „nem lezárt, hanem kényszerűségből félbemaradt”<sup>2</sup> korpusznak tekintette. Emellett Kazinczy csak a versek kiadására koncentrált, míg Dayka prózai munkáiról lekicsinylően nyilatkozott a kötethez írott Dayka-életrajzban, amivel nagyban meghatározta a későbbi szövegkiadások irányvonalát.

<sup>1</sup> ÚJHELYI DAYKA Gábor *Versei*, szerk., kiad. KAZINCZY Ferenc, Pest, Trattner Mátyás, 1813.

<sup>2</sup> [BALOGH Piroska, BÓDI Katalin, SZÉP Beáta, TASI Réka], *Bevezetés = DAYKA GÁBOR Összes Művei*, szerk. BALOGH Piroska, BÓDI Katalin, SZÉP Beáta, TASI Réka, Budapest, Universitas, 2009 (Régi Magyar Költők Tára, XVIII. század, 10), 35.

Kazinczy megváltoztatta a Dayka által meghatározott kötetrendet, és egyes verseket el is hagyott, míg másokat beemelt a kötetbe, számos címet módosított, miközben a műveken nyelvi, helyesírási, valamint stilisztikai változtatásokat is végrehajtott, „az ízlés, a csiszoltság, az emelkedettség jegyében”.<sup>3</sup> E stilisztikai változtatásokat azonban csak a 21. versig közölte a jegyzetekben, így nem lehet tudni pontosan, hogy az ez után következő művekben mit javított át. Virág Benedek véleménye szerint Daykát „egészen megváltoztatta a' Kiadó”,<sup>4</sup> és ezt a nézetét többen is osztják. Mindemellett Kazinczy biográfiát is írt a kötethez, melyben megalapozta a Daykát szentimentális költőnek tartó hagyományt.<sup>5</sup> E hagyomány létjogosultságát csak 2000-ben kérdőjelezte meg Szilágyi Márton,<sup>6</sup> míg az első, Dayka eredeti kézírataiból készült szövegkiadás is csupán kétszáz évvel a költő halála után, 1993-ban jelent meg.<sup>7</sup> A Kazinczy által készített kiadáson alapuló hagyomány tehát csaknem kétszáz évig gátolta Dayka eredeti kötetkompozíciójának és szövegeinek vizsgálatát, valamint életművének újraértékelését. Ezalatt a kutatók Dayka életművét is csak Kazinczy kanonizációs tevékenységének vizsgálatára, illetve a szentimentális költészettről való beszédre használták, miközben a magával az életművel való számvetés, illetve ennek visszaillesztése a 18. századi irodalom kontextusába elmaradt.<sup>8</sup>

<sup>3</sup> Az adatokat lásd: [BALOGH, BÓDI, SZÉP, TASI], *Bevezetés, i. m.*, 38. A nyelvi, helyesírási, stilisztikai változtatásokat részletesen elemzi MEZEI Márta, *A kiadó mandátuma*, Debrecen, Kossuth Egyetemi, 1998 (Csokonai Könyvtár, 15), 115–117. Az idézetet lásd: *Uo.*, 116.

<sup>4</sup> Szemere Pál levele Kazinczy Ferencnek, 1813. április 15. = *KazLev*, X, 305–314 (2415). Az idézetet lásd: 305.

<sup>5</sup> Kazinczy Dayka kiadásának legutóbbi elemzését lásd: [BALOGH, BÓDI, SZÉP, TASI], *Bevezetés, i. m.*, 9–69, különösen: 32–39, 40–41.

<sup>6</sup> SZILÁGYI Márton, *A „titkos bú” poétája? Dayka Gábor kanonizálásának kérdőjelei = A magyar irodalmi kánon a XIX. században*, szerk. TAKÁTS József, Budapest, Kijárat, 2000, 73–87. Hász-Fehér Katalin ugyanakkor kétségbe vonja Szilágyi megközelítésének helyességét: HÁSZ-FEHÉR Katalin, *Tanulmányfejek: Kazinczy Dayka-portréjának és Berzsenyi kanonizációjának párhuzamai = Klasszikus – magyar – irodalom – történet: tanulmányok*, szerk. DAJKÓ Pál, LABÁDI Gergely, Szeged, Tiszatáj, 2003 (Tiszatáj Könyvek), 33–73.

<sup>7</sup> DAYKA Gábor *Versei*, szerk. KOVÁCS FERENCNÉ ÓNODI Irén, Miskolc, Felsőmagyarországi, 1993. A Dayka-recepcióról és szövegkiadásokról lásd [BALOGH, BÓDI, SZÉP, TASI], *Bevezetés, i. m.*, 32–44.

<sup>8</sup> [BALOGH, BÓDI, SZÉP, TASI], *Bevezetés, i. m.*, 40–42.



Közvetlenül a *Pesti Hirlaphoz* kapcsolódó példát Eötvös József *Reformja* kínál, melyben maga a szerző szerkesztette röpirattá 1846-ban a *Pesti Hirlapban* 1845 végéig közölt cikkeit.<sup>9</sup> A *Reformban* Eötvös eszméi jóval koherensebben jelennek meg, mint az alapjául szolgáló hírlapi cikkekben. Vélhetően ennek köszönhető, hogy a későbbi szövegkiadók szükségtelennek ítélték a *Reformba* dolgozott írásokat Eötvös összes művei összegyűjtésekor külön is kiadni. Az 1886-ban Ráth Mór által kiadott *Eötvös József báró összes munkái* sorozatban a politikai írások nem szerepelnek. Az 1901 és 1903 között megjelent *Báró Eötvös József Összes Munkái* sorozatban Voinovich Géza a *Reform* mellett csak azt a két Eötvös művébe dolgozott cikket közölte, melyeket szerinte Eötvös „egészen” átdolgozott a *Reformban*.<sup>10</sup> Voinovich viszont elsőként gyűjtötte össze és adta ki az Eötvöst és Trefortot a *Pesti Hirlap*-beli publikálástól eltöltő 1845. november 18-i ellenzéki konferencia előtt a lapban megjelent Eötvös-írásokat.<sup>11</sup> Az 1970-es években megjelent *Eötvös József Művei* sorozatban Eötvös politikai írásait sajtó alá rendező Fenyő István az 1845. november 18. előtti Eötvös-cikkek mellett már az író-politikus 1846 májusa és 1848 februárja között megjelent cikkeit is közölte.<sup>12</sup> Azonban a *Reformba* épített szöve-

<sup>9</sup> EÖTVÖS József, *Reform*, Lipcse, Köhler Károly Ferencz, 1846.

<sup>10</sup> E. [EÖTVÖS József], *Mi teszi megyei rendszerünket az alkotmány biztosítékává?*, PH, 1845. szept. 9., 535 sz., 165; E. [EÖTVÖS József], *Mit szükséges erősíteniünk, törvényhozásunkat-e, vagy megyei rendszerünket?*, PH, 1845. szept. 11., 536. sz., 169. Kötetben: Báró EÖTVÖS József, *Kisebb politikai cikkek*, Budapest, Révai Testvérek, 1903 (Báró Eötvös József Összes Munkái, 17), 207–212, 213–218. Az indoklást lásd EÖTVÖS József, *Kelet népe és Pesti Hirlap Reform*, Budapest, Révai Testvérek, 1902 (Báró Eötvös József Összes Munkái, 11), 333. Ugyanitt a szövegkiadó felsorolja a *Reformba* bedolgozott cikkeket: 332–333.

<sup>11</sup> A konferenciáról lásd például: FERENCZI Zoltán, *Báró Eötvös József: 1813–1871*, Budapest, Athenaeum, 1903 (Magyar Történeti Életrajzok), 119–120; FENYŐ István, *A centralisták: Egy liberális csoport a reformkori Magyarországon*, Budapest, Argumentum, 1997, 323; GÁBORI KOVÁCS József, *A centralisták szerepe az ellenzék egységesítésében*, Századok, (146)2012/3, 563–607. A hírlapi cikkek tartalmazó kötet: Báró EÖTVÖS, *Kisebb..., i. m.* Nem politikai jellegű, a *Pesti Hirlapban* 1846–1847-ben megjelent írásokat a *Tanulmányok* című kötet is tartalmaz. Báró EÖTVÖS József, *Tanulmányok*, Budapest, Révai Testvérek, 1902 (Báró Eötvös József Összes Munkái, 12).

<sup>12</sup> Ezen írásokat lásd: EÖTVÖS József, *Reform és hazafiság: Publicisztikai írások*, II, szerk. FENYŐ István, Budapest, Magyar Helikon, 1978 (Eötvös József Művei). E cikkeket Fenyő korábban már külön is kiadta: EÖTVÖS József, *Ki-*

gek közül ő is csak a Voinovich által külön publikált kettőt adta ki újra.<sup>13</sup> Voinovich és Fenyő eljárása mindenekelőtt azért sajnálatos, mert a *Reform*ba – vélhetően funkcióvesztés miatt – nem kerültek be azok az utalások a napi politikai helyzetre, melyeket a *Pesti Hirlap*ban publikált írások még tartalmaztak. Ezek nélkül pedig a centralisták és Eötvös 1844–1845-ben végrehajtott politikai manőverei nem ismerhetők meg teljes mértékben, és a szövegek pontos ismerete nélkül Eötvös eszméinek esetleges változásai sem követhetők. Mindemellett pedig még Eötvös négy részből álló, *Központosítás és helyhatósági rendszer* című cikksorozatának is csupán első két darabja került be a *Reform*ba.<sup>14</sup> Az említett kiadások azonban még csak a röpiratból kimaradt két cikksorozatrészt sem hozzák, talán, mert nem akartak csonka cikksorozatot a kötetbe illeszteni. Így viszont az ismert Eötvös-szövegkorpusz csorbulását idézték elő.

A *Reform* esetében tehát maga a szerző teremtett egy olyan, az eredetitől lényegesen eltérő szövegvariánst, mely hagyományképző erejével a korábbi változatot háttérbe szorította. Pedig Eötvös művei 1844–1845-ös befogadástörténetének vizsgálata csakis a *Pesti Hirlap*ban megjelent szövegek tanulmányozása révén lehetséges. Az Eötvös-kiadásoknak tehát a *Reform*ot és az abba bedolgozott *Pesti Hirlap*-beli írásokat egymás mellett, kihagyások nélkül kellene közölni.

A szövegkiadások készítése tehát nagy felelősséggel jár, így a szövegkiadónak munkája során a lehető legnagyobb körültekintéssel kell eljárnia. Különösen igaz ez egy olyan szövegkorpusz esetén, mint a centralista *Pesti Hirlap*, ahol az írások egy jelentős részét névtelenül, vagy legfeljebb jelekkel ellátva publikálták. Az attribúcióra számos módszert ismerünk az aláírási szokások vizsgálatától a tartalmi, szó szerinti egyezések keresésén át a stilisztikai, dialektológiai, morfológiai vizsgálatokig. Az ezekkel a mód-

*adatlan írásai (1846. május – 1848. február)*, kiad., bev. FENYŐ István, Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum, Népművelési Propaganda Iroda, 1971.

<sup>13</sup> *Mi teszi megyei rendszerünket az alkotmány biztosítékává?; Mit szükséges erősíteniünk, törvényhozásunkat-e, vagy megyei rendszerünket?* = EÖTVÖS, *Reform és hazafiság...*, i. m., 181–187; 188–192.

<sup>14</sup> A szóban forgó cikksorozat: E. [EÖTVÖS József], *Központosítás és helyhatósági rendszer I–IV*, PH, 1844. júl. 4., 366. sz., 451–452; PH, 1844. júl. 11., 368. sz., 469–470; PH, 1844. júl. 14., 369. sz., 476–477; PH, 1844. júl. 25., 372. sz., 503–504.

szerekkel azonosított cikkek azonban különböző valószínűséggel adhatóak egy-egy szerzőhöz attól függően, hogy milyen elemekkel igazolható a szerzőség. Ennek megfelelően ezen írásokat két csoportra kell osztani, Csengery Antal esetében például *Csengery-cikkek*re, illetve *Vélhetően Csengery-cikkek*re. A *Csengery-cikkek* közé ugyanakkor csak azok az írások sorolhatóak, melyeket Csengery aláírásával, vagy egy másik művében magáénak ismert el, míg a *Vélhetően Csengery-cikkek* közé azok a szövegek tartozhatnak, melyeket a szerkesztő nem ismert el ugyan sajátjának, de a fentebb említett módszerek közül több is az ő szerzősége mellett bizonyít. A cikkekhez tartozó jegyzetekben a szerzői attribúciót megerősítő érveket is ismertetni kell annak érdekében, hogy az eredmények a szövegkiadás használói által is ellenőrizhetőek legyenek.

A továbbiakban két cikk azonosítását fogom elvégezni. Ezek közül az egyik a *Csengery-cikkek* kategóriába, míg a másik a *Vélhetően Csengery-cikkek* kategóriába sorolható. A két szöveg modern kiadásban még nem jelent meg, de a téma kutatói közül többen is Trefort Ágostonnak tulajdonítják ezeket anélkül, hogy állításukat bármilyen formában igazolnák. Az attribúció bemutatása érveket szolgáltat ahhoz a feltételezéshez, hogy a *Pesti Hirlap* szerzőségi tulajdonításait csak a lap összes fontos munkatársának publicisztikai jellemzői ismeretében lehet elvégezni. Tanulmányom végén ennek az ismeretnek, illetve a korábban írtak konzekvenciáinak a birtokában vizsgálom, hogy az eddigi, *Pesti Hirlappal* kapcsolatos szövegkiadások megfelelnek-e azoknak a kritériumoknak, melyeket egy számos azonosítatlan szerzőjű írást tartalmazó folyóirat szövegeinek kiadásával szemben támaszthatunk. Ezt követően pedig vázolólok egy, a *Pesti Hirlap* fontos szerzőinek írásait kiadó könyvsorozat tervét.

Az elsőként elemzendő cikk 1846. május 28-án jelent meg *Vámszövetség* címmel,<sup>15</sup> míg a második 1846. május 7-én *Hitelintézet és örökváltság* címen.<sup>16</sup> A szerzőként Trefortot megnevező álláspont érveit nem ismerjük, de közülük vélhetően az írások közigazdasá-

<sup>15</sup> ☉, *Vámszövetség*, PH, 1846. máj. 28., 682. sz., 361–362. A szakirodalom álláspontját lásd: MANN Miklós, *Trefort Ágoston élete és működése*, Budapest, Akadémiai, 1982, 38; FENYŐ, *A centralisták...*, i. m., 326.

<sup>16</sup> ☉, *Hitelintézet és örökváltság*, PH, 1846. máj. 7., 670. sz., 309. A szakirodalom álláspontját lásd: FENYŐ, *A centralisták...*, i. m., 328.

gi témája, és az alattuk szereplő ☉ jel lehetnek a legfőbbek. A kor-  
szakban ugyanis Trefortot köztudottan a centralisták közgazdá-  
szaként tartották számon – korábban érvelt is a vámszövetség és  
az örökváltsághoz szükséges Hitelintézet mellett<sup>17</sup> –, és ő is hasz-  
nálta ezt a szignót.<sup>18</sup> Ezek az érvek azonban korántsem meggyő-  
zőek, hiszen a ☉ jelet Csengery is használta,<sup>19</sup> ráadásul ő is kiállt  
a vámszövetség mellett, például *Az ausztriai birodalom kereske-  
delmi viszonyai* című cikksorozatában.<sup>20</sup> Az örökváltság mellett  
pedig szerkesztőségi cikkekben érvelt.<sup>21</sup> Ez mindkét írás esetében  
felveti Csengery szerzőségének lehetőségét.

A továbbiakban az áttekinthetőség érdekében a két írást külön-  
külön tárgyalom. Az azonosítást a lap minden ekkori fontosabb  
szerzője – Csengery Antal, Eötvös József, Irinyi József, Szalay  
László, Trefort Ágoston – jellegzetességeit figyelembe véve végzem  
el. A szerzői azonosításhoz szükséges sajátosságokat a felsorolt  
szerzők írásaiból vontam el. Minden szerzőtől 20-20 cikket vizs-

<sup>17</sup> Trefort a vámszövetség mellett érvelt például: TREFORT Ágoston, *A nemzeti gazdaságnak rendszerei (Felolvastatott a Magyar tud. Akadémia Kis Gyűlésében 1841. december 6.)* = Uő, *Emlékbeszédék és tanulmányok*, Budapest, MTA, 1881, 257–283; TREFORT Ágoston, *Vámviszonyok*, PH, 1842. febr. 24., 120. sz., 131–132; T. Á. [TREFORT Ágoston], *Tájékoztásul a vámkérdésben*, PH, 1845. márc. 9., 437. sz., 157–158; T. Á. [TREFORT Ágoston], *Vámügy*, PH, 1845. máj. 6., 464. sz., 297. Az örökváltsággal kapcsolatos Hitelintézet mellett: T. Á. [TREFORT Ágoston], *Hitelegyesület*, PH, 1844. nov. 24., 407. sz., 803; a Hitelintézet mellett: T. Á. [TREFORT Ágoston], *Hitelintézet 's telekkönyv I–II*, PH, 1844. aug. 4., 375. sz., 529.

<sup>18</sup> Trefort még életében publikálta a Pesti Hirlapba írt cikkeinek egy részét, melyek között ☉ jellel megjelenteket is találunk. TREFORT Ágoston, *Kisebb dolgozatok az irodalom, közgazdaság és politika köréből*, Budapest, MTA, 1882, 227–241, 271–289. A szóban forgó cikkek: TREFORT Ágoston, *Legközelebbi feladatunk I–V*, PH, 1847. jan. 26., 819. sz., 57; PH, 1847. febr. 2., 823. sz., 73; PH, 1847. febr. 9., 827. sz., 89; PH, 1847. febr. 18., 832. sz., 109; PH, 1847. márc. 4., 840. sz., 145; Uő, *Ósiség I–II*, PH, 1847. máj. 28., 887. sz., 345; PH, 1847. máj. 30., 888. sz., 349; Uő, *Ósiség*, PH, 1847. jún. 22., 901. sz., 405.

<sup>19</sup> Lásd például GÁBORI KOVÁCS József, „Írói dicsőséget nem kerestem”: *Anonimitás és a szerzői attribúció lehetőségei a centralista Pesti Hirlapban*, ItK, (113)2009/5, 539–574.

<sup>20</sup> [CSENGERY Antal], *[Az ausztriai birodalom kereskedelmi viszonyai VI]*, PH, 1845. nov. 4., 567. sz., 297; [CSENGERY Antal], *[Az ausztriai birodalom kereskedelmi viszonyai XII]*, PH, 1846. jan. 18., 609. sz., 41.

<sup>21</sup> [CSENGERY Antal], *Örök váltság*, PH, 1845. aug. 7., 516. sz., 87; [CSENGERY Antal], *Örökváltság*, PH, 1846. dec. 11., 794. sz., 385–386.

gáltam meg részletesen. Csengerynek viszont mind a 49 ismert írását elemeztem.

A *Vámszövetség* esetében az eddig elmondottakon kívül Csengery szerzősége mellett szól – és ez is a leg súlyosabb érv e mellett –, hogy az írás szerepel azon az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában, a Csengery-kéziratok között található listán, mely Csengery kézírásával íródott, és melyen a szerkesztő minden bizonnyal saját *Pesti Hirlap*-beli és *Ujabb Kori Ismeretek Tárában* megjelent írásait gyűjtötte össze. (Vámügy. *Vámszövetség* [...] 682.)<sup>22</sup> A cikk írója sem bonyolult képeket, sem anekdotákat nem használ, mondanivalóját a lehető legtömörebben, gyakran rövid, pattogó mondatok sorával, a „style coupé” stílusformájával élve fejt ki. Szövegrészeket csak azokból a cikkekből hoz, melyekkel vitázik, és azokból is csak a legszükségesebb esetben és mértékben. Mindez a szóba jöhető szerzők közül leginkább Csengery és Irinyi írásaira jellemző.

A két jövő idejű igeidő – *fog* segédigés szerkezettel kifejezett, illetve *-nd* jeles – pontosan ugyanolyan arányban szerepel a cikkben, ami egyedül Irinyi József írásaiban szokatlan. Irinyi ugyanis jóval ritkábban alkalmazza az *-nd* jeles jövőt.<sup>23</sup> A T/1. feltételes

<sup>22</sup> OSzK Kt., Fol. Hung. 1665, 44. – Az idézetben szögletes zárójellel jelzett helyen a vámszövetséggel foglalkozó Csengery-cikkek közül több korábbi lapszáma – 660, 672 – olvasható.

<sup>23</sup> A táblázat az egyes szerzők által cikkeikben használt igeidők arányának maximumát és minimumát mutatja be százalékban kifejezve:

	<i>egyszerű múlt</i>	<i>elbeszélő múlt</i>	<i>∅ + vala jeles összetett múlt</i>	<i>-t + vala jeles összetett múlt</i>	<i>-á, -é, + vala jeles összetett múlt</i>	<i>-t + volt jeles összetett múlt</i>	<i>fog segédigés szerkezetes jövő idő</i>	<i>-nd jeles jövő idő</i>
Csengery Antal	100–25	75–0	10–0	6–0	9–0	2–0	100–0	100–0
Eötvös József	100–51	40–0	11–0	0	0	0	100–43	57–0
Irinyi József	100–57	43–0	6–0	0	0	0	100–87,5	12,5–0
Kemény Zsigmond	100–60	35–0	13–0	3–0	4–0	1–0	100–0	83–0
Szalay László	100–67	33–0	6–0	0	5–0	11–0	100–33	67–0
Trefort Ágoston	100–50	50–0	17–0	0	6–0	0	100–0	75–0

módú, jelen idejű igejel *-nók/-nők* formában (*szeretnők, megnyitnók*) olvasható az írásban, ami a *-nánk/-nénk* variánst gyakrabban használó Szalay és Irinyi szerzősége ellen szól. A *fel* és a *föl* igekötőt ugyanolyan arányban használja a szerző, ami a *föl* variánst nem alkalmazó Szalay, és az azt csak igen ritkán használó Irinyi, valamint Eötvös szerzőségének valószínűségét csökkenti, akinél szintén ritkábban olvasható a *föl* variáns, mint a *fel*. Ez a nyelvi elem tehát leginkább a két változatot körülbelül egyforma arányban alkalmazó Csengery vagy Trefort szerzőségét valószínűsíti. A *felett* szó *fölött* variánsában olvasható a cikkben (*fölött, szerfölött*), ami Csengery, Trefort, illetve Eötvös szerzősége mellett szól, hiszen Szalay egyáltalán nem használja az *ö* betűs variánst, míg Irinyi is csak ritkán. A *fölött* változatot Csengery és Eötvös egyébként gyakrabban használja, mint a *felettet*, míg Trefort körülbelül ugyanolyan arányban alkalmazza a két variánst. A szövegben a *legfeljebb* szó *legfelebb* változatában szerepel, ami a centralisták közül csak Csengerynél és Szalaynál megszokott. Trefort, Eötvös és Irinyi inkább a *legfőlebb* variánst részesítik előnyben. A *feltétel* főnév minden esetben *föltétel* változatában olvasható a cikkben. Ennek a szónak Szalay rendszerint *feltét* variánsát alkalmazza, Trefort csak a *föltételt*, Eötvös, Csengery és Irinyi a *feltétel* és a *föltétel* változatokat, igaz Irinyi a *feltételt* csak ritkán. Ez a nyelvi elem tehát leginkább Trefort, Csengery és Eötvös szerzősége mellett szól. A *miként* szó viszont minden esetben *mikint* formában olvasható a szövegben, ami ez idő tájt csak Csengery és Irinyi írásaiban szokatlan. A *-ként* ragot és a *miként* szót ugyanis Szalay rendszerint *i* magánhangzós változatában használta, míg Trefort 1846 márciusától, Eötvös pedig 1846 májusától alkalmazta szinte kivétel nélkül az *i* magánhangzós variánsokat. Ez a nyelvi elem azonban Csengery szerzőségét sem zárja ki, hiszen az *i* magánhangzós változatokat ő is használta – igaz jóval ritkábban, mint az *é* magánhangzós variánsokat. Ráadásul ő is ekkoriban tért át az *i* betűs formák alkalmazására, aminek pontos időpontja csak hozzávetőlegesen állapítható meg korábban is ismert cikkei segítségével. Csengery írásaiban az *i* magánhangzós va-

riáns az eddigi adatok szerint 1846. július 31-én került túlsúlyba,<sup>24</sup> azonban az ezt megelőző, korábban is ismert Csengery-cikk majdnem három hónappal korábban, május 8-án jelent meg.<sup>25</sup> Nem zárható ki tehát, hogy a stilisztikai változás Csengery írásai-  
ban már 1846 májusában vagy júniusában végbement. A *mikint* szó használata így leginkább az azt nem alkalmazó Irinyi szerző-  
ségre ellen szól. A *siker* főnevet ebben a formában olvashatjuk a  
cikkben, ami az ezt a szót jobbra ü magánhangzóval használó  
Szalay szerzőségének esélyét csökkenti. Mindezek alapján a *Vám-  
szövetség* című írást a *Csengery-cikkek* közé kell sorolnunk.

A *Hitelintézet és örökváltság* szintén a „style coupé” stílusfor-  
májában íródott, ami leginkább Csengery, illetve Irinyi szerzősége  
mellett szól. Csengery szerzőségét valószínűsíti az is, hogy a szöveg  
írója kijelenti, a *Pesti Hirlap* minden „magasabb combinatioval”  
írt, örökváltsággal kapcsolatos cikket közölni fog. A lap nevében  
ilyen kijelentést ugyanis leginkább a publikálandó írásokat kivá-  
lasztani hivatott szerkesztő tehetett. Ráadásul a szöveg nem  
tartalmaz olyan mélységű közgazdasági elemzéseket, mint ami-  
lyenek a közgazdasági íróként ismert Trefort tolla alól kerültek  
ki. A szerző itt csupán néhány mondatban vázolja fel egy, az  
örökváltság elősegítésére felállítandó hitelintézet tervét.

A cikk részletes elemzése is több, egyértelműen Csengeryre  
utaló jellegzetességet mutat ki. A szöveg szerzője például négyfé-  
le múlt időt használ a cikkben, az egyszerű múltat, az elbeszélő  
múltat, a Ø + *vala* jeles összetett múltat, és az -á/-é + *vala* jeles  
összetett múlt kizárólag Csengery által alkalmazott rövid magán-  
hangzós változatát (*kelle vala*). A -ként rag csak é magánhangzós  
variánsában (*lassankénti, évenként*) olvasható a cikkben, ami ez  
idő tájt csak Csengery és Irinyi írásaiban megszokott. A *fel* és a  
*föl* igekötőt ugyanolyan arányban használja a szerző, ami a fentebb  
írtak alapján Szalay, Irinyi és Eötvös szerzőségének valószínűségét  
csökkenti. A *legutolsó* szóban nem érvényesül az *l* nyújtó hatása  
(*legutósó, legutólsó*), ami Csengerynél, Eötvösnél és Irinyinél jóval

<sup>24</sup> [CSENGERY Antal], [*Az ausztriai birodalom kereskedelmi viszonyai XVII*], PH, 1846. júl. 31., 718. sz., 69–70.

<sup>25</sup> [CSENGERY Antal], [*Az ausztriai birodalom' kereskedési viszonyai XV*], PH, 1846. máj. 8., 671. sz., 315–316.

gyakrabban fordul elő, mint Trefortnál. Szalay pedig kizárólag a *legutósó* variánst alkalmazza.

Mindezzel szemben csupán két olyan szóhasználati jellegzetesség figyelhető meg a szövegben, mely csökkenti Csengery szerzőségének valószínűségét, igaz, egyik sem zárja ki azt. A *feladat* főnév a szövegben csak ebben a változatában szerepel, ami egyedül Irányire jellemző, bár Csengery, Trefort és Eötvös is alkalmazza ezt a variánst. Inkább Trefort, illetve Irinyi szerzőségét valószínűsíti, hogy a szerző a *javasol* ige származékának (*javaslattal*) nem használja a *javall* igéből képzett változatát. Csengery gyakrabban alkalmazza a *javall* származékait, mint a *javasol*éit, Eötvös és Szalay pedig körülbelül ugyanolyan arányban használja a két variánst. Azonban mivel csak egy, a *javasol*ból képzett szó szerepel a szövegben, ez a nyelvi elem nem vehető teljes súlyával figyelembe.

Jóval több érv szól tehát Csengery szerzősége, mint Treforté mellett. Ám mivel ezt az írást Csengery semmilyen formában sem vallotta magáénak, az írás a *Vélhetően Csengery-cikkek* közé sorolható.<sup>26</sup>

Az eddig leírtak alapján négy olyan követelmény válik megfogalmazhatóvá, melyet a számos anonim és pseudonym írást tartalmazó folyóiratok írásainak kiadásánál szem előtt kell tartani:

1. Tekintet nélkül a szóban forgó szerző írásainak kiadása során kialakult hagyományra, a szövegkiadásnak teljesnek kell lennie, vagyis a szerző minden ismert írását tartalmaznia kell. Ha ugyanis ez a feltétel nem valósul meg, a szerző nyelvhasználata, politikai tevékenysége, eszméi stb. nem ismerhetők meg maradéktalanul, illetve a szerző azonosítatlan írásainak későbbi attribúciója is komoly nehézségekbe ütközhet. Amennyiben ugyanannak a szövegnek két, egymástól jelentősen eltérő variánsa ismert, mindkettőt teljes egészében közölni kell.

<sup>26</sup> Az egyes szerzők stilisztikai, morfológiai stb. jellegzetességeit lásd: [GÁBORI] KOVÁCS József, *Egységtől egységig: Csengery Antal és a centralista Pesti Hírlap szerepe az Ellenzéki Párt megszervezésében*, II, Miskolc, 2013, 551–609 [doktori disszertáció kézirat.]



2. Az eltérő biztonsággal a szerzőnek adható szövegeket élesen el kell különíteni. Később ugyanis olyan új adatok válhatnak ismertté, melyek bizonyítják, hogy egy-egy cikk más tollából származik. Ekkor az e cikkből nyert és addig használt adatok a továbbiakban nem lennének figyelembe vehetők, és így a korábban e cikkekre alapozó érvelések esetenként cáfolhatóvá válnának. Ha azonban a szövegkiadás egyértelműen jelzi, hogy egyes cikkeknél nem zárható ki más szerzősége sem, és ezt a kötetet használó kutató is figyelembe veszi, az újonnan felmerülő adatok, melyek alapján más szerzőhöz kell kötnünk a cikket, nem dönthetik meg az e cikkeken alapuló hipotéziseket. A kutatók ugyanis ebben az esetben elméleteiket más érvekkel is igyekeznek majd alátámasztani.
3. A jegyzeteknek a körültekintően elvégzett attribúciót is tartalmazniuk kell, hogy a kutató ellenőrizhesse a szövegkiadás eredményeit, és dönthessen arról, elfogadja-e azokat.
4. Az attribúció során nem elég az első pillantásra legvalószínűbb szerzőre koncentrálni, hanem minden szóba jöhető munkatárs jellegzetességeit figyelembe kell venni.

Azok a szövegkiadások, melyek korábban a *Pesti Hirlap*ban megjelent írásokat közöltek újra, nem felelnek meg ezeknek a követelményeknek. E kötetek között nincs olyan, mely az egyes szerzők minden ismert írását tartalmazná. Az Eötvös-kiadásokról fentebb már volt szó. Eötvöshöz hasonlóan Szalay László 1847 tavaszán maga rendezte sajtó alá publicisztikai írásait.<sup>27</sup> A kötet az ezt követően megjelent írásokat értelemszerűen nem tartalmazhatja.<sup>28</sup> Ezenkívül kimaradt belőle egy *Nyilt levél Triestből*, és

<sup>27</sup> SZALAY László, *Publicistai dolgozatok*, I–II, Pest, Heckenast Gustáv, 1847. Ez a mű 1988-ban reprint kiadásban is megjelent.

<sup>28</sup> A kötetben meg nem jelent Szalay-cikkek 1847-ből: Sz. L. [SZALAY László], *Tájékoztás a választási jog mezején I–X*, PH, 1847. márc. 16., 847. sz., 175; PH, 1847. ápr. 16., 864. sz., 247; PH, 1847. ápr. 25., 869. sz., 267; PH, 1847. máj. 2., 873. sz., 283; PH, 1847. máj. 16., 881. sz., 317; PH, 1847. jún. 18., 899., 397; PH, 1847. júl. 4., 908. sz., 9; PH, 1847. júl. 22., 918. sz., 49; PH, 1847. júl. 27., 921. sz., 61; PH, 1847. aug. 10., 929. sz., 93; Sz. L. [SZALAY László], *Ismételgessük a mondottakat*, PH, 1847. szept. 7., 945. sz., 159; Sz. L. [SZALAY László], *Követi verificatio I–II*, PH, 1847. okt. 5., 961. sz., 223, PH, 1847. nov. 5., 979. sz., 297; O. [SZALAY László?], *Örökváltság*, PH, 1847. jan. 24., 818. sz., 53. Az utolsó cikket Szalaynak tulajdonítja: KOVÁCS, *Egységtől egységig...*, i. m., 166.

több apró szerkesztőségi cikk is.<sup>29</sup> A lap többi fontos szerzőjének nincs is modern kiadása. Kemény Zsigmond itt megjelent cikkeinek kiadását tervezték, de a *Kemény Zsigmond Művei* sorozatba szánt kötet nem készült el. Ugyanebben a sorozatban látott viszont napvilágot a *Korkívánatok* című kötet,<sup>30</sup> mely Keménynek az *Erdélyi Híradó*ban megjelent írásait tartalmazza. Ez a kötet sem teljes azonban, hiszen Kemény három írása indoklás nélkül maradt ki belőle, bár tudjuk, a sajtó alá rendező nem akarta a kiadást néhány gyengébben sikerült fiatalkori írással kezdeni.<sup>31</sup> Irinyi József *Pesti Hirlap*-beli írásai még soha nem jelentek meg. Trefort Ágoston 1882-es *Kisebb dolgozatok az irodalom, közgazdaság és politika köréből* című munkájában adott közre korábban a lapban megjelent néhány cikket.<sup>32</sup> Csengery 1845-ös *Városi ügy és Községek rendezése* című cikksorozatai 1884-ben a *Csengery Antal összegyűjtött munkái* negyedik kötetében,<sup>33</sup> illetve később az *Idegen kezek* címet viselő ismeretterjesztő jellegű kiadványban jelentek meg. Ugyanitt közölték újra a Csengery és Kemény Zsigmond által jegyzett [*Program*] és *Másfél év* című írásokat is.<sup>34</sup> Csengery 1846. január 1-jei, a *Pesti Hirlap*nak új programot adó cikkét a 20. század eleji *Kelet Népe és Reform* című kiadvány jegyzetben hozza.<sup>35</sup> Az eltérő biztonsággal a szerzőnek adható szövegeket egyik modern kiadás sem különíti el.

<sup>29</sup> [SZALAY László], *Nyílt levél Triestből*, PH, 1844. szept. 1., 383. sz., 601; [SZALAY László?], *Fiumei vasút és ismét fiumei vasút*, PH, 1844. okt. 20., 397. sz., 717; Szerk. [SZALAY László], [*C. n.*], PH, 1845. márc. 16., 439. sz., 175; SZALAY László, *Szerkesztői változás*, PH, 1845. máj. 6., 464. sz., 297.

<sup>30</sup> KEMÉNY Zsigmond, *Korkívánatok: Publicisztikai írások 1837–1846*, kiad. RIGÓ László, Budapest, Szépirodalmi, 1983 (Kemény Zsigmond Művei).

<sup>31</sup> Ezúton köszönöm Gyapay László szíves szóbeli közlését.

<sup>32</sup> TREFORT, *Kisebb dolgozatok...*, i. m.

<sup>33</sup> CSENGERY Antal, *Városi ügy* = CSENGERY Antal, *Összegyűjtött munkái: Publicistai dolgozatok és beszédek*, IV, Budapest, Kilián Frigyes, 1884, 3–23; CSENGERY Antal, *Töredék eszmék a községek rendezése körül* = CSENGERY Antal, *Összegyűjtött...*, i. m., 23–40.

<sup>34</sup> CSENGERY Antal, KEMÉNY Zsigmond, [*Program*]; CSENGERY Antal, *Városi ügy*; CSENGERY Antal, *Községek rendezése*; CSENGERY Antal, KEMÉNY Zsigmond, *Másfél év* = *Idegen kezek*, szerk. kiad. SZÁNTÓ György Tibor, Budapest, Kozmosz Könyvek, 1988, 319–325, 325–343, 343–355, 355–359.

<sup>35</sup> CSENGERY Antal, [*Uj program*] = EÖTVÖS, *Kelet népe...*, i. m., 330–332.

Azonosításokat a korabeli és reprint kiadások nem tartalmaznak, és a modern kiadások közül is csak a Fenyő István által készítették. Fenyő először Eötvös 1846 májusa és 1848 márciusa között megjelent írásait gyűjtötte össze,<sup>36</sup> majd ezeket a cikkeket az 1970-es években kiadott *Eötvös József Művei* sorozatban jelentette meg újra.<sup>37</sup> Az elsőként említett kötet a közölt cikkek mind-egyikét azonosítja, míg a második csak a modern kiadásban először ekkor hozott *Egy aristocrata' leveleit*.<sup>38</sup> Véleményem szerint azonban ezek az azonosítások nem bizonyítják kellőképpen Eötvös szerzőségét, mivel Fenyő az attribúció során csak Eötvös jellegzetességeire koncentrált, a lap többi fontos munkatársára nem. A Fenyő által e cikkekben megfigyelt és csak Eötvösnek tulajdonított sajátosságok ugyanis rendszerint a lap valamelyik más fontos munkatársára is jellemzőek. A továbbiakban állításom igazolására hoznék néhány példát. Mindenekelőtt azonban jelezni szeretném, hogy a szóban forgó írásokat nem kívánom elvitatni Eötvöstől. Szándékom csupán az, hogy ismételten rámutassak, a *Pesti Hírlaphoz* hasonló lapok esetében a szerzői attribúciót rendkívül körültekintően kell elvégezni, és ha valaki egy ilyen folyóiratban megjelent írásokat akar azonosítani, annak a lap minden fontosabb munkatársa jellegzetességeit ismernie kell.

Fenyő István az attribúció során alapvetően négy módszert alkalmaz:

- utánajár, hogy Eötvös környezete azonosított-e Eötvös-írásokat;
- vizsgálja a jelhasználatot;
- vizsgálja a szóhasználatot;
- tartalmi, eszmei azonosságokat igyekszik kimutatni e cikkek és Eötvös más munkái között.

Úgy vélem, hogy az elsőként említett módszert Fenyő István megfelelően használja. Rámutat, hogy Csengery Antal 1851-es

<sup>36</sup> EÖTVÖS, *Kiadatlan...*, i. m.

<sup>37</sup> EÖTVÖS, *Reform és hazafiság...*, II, i. m.

<sup>38</sup> [EÖTVÖS József], *Egy aristocrata' levelei I-V*, PH, 1846. júl. 12., 707. sz., 25; PH, 1846. aug. 6. 721. sz., 81; PH, 1846. aug. 9., 723. sz., 89; PH, 1846. okt. 8., 757. sz., 237; PH, 1846. okt. 11., 759. sz., 245; Újabb kiadása: EÖTVÖS, *Reform és hazafiság...*, II, i. m., 260–265, 272–280, 293–302.

*Magyar szónokok és státusférfiak* című művében a *Teendőink* című 1847-es cikksorozatot<sup>39</sup> Eötvös munkájának nevezte.<sup>40</sup> Mivel pedig – és itt Fenyő áttér a jelhasználat vizsgálatára – ez a cikksorozat, és a Fenyő által indoklás nélkül szintén Eötvösnek tulajdonított *A nyomor és óvszerei* \*\*\* áljel alatt jelentek meg,<sup>41</sup> „erősen” valószínű, hogy az ilyen jelű írások mind Eötvös tollából származnak. Fenyő szerint elképzelhetetlen ugyanis, hogy az „ügyes és éles szemű” Csengery „eltérő szerzők esetén azonos szignó használatába belement volna”, valamint, hogy a fejlett közéleti és írói-etikai felelősségtudattal rendelkező centralisták közül többen is ugyanazt a jelet használták. Úgy vélte, hogy „a centralista Pesti Hirlapban sohasem fordult elő olyan eset, hogy a □ áljellel más élt volna, mint Pákh Albert, a ⊙ áljel mindig magát Csengeryt, az *Agricola* álnév mindig Eötvöst jelölte”.<sup>42</sup> Fenyőnek ezt a megállapítását az teszi különösen meglepővé, hogy tudjuk, Trefort Ágoston még életében publikálta a *Pesti Hirlap*ba írt cikkeinek egy részét, melyek között ⊙ jellel megjelenteket is találunk.<sup>43</sup> Már Fenyő kötetének megjelenése után Széchenyi István és Eötvös József levelezésében Gergely András is talált utalásokat arra vonatkozólag, hogy a Pesti Hirlap egyes, ⊙ jellel megjelent cikkei

<sup>39</sup> \*\*\* [EÖTVÖS József], *Teendőink I–XIX*, PH, 1847. máj. 13., 879. sz., 307; PH, 1847. máj. 14., 880. sz., 313; PH, 1847. máj. 23., 885. sz., 333; PH, 1847. máj. 27., 886. sz., 339; PH, 1847. jún. 15., 897. sz., 389; PH, 1847. júl. 1., 906. sz., 1; PH, 1847. júl. 6., 909. sz., 13; 1847. aug. 5., 926. sz., 81; PH, 1847. aug. 6., 927. sz., 85; PH, 1847. aug. 8., 928. sz., 89; PH, 1847. aug. 27., 939. sz., 135; PH, 1847. aug. 29., 940. sz., 139–140; PH, 1847. szept. 9., 946. sz., 163–164; PH, 1847. szept. 10., 947. sz., 167–168; PH, 1847. okt. 28., 974. sz., 277; PH, 1847. okt. 31., 976. sz., 283; PH, 1847. nov. 18., 986. sz., 327; PH, 1847. nov. 19., 987. sz., 333; *Teendőink XIX*, PH, 1847. nov. 25., 990. sz., 343; Újabb kiadása: EÖTVÖS, *Reform és hazafiság...*, II, i. m., 341–436.

<sup>40</sup> CSENGERY Antal, *Magyar szónokok és státusférfiak (Politikai jellemrajzok)*, Pest, Heckenast Gusztáv, 1851, 209. Fenyő megállapítását lásd EÖTVÖS, *Kiadatlan...*, i. m., 8.

<sup>41</sup> \*\* [EÖTVÖS József], *A' nyomor és óvszerei I–V*, PH, 1847. febr. 7., 826. sz., 85–86; PH, 1847. febr. 11., 828. sz., 93; PH, 1847. febr. 12., 829. sz., 97; PH, 1847. febr. 14., 830. sz., 101–102; PH, 1847. febr. 16., 831. sz., 105; Újabb kiadása: EÖTVÖS, *Reform és hazafiság...*, i. m., II, 312–340.

<sup>42</sup> EÖTVÖS, *Kiadatlan...*, i. m., 8–9.

<sup>43</sup> Lásd 15. lábjegyzet.

Trefort Ágoston tollából származnak.<sup>44</sup> Állításának valótlanágát később maga Fenyő István is belátta, és néhány ☉ jeles cikk szerzőjeként Trefortot nevezte meg,<sup>45</sup> azonban arra azóta sem vállalkozott, hogy az általa Eötvös-cikkekként kiadott írásokról alkotott elképzelését felülvizsgálja. Ráadásul tudható, hogy ugyanezt a \*\*\* jelet későbbi írásai megjelölésére a Pesti Hirlap egy másik munkatársa, Emödy Dániel is használta.<sup>46</sup> Márpedig ismerünk arra is példát, hogy valaki az általa használt szignót később más lapokban is alkalmazta. Szűcs Miklós, a *Pesti Hirlap* borsodi levelezője 1886-ban egyes miskolci lapokban ugyanazzal az XXX jellel írt cikkeket, mint korábban a centralista orgánumban.<sup>47</sup> Eötvös esetében pedig maga Fenyő jegyzi meg, hogy a *Politikai Hetilap*ba írott vezércik-

<sup>44</sup> GERGELY András, *Egy gazdaságpolitikai alternatíva a reformkorban. A fiumei vasút*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1982 (Értekezések a történeti tudományok köréből, 98), 134–139. – Könyvében Gergely András nem jelzi egyértelműen, hogyan azonosította a szóban forgó cikkeket, de gondolatmenete így is jól nyomon követhető. Gergely Eötvös József Széchenyihez írt leveleiben talált utalásokat arra, hogy a *Pesti Hirlap*ban Széchenyi *Javaslat a magyar közlekedési ügy rendezéséről* című munkáját tárgyaló cikkeket a centralisták egyike írta. Az egyik, ilyen utalást tartalmazó Eötvös-levele az is megjegyzi a levél írója, hogy „Trefort cikkelyei kiküldettek az Allgemeinenak és Mittermaier újságába”. (Lásd Eötvös József levele gróf Széchenyi Istvánnak, 1848. február 19. = EÖTVÖS József, *Levelek*, szerk. OLTVÁNYI Ambrus, Budapest, Magyar Helikon, 1976 [Eötvös József Művei], 193–194.) Gergely Andrásnak tehát nem volt más dolga, mint hogy összehasonlítsa a *Pesti Hirlap*ban és az *Allgemeine Zeitung*ban e tárgyban megjelent cikkeket, majd megállapítsa, hogy az *Allgemeine Zeitung*ban megjelent írások a *Pesti Hirlap* cikkeinek összefoglalásai, és mivel az *Allgemeine Zeitung*ban megjelent írások Trefort tollából származnak, valószínűsíteni, hogy a *Pesti Hirlap* cikkeit is ő írta. A szóban forgó cikkek: TREFORT Ágoston, *Gróf Széchenyi István’ javaslata a’ közlekedési ügy’ rendezéséről*, PH, 1848. febr. 10., 1033. sz., 109.; Uő, *Gróf Széchenyi István’ közlekedési rendszere ’s pénzerőnk*, PH, 1848. febr. 11., 1034. sz., 115.; Uő, *A’ közlekedési ügy kezelése ’s gr. Széchenyi javaslata e’ tárgyban*, PH, 1848. febr. 13., 1035. sz., 119.; Uő, *Gróf Széchenyi’ javaslata a’ közlekedési ügyben ’s támokaink*, PH, 1848. febr. 15., 1036. sz., 125.; Uő, *Fiumei vasút*, PH, 1848. febr. 22., 1040. sz., 147.; Uő, *A’ fiumei vasút kamatbiztosítás mellett, vagy országos erővel építtessék-e*, PH, 1848. febr. 24., 1041. sz., 151.; Uő, *További észrevételeink a’ fiumei vasut’ ügyében*, PH, 1848. febr. 25., 1042. sz., 157.; Uő, *Közlekedési ügy*, PH, 1848. febr. 29., 1044. sz., 169.

<sup>45</sup> FENYŐ, *A centralisták...*, i. m., 326–328, 346–347, 368–369.

<sup>46</sup> GULYÁS Pál, *Magyar írói álnév lexikon*, Budapest, Akadémiai, 1978, 506.

<sup>47</sup> Szűcs *Pesti Hirlap*-beli jelhasználatára lásd: KOVÁCS, *Egységtől egységig...*, i. m., 66; míg későbbi szignóalkalmazására: GULYÁS, *Magyar írói...*, i. m., 477.

keit 1866 márciusától kezdve rendre ugyanezzel a \*\*\* szignóval jelölte.<sup>48</sup> Mindez felveti a lehetőséget, hogy a *Pesti Hírlap* egyes \*\*\* jeles írásai Emődy Dániel tollából származnak.

A szóhasználat vizsgálata Fenyőnél egyetlen helyen bukkan elő, mikor megállapítja, hogy „A *nyomor és óvszerei* olvasásakor [...] szembetűnő, hogy a cikksorozat szerzője milyen sűrűn és erőltetetten használja a *mikint* szót. [...] Először az 1846. május 24-i *Agricola-levélben* [...] tűnik fel Eötvösnél a »*mikint*« [...]. Minden valószínűség szerint Eötvös az *Agricola-levelekben* a maga inkognitójának előmozdítására kezdte használni e tájszót, amelyet azután egységesen kiterjesztett több más olyan művére is, melyekről szintén úgy vélekedett, hogy jobb, ha szerzőjük személye a közönség előtt homályban marad.”<sup>49</sup> Fenyő téved, mikor azt állítja, hogy Eötvös 1846 májusában használta először a *mikint* tájszót, hiszen az már az író-politikus legelső, a lap centralista kézbe kerülését követően megjelent cikkében is előfordult, tehát 1844. július 4-én.<sup>50</sup> Arról pedig már fentebb is esett szó, hogy 1846 tavaszától Irinyi kivételével a lap összes fontos munkatársa túlnyomórészt a *mikint* változatot használta. Ez a nyelvi elem tehát semmiképpen sem valószínűsítheti Eötvös szerzőségét.

Az attribúció során Fenyő István többször is igyekszik tartalmi, eszmei azonosságokat kimutatni a háromcsillagos cikkek és más Eötvös-írások között. Ezt néha meggyőzően teszi, például a *Népoktatási ügy* című cikksorozat esetében, melynek „[í]rója a népnevelés fontos reformprogramját elemezve kifejti és rendszerezi nemzetpedagógiai elveit, amelyek sorra megegyeznek mindazzal, amelyet Eötvös, mint miniszter 1848 augusztusában, az elemi oktatásról szóló törvényjavaslatban a nemzetgyűlés elé terjesztett, majd amit a vita során felszólalásaiban elmondott. Az anyagi és szellemi érdekek összefüggése, a nép szabadságának és művelődésének elszakíthatatlan kölcsönössége, a szolgaság és a tudatlanság párhuzamossága, a közös iskola nagy jelentőségű, liberális gondolata, a vallásoktatás elkülönítése, az egyház iskolai szerepé-

<sup>48</sup> EÖTVÖS, *Kiadatlan...*, i. m., 9.

<sup>49</sup> EÖTVÖS, *Kiadatlan...*, i. m., 13.

<sup>50</sup> B. EÖTVÖS József, *Központosítás és helyhatósági rendszer I*, PH, 1844. júl. 4., 366. sz., 451–452.

nek korlátozása – ezek Eötvös híres 1848-as törvényjavaslatának legfőbb eszméi, s ezek sorra, szó szerint megtalálhatóak a több mint két esztendővel előbb megjelent *Pesti Hírlap*-cikkekben. A mindedig ugyancsak ismeretlen mű tartalma, gondolati anyaga, érvrendszere és szó szerinti egyezései kétségbevonhatatlanul ugyancsak Eötvös szerzősége mellett bizonyítanak”.<sup>51</sup> Az idézett részt követően Fenyő szó szerinti részleteket hoz a szóban forgó cikkek és a törvényjavaslat szövegéből, melyek jórészt igazolják Fenyő fentebbi állításait, és Eötvös szerzőségét valószínűsítik. Annál is inkább, mivel a lap fontos munkatársai közül szinte senki más nem írt népoktatással kapcsolatos cikket a lapba, csak Eötvös. Ugyanakkor én nem találtam olyan szó szerinti egyezéseket a szövegrészletekben, melyek Fenyő István erre vonatkozó állítását alátámasztanák.

Más a helyzet viszont az 1847–1848 fordulóján keletkezett *Városi ügy* című írásokkal,<sup>52</sup> melyek szerzőségét Fenyő szintén tartalmi-eszmei – és szövegszerű – egyezések kimutatásával igyekszik igazolni. Úgy véli, a *Városi ügy*ben kifejtett elvek pontosan megegyeznek az Eötvös 1847 decemberében Széchenyi Istvánhoz írott levelében olvashatóakkal.<sup>53</sup> A Fenyő által idézett szövegrészek valóban igazolják a cikk és a levél közötti eszmei azonosságot, igaz, szövegszerű megegyezést én nem látok a részletekben. A *Városi ügy*ből a következőképpen idéz Fenyő:

...vajon ily pillanatban az e feladata városainknak, hogy követeléseikkel történelmi jogok terére álljanak? – kérdezi a *Városi ügy* szerzője, majd így folytatja – ... Nem a történelmi jog kétségbe vehető magyarázgatása, hanem a dolog jelen állása az, mi városaink mellett szól... A városi kérdés megoldása csak úgy eszközölhető, ha a törvényhozási befolyás s a városok adminisztratív elrendezésének kérdése egymástól elválasztatnak... Ha azt akarjuk, hogy a

<sup>51</sup> EÖTVÖS, *Kiadatlan...*, i. m., 10. A sajtóhibákat jelöletlenül javítottam.

<sup>52</sup> \*\*\* [EÖTVÖS József], *Városi ügy I*, PH, 1847. dec. 16., 1002. sz., 403; Újabb kiadása: EÖTVÖS, *Reform és hazafiság...*, II, i. m., 441–445; \*\*\* [EÖTVÖS József], *Városi ügy IX*, PH, 1848. jan. 9., 1015. sz., 21; Újabb kiadása: EÖTVÖS, *Reform és hazafiság...*, II, i. m., 446–451.

<sup>53</sup> Eötvös József levele gróf Széchenyi Istvánnak, 1847. dec. 4. = EÖTVÖS, *Levelek...*, i. m., 165–169.

városi követek az alkotmányos szabadság őrei legyenek, felfogásunk szerint kettő szükséges: a) hogy a politikai képességre felállított kvalifikáció ne legyen ugyan illuzórikus, de ne legyen oly magas, hogy a választók száma általa felette csekélyre szoríttassék; b) direkt választás.<sup>54</sup>

A cikk tartalmilag sem egyezik meg teljesen a levél szövegével, hiszen a *Városi ügyben* a szerző azt kívánja, hogy a választói cenzus se túl magas, se túl alacsony ne legyen, míg a levélben a cenzus mértékét nem szorítja korlátok közé.<sup>55</sup>

A városi ügyről ez idő tájt azonban nem csupán Eötvös, hanem más centralisták is értekeztek a lapban.<sup>56</sup> Az ő írásaik közül a háromcsillagos cikkek tartalmához legközelebb Trefort Ágoston *Legközelebbi feladatunk V* című írásában kifejtett elvei állnak. Szerinte a

jövő törvényhozás' első kérdése a' városi ügy leend. Ez alkalommal a' városi képviselőknek a' lehetőleg legnagyobb erélyt kell kifejteni, 's mert ha akarják, már most tőlök fog nagyrészt függeni a' kérdés' eldöntése. Erőt azonban csak akkor fejthetnek ki, ha, historicus igényektől elállván, megelégszenek az igazság 's méltányosság' mértékével. [...]

Uj törvénynek kell továbbá határozni a' fölött, ki válassza a' követet; – 's ime itt vagyunk azon kérdésnél, valjon rendezés nélkül kell-e a' városoknak szavazatot adni. [...]

[A]' coordinatio kétféle: politicai t. i. és administrativ coordinatio, 's hogy az egyiknek a' másikkal semmi köze. E' két nemű rendezést egymástól el kell választani, 's bármikép' szükséges az administrativ rendezés is – midőn csupán a' városi szavazatokról van szó, reducálni kell magunkat a' politicaira, vagyis: egy választási törvényre. Mert hogy a' városi követ akár a' magistratus, akár a' mostani választott polgárság' választotta legyen: ez józan eszű

<sup>54</sup> EÖTVÖS, *Kiadatlan...*, i. m., 12.

<sup>55</sup> EÖTVÖS, *Kiadatlan...*, i. m., 12.

<sup>56</sup> © [CSENGERY Antal], *Régi dal*, PH, 1847. jan. 5., 807. sz., 9; [Csengery Antal], *Egy kis számvetés I*, PH, 1847. jan. 7., 808. sz., 13; © [Uó], *Legközelebbi feladatunk IV*, PH, 1847. febr. 18., 832. sz., 109; © [TREFORT Ágoston], *Legközelebbi feladatunk V*, PH, 1847. márc. 4., 840. sz., 145.



ember előtt merő lehetetlenség. Szükség, hogy a' városi követ a' város' összes lakosainak képviselője legyen, azok által választva, kik ez eljárásra képesek, – minek criteriuma [...] nem lehet egyéb, mint a' c e n s u s.<sup>57</sup>

Látható, hogy Trefort írása is tartalmazza mindazokat a pontokat, melyeket Fenyő István a háromcsillagos cikksorozatból kiemelt. Tagadhatatlan ugyanakkor, hogy a használt kifejezésekben a *Városi ügy* című cikksorozathoz Trefort írásánál sokkal közelebb áll az Eötvös által Széchenyihez írt levél:

...A diszkusszióban mindenekelőtt a városi követek tisztán a történeti térre állnak, azaz azt teszik, minél rosszabbat legnagyobb ellenségeiktől sem várhatnának... A városi kérdésnek két része van. Az első a városok politikai jogainak meghatározása, melyhez szavazatjoknak száma, azoknak elosztása s a követválasztást illető szabályok tartoznak, a 2. a városok belső elrendezésének kérdése, s én eredményt csak úgy várok, ha e két kérdés egymástól elválasztatik... A városok politikai jogainak rendezésénél én két fontos dolgot látok, az 1-ső, hogy a census eszméje léptessék ez alkalommal életbe, a 2-dik, hogy az országgyűlési követ – nem bánom bármi magas census mellett – direkt választassék.<sup>58</sup>

Trefort a fentebbi idézetben jóval körülményesebben fogalmazza meg mondanivalóját, például a *direkt választás* kifejezést nem használja, hanem körülírja. Valószínűbb tehát Eötvös szerzősége. Ez azonban csak Trefort és Csengery – utóbbit itt nem hozom – szövegének vizsgálata után vált kijelenthetővé. Az azonosítást végzőnek tehát ez esetben is figyelembe kellett volna vennie a többi centralista írásaiból lesűrhető adatokat az attribúció során.

Mindent egybevetve megállapíthatjuk, hogy a *Pesti Hirlap* legfontosabb szerzői esetében vagy nincs szövegkiadás, vagy ha van is, nem felel meg azoknak a kritériumoknak, melyeket olyan

<sup>57</sup> ☉ [TREFORT Ágoston], *Legközelebbi feladatunk V*, PH, 1847. márc. 4., 840. sz., 145.

<sup>58</sup> EÖTVÖS, *Kiadatlan...*, i. m., 12. Eredetileg: Eötvös József levele gróf Széchenyi Istvánnak, 1847. dec. 4. = EÖTVÖS, *Levelek...*, i. m., 167.

gyűjteményekkel szemben támaszthatunk, melyek közvetett mód-  
szerekkel azonosítják az írókat. E kötetek közül ugyanis egyik sem  
tartalmazza a szerző összes ismert írását, nem különíti el a szer-  
zőnek különböző valószínűséggel adható cikkeket, valamint a sajtó  
alá rendező vagy nem közli attribúciós érveit, vagy nem  
kellő körültekintéssel végzi el a szerzőhöz kötés folyamatát. Szük-  
ségesnek látszik tehát a már korábban megjelent szerzői életmű-  
vek felülvizsgálata, kiegészítése és újra megjelentetése a fentebbi  
kritériumok figyelembevételével. Ez leginkább akkor végezhető  
el, ha a lap fontos szerzőinek írásait egyszerre rendezi sajtó alá  
egy egymás eredményeit figyelembe vevő kutatócsoport. Minde-  
ből azonban az is következik, hogy a lap szempontjából fontos,  
eddig kiadatlan szerzői életműveket – Csengery Antalét, Irinyi  
Józsefét, Kemény Zsigmondét, Trefort Ágostonét – is össze kelle-  
ne gyűjteni. Az eddig ki nem adott életművek körülhatárolása  
ugyanakkor a korábban már megjelentetett gyűjtemények vitás  
kérdéseit is segíthetne eldönteni, hiszen ezáltal könnyebbé vál-  
hatna a kérdéses hovatartozású szövegek odaítélése. Ideális eset-  
ben a szövegkiadások egyszerre jelenhetnének meg, mikor a ku-  
tatócsoport tagjai már minden szükséges adatot összegyűjtöttek,  
minden cikket jegyzeteltek, és minden szöveg hovatartozásában  
megegyeztek. Az egyes szerzők eltérő valószínűséggel az íróknak  
adható cikkeket kategóriánként kellene közölni, és az ismert szer-  
zőjű szövegeket tartalmazó kötetek mellett egy olyat is ki kellene  
adni, mely azokat a lapban megjelent nagy horderejű, nagy vissz-  
hangot kiváltó írásokat tartalmazza, melynél a szerzősége még  
következtetni sem lehet. Ugyanez a kötet hozhatná a „kevésbé”  
fontos szerzők – például Madách Imre, Szemere Bertalan – cen-  
tralista irányultságú, vagy az események menetének megértéséhez  
szükségesnek látszó lapbeli írásait is. Az ily módon nyert gyűjte-  
mények minden eddiginél teljesebbek, jobban dokumentáltak,  
hitelesebb szövegűek lennének, így a kutatómunkát is jobban se-  
gítenék. Az elmondottak alapján tehát összesen hét kötet kiadása  
látszik feltétlenül szükségesnek:

1. Csengery Antal *Pesti Hirlap*-beli írásai
2. Eötvös József *Pesti Hirlap*-beli írásai
3. Irinyi József *Pesti Hirlap*-beli írásai
4. Kemény Zsigmond *Pesti Hirlap*-beli írásai

5. Szalay László *Pesti Hirlap*-beli írásai
6. Trefort Ágoston *Pesti Hirlap*-beli írásai
7. Egyéb, fontos *Pesti Hirlap*-beli írások

A második kötetnek Eötvös József hírlapi cikkei mellett, mint hagyományteremtő értékű és nagy jelentőségű szövegváltozatot, tartalmaznia kellene a *Reformat* is. Nyolcadik kötetként talán szóba jöhetne a lap szerkesztői jegyzeteinek kiadása.<sup>59</sup> A három szerkesztő – Szalay László (1844–1845), Csengery Antal (1845–1848) és Kemény Zsigmond (1848) – szerkesztői jegyzeteinek és szerkesztőségi cikkeinek együttes kiadása lehetővé tenné lapvezetői felfogásuk és elképzeléseik összehasonlító vizsgálatát. Ezáltal talán kimutathatóvá válna az esetleges különbségek oka is, ami hozzáegíthetne eddig megválaszolatlan politikatörténeti kérdések eldöntéséhez. Mindemellett ezen jegyzeteknek és rövidebb írásoknak a kiadását indokolja, hogy ezekben a szerkesztők egy-egy cikk kapcsán rendszerint saját eltérő, vagy ritkábban megegyező véleményüket fejtették ki. E szövegekben tehát ugyanúgy elveikről, elképzeléseikről adnak számot, mint nagyobb terjedelmű cikkeikben, így a szerkesztői jegyzetek is fontos támpontokat adhatnak eszmerendszereik megismeréséhez. A nyolcadik kötet megjelenését követően a könnyebb eligazodás érdekében egy közös tartalomjegyzéket és mutatókat tartalmazó kötetet is ki lehetne adni.

Az előbbieken kívül így két kötet jelenhetne még meg:

1. A centralista *Pesti Hirlap* szerkesztői jegyzetei és szerkesztőségi cikkei
2. Mutatók

Az ily módon kivitelezett munkákat érdemes lenne elektronikusan is kiadni, illetve már a részeredményekből is egy folyamatosan bővülő adatbázist készíteni. A Miskolci Egyetem Irodalomtudományi Doktori Iskolájában az utóbbi időben alakulni látszik

<sup>59</sup> A *Pesti Hirlap* korábbi szerkesztőjének, Kossuth Lajosnak már jelent meg ilyen jellegű gyűjteménye KOSSUTH Lajos, *Szerkesztői jegyzetek a Pesti Hirlaphoz, I (1841)*, szerk. FAZEKAS Csaba, bev. jegyz., BALOGH Éva, CSELENYÁK Erika, DÓZSA Viktória, HORNYÁK Péter, JAKAB Zsuzsa, KALLA Beáta, KELECSÉNY Mónika, KOVÁCS Anikó, SALLAI Boglárka, Miskolc, Bíbor, 2003.

egy kutatócsoport, mely a szükségesnek látszó munkát elvégezhetné. Ebből kifolyólag az esetleges részeredmények elektronikus közzétételére a Miskolci Egyetem Irodalomtudományi Intézetének honlapja tűnik a legalkalmasabb felületnek. Az adatbázisnak a kereshetőség és listázhatóság mellett a kéziratokról és korábbi kiadásokról készült fotók megjelenítése is előnyei közé tartozna. Ráadásul az elektronikus közlés során az egyes cikkekhez tartozó jegyzetek szinte korlátlanul bővíthetők lennének. Később pedig az adatbázisban közzétett írások száma meg is haladhatná a papíralapon megjelentetett szövegeket, és olyan elektronikus kiadásá válhatna, mely a centralista *Pesti Hirlap*ban megjelent összes írást tartalmazná, a hozzá tartozó jegyzetekkel – és ahol lehetséges – azonosításokkal együtt, ezáltal téve lehetővé a lap írásainak minden korábbinál több szempontot érvényesítő vizsgálatát.

*Steinmacher Kornélia*

## ÉLCLAPOK A KIEGYEZÉS IDEJÉBEN (1865–1867)

Tanulmányomban tett megállapításaim egy sajátos sajtóműfaj, az élclapok kategóriájába sorolható két folyóirat – a Jókai Mór által szerkesztett *Ústökös*nek, valamint a Tóth Kálmán által szerkesztett *Bolond Miskának*<sup>1</sup> – 1865 és 1867 között kiadott lapszámainak feldolgozásán alapulnak. A lapokban előforduló humoros megjelenítés néhány variációján – gúnyrajz, gúnyvers, anekdota – keresztül mutatom be, hogy egy sajtótermék kritikai kiadásakor milyen klasszikus dilemmák<sup>2</sup> merülnek fel a textológus munkája során, és hogyan jelennek meg és mélyülnek el ezek a dilemmák a két lapban az élclap sajátosságaiból kifolyólag. Jelen tanulmányban három olyan problémakört vizsgálok, melyek akár egyszerre is felmerülhetnek egy-egy eset kapcsán: a sajtóhibák kérdését, hogy azok valódi hibák vagy a humor forrásai, továbbá egy-egy személy, esemény vagy a humoros elem beazonosításának korlá-

<sup>1</sup> A korszakban az adott időpontban tulajdonképpen csak ez a két élclap működött, de a két lap egyszeri vizsgálata, összehasonlítása abban a tekintetben is indokolható és különösen érdekes lehet, hogy a két lap szerkesztőjének milyen közös kapcsolódásai vannak az irodalmi életben, a közéleti szerepvállalásban. Vö. *Tóth Kálmán = Új magyar életrajzi lexikon*, főszerk. MARKÓ László, Budapest, Helikon, 2007, 839; SZAJBÉLY Mihály, *Jókai Mór*, Pozsony, Kalligram, 2010 (Magyarok Emlékezete).

<sup>2</sup> Képanyag elhelyezésével, helyesírás, központosítás egységesítésével, nyomdahiábakkal, idegen nyelvű elemekkel, a szöveghordozó váltásával, a kommentárokkal, hiányzó elemekkel – például a szerző megjelölése –, forráshiánnyal kapcsolatos kérdések. Erről bővebben az *Első folyóirataink* sorozatban megjelent kritikai kiadások kísérőtanulmányai értekeznek, amely megállapítások a vizsgált folyóiratok esetében is aktuálisak és jórészt azonosak. SZILÁGYI Márton, *Első irodalmi folyóirataink egyike: az Uránia = Első folyóirataink: Uránia*, s. a. r. Uó, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1999, 324–327; DEBRECZENI Attila, *Első folyóirataink: Orpheus = Első folyóirataink: Orpheus*, s. a. r. Uó, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2001, 400–404; DEBRECZENI Attila, *A jelen kiadásról = Első folyóirataink. Magyar Museum: Kommentár*; II, szerk., jegyz. és utószó Uó, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2004, 64–66.

tait és lehetőségeit egy-egy kommentár megírása kapcsán, végül az illusztrációk elhelyezésének gondját, annak függvényében, hogy az illusztráció mennyiben tartozik össze szövegkörnyezetével, egyazon oldalon megjelenő más közlésekkel.

## A közvetett kritika az élclapokban

Az élclapok sajátos nyelvezetének szerves része a közvetett kritika, az elsődleges humor mögé „rejtett” véleménynyilvánítás. Az élclap egy-egy közlésének általában mindig kettős jelentése volt, a mulatságos történeten túl gyakran utalt valami korabeli eseményre, sajátosságra, mely leggyakrabban a politikai életet célozta meg. Ennek megértéséhez, már az adott korban sokszor kellett egy olyan háttértudás, mely csak magasabb műveltség fényében volt lehetséges. Így az élclapot, ha a társadalom minden rétegéhez szólt is, tulajdonképpen csak egy bizonyos réteg „értette meg igazán”.

A lapokban kibontakozó kép minden korszakban önmagába zárul: egyes közlemények értelmezése arra ösztönzi az olvasót, hogy továbblépve felkutassa az abban kifejtett reflexió forrását, vagy csupán az altera pars hozzáfűznivalóit, sehol sem bír ez azonban olyan tétellel, mint a humorra építő műfajnál. A humor ugyanis ezen a téren „nem ismer tréfát”: miután csak úgy képes működni, ha a valóságra hivatkozik, a befogadó számára fontos, hogy tárgya kellőképpen ismert is legyen. Magyarán az élclapolvasó „megérti a viccet”, ha kellően jártas nem pusztán korának viszonyaiban, hanem abban is, hogy kik a kor közszereplői, és milyen megnyilatkozás, stílus, viszonyulásmód várható el tőlük. Ha tehát egy élclapot vizsgálunk, mint a korabeli közélet kiemelkedő fontosságú közegét, akkor annak sajátos léhelyzetét is szem előtt kell tartanunk. Olyan tájékozódási forrásról van szó, mely a közönségnek a közviszonyok terén kellően tájékozott részére épít, és igényt formál nem pusztán az információra, hanem a politikai és közéleti információ egyfajta

kritikájára is. Ebben az értelemben ez a sajtótípus a tényleges, modern értelemben vett közvélemény formáló tényezője.<sup>3</sup>

Ezért a jelen kor textológusának igen komplex háttértudással kell rendelkeznie ahhoz, hogy e rejtett kritikát, humort a lehető legtöbb esetben felfedezze és megértse, mert az elősegítheti az élclapok kapcsán a különböző textológiai dilemmák megoldását. Ugyanakkor nem jelent garanciát egy komplex háttértudás, mert a humor egyaránt lehet globális és csak az adott pillanatban aktuális: az utóbbi esetben pedig lehet, hogy az értelmezés lehetősége végleg elveszett. Az utalások itt gyakran aktuális, napi hírré váló reflektálásként jelennek meg, melyek sokszor forrás hiányában beazonosíthatatlanok. Ezentúl pedig lehetnek olyan elemek is, amelyek ettől függetlenül csak az adott korban számítottak humorosnak.

A korabeli sajtóirodalomban a nyílt véleménynyilvánítás legkülönbözőbb fajtáival találkozhatunk ideák, politikai meggyőződések, és tartalmi-formai stílus tekintetében egyaránt. A lehetőség tehát megvolt minden típusú vélemény megformálására és közvételére, s ezek nem feltétlenül kötődtek kizárólagosan egy-egy lapfajtához vagy műfajhoz, hiszen még maga az élclapi stílus, az élclap egyes eszközei is megjelentek bizonyos esetekben a sajtó más műfajaiban.<sup>4</sup> Így például Jókai *Üstökösének* néhány jellegzetes figurája – a politikus csizmadia és Kakas Márton – már a lap indulása előtt szerepel a *Magyar Sajtó* 1857-es számaiban.<sup>5</sup> A közvetett, kétértelmű utalások mellett pedig az élclap keretein belül hangsúlyosan megjelenik a nyílt, egyértelmű, olykor igen durva, nyers formába öntött nevetségessé tétel a császárral, az osztrák

<sup>3</sup> RENKECZ Anita, „Parókai Jókai Mór”: A Borsszem Jankó életképei a kiegyezés utáni időszak Jókaijáról: 1868–1875, Budapesti Negyed, (57)2007/3, 137–138. Vö. BUZINKAY Géza, *Magyar hírlaptörténet: 1848–1918*, Budapest, Corvina, 2008, 53.

<sup>4</sup> „Az ok, amiért érdemes elidőzni az élclapi típusok kérdésénél, valójában az, hogy ábrázolásmódjuk jellegzetességei nem pusztán ennek a szűkebb értelemben vett műfajnak, hanem általában a politikai humornak és tágabban a közéleti sajtó-reprezentációjának a sajátjai.” RENKECZ, „Parókai Jókai Mór”, *i. m.*, 140.

<sup>5</sup> BUZINKAY Géza, *Borsszem Jankó és társai*, Corvina, Budapest, 1983, 8.

közszereplőkkel és hatalmi pozícióban lévőkkel, az osztrák rendszerrel és a velük szimpatizálókkal, valamint a kiegyezés érdekében munkálkodókkal kapcsolatban.

Azonban az összképhez hozzátartozik az is, hogy a hivatalos előírások változatlanok maradtak, azaz egészen 1867-ig érvényben van az 1852. május 27-én beiktatott sajtótörvény,<sup>6</sup> mely valójában komoly öncenzúrára ösztökélte a lapok szerkesztőit az utólagos ellenőrzés által, még akkor is, ha pontosan érzékelték a cenzúra komoly lazulását.<sup>7</sup>

Mindezt figyelembe véve nem vethető el, hogy ezek a külső körülmények részben meghatározóak lehettek az élclap sajátosságait illetően. Nem szabad azonban megfedkezniük a megjelenítés módja mögött álló más típusú szándékról sem, amit az irodalmi játék, az irodalmi hagyomány, az írói feladat és szerepvállalás felől kell értelmeznünk.

Az élclaphoz köthető, irodalmi szempontból sokszor vitatható értékű, műfajú szövegek, megjelenítési formák, ábrázolások a politikai irodalom hagyományán belül a paszkvillus-irodalom<sup>8</sup>

<sup>6</sup> A sajtótörvény „[...] nálunk csak az ostromállapot 1854. évi feloldása után lépett hatályba [...] A törvény előírta az impresszumadatokat, kijelölte a kötetpéldányok gyűjtőhelyeit, szabályozta a könyvkiadás jogát s a lapengedélyek megszerzésének feltételeit és módját. Újraszabályozta a kaució nagyságát, amit a politikával foglalkozó és hirdetéseket közlő lapoknak kellett megindulásukkor letenniük. Ennek indoka az volt, hogy biztosítva legyen az az összeg, mely a lap elleni esetleges vizsgálati költségeket és a pénzbüntetést fedezi.” BUZINKAY Géza, *Az abszolutizmust túlélő és újjászülető magyar sajtó: 1849–1867 = A magyar sajtó története: A kezdetektől a fordulat évéig*, I, szerk. BAJNAI Zsolt, Budapest, Ráció, 2005, 116.

<sup>7</sup> Az utólagos ellenőrzés így történt: „Eszerint mindent szabadon, cenzúra nélkül is lehetett nyomtatni, de a kész nyomtatványokat be kellett nyújtani a rendőrségnek, amely utólag döntötte el, hogy árusíthatóak-e. Hírlapok teljesen kész lappéldányait egy órával a tervezett szétküldés előtt kellett bemutatni, ha ez alatt az idő alatt nem érkezett a kiadóhoz letiltási parancs, postázhatta, vagy elkezdhette árusítani.” *Uo.*, 115.

<sup>8</sup> A gúnyversek szókincse, durva, szókimondó elemei, a morális-politikai kritikának a test nyelvén való elmondása hasonlatos az élclapban megjelent különböző szövegek sajátosságaihoz. Vö. NAGY Ágoston, *A 18. század második felében született paszkvillus-irodalom értelmezési lehetőségeiről = Politikai elit és politikai kultúra a 18. század végi Magyarországon*, szerk. SZIJÁRTÓ M. István, SZŰCS Zoltán Gábor, Budapest, Eötvös, 2012 (*Tálatum*, 8), 192–222; *Külömb-külömb féle jó és rossz szagú virágokkal telyes kert: Paszkvillusok a*



sajátosságai felől is megközelíthetők, valamint olyan irodalommal is rendelkező korábbi kulturális jelenségekhez is kapcsolhatók, mint a karneváloknak,<sup>9</sup> a reneszánsz udvari bolond figurájának<sup>10</sup> hagyománya. Ezeknek a hagyományoknak a megismerése, és a hagyományok felőli megközelítés – bár e tanulmány keretében nincs rá lehetőség – szintén megkönnyítheti a textológus munkáját a közvetett kritika felismerésében és megértésében.

## Sajtóhibák vagy elírások?

Bizonyos esetekben a szándékolt elírások, a más írott termékben szereplő sajtóhibák, a véletlen elírások közzététele is lehet a gúny tárgya.<sup>11</sup> Az 1866. január 20-ai *Üstökös* számában például a következő anekdota szerepel:

Ez már mégis csak szörnyűség! Hát Pesten kisdedevő egylet is letezik. Már ki hitte volna! Pedig úgy van. – Tessék csak elmenni a

*XVII–XVIII. századból*, szerk. LŐKÖS István, Budapest, Magvető, 1989 (Magyar Hírmondó); BALLAGI Géza, *A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig*, Budapest, Franklin-Társulat, 1888.

<sup>9</sup> A társadalmi normák és szabályok felfüggesztettsége, a hatalmi és alárendelt pozíciók felcserélhetősége s e keretek adta lehetőségek az élclapok világában a kora újkori karneváli ünnepségek idejéhez hasonlóan működnek. Ennek szemléltetésére kiválóan alkalmasak például a karneválok idején születő gúnyversek, gúnydalok, melyek retorikájukat, funkciójukat tekintve párhuzamba állíthatóak az élclapokban megjelenő gúnyversekkel. Érdekes a hatalom kettős viszonyulásának hasonlatossága is. Peter BURKE, *Népi kultúra a kora újkori Európában*, Budapest, Századvég–Hajnal István Kör, 1991 (Metamorphosis Historiae), 237–242.

<sup>10</sup> Az a sajátos nyelvezet, amelyet a magát bolondnak tettető, bolond álarcra mögé bújó értelmiség a közvélemény befolyásolására alkalmaz, valamint az udvari bolond verbális megnyilvánulásainak retorikai szempontú összehasonlító elemzése termékeny lehet. Erről lásd: Maurice LEVER, *A politikus bolond = Uó, Korona és csörgősipka: Az udvari bolondok története*, Budapest, Európa, 1989, 204–255.

<sup>11</sup> „A politikai élclap ugyanúgy eldiskurál és felel a napisajtóval, mint a többi élclappal, időnként egészen a részletekig lebontva azok tartalmát, reflektálva nem csak a vezércikkre (vagy az annak megfelelő közleményre), tárcára, hanem színes híre is – sőt, alkalmanként a többi lap sajtóhibája is humorforrást jelenthet.” RENKECZ, „*Parókai Jókai Mór*”, i. m., 137.

Váci és Deákutcza sarkán lévő boltig, ott a kirakatban ily tartalmu czédula látható:

„MEGHIVÁS  
az 1866. évi január hó 20-án, a pesti polgári lövészársulat  
termeiben  
A TERÉZVÁROSI ELSŐ KISDEDEVŐ EGYLET  
javára tartandó  
TÁNCZVIGALOMRA.”

Aztán mondja még valaki, hogy a magyarok nem barbárok – Kanibálok biz azok! (Csak az a szerencse, hogy első ilyféle eset!)<sup>12</sup>

A hirdetésben így a Terézvárosi Kisdedevő Egylet eredeti jelentése visszájára fordul, az egylet mögötti csoportnak és szándékának az ellenkezője jelenítetik meg. A hirdetés közzétételéhez fűzött megjegyzés azt mutatja, hogy ez a tévesztés egyben eszközül szolgál általában magának a sztereotipikus gondolkodásnak az elítélésére is. A megjegyzés a jelenséget rögtön a magyarság mellett a barbársággal köti össze, mely tévhit történetiségét tekintve valóban kapcsolódik magához a barbársághoz. Ám e tévhitről még ugyanez a megjegyzés „le is rántja a leplet”: „még szerencse, hogy első ilyféle eset”.

A közléshez tett megjegyzés ellenére egyértelmű, hogy az elírás egy másik írott szöveg tévesztésének tudatos közlése, tehát szándékos helytelenség és nem sajtóhiba. A megjegyzés pedig csak egyfajta „szerepjáték” a tekintetben, hogy az élclap szerkesztője közzétételkor nem vette észre, hogy az eredeti szöveg eleve hibás.

Azonban korántsem mindig egyértelmű, hogy sajtóhibáról vagy elírásról van-e szó, és ez a dilemma akár egyetlen betű vagy egyetlen ékezet esetében is felmerülhet. Ilyen például az *Üstökös* 1865. december 30-ai számában megjelent *Oda az új kor hölgyéhez* című gúnyvers címmegjelölése is.<sup>13</sup> A vers tartalmát tekintve ugyanis

<sup>12</sup> *Adomák*, *Üstökös*, 1866. jan. 20., 23.

<sup>13</sup> BALOGH Zoltán, *Oda az új kor hölgyéhez*, *Üstökös*, 1865. dec. 30., 427. A vers szövegében van egy biztos sajtóhiba is, a lábjegyzet idézetében jelölt *korábnn* a *korában* helyett.

az *Oda* kifejezést nem csupán a műfaj megjelöléseként lehet értelmezni. A hiányzó ékezet jelezhet itt egyfajta sajátos rövidítést is, ha az *oda* igekötőként szerepel, mely a tartalmiságból kiindulva a gesztus szándékára, a stílusra utalva az odavetés jelentéssel bír. Azaz: odavetem ezt a verset az új kor hölgyének, aki megvetést érdemel csak, nem magasztalást. Ez már csak azért sem olyan valószínűtlen, mert maga Jókai gyakran alkalmaz ilyen típusú rövidítéseket, sőt az *Űstökösben* még egy sajátos műfajt is létrehoz, melynek ez a típusú rövidítés egyenesen a sajátja – tehát, hogy igekötő jelzi az igét, illetve hogy egyetlen ékezet hiánya szándékos –, mégpedig Jókai meghatározásával a *regény telegramokban*-t.

21-ik telegramm Szivárványfi Regina Kőszénfihoz.

„Férj szörnyeteg. Három nap négyszer verekedés. Jőjj, szabadíts.”

22-ik telegramm. Kőszénfi Reginához.

„Idei méz keresett. *Ara* emelkedő. Veszem.”

23-ik telegramm. Szivárványfi Kőszénfihoz.

„Mefogtalak! Értem telegrammot. Méz = mézes hét, enyim. Elég-tétel. Amerikai. Pisztoly vagy dollár.”

A szövegnek ebben a részletében az egyik elem kapcsán pedig szintén egyetlen ékezet okozza a szándékolt jelentésmódosítást, ahol a *mézes hét mézként* rövidített változata dekódolva lesz a szövegben, s így a méz mögötti rejtett jelentéssel az egyetlen ékezet tekintetében az elírás látszatát keltő *ara* szó valójában megfeleltethető. Így tehát az *Oda az új kor hölgyéhez* esetében is az ékezet hiánya jelezheti az elmarasztalást azokkal az asszonyokkal szemben, akiknél külsőségeikben is megmutatkozik, hogy elidegenedtek saját nemzetüktől, s az elidegenedés oka vagy következménye a lap nézete szerint a nő erkölcstelensége. Ezekben a sorokban nemcsak az idegen divatot követő hölgyek bírálata vagy a társasági élet minőségével, a szabadidő eltöltésének lehetőségeivel szembeni bírálata – tehát társadalmi kritika – foglaltatik, hanem politikai is. Hiszen az idegenség hatása alá kerültek elmarasztalása magában rejti az idegen hatás elmarasztalását, ami által így a ránk hatást gyakorló nemzetekkel szembeni bírálat is nagy hangsúlyt kap. Jókai és Tóth lapjaiban ugyanis igen nagy teret

kapott az idegen divat szerint öltözködő hölgyek, az idegen divat szerint rendezett bálók világának kigúnyolása, vagy a színházi repertoár és a színészi játék minőségének leromlásával kapcsolatos kritika. Illetve általában véve az erkölcsi romlás hangoztatása, amellyel kapcsolatban nem győzték hangsúlyozni, hogy az erkölcsatlenség térnyeréséért elsősorban az osztrák politika és francia divatirányzatok káros hatása a felelős.

A Bach-korszaknak a germanisátión s minden vagyonunk kiszivattyúzásán kívül – úgy látszik még az is egyik törekvése volt, hogy a népet enerválja.

A Bach-Schmerling korszaké azon dicsőség, hogy a főváros német színházai s a volksängeres nyilvános helyek az obscén jelenségeknek oltáraivá lettek.

A Bach-Schmerling korszak alatt (a konkordátum mellett) engedtek a nyilvános fajtalanságnak minden tizedik házban templomot emelni s Venus Lasciva nyilvános ünnepeire, az „Ankerbe” plakátokkal csődíteni Cupido híveit.

A Bach-Schmerling korszak alatt irhattak így a statisztikusok: Pestnek van egy főiskolája, tíz kaszárnyája, egy dologháza, kilencszázhetvenkét prostitution-intézete, százhuszezer lakosa és tizenkétezer örömléánya.

No hiszen gyönyörű városa volt ez az örömmek!

A pesti német színpadokon ugyan még most is láthatni a művészi (kivált művésznői) igazságot teljes meztelenségében [...] <sup>14</sup>

Ez a gondolat tágabban és általánosan is jelen volt a magyar értelmiségiek megnyilatkozásaiban, akik hasonlóképpen használják fel a nőiség különböző metaforáit. <sup>15</sup>

A sajtóhiba vagy szándékolt tévesztés kérdése különösen érdekes lehet abban az esetben, ha egyes szövegek többnyelvűek, vagy ha a humor forrását az idegen nyelv elemének elferdített ki-

<sup>14</sup> *Egy kép az ország szívéből* = Bolond Miska, 1867. júl. 28., 120–121.

<sup>15</sup> Ilyen a párizsi kéjhölgy és a szemérmes magyar szűz ellentétezése például Petrichevich Horváth Lázár *Kaleidoszkóp, vagy levelek Emiliához, Élet, irodalom politica és művészet körében* című szövegében. SZAJBÉLY, *A nemzeti...*, i. m., 98.

ejtésén alapuló írott változata adja, illetve ha a kiejtés utáni lejegyzett változathoz magyar nyelvű jelentés társul.<sup>16</sup> Ez esetben is többnyire az idegen hatás, az idegen nemzet kigúnyolása a cél. Mindezt megbonyolíthatja, ha több idegen nyelv is keveredik egy szövegben. Ilyen az 1866-ban, az *Üstökösben* megjelent gúnyvers, ahol nem mindig egyértelmű, hogy a ferdítés mikor szándékolt és mikor sajtóhiba. *Az országgyűlési táncmester. Quadrille de diaet. gewidmet a l'országgyűlés de 1866* francia, latin és német elemeket is tartalmaz.

Messieurs, et mesdames! most épen par hazard  
Farsangban kezd tánczot nagyon tisztelt ház már.  
Azért én, tánczmester tanítok szép fránszét,  
Majd én csak diktálok „mesziór avanszé”-t!

Először messieurs, felállni „vis a vis”.  
Csinálni két pártot, s látni, hogy visz a víz?  
Azután „balancér!” egyszer jobb, egyszer bal.  
Jól meg kell jegyezni, hogy ez nem kinderball.

Azután „tours des mains” szorítani a kezet.  
Kérdezni, hogy mint van? a ki most érkezett.  
S míg magának helyet a csak most jött úr néz  
Verification mondani „retournéz!”<sup>17</sup>

A többnyelvűségnek, a báli világhoz való hasonlításnak is egyaránt az a szerepe, hogy az adott országgyűlés bírálható lefolyásának, a képviselők helytelen állásfoglalásának képzetét erősítse a köztudatban. Itt az országgyűlésen eluralkodó fejtelenség érzékeltetését az is fokozza, hogy egyszerre jelennek meg olykor jelölten, olykor nem jelölten az idegen nyelvi elemek három lehetséges

<sup>16</sup> Erről bővebben: BUZINKAY Géza, *Paródiák és travesztiák a XIX századi élelclapjainkban = Műferdítések és poétai rugamok: XIX. századi élelclapjaink paródiái és travesztiái*, vál. utószó és jegyz., Uő, Budapest, Magvető, 1983 (Magyar Hírmondó), 395–411.

<sup>17</sup> KAKAS Márton [JÓKAI Mór], *Az országgyűlési táncmester. Quadrille de diaet. gewidmet a l'országgyűlés de 1866*. Üstökös, 1866. jan. 23., 9.

módon: az idegen nyelv helyesírása szerint megfelelően, illetve egy magyar nyelvű jelentést hordozó variációnak megfelelően; valamint vannak köztes változatok is, olyan az eredetitől eltérő módon lejegyzett kifejezések, szavak, melyeknek feltehetőleg nem tulajdonítható magyar jelentés. Ezen esetekben többnyire kérdéses marad, hogy a műfaj sajátjaiként, nyelvi játékként vagy sajtóhibaként tekintünk-e rájuk.

Az idegen nyelv helyesírásának kérdése érdekes lehet az idegen nevek korabeli helyesírásának kérdésében is. Mindkét élclapban gyakran előfordul egy orosz név szerepeltetése, a Muravjov név, mely a *Muravjev*, *Muravjov*, *Murawieff*, *Murawief* változatokban egyaránt szerepel. Annak ismeretében, hogy hogyan működött akkoriban az oroszban a cirill betűk átírása, itt nem merülhet fel a szándékoltóság és sajtóhiba kérdése. A helyesíráson túl a Muravjov név esetében a személy kiléte is problémát jelenthet, hiszen az 1865–1867-es időszakhoz viszonyított közelmúltban több orosz katonatiszt és nemes is hírhedt lett ezzel a névvel.<sup>18</sup> Ez azonban már átvezet minket egy másik problémakörhöz, a különböző közlésformák szereplőinek és eseményeinek azonosíthatóságához

## Az azonosíthatóság kérdése – dilemmák a kommentárok írásánál

A Muravjev nevet viselő tábormokok közül sok jelen volt akkoriban a köztudatban. Igaz, talán épp a világszerte visszatetszést keltett,

<sup>18</sup> Mihail Nikolajevics Muravjov gróf (1795–1866) a vilnai események levezetője; Nikolaj Nikolajevics Muravjov herceg (1794–1866) a Kaukázus területén zajló hódításokkal és megtorlásokkal kapcsolatosan ismert, valamint Varsó lerohanása tette nevét emlékezetessé; Nyikita Mihajlovics Muravjov katonatiszt (1796–1843) dekabrista felkelő; Nikolaj Nikolajevics Muravjov gróf (1809–1881) Kelet-Szibéria főkormányzójaként lett hírhedt, valamint az ő nevéhez fűződik az Amur bal partjának meghódítása és betelepítése, Szergej-Ivanovics Muravjov-Aposztol (1796–1826) katonatiszt neve a dekabrista felkeléshez, a felkelés alatti mérsárlások levezényléséhez köthető. *Muravjov = Magyar Nagylexikon*, XIII, főszerk. BÁRÁNY Lászlóné, Budapest, Magyar Nagylexikon, 2001, 379–380. *Muravjev = Révai Nagy Lexikona: Az ismeretek enciklopédiája*, XIV, szerk. RÉVAI Mór János, Budapest, Révai Testvérek Irodalmi Intézet Társaság, 1916, 115.

s éveken át a világsajtóban jelen levő vilnai események,<sup>19</sup> illetve általában a lengyel felkelést leverő megtorlások<sup>20</sup> által kerültek újra előtérbe. Így az olyan rövid utalások, mint a „véreskezű Murawieff”, „retteget Muravjev”, „Murawieff-modorban” esetén nem lehetünk biztosak abban, hogy kire utalnak az adott szövegek. A tisztség megadása vagy az időben való elhelyezés, az eseményhez kötés sem mindig elegendő, nem mindig lehet az alapján egyértelműsíteni, hiszen két gróf, két dekabrista felkeléshez köthető katonatiszt is van a híresebb Muravjovok között.<sup>21</sup>

Így tehát, ha a kontextusból egyértelmű az utalás, csak akkor lehetünk biztosak benne, hogy a vilnai események kapcsán hírhedt lett tábornokról van szó:

Murawieff kisasszony, híres orosz táncosnő közelebb lelépett a színpadról és zárdába vonult. Ezt bizonyára bünbánatból tette, mert némi tekintetben ő is olyan volt, mint vérengző névrokona, a vilnai Murawieff tábornok, t. i. ő miatta is sok ember fejét vesztette.<sup>22</sup>

A táncosnő és a színésznő alakja a korban – s így a sajtóban, s a sajtó alakította közgondolkodásban is – özszemosódik a prostituálttal, vagy legalábbis ledér erkölcsű, öncélú, álhatatlan, meg-

<sup>19</sup> A lengyel felkelés lezárásáról s ezzel kapcsolatban Muravjov szerepéről lásd: Mihail HELLER, *Az Orosz Birodalom története = Űő, Orosz történelem*, I, Budapest, Osiris, 1996 (Europica Varietas), 522.

<sup>20</sup> Lásd *Oroszország története*, szerk., SZVÁK Gyula, Budapest, Pannonica, 2001, 394–395.

<sup>21</sup> Például Jókainak *A sérthetetlen* című novellájában sem egyértelmű, hogy az író a dekabrista felkelés emlegetése kapcsán melyik tábornokra gondol. A példa arra is, jó, hogy szemléltesse a név írott formájának egy másik, a korabeli irodalomban jelenlévő változatát. „Ifjú legények voltunk mind a ketten, mikor Muravjev támadása elmúlt... – Csitt! Csendesen! – nem mondtam semmit. Ti gyermekek ne kérdjétek ki volt az a Muravjev? Nem szükséges azt tudni. Elég, hogy már elmúlt, meghalt, pihen, elfelejtették.” JÓKAI Mór, *A sérthetetlen, Egy vén orosz katona meséjéből = Űő, Véres könyv: Csataképek a keleti háborúból*, s. a. r. MAJTÉNYI Zoltán, Budapest, Unikornis, 2007 (Jókai Mór munkái, Gyűjteményes díszkiadás, 120), 179.

<sup>22</sup> *Bolond Miskaságok*, Bolond Miska, 1865. ápr., 16.

vesztegethető<sup>23</sup> asszonyként jelenítették meg, s szívesen társítanak hozzá idegen – elsősorban francia és német – nemzetiséget. Többnyire azonban az élclapok különböző közléseiben szereplő művésznek a nemzetiségen túl névtelenek maradnak, vagy legalábbis „álnevet” kapnak, illetve nem maradt fenn róluk dokumentum, ezért ha abban az időben némiképp ismertek is voltak, ma már nem tudjuk azonosítani őket. Az egyes művésznőkről szóló anekdota vagy hír gyakran eleve átvétel, azaz egy másik sajtótermékből származik, ahol azonban szintén névtelenül írnak róla, illetve magát a lapot, melyből a történet ered, az élclap közlője többnyire szintén nem nevezi meg.

Az élclapokban a táncosnők, művésznők megítélése árnyalt, összetett és akár két hasonló eset kapcsán is nagyon különböző tud lenni, mivel a hangsúly sosem a művésznővel szembeni kritikán van, az csupán mindig egy eszköz valami aktuális esemény, helyzet vagy más személy kritikájára. A táncosnő alakja nem csupán a „femme fatale” vonásait viselheti önmagán, legalább olyan gyakori a bűnbánó, zárdába vonult balerina képe is,<sup>24</sup> ha politikai kritikát közvetítő anekdotaként, történetként jelenik meg. Mikor azonban az élclapban a társadalomkritika lesz a hangsúlyosabb, a balerínát „kaméliás hölgyként” is ábrázolják, mint olyan nőt, aki sztereotípiák, képmutatás és sznobéria áldozata.<sup>25</sup>

Az itt idézett anekdotában a név jelenléte, a névazonosság az anekdota kulcsa, hiszen ezen keresztül hozható be a konkrét politikai személy alakja és társítható a nyelvben azonos módon ki-

<sup>23</sup> „A muszkának aztán volt esze, titokban megalkudott a jól védett vár asszonyával, hogy mennyi pénzért válnék el még ebben a siralom völgyében a herczegtől? – másnap egyedül találta magát a herczeg a vendéglőben: a szép ballerina – egyedül szökött odább.” *Ama bizonyos csizmadia és felesége kérdései és feleletei*, Ústökös, 1865. máj. 27., 186.

<sup>24</sup> „Egy hirneves párisi táncosnő legközelebb apáca lett. Denique senki se tudhatja, mi lesz a vége. Az élet szinpadán is sokan vannak, a kik ma táncolnak, ugrálnak az orrunk alatt s meglehet, hogy holnap ezeknek is vissza kell vonulniok; mert hej forgandó a sors komfortáblijának a kereke.” *Bolond Miskaságok*, Bolond Miska, 1865. ápr. 9., 59.

<sup>25</sup> „Németországban egy pap nem akart eltemetni egy kisasszonyt, mert az életében – táncosnő volt, s mindig kurta szoknyát viselt. Bizony pedig az ur nem a szoknyák hosszúságát, vagy rövidségét, hanem a szívek tisztaságát szokta vizsgálni.” *Bolond Miskaságok*, Bolond Miska, 1865. ápr. 30., 70.



fejezhető esemény, mely nem példa nélküli, hiszen a korban több táncosnőről és tábornokról is elmondható, hogy „ő miatta is sok ember a fejét vesztette”. Épp ebben a tekintetben ez az anekdota felfogható az orosz tábornokkal szembeni elmarasztalásként és egy lengyel–magyar párhuzam mentén történelmi parabolaként is, hiszen a Haynaura való közvetett asszociáció lehetőségét is magában hordozza. Ez esetben a vilnai jelző jelenléte tehát egyértelműsíti, hogy a névrokon tábornokok közül kiről van szó, azonban a névrokon táncosnő kilétét homály fedi.

Az azonosítás kérdése főként karikatúrák kapcsán lehet problematikus, leginkább akkor lehetünk bizonyosak az ábrázolt személy kilétében, ha a hozzá kapcsolódó szöveg ezt egyértelműsíti, vagy olyan elterjedt ábrázolást használ a kor egyik meghatározó közszereplőjéről, amely a mai napig nyomon követhető, illetve visszakutatható. Ilyen az az ábrázolás is, mely az *Üstökös* 1867. június 22-én megjelent számában szerepel Kossuthról a két képből álló karikatúrán, noha az alatta lévő szövegben csak vándorként van azonosítva a második képhez tartozó feliratban: „*Vándor*: Régi barátám, az igaz, hogy a mióta nem láttalak ugyan czifra lettél; de ugyan megvénültél”<sup>26</sup>

A két képen Magyarországot megtestesítő nőalak látható, az első képen egy fiatal, egyszerű ruhába öltözött, rabláncot viselő szüzet láthatunk, a másikon egy idős, előkelő, idegen divatot majmoló hölgyet, akinek hatalmas krinolinnal<sup>27</sup> merevített szoknyáját félig magyar, félig osztrák címerek díszítik. Ezzel a felemás címerrel utalnak a két találkozás között történő kiegyezésre, annak elmarasztalására és káros következményeire. Ez egyben felmagasztaló gesztus is Kossuth felé, akinek kiegyezésellenessége, a május 22-ére keltezett Kasszandra-levelében kifejtett nézetei

<sup>26</sup> JANKÓ János (*cím nélküli karikatúra*), *Üstökös*, 1867. jún. 22., 196–197.

<sup>27</sup> Az 1830-as évektől növekedett a szoknyák átmérője, először crinell, azaz lószőrrel, majd vékony acélabronccsal merevítették ki. A krinolinnal kifeszített harang alakú szoknyák a 60-as években érték el a technikailag lehetséges legnagyobb átmérőt, s aztán, hosszában, hátrafelé lettek egyre hatalmasabbak. A legterebélyesebb szoknyák 1864 és 1867 között voltak forgalomban. Lásd E. DÓZSA Katalin, *Letűnt idők, eltűnt divatok: 1867 – 1945*, Budapest, Gondolat, 1989, 223–226.

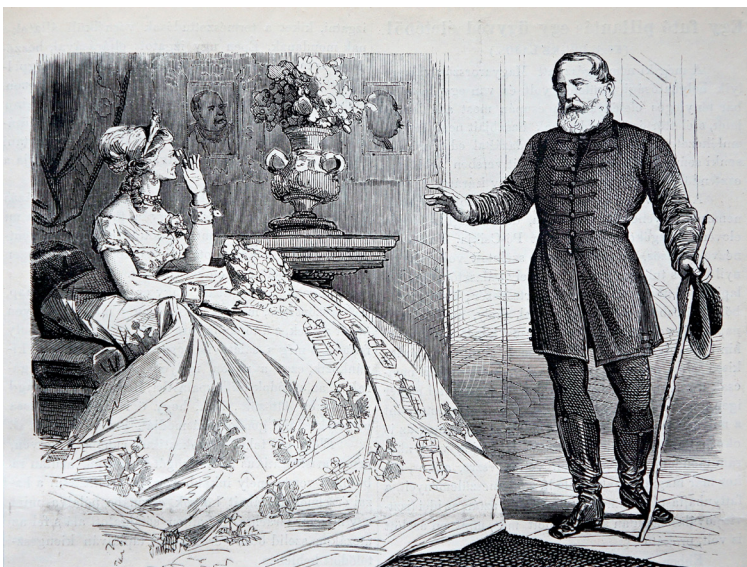
harmonizáltak az elemzett élclapok álláspontjával.<sup>28</sup> Magához a krinolinhoz köthető, lapokban jelenlévő anekdoták, a krinolindivat hátulütőinek felidézése, az erről való tudás és az ennek mentén megképződő asszociációk által a kétféle címert ábrázoló ruhadarab hátrányai megfeleltethetőek voltak a kiegyezésnek tulajdonított hátrányokkal.

A beazonosítás egyetemes probléma az élclapban szereplő különböző szövegek szerzőségét illetően is, hiszen a legtöbb név álnév nélkül van közölve. Itt a szerző személye többnyire beazonosíthatatlan,<sup>29</sup> a stiláris-nyelvi minőség és jelleg egysége arra mutat, hogy a szerkesztők a beküldött magángyűjtéseket, szövegeket e tekintetben megformálták, a maguk ízlése szerint alakították át.<sup>30</sup> Annak meghatározása, hogy kit kell tekintenünk az anekdota szerzőjének, vagy hogy kell-e egyáltalán jelölnünk a szerzőséget, illetve hogy az álnév megtartásával – az álnévi mivolt és annak feloldhatatlanságának jelölésével – adjuk-e közre, az többnyire a textológus egyéni döntése.

<sup>28</sup> KOSSUTH Lajos, *Kossuth Lajos nyílt levele Deák Ferenchez = A kiegyezés*, szerk. CIEGER András, Budapest, Osiris, 2004 (Nemzet és Emlékezet), 187–192.

<sup>29</sup> „Az általános hírlapi névtelenség – melyhez a nyugat-európai élclapok is ragaszkodtak – az írások és a karikatúrák szerzői mellett a szerkesztői posta rovatára is kiterjedt. Legtöbbször még maguk a szerkesztők sem tudták levelezők nevét. Ez a névtelenség teszi lehetetlenné, hogy pontosan megállapíthassuk az élclapoknak akár elterjedtségi, akár munkatársi körét.” BUZINKAY, *Borsszem...*, i. m., 22.

<sup>30</sup> „A közölt roppant terjedelmű anyag stiláris egyöntetűsége e kiadványban még feltűnőbb, mint *A magyar nép adomái* című gyűjteményének szövegeiben. Jókai szerkesztői munkája itt nyilván nemcsak a válogatás, hanem a mégoly szerény szöveggondozás, simító és színező munka szempontjából is kézenfekvő.” SÁNDOR István, *Jegyzetek = JÓKAI Mór, Adomák, 1850–1858*, s. a. r. Uő, Budapest, Akadémiai–Argumentum, 1992, 647–648.



Jankó János: *cím nélküli karikatúra*  
(Ústökös, 1867. jún. 22.)

## Az illusztrációk elhelyezése

A Kossuth alakjához köthető karikatúra kapcsán az illusztrált sajtótermék egy másik általános, klasszikus dilemmájához juthatunk el: hogy helyezük el az illusztrációt a kritikai kiadásban. Ez a kérdés akkor lesz különösebben bonyolulttá, ha a rajzok nem töltik ki az egész oldalt, s a „hiányt” betöltő, vizuálisan elkülönülő egyéb szövegek tartalmilag köthetőek hozzájuk, mint például, az ország kortese álnéven jegyzett *Ismét a réginél vagyunk* című vers<sup>31</sup> esetében. A szabadságharc leveréséről, a megtorlásokról és annak következményeiről, s a mindezt feledő kiegyezés állapotáról szóló vers különválasztása az illusztrációtól megtörné a lap eredeti koncepcióját.

Sokszor a karikatúrán szereplő személy, illetve bármi, amit a karikatúra megszemélyesített – egy elvont fogalmat, országot, eszmét, etnikai-vallási csoportot, tulajdonságot, ideológiát –, olykor nem volt olyan jelentős, hogy mi, a jelen kor kutatói felismerhessük, olykor pedig egy olyan eseményhez kötődött, amely napi vagy heti szenzációnak számított, míg ezzel szemben az adott sajtótermék korabeli olvasója könnyen beazonosíthatta.

Az azonosíthatóság és az illusztráció elhelyezésének problémakörét szintén egyaránt érintő példa a *Bolond Miska* 1865. június 18-án megjelent számában egy jósnőt és egy antropomorf lényt – ez esetben alul ember, felül rák – ábrázoló karikatúra, melyhez a következő szöveg kapcsolódik:

– Kisasszony, kérem önt, mondjon nekünk reactionáriusoknak is valami jövődöt

<sup>31</sup> „A vár fokának sárga zászlaja / Sasával immár nem kedélykedik, / Duális színe delegálva, ott / Ülhetne tőlünk hosszú évekig, / Szegénynek mi békét hagyunk, / *Ismét a réginél vagyunk.* // A százezer aranynak sorsa az, / hogy egy szabad pénztárba zárva van, / S a csonka honvéd s árva gyermeke / Honvédeket keres meg hasztalan; / „Hiszen mi mit sem adhatunk, / Mi is a réginél vagyunk.” // Kihírdették a nagy kegyelmet is [...]” AZ ORSZÁG KORTESE, *Ismét a réginél vagyunk*, Üstökös, 1867. jún. 22., 196–197.

– Próbálok uram, de nem bírok, a jelek azt mutatják, hogy önöknek egyáltalában semmi jövődjé sincs.<sup>32</sup>

Egy lehetséges értelmezés szerint az antropomorf jelenség a versengő, fontoskodó, maradi, tenni és újtani nem akaró pártembereket testesítheti meg egy irodalmi jelenségre utaló képi ábrázolással – s ezen embercsoport magatartását Arany János *Elveszett alkotmányában* Rák Bende képviseli, melyre a rák felsőtesttel rendelkező antropomorf lény utalhat.<sup>33</sup> Ezzel szemben a jósnő Gulotten Emília alakjáról csak annyit tudhatunk,<sup>34</sup> hogy néhány hónapon át visszatérő alakja az élclapoknak, s róla kizárólag a sajtóanyag által közölt anekdoták, történetek, karikatúrák tudósítanak. A neve „beszédes név”, hasonlít a guillotine szóhoz, és abban a tekintetben párhuzamba hozható vele, hogy ahogy a jövőmondó jósnőbe, úgy egy humanitárius kivégzőeszközbe vetett hit is abszurdum. Gulotten Emma mindig furfangos szójátékokkal, jó megfigyelőképességéből eredő sikeres következtetésekkel szerzi meg a honoráriumot, s nem fukarkodik jó szándékának és a segítőkészségének hangoztatásával, melynek legalább annyira híján van, mint a guillotine-t alkalmazó hatalomnak. Továbbá, ahogy Gulotten Emma nem lát az eléje járuló politikus számára jövőt, úgy a guillotine elé járuló politikusok sem számíthatnak már semmiféle jövőre.

<sup>32</sup> JANKÓ János, *Rákfi úr a pesti jósnőnél. (Gulotten Emíliánál)*, Bolond Miska, 1865. jún. 18., 100.

<sup>33</sup> „A maradásnak volt ő kortesbajnoka: posvány / volt, folyamok szélén, mely nem csak hogy maga nem folyt, / Nem, hanem a folyamárt is gátlá gyors haladásban, / És ez elég érdem, neve hogy *felróva* maradjon.” Majd később: „Lábdobogás... emberhang (itt kerekébb lesz az egy szem / A félarc mezején)! – ő az, *Rák Bende*, a *q-i* / Tisztujítás hőse, a sors-üldözte vitéz, tíz / Társaival, kiket a választás harcai hazátlan / Bujdoklásra vetett. Hova mennek? honkeresők-e, / Vagy csak sírkeresők? Ők tudják; meglehet ők sem.” ARANY János, *Az elveszett alkotmány* = AJÖM, II, 7, 11.

<sup>34</sup> Legalábbis jelenlegi ismereteim szerint, a témához köthető szakirodalom nem említi a nevét.

## Konklúzió

A fentiek fényében elmondható, hogy a textológus komoly értelmezői feladatok előtt áll. Mert már a szövegrendezés, a szövegkiadás kapcsán elkerülhetetlen az élclap sajátos retorikájának, humoros nyelvezetének, tartalmi jellegzetességeinek bonyolult összetevőinek feltárása. Mivel a humor a kor kulturális sajátosságaiból, az éppen kibontakozó, kialakulófélben lévő élclapirodalom előzményeiből, a humorizálás módjához kapcsolható különböző hagyományokból, a humorisztikus megjelenítés különböző formáinak sajátosságaiból, a korabeli viszonyok jellegzetességeiből, a befogadó közönség ízléséből, összetételéből s a szerkesztő-író személyéből, a szerkesztői szándéktól meghatározva tevődik össze, így egy élclap esetleges kritikai kiadásához, a szövegen együttesen dolgozó textológusnak komoly és összetett művelődéstörténeti háttértudással kell rendelkeznie, ami elengedhetetlen az értelmezői feladatok elvégzéséhez.

A NEM SZÉPIRODALMI SZÖVEGEK  
TEXTOLÓGIAI DILEMMÁI





*Balogh Piroska*  
„TEMPTARE VOLUI POSSENTNE  
PROFERRI IN LUCEM”

*Latin nyelvű esztétikai szövegek kiadásának  
fordításelméleti kérdései*

„Annál jobb a fordítás, minél hívebb” – állította szentenciózusan Kazinczy mintegy két évszázada.<sup>1</sup> Azonban ő sem maradt mentes némi kételytől, legfőképpen attól nem, ami szinte minden műfordítással próbálkozó gondolkodót megkísértett, s melynek radikális változatát így summázta Szegedy-Maszák Mihály: „A fordítás sikerének nem a forrásszöveghez való hűség a föltétele, hanem az, hogy az átköltés képes-e beilleszkedni a célnyelv hagyományába.”<sup>2</sup> Hogy e kérdésben ki miként foglal állást, az egyszersmind eldönti, miként vélekedik író és fordító, mű és fordítása viszonyáról, mennyiben tekinti alkotótevékenységnek a fordítást, mit tart a fordítás céljának.

A fordításelméleti írásokat Cicerótól napjainkig összefoglaló, válogató antológiák és kézikönyvek,<sup>3</sup> legyenek bár kifejezetten magyar, avagy európai, esetleg globális horizontúak, egyértelműen jelzik, hogy a fordítás elméleti megalapozását a kezdetektől

<sup>1</sup> Kazinczy Ferenc levele Ercsey Dánielnek, 1819. máj. 9. = *KazLev*, XVI, 384 (3739). Kazinczy fordításelméleti nézeteiről részletesen lásd BURJÁN Mónika, „Ez a' nyugtalan törekedés, dolgozásomat minél hasonlóbba tenni az eredetihez...” (*Kazinczy Ferenc nézetei a fordításról*), *ItK*, (107)2003/1, 43–75.

<sup>2</sup> SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Fordítás és kánon*, *It*, (79)1998/1–2, 65.

<sup>3</sup> Többek között: *Theories of Translation: An Anthology of Essays from Dryden to Derrida*, szerk. Rainer SCHULTE, John BIGUENET, Chicago, University of Chicago Press, 1992; *The Medieval Translator: The Theory and Practice of Translation in the Middle Ages. Papers read at a conference in August 1987 University of Wales*, szerk. Roger ELLIS, Cambridge, Brewer, 1989; *The Oxford History of Literary Translation in English, IV: 1790–1900*, szerk. Peter FRANCE and Kenneth HAYNES, Oxford, Oxford University Press, 2006; Radegundis STOLZE, *Übersetzungstheorien: Eine Einführung*, Tübingen, Gunter Narr, 1994.

meghatározzák a végletes válaszok. A szó alapú fordítás cicero-niánus elméletével szemben részint hasonló érvekkel élt a Hieronimus nevéhez kapcsolt kontextuális, a fordítást kreatív tevékenységként definiáló szemlélet, mint a Jakobson-féle strukturális nyelvészeti fordításkonceptióval szemben a kontextuális, esetleg antropológiai alapozású fordításelméleti iskolák. Az intézményesített fordítástudomány alig fél évszázados diszciplináját tekintve azonban egyértelmű a tendencia a műfordítások kapcsán: „a középpontba a forrás helyett a cél, a fordító láthatatlansága helyett alkotói méltósága, a fordítás mint írás helyett a fordítás mint alkotás, az általános szabályok helyett a specifikumok kerültek”, illetve a fordítás meghatározása „távolodik az eredeti kultuszától, a kanonicitástól és a hűségtől a folytonosság és változás, valamint az egyenrangúság és szabadság felé”.<sup>4</sup> Figyelemre méltó azonban, hogy e változás markánsan és egyértelműen csupán a műfordítás teoretizálásában mutatható ki, argumentációja is fikciós, azaz műalkotásként definiált szövegek és egyéb mediális formák adaptációira épül. Mindeközben az irodalomtudományi vonatkozású metaszövegek fordításának elméleti vonatkozásai továbbra is betagozódnak egy olyan vízióba, mely főként természettudományos szakirodalmi fordításokra épül, és a szaknyelveket egyértelműen a nyelvi univerzálék ideális terepének tekinti.<sup>5</sup> Úgy tűnik, elsősorban a filozófiai írásként kanonizált szövegek kapcsán mozdul el ez az elméleti diskurzus a holtpontról. A magyar szakirodalom vonatkozásában jól mutatja ezt Albert Sándor „A fővenyre épített ház” – *A fordításelméletek tudomány- és nyelvfilozó-*

<sup>4</sup> „...in focus from source to target, from invisibility to authorship, from writing to production, and from universality to specific differences.” „The history of translation traces a movement away from originality, canonicity, and fidelity toward fluidity and equality.” Sumie JONES, *Refiguring Selves and Other: Current Issues and New Approaches in Translation Studies*, Yearbook of Comparative and General Literature (Toronto), (54)2008, 3–9. Lásd még Lawrence VENUTI, *The Translator's Invisibility*, London/New York, Routledge, 1995; Uó, *The Scandals of Translation*, London/New York, Routledge, 1997.

<sup>5</sup> Az egyetlen e témával foglalkozó magyar nyelvű kézikönyv jó példa erre: TARNÓCZI Lóránt, *Fordítókalauz (A szakirodalmi fordítás elmélete és gyakorlata)*, Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1966.

*fiai alapjai* című, 2011-es kötete,<sup>6</sup> mely a fordítástudomány alukulását és problémáit kifejezetten a filozófiai diskurzus fordításának kérdéseire összpontosítva tekinti át. Kevésbé praxisorientált, de annál provokatívabb kérdéseket feszeget a Lisa Foran szerkesztésében 2012-ben kiadott *Translation and Philosophy* című tanulmánykötet,<sup>7</sup> mely sajátosan összemossa vagy épp ütközteti a filozófia fordíthatóságának és a fordításelmélet filozófiaként való interpretálásának kérdéseit. E tanulmányok egy része, akárcsak Albert Sándor kötetének zárófejezete, konkrét filozófiai terminusok fordításának nehézségeit kutatja. A fenti kötet tanulmányainak másik része pedig, elsősorban Ricoeur fordításelméletéből kiindulva a fordítást filozófiai hermeneutikai tevékenységként írja le.

Konkrét „fordítói helyzetbe” kerülve, jelesül 18–19. századi, latin nyelvű, magukat esztétikai tanulmányként definiáló szövegek magyar nyelvű, kortárs kiadása közepette e két utóbbi teoretikus kutatási irány jelenthet természetesen valamiféle fogódzót. A filozófiai terminusok fordításának technikai némi áttétellel jól hasznosíthatók, a Ricoeur-féle fordítási hermeneutika<sup>8</sup> pedig kijelölhet bizonyos elméleti kereteket, melyre a továbbiakban utalni is fogok. Mindez azonban meglehetősen ingatag fogódzónak bizonyul az e fordítási feladatban felmerülő, egyszerre textológiai, fordításelméleti és hermeneutikai szemszögből is leírható problémák és dilemmák kapcsán. A továbbiakban e problémák és dilemmák egy részét szeretném megosztani, mégpedig két szöveg fordítási-kiadási tapasztalatai alapján. Úgy vélem ugyanis, e speciális, konkrét textológiai feladatok tanulságai fordítás és hermeneutika elméleti továbbgondolását is segíthetik. A két latin szöveg két magyar esztétikaprofesszor egyetemi tankönyvként is használatos nagymonográfiái, melyek közel egy évszázadon át meghatározták a magyarországi művészetelméleti gondolkodást: Szerdahely

<sup>6</sup> ALBERT Sándor, „A főenyre épített ház”: *A fordításelméletek tudomány- és nyelvfilozófiai alapjai*, Budapest, Áron Kiadó, 2011.

<sup>7</sup> *Translation and Philosophy*, szerk. Lisa FORAN, Oxford, Bern, Berlin, Bruxelles, Frankfurt am Main, New York, Wien, Peter Lang, (Intercultural Studies and Foreign Language Learning, XI) 2012.

<sup>8</sup> Rövid bemutatását lásd Richard KEARNEY, *Paul Ricoeur and the Hermeneutics of Translation*, *Research in Phenomenology*, (37)2007, 147–159.

György Alajos *Aesthetica sive Doctrina Boni Gustus ex Philosophia Pulcri deducta* című, 1778-as és Schedius Lajos János *Principia Philocaliae, seu Doctrinae Pulchri* című, 1828-as kötetei.<sup>9</sup> A továbbiakban Ricoeur fordítási paradigmájának öt „alkalmazott hermeneutikai”, általa fordításetikainak nevezett csomópontja<sup>10</sup> mentén fogom rendszerezni, egyszerismind bemutatni a fenti fordítási tapasztalat kérdéseit és konklúzióit. Ezt azért is vélem adekvát értelmezési keretnek, mert a kulturális idegenség mellett a temporális idegenségre is reflektál, ami jelen szövegek esetében meghatározó probléma.

## 1. A „vendégszeretet etikája” – az idegen narratíva befogadása a saját identitás textusai közé

A vizsgált fordítások esetében az idegenség-probléma két aspektusból is rendhagyónak tekinthető. Egyfelől jelen esetben nem egyértelműen interlingvális, ugyanakkor nem is intralingvális fordításról van szó. A latin ugyanis nyelvészeti szempontból nyilvánvalóan különálló nyelv a magyartól, ugyanakkor a szövegek keletkezése idején (különösen igaz ez a Szerdahely-szövegre) szociolingvisztikai szempontból nézve rétegnyelvi és szaknyelvi funkciókat is betöltött a magyarországi nyelvi rendszerben. Mint hivatalos nyelv, egyszerismind az egyetemi tankönyvek előírt nyelve, mint szaknyelv pedig kitűnő médium a nemzetközi diskurzusok irányába, ráadásul az esztétika tudománya esetében a tudományt megalapozó szöveg, Alexander Gottlieb Baumgarten mo-

<sup>9</sup> SZERDAHELY György Alajos, *Aesthetica, sive doctrina boni gustus ex philosophia pulcri deducta in scientias et artes amoeniores*, I–II, Buda, 1778. A kötet szövegkiadása: Szerdahely György Alajos *esztétikai írásai: I. Aesthetica (1778)*, ford. és kiad. BALOGH Piroska, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012 (Csokonai Könyvtár, Források, 15); SCHEDIUS Lajos János, *Principia Philocaliae, seu Doctrinae Pulchri, ad scientiae normam exacta*, Pest, 1828. A kötet szövegkiadása: *Doctrina pulcri. Schedius Lajos János széptani írásai*, ford. és kiad. BALOGH Piroska, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2005 (Csokonai Könyvtár, Források, 12).

<sup>10</sup> Paul RICOEUR, *Reflections on a New Ethos for Europe = Uó, The Hermeneutics of Action*, szerk. Richard KEARNEY, London, Sage, 1996, 4–6.

nográfiajának<sup>11</sup> nyelve is. A Szerdahely-szövegből készített korabeli fordítás-kísérlet, Szép János átdolgozása<sup>12</sup> már töredékessége révén is jól mutatja, hogy a magyar nyelven belül ekkor nem létezik adekvát szaknyelvi réteg effajta textushoz, azaz a Szerdahely-szöveg egészen biztosan nem szólalhatott volna meg kortárs nyelvi viszonylatban magyarul. Mindez a Schedius-szöveg esetében már csak fenntartásokkal igaz, ezt mutatja az is, hogy annak létezett egy, a szerző által elkészített magyar változata, melynek kézírata azonban nem maradt fenn. Ez a szociolingvisztikai szituáció a jelenkori magyar olvasó számára voltaképp modellezhetetlen, semmilyen helyettesítéssel nem oldható meg. És ez nem csupán valamiféle historicizáló kesergés, figyelembe véve azt, hogy míg a forrásszövegek hozzáférhetőek voltak a nemzetközi tudományos diskurzusok számára a maguk korában, ezt a jelenkori újrakiadás egy magyar fordítás segítségével nem oldhatja meg. Az általam alkalmazott szükségmegoldás, tudniillik a magyar fordítás könyvalapú megjelentetése után a latin szöveg hálózati kiadásának elkészítése, angol kommentárokkal, valójában csak szükségmegoldás, hiszen a latin nyelv nemzetközi státusza sem a régi. Teljesebb megoldást jelentene a latin szöveg mellett egy angol nyelvű fordítás hálózati közzététele. Ez pedig lényegében azt jelenti, hogy a forrásszövegek eredeti nyelvi és mediális funkcionalitása egyetlen fordítás által nem valósítható meg, csupán egy sajátos triplikációval.

A másik elgondolkodtató sajátos maguknak e latin szövegeknek a saját intertextusaik idegenségéhez való viszonya hordozza. Hogy a 19. század elején e tekintetben paradigmaváltás történt, jól mutatja a Szerdahely- és a Schedius-szöveg idézéstétele. Az 1828-as szöveg lényegében a mai szakirodalmi normák szerint jár el, azaz intertextuális utalásait kiemelve, idézőjelben, több

<sup>11</sup> Alexander Gottlieb BAUMGARTEN, *Aesthetica*, Traiecti Cis Viadrum, Kleyb, 1750.

<sup>12</sup> SZÉP János, *Aesthetika avagy a' jó ízlésnek a' szépség' Filozofijából fejtegetett tudománnya Fő Tisztelendő Szerdahely György Urnak nyomdoki után írta SZÉP János. Szombathelyen a' szép tudományoknak ifjabbik Tanétója*, 1–2, Budán, Landerer Katalin' betűivel, 1794. Az átdolgozás nyelvi vetületéről, problémáiról lásd BARABÁS Balázs, *Szép János és a magyar esztétikai nyelv kezdetei*, *Korunk*, (14)2003/12, 95–99.

esetben a forrásnyelven idézve és forrásmegjelöléssel ellátva adja meg. Ez esetben a fordítás során főként abban adódott dilemma, hogy a latin forrásnyelvű idézetek maradjanak-e latinul, kommentárban közölve a magyar fordítást, illetve hogy e magyar fordítás újrafordított legyen-e, avagy már kiadott, hivatalos műfordításból kerüljön ide idézet. Végül a főszövegbe magyar nyelvű változat került, az esetek többségében műfordítás-idézet. Ennél azonban sokkal komolyabb problémát okozott a Szerdahely-esztétika kompilatív forráskezelési technikája.<sup>13</sup> Már a jelölt idézetek többségében sem volt alkalmazható a fenti séma, mivel ezek jelentős része beépült a főszövegbeli narrációba, és az esetek többségében még idézőjel sem választotta el attól, csupán a mondatvégi lábjegyzet rövid, utalásszerű hivatkozása hívta fel a figyelmet a megidézett pretextusra. Az ilyenfajta beolvadó, de jelzett idézetek esetében végül is amellett döntöttem, hogy a fordításban sem töröm meg a narrációt, azaz idézőjelet nem alkalmazok. Ugyanakkor a műfordítás-részletek többségét nem lehetett zökkenőmentesen applikálni, mert ugyancsak megtörte volna a narrációt, illetve nem illeszkedett annak gondolatmenetébe, ezért az idézett szövegrészeket aktualizált újrafordítására volt szükség. Az idézett szöveg pontos határait a kommentárok sorszámra pontosított, vagy az idézett szöveget forrásnyelven közlő utalásaival jeleztem. Mindemellett a kompilatív szemléletnek köszönhetően számos teljesen jelöletlen idézet is megbúvik az eredeti latin szövegben, többségében latin forrásnyelvű pretextusokból (Baumgarten-, Quintilianus-, és legnagyobb mennyiségben talán Cicero-szövegekből). Ez két következménnyel is jár. Egyfelől a magyar fordításban az általam, illetve a kötet lektora, Fórizs Gergely által azonosított idézetek szöveghelyei a kommentárokból jelzésre kerülnek. Ugyanakkor a magyar fordításban ezek már nem közvetlen idézetekként működnek, hiszen magyarul olvashatók, másfelől a fel nem ismert jelöletlen idézetek esetében jelentősen csökkent annak az esélye, hogy a magyar fordítást olvasók ezeket utólag pótolják,

<sup>13</sup> E forráskezelési technika sok tekintetben őrzi nyomát a középkori, újkori kompilációs szövegkezelési módoknak, lásd BÁRCZI Ildikó, *Ars Compilandi. A késő középkori prédikációs segédkönyvek forráshasználata*, Budapest, Universitas, 2008.

korrigálják, észlelik. Másfelől az is elgondolkodtató, vajon a jelöletlen Cicero- és Quintilianus-idézetek mennyiben rejtett, de szándékolt rámutatások, és mennyiben annak a tanulási technikának az automatikus következményei, hogy a latin prózaírás elsajátításának korabeli paneljei ezen auktorok szövegein, e szövegek idiómakészletén alapultak.

Úgy tűnik tehát, jelen esetben e szövegek idegensége felé való nyitottság egyszerűen kényszerű familiarizálást is jelent: a fordítás során a forrásszöveg mediális és intertextuális hatóköre jelentős mértékben átalakul, jelen esetben ugyan célorientáltabbá válik, de egyszerűen leegyszerűsödik.

## 2. A „narratívák rugalmassága” – a múlt viszonylagossága

Úgy vélem, ez a rugalmasság nem csak az idegen és befogadott narratívák egyszerű elsajátítását, esetleg utánképzését jelenti. Ezen túlmenően magában foglal egy hermeneutikai műveletet is: az adaptált szöveg textusának jellegét, másként szólva, a forrásszöveget szervező nyelvszemléletet feltárni és a célnyelvben adaptálni próbáló törekvést. Ez jelen esetben annyira meghatározónak bizonyult, hogy felülírta a szakterminusok „pontos” fordításának szakirodalmi követelményét is. A Schediusz-szöveg itt is könnyebben feloldható feladatot jelentett. A szöveg szerveződését véleményem szerint meghatározza a Schediuszra nagy hatást gyakorló göttingeni tudomány szemléleti paradigma, mely megköveteli mindenfajta tudományos szöveg erőteljes és tudatos konstrukcióját a *struktúra – textúra – mixtúra* hármasság elve mentén.<sup>14</sup> A szöveg két, tudományközi linkként is működő alapterminusra épül (*vis, materia* – erő, anyag), melyekből részint jelzős szerkezetek, részint logikai műveletként is nyomon követhető differenciálás, részint a szöveg paragrafusos, többszintű struktúrába tagolása révén bomlik ki a monográfia terminusrendszere. Ez az inherens módon,

<sup>14</sup> A göttingeni tudományos paradigma sajátosságairól lásd Luigi MARINO, *Praeceptores Germaniae: Göttingen 1770–1820*, Göttingen, Vandenhoeck and Ruprecht, 1995.

nagyon szép rendben kiépülő belső szótár pedig olyan nyelvi formulákat is integrál magában, amely a *mixtúra* szintjén újabb interdiszciplináris linkeket kínál akár a kémia, akár az etika tudománya felé. Itt a fordítás során elsősorban a struktúra nyelvi átlátszóságának (pl. az etimológiailag jelzett kapcsolódási pontoknak a belső szótárban) megőrzése jelentett kiemelt feladatot, a mixturális szinten megmutatkozó linkek azonban (mivel a magyar szakterminusok adott esetben nem bírtak olyan tudományközi asszociációs bázissal, mint latin párjaik) sok esetben csupán a kommentárok révén tűntek megőrizhetőnek. A Szerdahely-monográfia e tudatos konstruktivitással szemben a szándékolt spontaneitás nyelvi megjelenítését tűzte ki célul értelmezésem szerint, ennek megfelelően a gondolatkísérlet, szellemi kaland narratív és flexibilis retorikai formáit prezentálja. Jó példa erre a szöveg strukturális tagolása. Vannak ugyan fejezetek és fejezetcímek, sőt alfejezetek is – ezeknek azonban tipográfiailag csupán az első két fő szintje különül el egymástól, az alsóbb (legalább három) strukturális szint megképzésében sem tipográfiai, sem nyelvi segítséget nem kap az olvasó, aki kénytelen kísérletezve, hipotetikus rendszerű elrendezéseket létrehozni a szöveg befogadásakor. Ennek a többsíriányú és flexibilis struktúrájának a megőrzése szintén a fordítói feladatok közé tartozott, ugyanakkor a kiadás során jelezni is kellett, hogy szándékos „következetlenségről”, nem pedig hanyag szövegkiadási módszeréről van szó.

### 3. A „narratívák pluralitása” – a múlt pluralitása

A múlt pluralitásának megélésére, egyszersmind annak expresszív jelére, hogy a fordítás, akár egyetlen szakszó esetében is, a gadameri hermeneutika horizont-összeolvadásának erőteljes prezentációja lehet, azaz hermeneutikai módszerrel történő modellezése mindenképp indokolt,<sup>15</sup> a Szerdahely-szövegből hoznék két látványos példát. Két „fejezetszervező”, azaz strukturális szinten is

<sup>15</sup> Sokatmondó, hogy az *European Society for Translation Studies* külön munkacsoporttal, könyv- és konferenciasorozattal rendelkezik *Hermeneutics in Translation Studies* címmel.



kiemelt terminusról van szó: az egyik a *horizon aestheticus*, a másik pedig az *iconismus*. Az előbbi kapcsán adódott a probléma, hogy a 21. századi olvasóban a kézenfekvő fordítási lehetőség, az „esztétikai horizont” szinte bizonyosan kiváltja a gadameri horizontelmélet asszociációját. Kérdés, probléma-e, ha a magyar szöveg olvasója ebben az alternatív temporális viszonyban értelmezi a Szerdahely-szöveget, avagy érdemes lenne a semlegesebb „látókör, látómező” stb. terminusok használata. Amint azt egy fogalomtörténeti tanulmányban kifejtettem,<sup>16</sup> mivel mind a gadameri, mind a Szerdahely-féle *horizont* szoros intertextuális (és filológiai) szálakkal kapcsolódik a baumgarteni (és meyeri) *horizont*terminushoz, indokoltnak tartom a magyar fordítás olvasójában is felkelteni az asszociációt. Az *iconismus* szakszava esetében olyan jelenség megnevezéséről van szó, mely a posztmodern mediális elméletek tükrében rendkívül izgalmas, adekvát szakterminus azonban még ezen asszociáció „megengedésével” sem kínálkozik rá. Egyfajta *vizuális narráció*ról van szó, ám nem a jelenkori diskurzusokban használt ’vizuális szemantika révén megvalósuló narráció’, hanem az ekphrásziszt szemléletes alesetként magában foglaló ’szöveges narrációban megidézett vizualitás’ jelentésben. Itt a kínálkozó megoldás vagy a szakszó latin alakjának meghagyása, vagy körülíró megnevezés alkalmazása, azonban mindkettő szükségképp veszni hagyja a *horizont* esetében oly látványosan asszociálódó, jelen felől újraértett múlt megképzésének lehetőségét.

#### 4. A „múlt transzfigurációja” – a múlt eltemetett ígéreteinek újrafelfedezése

A fordítás, újrafordítás, és az ezzel járó szövegkiadás szükségképpen kánonalakító, kánonképző gesztus.<sup>17</sup> Az, hogy latin nyelvük

<sup>16</sup> BALOGH Piroska, *Horizont a horizonton: Fogalomtörténeti exkurzus a gadameri hermeneutika egyik alapterminusáról* = Uő (kiad.), *Szerdahely György Alajos esztétikai írásai, i. m.*, 263–265.

<sup>17</sup> Vö. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Megértés, fordítás, kánon*, Pozsony, Kalligram, 2008 (Szegedy-Maszák Mihály Válogatott Munkái).

miatt a jelenkori recepciótól elzáródott magyarországi esztétikai szövegeket fordítok és teszek hozzáférhetővé a jelen irodalom- és művészetelméleti/történeti diskurzusai számára, nyilván implikálja, hogy ezeket a szövegeket az eddigi recepcióval szemben nem csak azért tartom érdekesnek, hogy listát készíthessünk, mely angol, német, francia szerzőket idéznek meg az eddig „nem eredeti”-ként megbélyegzett és félretett monográfiák. Számolni kell azonban azzal is, hogy a múlt effajta transzfigurációja csak részleges: megnyit, egyszersmind el is zár utakat. E szövegek újraolvasásának ugyanis egyik fontos argumentuma hatástörténeti jelentőségük újraértékelése a magyarországi kulturális folyamatokban. Ugyanakkor éppen a hatástörténeti vizsgálatot nehezíti meg az, ha a jelenkori kutató a szövegek jelenkori magyar fordítása mentén próbálja azonosítani a 18–19. századi művekben és meta-szövegekben a latin eredetire vonatkozó utalásokat (miközben az utóbbiak adott esetben még csak nem is feltétlenül latin, hanem esetleg német vagy magyar nyelvűek).

## 5. A „megbocsátás etikája” – fordítói empátia

Egy vers fordítása kapcsán sokszor explicite is megfogalmazódik, hogy magának a fordítónak is jó költőnek kell lennie. Szakirodalmi szöveg fordítása kapcsán azonban legfeljebb annyi, és többnyire implicit elvárással szokás számolni, hogy a fordító valamelyest legyen familiáris az adott szöveg tudományterületével. Holott egy tudós metaszöveg esetében is jelen vannak és működnek a narratív és retorikai identitásképző funkciók, és úgy vélem, nem „véletlenül”, nem is csupán nyelvszemléleti, hanem sok esetben tudományszemléleti formákat implikálva. A Schedius-szöveg kapcsán már utaltam rá, hogy a monográfia hangsúlyosan konstruált nyelvisége és struktúrája egyértelműen jelzi annak kapcsolódását a göttingeni tudományos diskurzushoz. Ennek része az is, hogy a szöveg nem képez meg narrátori identitást, hanem szubjektív diskurzustól független, hálózatszerű textusként mutatja fel magát. A fordítói empátia tehát itt (sem) valamiféle személyes érzelmi viszonyt jelent csupán a szöveghez, hanem annak személyes súlyát, hogy a fordító felvállalja, hogy a magyar szöveget a fenti szemlélet

mentén képezi újra, azaz például a latinban zökkenőmentesen alkalmazott személytelen szerkezeteket nem általános alany használatával, hanem a személytelenséget érzékletesebben tükröző szerkezetekkel próbálja kiváltani. Épp így a Szerdahely-szöveg hangsúlyosan szubjektív retorikája révén megképződő kísérletező narrátori hangnak, amely alkalomadtán azt is bevallja egy-egy kérdés kapcsán, hogy „ő” bizony nem tudja rá a választ, ugyancsak nem lenne szerencsés elnémulni a magyar szövegben. Nem pusztán holmi személyes szimpátia miatt, hanem mert jelzés lehet az olvasó számára akár a kortárs angolszász filozófiai esszéizmus, akár a baconi tudományszemlélet vagy az eklektikus filozófiai iskolák irányába. A fordítói empátia tehát nem egyirányú: nemcsak a textusban megképződő alkotói identitás, forrásidentitás, hanem a feltételezett olvasó, célzott befogadó felé is kiterjesztendő. Másfelől a fordítói empátia jól leírható nyelvi identitásképző retorikai alakzatokkal is.<sup>18</sup>

Úgy hiszem, a fenti, esettanulmány jellegű példák jól mutatják azt, hogy mind a hermeneutikai, mind pedig a retorikai alapú fordításelméletnek van relevanciája metaszövegek fordítása esetében is, illetve ezen elméletek számára megfontolandó lenne vizsgálati körük kiterjesztése a műfordításokon, reklámszövegen és egyebeken túl az eddig mellőzött metaszövegek fordítási kihívásaira. Mert, hogy egy, a kezdő idézetet némileg felülíró Kazinczy-reflexióval zárjam soraimat, bizony nem csak a latin klasszikus auktorok fordítása fölött érdemes azon töprengeni, hogy „mint kelljen fordítani, a' Munka neme határozza meg, mellyet fordítunk, a' czél mellyért fordítunk, az olvasók kiknek fordítunk”.<sup>19</sup>

<sup>18</sup> Peter FRANCE, *The Rhetoric of Translation*, *Modern Language Review*, Supplement: One Hundred Years of „MLR” General and Comparative Studies (100)2005, 255–268.

<sup>19</sup> C. C. Sallustius' épen maradt minden munkái. Magyarra [fordította] KAZINCZY Ferenc, Budán, a' Magyar Kir. Egyetem' Betűivel, 1836 (Római Classicusok magyar fordításokban, 1).

*Bátori Anna*  
KOMPILÁCIÓS OLVASÁS

*Hivatkozások és keresőeszközök Paullus Wallaszky  
historia literariájában*

I.

A historia literaria körébe tartozó változatos műfajú munkák, amelyek a 17. századtól kezdve, de különösen a 18. század elején komoly népszerűségnek örvendtek, az ismeretek újfajta, kritikai, ugyanakkor történetibb szemléletű rendszerezését tették lehetővé.<sup>1</sup> A német protestáns egyetemekről származó diszciplína magyar viszonylatban egyik legjelesebb képviselője, Paullus Wallaszky 1785-ben, majd bővítve 1808-ban jelentette meg latin nyelvű historia literariáját.<sup>2</sup> A *Conspectus reipublicae litterariae in Hungaria* egy olyan rendszerben képzelel el kora tudományosságát, melynek államközösségi paradigmába illeszkedő keretére egy századonként ismétlődő, különféle intézménytípusokból<sup>3</sup> és különféle tudományterületekből álló<sup>4</sup> struktúra épül rá.<sup>5</sup>

<sup>1</sup> Helmut ZEDELMAIER, „*Historia literaria*”: *Über den epistemologischen Ort des gelehrten Wissens in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts*, *Das Achtzehnte Jahrhundert*, (22)1998/1, 11–21. A magyar szakirodalomban a „historia literaria” és a „historia literaria” írásmód egyaránt előfordul. Példa az előbbire: *Historia literaria a XVIII. században*, szerk. CSÖRSZ Rumen István, HEGEDŰS Béla, TÜSKÉS Gábor, BRETZ Annamária, Budapest, Universitas, 2006 (Irodalomtudomány és kritika. Tanulmányok). Utóbbira: MARGÓCSY István, *Az irodalomtörténeti hagyomány helyzete a XVIII. század második felében*, *ItK*, (88)1984/3, 291–308.

<sup>2</sup> Paullus WALLASZKY, *Conspectus reipublicae litterariae in Hungaria*, Budae, Typ. Regiae Universitatis Hungaricae, 1808<sup>2</sup>. Wallaszky nyomtatott munkái címlapján, csakúgy, mint magánleveleiben, a „Paullus” alakot használta, ezért én is így írom a nevét.

<sup>3</sup> Ezek: mecénások, tudósok, akadémiák és középfokú iskolák, tudományos társaságok, könyvtárak és közgyűjtemények, könyvkiadók és könyvkereskedések, hírlapok.

<sup>4</sup> Ezek: katolikus, evangélikus, református és unitárius szerzők, jogtudósok, orvosok, filozófusok és matematikusok, történettudósok, költők és filológusok.

<sup>5</sup> Az államközösségi paradigmáról lásd: S. VARGA Pál, *A nemzeti költészet csarnokai: a nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban*, Budapest, Balassi, 2005.

A tudományok historia literaria típusú rendszerezését azonban a 19. század első évtizedeiben újfajta értelmezési keretek váltották fel. Az átmenet tanulmányozásában segítséget jelent a 18. századot jellemző tudományos modell jellegzetességeinek ismerete, amely jellegzetességek leírására természetesen számos kísérlet történt, hogy most csak Tarnai Andor, Margócsy István és Tüskés Gábor munkáit említsem.<sup>6</sup> E tanulmányok eredményei azonban kiegészítendőek, és részben újragondolandóak, minthogy a 18. század tudományos világmépe nem feltétlenül írható le a 19. században keletkezett diszciplína, az irodalomtörténet-írás terminológiájával. Szükséges tehát valamiféle belső nézőpontot találni a 18. századi tudományos rendszer értelmezéséhez. Egy ilyen belső nézőpontú értelmezésnek pedig nemcsak a tudományok 18. századi önértelmezéseit kell figyelembe vennie, hanem a rendszer működésének alapjait jelentő hallgatólagos vagy implicit tudáselemeket is. A historia literaria esetében ilyen tudáselemnek tekintendő a középkori és a kora újkori írásos kultúra egészét jellemző kompiláció gyakorlata, amellyel kapcsolatban eddig leginkább a prédikációirodalom kapcsán folytak kutatások.<sup>7</sup> Ezek mindenképpen megfontolandó módszertani példákkal szolgálnak, azonban nem teszik megkerülhetővé a kérdést, miként működött a kompiláció és az azt előfeltételező excerpálás technikája a 18. század tudományos irodalmában, egészen pontosan a historia literaria műfajában.<sup>8</sup>

<sup>6</sup> TARNAI Andor, *Tanulmányok a magyarországi historia litteraria történetéről*, Budapest, Universitas, 2004.; MARGÓCSY, *Az irodalomtörténeti hagyomány... i. m.*; TÜSKÉS Gábor, KNAPP Éva, *Az irodalomtudomány és -kritika XVIII. századi történetéhez* = TÜSKÉS Gábor, KNAPP Éva, *Sedes Musarum: neolatin irodalom, tudománytörténet és irodalomelmélet a kora újkori Magyarországon*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009, 17–47.

<sup>7</sup> BÁRCZI Ildikó, *Ars compilandi: a késő középkori prédikációs segédkönyvek forráshasználatára*, Budapest, Universitas, 2007; MACZÁK Ibolya, *Elorzott szavak: szövegalkotás 17–18. századi prédikációkban*, [Szigetmonostor], WZ Könyvek, 2010. Míg az előbbi elsősorban a hivatkozások egykorú rendszerének modellezéséhez ad módszertani segítséget, utóbbi a strukturális elemzési lehetőségekre szolgáltat példákat.

<sup>8</sup> Helmut ZEDELMAIER, *Lesetechniken: Die Praktiken der Lektüre in der Neuzeit = Die Praktiken der Gelehrsamkeit in der frühen Neuzeit*, szerk. Helmut ZEDELMAIER, Martin MULSOW, Tübingen, Max Niemeyer, 2001, 11–30, különösen: 19–25.

Dolgozatomban arra a kérdésre keresem a választ, hogy hogyan következik a historia literaria tudomány szemléletéből a kompilálás gyakorlata, valamint hogy miként érhető tetten e hallgatólagos tudás jelenléte Paullus Wallaszky historia literariájában, és végül, hogy miként rekonstruálható egy a kompilációt tekintetbe vevő olvasási mód.

## II.

A historia literaria diszciplínájához sajátos kompiláció-fogalom társul. A német historia literaria kutató, Martin Gierl, a kompilációt a Thomasiustól származtatott eklektikus filozófiából vezeti le,<sup>9</sup> melynek híve az egyetlen helyes filozófiát követő szekták filozófiájával (philosophia sectaria) ellentétben saját belátásának és ítéletének megfelelően több helyről válogathatja az igazságokat.<sup>10</sup> Minthogy, ahogyan Paullus Wallaszky a *Conspectus reipublicae litterariae in Hungaria* első kiadásához írt előszóban írja a historia literaria művelésének hasznai kapcsán: „a tehetségük folytán kimagasló emberek életének és műveinek szemünkkel és szellemünkkel való szemlélésekor lassanként elhagyjuk a tekintélyek tiszteletére épülő előítéleteket”.<sup>11</sup> E modellben a kritikai gondolkodás előtérbe kerülését (mely egyúttal a filológiai kritika ártértelemezését is maga után vonja),<sup>12</sup> éppen egy történeti típusú tudás

<sup>9</sup> Martin GIERL, *Kompilation und die Produktion von Wissen im 18. Jahrhundert = Die Praktiken der Gelehrsamkeit in der frühen Neuzeit, i. m.*, 63–94.

<sup>10</sup> Az eklekticizmus filozófiatörténeti szerepéről magyar nyelven: Wilhelm SCHMIDT-BIGGEMANN, *In nullius verba iurare magistri: Meddig ér el az eklekticizmus? = Uó, Teodícea és tények: a német felvilágosodás filozófiai profílja*, Budapest, L'Harmattan, Német–Magyar Filozófiai Társ., 2011 (A filozófia útjai), 205–222, különösen: 205–211.

<sup>11</sup> „Vitas Virorum ingenio, doctrinaque illustrium oculis animoque lustrantes non solum praeiudicium auctoritatis sensim exuimus [...]”. WALLASZKY, *Conspectus*, 1808, i. m., VIII.

<sup>12</sup> Sicco LEHMANN-BRAUNS, *Neukonturierung und methodologische Reflexion der Wissenschaftsgeschichte: Heumanns Conspectus reipublicae litterariae als Lehrbuch der aufgeklärten Historia literaria = Historia literaria: Neuordnungen des Wissens im 17. und 18. Jahrhundert*, szerk. Frank GRUNERT, Friedrich VOLLHARDT, Berlin, Akademie Verlag, 2007, 129–160, különösen: 135–137.

teszi lehetővé, a historia literaria feladata pedig a már kritikailag felülvizsgált tudás terjesztése, illetve tudományos vita esetén a különböző álláspontok ismertetése.<sup>13</sup> A historia literaria műfajai (monográfiák, lexikonok, enciklopédiák, bibliográfiák, biográfiák, recenziós újságok) így egyrészt vezérfonalul szolgálnak a tudomány világában, másrészt jelentős szerepük van a tudás szakterületi, területi és időbeli újraelosztásában.<sup>14</sup> Mert, Wallaszky szavaival, „ahol elhanyagolják a Historia Litterariával való foglalkozást, ott a filozófusok a saját Arisztotelészüket, a jogtudósok Bartolusukat vagy valaki mást, a teológusok Tamásukat madarak módjára követik: ezzel szemben ahol a Historia Litterariát művelik, ott nem csupán a filozófusok, hanem a jogtudósok, historikusok, orvosok, filológusok, sőt még a teológusok is eklektikusak, és biztos tudásúak. A Historia Litteraria ugyanis az igazság fénye és a szellem szabadságának szülőanyja.”<sup>15</sup>

A kompiláció tehát a historia literaria keretein belül elsősorban a respublica literaria új eredményeinek terjesztését szolgáló eszköz. Ezen elméletek ismerete azonban korántsem tekinthető egyenlőnek a kompilációs technikák működésének ismeretével (vagy mikroszintű vizsgálatával).<sup>16</sup> Hiszen éppen az eklekticizmus, a vélekedések és közhelyek (loci communes) különböző helyekről való összegyűjtése teszi lehetővé, hogy a tudományos ítéletek könnyen önálló, eredeti kontextusaiktól elszakadt toposzokká, vagy akár toposzrendszerékké válhassanak. Ezekben az esetekben,

Nem véletlen, hogy a helyes idézés, azaz a helyes szövegrészek idézésének módszereiről Thomasius is értekezett. Lásd Anthony GRAFTON, *A lábjegyzet: egy különös történet*, Budapest, L'Harmattan, Német–Magyar Filozófiai Társaság, 2011 (Historika), 24–25.

<sup>13</sup> ZEDELMAIER, „*Historia literaria*”, *i. m.*, 17.

<sup>14</sup> GIERL, *Kompilation*, *i. m.*

<sup>15</sup> „Obseruatu haud indignum est, locis illis, quibus friget Studium Historiae Litterariae, Philosophos coeca fide suum Aristotelem, Iurisconsultos suum Bartolum aut alium; Theologos suum Thomam ouium ritu sequi: contra, ubi percolitur Historia Litteraria, non solum Philosophi, sed etiam Iurisconsulti, Historici, Medici, Philologi, immo et Theologi sunt [e]lecti[ci] [javítás az 1785-ös kiadás alapján – B. A.], et ex solido eruditi. Est enim Historia Litteraria lux veritatis, et mater libertatis ingeniorum.” WALLASZKY, *Conspectus*, 1808, *i. m.*, VIII.

<sup>16</sup> GIERL, *Kompilation*, *i. m.*, 94.

még ha használ is a szerző (kompilátor) hivatkozásokat, azok leginkább csupán magára a toposzrendszerre mutatnak rá.<sup>17</sup>

Az ímént általam Wallaszkynek tulajdonított sorok például szól szerint megtalálhatóak Christoph August Heumann *Conspectus Reipublicae Literariae* című művében.<sup>18</sup> S bár minden okunk megvan feltételezni Wallaszky részéről a heumanni munka alapos ismeretét, hiszen az tankönyv volt a lipcsei egyetemen is, ahol szerzőnk disszertációját szerezte,<sup>19</sup> mégis érdemes szemügyre venni az idézet kontextusát. Wallaszky ugyanis megjelölte az idézet forrását, a forrásszöveg bibliográfiai adatait közlő lábjegyzet azonban – a mai jegyzetelési gyakorlat alapján olvasva a szöveget – csupán a főszöveg egy állítására vonatkozik. A Heumannszövegátvételt tartalmazó sorok és az eredeti heumanni szöveghely összevetésével ellenben világossá válik, hogy a főszöveg tizenhat sora és a historia literariát az igazság fényével azonosító jegyzet-szöveg is a német szerző művének 1735-ös kiadásából került át az 1808-as *Conspectus*ba. A Heumanntól átemelt szövegrészhez tartozó három lábjegyzet közül egyet ugyanis a főszöveggel együtt

<sup>17</sup> Wilhelm SCHMIDT-BIGGEMANN, *In nullius verba iurare magistri, i. m.*, 208–209. Vö. a „közvetlen idézetek toposzszerű sokirányúságának tudatosítása”: BALOGH Piroska, *Egy lábjegyzet tanulságai: Burke esztétika- és társadalomelméletének hatása Szerdahely György Alajos aesthetica- és Schedius Lajos philokália-konceptiójára = Edmund Burke esztétikája és az európai felvilágosodás*, szerk. HORKAY HÖRCHER Ferenc, SZILÁGYI Márton, Budapest, Ráció, 2011, 173–192, 176.

<sup>18</sup> Christoph August HEUMANN, *Conspectus reipublicae literariae sive via ad historiam literariam iuventuti studiosae, Hanoverae, Foerster, 1735<sup>4</sup>*. Első kiadása 1718-ban jelent meg, ezt követően egészen 1791-ig nyolc különböző kiadása volt. Lásd Martin GIERL, *Bauen an der festen Burg der Aufklärung: Historia literaria von Heumann bis Eichhorn und die Göttinger Universität als reale und fiktive Bibliothek = Bibliothek als Archiv*, szerk. Hans Erich BÖDEKER, Anne SAADA, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2007, 281–296, különösen: 285. A Wallaszky és a Heumann *Conspectus* közötti kapcsolat mindig is ismert volt. Lásd KENYERES Imre, *A magyar irodalomtörténetírás fejlődése a XVIII. században*, Budapest, Mérnökök Nyomdája, 1934, 54. és MARGÓCSY, *Az irodalomtörténeti hagyomány...*, i. m., 296.

<sup>19</sup> Markus HUTTNER, *Geschichte als akademische Disziplin: historische Studien und historisches Studium an der Universität Leipzig vom 16. bis zum 19. Jahrhundert*, Leipzig, Evang. Verlagsanstalt, 2007, 502–503. Wallaszky 1767 tavaszától 1769 végéig tanult a lipcsei egyetemen. [WALLASZKY Pál], *Biographia Paulli Wallaszky* = Wallaszky Pál Horvát Istvánhoz, 1817, OSZK Kt., Levelestár.



vett át Wallaszky, mégpedig úgy, hogy elhagyta belőle azokat a sorokat, amelyekben Heumann egy másik saját munkáját jelöli meg forrásként.<sup>20</sup> A mai jegyzetolvasási technikák tehát könnyen félrevezetnek: hiszen egy adott hivatkozás nem pusztán néhány sornyi, hanem akár egész oldalnyi szövegátvételt is utalhat.

Más esetekben azt látjuk, hogy a pontos forrásmegjelölés akár el is maradhat, ahogyan az egy Morhof-idézzel is történt. A narrátor egy pillanatra megszakítva elbeszélését zárójelben tudatja, hogy: „Ahogyan arra a kiváló Daniel Georg Morhof bölcsen figyelmeztet a Polyhistorhoz írt előszavában”<sup>21</sup> – majd harmincsornyi szöveget sző bele saját előszavába Morhoféból, jelöletlenül. E harminc sorban többek közt egy szintén jelöletlen Horatius-idézet is szerepel.<sup>22</sup>

Miközben tehát az idézetről eredeti kontextusában kiderül, hogy valójában az is egy idézet, maga a gondolat sor egyik része, a tekintélyek követésének megfogalmazása, közhelyként működik, mely Pico della Mirandola szavain át egészen Horatiusig vezethető vissza.<sup>23</sup> Hasonló közhely a historia literaria definíciója is. „Ebből ugyanis megismerhetjük Európa ezen részében az írásosság keletkezésének, előrehaladásának és sorsának elbeszélését, egy kompendiumban bemutatva” – így körvonalazza munkájának tárgyát Wallaszky.<sup>24</sup> S bár Heumann hasonlóan fogalmaz *Conspectus*ában: „a historia literaria az írásos kultúra és a szerzők története, azaz az írásosság keletkezésének, előrehaladásának és sorsának elbeszélése, egészen a jelen korig”,<sup>25</sup> számolnunk kell

<sup>20</sup> „Vid. *Poecile* mea T. III. p. 297.” HEUMANN, *Conspectus*, i. m., 4.

<sup>21</sup> „[V]ti sapienter cel. Dan. Georg. Morhoffius in praefatione in Polyhistorem monet.” WALLASZKY, *Conspectus*, 1808, i. m., XIX. Vö. Daniel Georg MORHOF, *Polyhistor literarius, philosophicus et practicus* [...], I, Lubecae, Boeckmann, 1732<sup>3</sup>, [III–IV].

<sup>22</sup> „Sabina qualis, aut perusta solibus/ Pernici Vxor Appuli.” WALLASZKY, *Conspectus*, 1808, i. m., XIX. Vö. Hor. epod. 2, 41–42.

<sup>23</sup> SCHMIDT-BIGGEMANN, *In nullius verba iurare magistri*, i. m., 205, 208.

<sup>24</sup> „Intelligimus vero per eum, narrationem de ortu, progressu, et fati Studiorum Litterariorum, in hac parte Europae, in Compendio exhibitam.” WALLASZKY, *Conspectus*, 1808, i. m., VII.

<sup>25</sup> „*Historia literaria* est Historia literarum et literatorum; siue Narratio de ortu et progressu Studiorum literariorum ad nostra usque aetatem.” HEUMANN, *Conspectus*, i. m., 1.

azzal, hogy e szavak a kor számos munkájának címében is felbukkannak, eredetük pedig talán Bacon megfogalmazásában keresendő.<sup>26</sup>

Abban az esetben tehát, ha a kompiláció eljárását mint a tudás továbbításának és újraelosztásának eszközét szeretnénk vizsgálni, érdemes elsősorban csak a szó szerinti szövegátvételekre fókuszálni. Az újrafelhasznált szövegek egyik, lehetőleg a legközvetlenebb eredeti kontextusának megtalálásában pedig kénytelenek vagyunk azokra a keresőeszközökre támaszkodni, melyeket az adott kor fejlesztett ki olvasói számára. Azaz a különböző mutatókra.<sup>27</sup>

### III.

E mutatók használatának lehetőségeit most csak két példával illusztrálnám. Wallaszky *Conspectus*ának előszavában szerepel egy Muratori-idézet, a következőképpen: „A kinyomtatásra váró könyvek kíméletlen cenzúrázása sok kárt hozott magával ezidáig, amely, hogy mennyire ellenére hat a tudomány előrehaladásának, azt a római katolikus Antonio Muratori is megjegyezte a *De ingeniorum moderatione in religionis negotio* második könyvének 5. fejezetében, a 266. oldalon, mivel felsóhajtva így szól: »*Ismerünk olyanokat, akik [...]*«”<sup>28</sup> Az idézet felvezetése itt tehát egy meglehetősen

<sup>26</sup> MARGÓCSY, *Az irodalomtörténeti hagyomány...*, i. m., 296. A Bacon által megfogalmazott célok „retorikus hagyományáról” lásd: KECSKEMÉTI Gábor, *A historia litteraria korai történetéhez = Historia litteraria a XVIII. században*, i. m., 45–67.

<sup>27</sup> BÁRCZI, *Ars compilandi*, i. m. és Helmut ZEDELMAIER, *Facilitas inveniendi: Zur Pragmatik alphabetischer Buchregister = Wissenssicherung, Wissensordnung und Wissensverarbeitung: Das europäische Modell der Enzyklopädien*, szerk. Theo STAMMEN, Wolfgang E. J. WEBER, Berlin, Akademie-Verlag, 2004, 191–203.

<sup>28</sup> „Censura immitis librorum typis exscribendorum tulit hoc malum hucdum secum: quae quantum eruditionis obsit progressibus, Antonius Muratori ipse R. Catholicus agnouit Lib. II. *de ingeniorum moderatione in Religionis negotio*. Cap. 5. pag. 266. et ingemuit inquires: *Nouimus qui [...]*” WALLASZKY, *Conspectus*, 1808, i. m., XI. Az 1785-ös kiadásban még a Muratori által használt szerzői álnév, a „Pritanius” áll, a Muratori-idézet után pedig két, a cenzúra

pontos bibliográfiai hivatkozás. Fölcsapván a Muratori-művet a kérdéses helyen, valóban megtalálhatjuk a Muratoritól származó, „bizonyosan ismerünk olyanokat, akik [...]” kezdetű sorokat.<sup>29</sup> Csakhogy a Wallaszky által felhasznált szöveghely Heumann-nál is olvasható, még hozzá igen hasonló felvezetéssel: „Hogy a tudományok előrehaladásának mennyire hatott ellene a cenzúra, azt a katolikus *Pritanius* korábban elismerte a *de ingeniorum moderatione in religionis negotio* második könyvének 5. fejezetében, a 266. oldalon, mivel felsóhajt: *Ismerünk olyanokat, így szól, akik [...]*”<sup>30</sup> Összevetve a szövegeket, valószínűsíthetjük, hogy Wallaszky előszavába nem Muratoritól került át az idézett szövegrész, hanem Heumanntól, hiszen szinte teljesen azonos szavakkal vezetik föl az idézetet, és címlírásuk is megegyezik (azaz ugyanazt az 1716-os Muratori-kiadást használták, noha Wallaszkynek számos további kiadás is rendelkezésére állhatott 1785-ig, majd 1808-ig). „A nyomtatásra váró könyvek cenzúrázása” kezdet a leginkább árulkodó azonban, mivel a Heumann munkájában található mutatónak a kérdéses helyre (IV. [fejezet] 63. [paragrafus]) mutató tárgyszava is éppen így fogalmaz: „A nyomtatásra váró könyvek cenzúrázásának eredete.”<sup>31</sup> Azaz szinte bizonyosak lehetünk afelől, hogy szerzőnk nem a Muratori-kötet valamely kiadását forgatta, hanem helyette Heumann tárgymutatóját használta.

Ugyanezt bizonyítja a következő példa is. A 18. századi magyarországi hírlapok kapcsán találunk egy lábjegyzetet az európai hírlapok történetéről.<sup>32</sup> A jegyzet utolsó mondatában egy jókíván-

káros voltát példázó esetet is előad a szerző, majd hálát ad a toleránsabb józsefi időknek. Mindez az 1808-as kiadásból már elmaradt.

<sup>29</sup> Lamindus PRITANIUS, *De ingeniorum moderatione in religionis negotio, libri tres*, Francofurti, Metternich, 1716<sup>2</sup>, 266. – Csak az 1716-os kiadásban szerepel az idézett szövegrész a 266. oldalon.

<sup>30</sup> „Quantum eruditionis progressibus obsit censura illa, non ita pridem *Pritanius*, ipse pontificus, agnouit [lábjegyzetben:] Lib. II. de ingeniorum moderatione in religionis negotio cap. 5. p. 266. [jegyzet vége] et ingemuit. *Nouimus*, inquit, *qui [...]*” HEUMANN, *Conspectus, i. m.*, 173–174.

<sup>31</sup> „Censura librorum typis exscribendorum quo tempore orta IV. [fejezet] 63. [paragrafus]” HEUMANN, *Conspectus, i. m.*, [445].

<sup>32</sup> „Ita precor cum Heuman[n]o [javítás az 1785-ös kiadás *Errores* alapján – B. A.] in *Consp. Reipubl. Litter. Cap. II. §. 16 tantoque magis miror, Hungariam hocce hucdum carere commodo.*” WALLASZKY, *Conspectus*, 1808, *i. m.*, 432.

ság kapcsán hivatkozik a szöveg Heumann művében a II. fejezet 16. paragrafusára. Ezen a helyen meg is találjuk a Wallaszky-jegyzet húszból tizenöt sorának forrását egy szövegrész és a hozzá kapcsolódó lábjegyzet formájában. A fennmaradó öt sor viszont az V. fejezet 46. paragrafusából való. A két locus között a kapcsolatot egyedül a heumanni tárgymutató teremti meg, ahol is a következők szerepelnek egy sorban: „Hírlapok – II. [fejezet] 16. [paragrafus]”, alatta: „A politikai hetilapok eredete – V. [fejezet] 46. [paragrafus].”<sup>33</sup> Wallaszky tehát bizonyíthatóan egy másik munka regiszterének segítségével gyűjtött anyagot saját művéhez.

A mutatóknak köszönhetően azonban nem csupán azonosítatlan szöveghelyeket találhatunk meg, hanem annak is nyomaira bukkanhatunk, hogy a szerző által hivatkozások formájában azonosított szövegátvételek milyen közvetlen forrásból, azaz milyen közvetítő munkákon keresztül kerültek a jelenlegi helyükre. Ez pedig nem mellékes, amennyiben arra vagyunk kíváncsiak, technikailag hogyan és milyen közvetítő környezetben történik a tudáselemek továbbítása. Azt is feltételezhetjük azonban, hogy Wallaszky azon a módon tartotta használandónak saját *Conspectus*-át is, ahogyan ő maga használta a historia literariákat, azaz az olvasót (újraíró) szolgáló alapvető keresőeszközökként építette bele művébe mind a személynévmutatót, mind a tárgymutatót. Míg az 1808-as kiadás feltételezhetőleg mechanikusan készült névmutatójában<sup>34</sup> csaknem minden, a szövegben vagy a jegyzetek között előforduló név szerepel, addig a tárgymutató az egyes paragrafusokat, illetve a paragrafuson belüli kisebb tartalmi egységeket foglalja címszavakba. Ilyenek a legutóbb idézett szöveget tartalmazó paragrafussal kapcsolatban: a „Hetilapok kezdetei” és a „Találmányok a XVIII. században” címszavak.<sup>35</sup>

<sup>33</sup> „[N]ouellae literariae II. 16. hebdomadariae politicae quando ortae V. 46.” HEUMANN, *Conspectus*, i. m. [445].

<sup>34</sup> Ez ugyanis megkülönbözteti a csak családneves említéseket a család- és keresztnéves előfordulásoktól. Például: „Belius 1. 49. 206. 328.” és „Mathias [Belius] 4. 45. 47. 58. 59. 103. [...]” WALLASZKY, *Conspectus*, 1808, i. m., [591]. Az 1785-ös kiadás mutatója azonban nem ilyen: az egyesített tárgy- és névmutató csupán a legfontosabb előfordulások oldalszámait hozza, azokat esetenként a lábjegyzetek betűjeleivel kiegészítve.

<sup>35</sup> „Novellarum hebdomadaliū initia 432”, „Inventa Saec. XVIII. 435”, WALLASZKY, *Conspectus*, 1808, i. m., [621], [619].

#### IV.

De miképp használhatóak e megállapítások valamely szövegrész módszeres, intenzív olvasása során? A kérdésre a Wallaszky-mű egy alfejezetének hivatkozásait és keresőeszközeit elemezve kísérlek meg választ adni. Az elemzendő szövegrész a 18. század tudósait tárgyaló II. rész 1. felének 20. paragrafusában a szónokok, filológusok katalógusa.<sup>36</sup>

Minthogy katalógus típusú szövegrésről van szó, melyben nevek felsorolását és a nevekhez kapcsolódó lábjegyzeteket találunk, kínálja magát egy, a kánont és a jegyzetelést középpontba állító értelmezés. A katalógusban szereplő nyolcvannégy név közül azonban mindössze huszonnyolchoz rendelődik lábjegyzet. Csábítónak tűnik feltételezni, hogy a valamely névhez társuló jegyzetanyag az adott író kánonbeli helyét hivatott kijelölni,<sup>37</sup> e feltételezés azonban nem támasztható alá. Bár az előszóban olvashatjuk, hogy a szerző eredetileg számba szerette volna venni minden tudományág természetét a könyvek kritikai ismertetésével együtt, az ehhez szükséges feltételek megléte híján azonban csupán a ritkább könyveket nevezhette meg, tartalmi leírásukkal együtt.<sup>38</sup> A szerző jelzett szándékát tehát meg nem valósultnak mondja, ráadásul minden okunk megvan kételkedni e szándék „valódiságában”: az előszó állításai ugyanis, minthogy topikus elemekben gazdag szö-

<sup>36</sup> WALLASZKY, *Conspectus*, 1808, i. m., II. rész. 1. felének 20. paragrafusa, 354–363.

<sup>37</sup> A névsorok ilyen értelmezésének van valamelyes hagyománya. MARGÓCSY, *Az irodalomtörténeti hagyomány...*, i. m., 299–300; és LIPP Veronika, *Belnay György Alajos latin nyelvű historia litterariája = Historia litteraria a XVIII. században*, i. m., 169, 34. láb. Eszerint abból, hogy a jegyzetek terjedelemben meghaladják magát a katalógust, és mintegy lexikon-szócikkekként funkcionálnak, az egyéni teljesítményeknek a historia literarián belüli felértékelődésére következtethetünk.

<sup>38</sup> „Propositum fuit nobis initio segetem dare in quouis scientiarum genere, Saeculo singulo librorum cum recensione critica, ex quibus paterent incrementa in Hungaria eruditionis. Nihilominus tamen obseruans, vltra limites propositos progressurum ita libellum, mature mutauit consilium; sed non penitus. Indicaui identidem, vbi necessarium putauit, Libros in primis rariores, et materiam eis contentam, non neglecto iudicio moderato.” WALLASZKY, *Conspectus*, 1808, i. m., XVI.

vegtípusról van szó, fenntartásokkal kezelendők. A szöveg ráadásul még csak nem is mondja expliciten, hogy ezen ismertetésekre kizárólag a tudósok katalógusaiban került volna sor. A huszonnyolc lánkjegyzet egyetlen közös eleme ugyanis az, hogy tételesen felsorolják az adott szerző műveit, a jegyzetek mintegy fele pedig életrajzi adatokat is közöl. S noha huszonnégy jegyzetben találunk valamilyen jellemzést, ezek, még ha esztétikai állásfoglalást jelentenek is, többnyire nem mű-, hanem szerző- vagy életműközpontúak. Így például Bessenyei György „Számos eredeti, versben írt komikus munkának a szerzője”.<sup>39</sup> Molnár Borbáláról pedig megtudhatjuk, hogy ő „Magyarország leghíresebb költője”.<sup>40</sup> A kiválasztott alfejezet jegyzetanyagában tehát nem igazán olvashatunk állásfoglalást művekről, legfeljebb életművekről.<sup>41</sup> A kritikai szemlélet ettől még persze itt-ott jelen van. Bucsánszky György munkásságáról például a következőképp számol be a jegyzetírő: „Minél nagyobb számú dalait, ahogy a kedvezőbb vagy kedvezőtlenebb dolgok az anyagot adták, latinul alkotta, s ezeket nyilvánosságra hozni nem restellte. Ez korunk költőinek szokásos gyakorlata, hogy nem engedik könnyen kicsúszni az alkalmat kezeik közül; a szellemi termékek (melyeknek számát felfogni sem lehet) világra zúdítása azonban nem éppen a minőség iránti elköteleződésről tanúskodik.”<sup>42</sup> Az életművek összehasonlítása sem ritka,

<sup>39</sup> „Multorum Originalium Comitorum ligatorum Opusculorum est auctor.” WALLASZKY, *Conspectus*, 1808, i. m., 359. Majd a következő munkáit sorolja fel Bessenyeinek: „Hunyadi László Tragoediaja. Viennae 1772. Buda Tragoediaja Posonii 1773. Agis Tragoediaja. Viennae 1772. A’ hármas Vitézek ibid. 1779. A’ *Filosophus Tragoediaja* 1777. ibid. etc.” Lásd uo.

<sup>40</sup> „[T]ota Hungaria celebratissima p[ro]p[ri]a” [javítás – B. A.] WALLASZKY, *Conspectus*, 1808, i. m., 363.

<sup>41</sup> Bretz Annamária mindezzel feltehetőleg összefüggésben megállapítja, hogy a Bod Péter *Magyar Athenas* című munkájában szereplő idézetek sokkal inkább a tárgyalt szerzőről szólnak, mintsem tőle valók. Ez utóbbi esetben is leggyakrabban életrajzi szövegekről van szó. Lásd BRETZ Annamária, *Idézetek a Magyar Athenasban = Historia litteraria a XVIII. században*, i. m., 122–131, különösen: 124.

<sup>42</sup> „Carmina quam plurima, data secundis et aduersis rebus materie, latina profudit, quae iam producere non vacat. Est id, poëtis temporis nostri solenne, vt non facile sinant elabi e manibus occasionem; quin euergetis foetibus ingenii testentur obseruantiam, quorum vix possis inire numerum.” WALLASZKY, *Conspectus*, 1808, i. m., 362.

részben ókori vagy kortárs külföldi írakkal, részben saját nációbeli-ekkel. Így Hajnóczy Dániel „kora Cicerója”,<sup>43</sup> ami pedig „a németeknek e században Gellert, az nálunk Magyarországon a szlávoknak Hruskovicz, a természettől versek éneklésére rendelt férfi, és jogos viselője a poéta névnek”.<sup>44</sup> A Verestói Györgyről szóló jegyzetben pedig a következőket olvashatjuk: „Fölér vele, ha épp nem múlja őt felül a híres Szőnyi Benjámín hódmezővásárhelyi tiszteletes, akinek *Szentekek Hegedűje* és *Imádságok Imádsága* című köteteit mindenki gyönyörűséggel olvassa.”<sup>45</sup> A jegyzetanyag tehát nem kizárólag arra szolgál, hogy kijelölje a legelismertebb személyeket.

A jegyzetek nem korlátozódnak források felsorolására sem. A huszonnégy lábjegyzet ugyanis csupán hat hivatkozást tartalmaz. Ezek közül csak kettő, a Verestói György és az Anna Maria Heilbronn nevéhez kapcsolódó jegyzet hivatkozásai forrásmegjelölő értelműek. Verestóiról megtudhatjuk, hogy „[k]iváló magyar költő volt, állítja Benkő a *Transsilvania* II. kötetének 178. oldalán. Következő ismert művei jelentek meg: *Temetési és Lakadalmi Alkalmosságokra irt Magyar Versek*. Kolozsvár, 1722. oct.”<sup>46</sup> Csakhogy a forrás, Benkő József *Transsilvániája*<sup>47</sup> nem mondja, hogy Verestói „kiváló magyar költő” lett volna, ahogyan a jegyzet-

<sup>43</sup> „[A]etatis suae Cicero dictus.” WALLASZKY, *Conspectus*, 1808, i. m., 356.

<sup>44</sup> „Quod Germanis seculo hoc Gellertus, hoc Slavis nostris est in Hungaria Hruskouiczus Vir a natura ad pangendos versus factus verique nominis poeta.” WALLASZKY, *Conspectus*, 1808, i. m., 355–356. Christian Fürchtegott Gellert nevééről természetesen itt nem a *Das Leben der Schwedischen Gräfinn von G.\*\*\** című regényre, hanem feltehetőleg inkább a *Geistliche Oden und Lieder* című dalgyűjteményre kell asszociálnunk.

<sup>45</sup> „Adequat, si non superat hunc Cl. Beniamin Szőnyi V. D. M. Hód-Mező Vásárhelyiensis, cuius *Szentekek-Hegedűje*, *Imádságok Imádsága*, nemo sine voluptate legit.” WALLASZKY, *Conspectus*, 1808, i. m., 358.

<sup>46</sup> „Insignem poetam fuisse hungaricum, docet Cl. Benkő, in *Transylvania* Tom. II. pag. 178. Proderunt opuscula eius inscripta: *Temetési és Lakadalmi Alkalmosságokra irt Magyar Versek*. Claudiopoli 1722. 8.” WALLASZKY, *Conspectus*, 1808, i. m., 358.

<sup>47</sup> BENKŐ József, *Transsilvania, sive Magnus Transsilvaniae principatus*, Vin-dobonae, Kurtzbök, 1778, II, 178. Magyar nyelvű kiadása: BENKŐ József, *Transsilvania specialis: Erdély földje és népe*, I–II, ford., s. a. r. SZABÓ György, Bukarest–Kolozsvár, Kriterion, 1999.

ben (egyébként pontatlanul) megnevezett köteteket<sup>48</sup> sem említi. És bár Benkő számos életrajzi adatot szolgáltat, a *Conspectus* összeállítója ezeket valamiért nem építette bele művébe. Szigorú értelemben véve tehát Benkő munkája biztosan nem volt Wallaszky forrása. Ezzel szemben Anna Maria Heilbronn esetében a forrás-megjelölő funkció vélhetőleg valódi, hiszen itt egy német nyelvű jelölt idézetet azonosít a hivatkozás.<sup>49</sup> Hogy a bécsi Auszug aller Europaeischen Zeitungen 1789. évi 95. száma valóban megfordult-e a Wallaszky kezében, azt nem tudjuk. Szinnyei életrajzi lexikonában viszont pontosan a *Conspectus*-ban is szereplő állítások olvashatóak Anna Maria Heilbronnról,<sup>50</sup> ezek forrása pedig állítólag a Der Bote című kassai lap 1835-ös évfolyamának 18. száma, ahol a cikk szerzője, Rummy Károly György, a bécsi *Auszug*-ot nevezi meg forrásaként. – Anna Maria Heilbronn tehát úgy nyert felvételt mintegy száz évre Magyarország tudósnoínek körébe, hogy a róla való ismereteink e néhány, kézről kézre továbbadott sorban összegezhethetők. Ahogyan az is valószínűsíthető, hogy Wallaszky munkájának komoly közvetítő szerepe volt e kánonbeli hely elnyerésében.<sup>51</sup>

A hatból a maradék négy hivatkozás látszólag „lásd még itt” típusú. Ezek egyike, a Hruskovicz Sámuel nevéhez készült jegyzet hivatkozása egy kézirat munkára utal, és valóban hitelesnek tűnik a továbbmutató funkció, amennyiben Wallaszky egészen

<sup>48</sup> VERESTÓI György, *Magyar versek, melyeket temetési és lakadalmi különböző alkalmatosságokra írt vólt Verestói György Életébe, a' Kolo'svári Reform. Kollegiumba először Filozofiát és Mathesist, azután Sz. Theologiát tanító Professor; végre az Erdélyi Reformata Ekklesiának superintendense. Mostan pedig a' versekbe gyönyörködőknek kedvéért, össze-szedettek, és együtt ki-adattak, Kolo'sváratt, Nyomt. a ref. colleg. betüivel, 1772.* (PETRIK Géza, *Magyarország bibliographiája 1712–1860*, Budapest, Dobrowsky, 1891, III, 762.)

<sup>49</sup> „De ea ephemerides publicae (Viener Auszug aller Europaeischen Zeitungen an. 1789. num. 95, pag. 755.) scripserunt: In Ungarn haben wir: und zwar hier in Pest an Demoiselle Anna Maria Heilbron, eine seltene Gelehrte, welche Hebräisch, Gri[e]chisch, L[a]teín [javítás – B. A.], Ungarisch und Deutsch gleich gut spricht und schreibt, und in einem Alter von 15. Jahren bereits als Lehrerin der Griechischen und Hebräischen Sprache bekannt ist.” WALLASZKY, *Conspectus*, 1808, i. m., 363.

<sup>50</sup> „Heilbronn Anna Mária” = SZINNYEI, IV, 625–626.

<sup>51</sup> Rummy 9 éves volt az Auszug-beli közlés idején, így valószínűleg nem innen tájékozódott. „Rummy Károly György” = SZINNYEI, XI, 1392.



más adatokat ad meg a szerzőről, mint a forrás.<sup>52</sup> (Ez esetben viszont érdemes elgondolkodni kéziratosság és nyomtatás viszonyáról a historia literaria világán belül is.) A Lázár János nevéhez készült jegyzet a *Transsilvaniát* adja meg hivatkozásként.<sup>53</sup> Úgy tűnik, hogy a *Conspectus* jegyzete Benkő József szócikkének rövidített kivonata, tehát igaz, hogy Benkőnél az olvasó további információkra találhat. Két továbbmutató hivatkozás pedig időszaki kiadványra utal,<sup>54</sup> az egyik a Reviczky Károly nevéhez kapcsolt jegyzet hivatkozása egy azonosítatlan erlangeni lapra,<sup>55</sup> a másik a Bergler István nevéhez fűződő jegyzeté az *Ungrisches Magazin* egyik cikkére.<sup>56</sup> Hogy az erlangeni lap közvetlen forrása volt-e a kérdéses jegyzetnek, abban nem lehetünk biztosak. A Bergler Istvánról szóló sorok azonban bizonyosan Seivert cikkéből valóak,<sup>57</sup> ahogyan szerzőnk a Johann Matthias Gesner *Primae lineae isagoges in eruditionem universalem* című munkájára való hivatkozást is Seiverttől vette át.<sup>58</sup> A hivatkozás átvételének oka ez esetben egy tudományos vita ismertetése, azt illetően, hogy Bergler

<sup>52</sup> „Vide de Hruskouiczio plura in Andreae Schmalii *Commentatione de Superintendentibus Hungariae Euangelicis*, MS.” WALLASZKY, *Conspectus*, 1808, i. m., 356. Lásd Andreas SCHMAL, *Brevis de vita superintendentum evangelicorum in Hungaria commentatio*, Pest, Osterlamm Károly, 1861 (Monumenta Evangalicorum Aug. conf. in Hungaria historica, 1), 151–155.

<sup>53</sup> „Vide laudes eius apud P. Benkő in *Transylvania Tom. II. pag. 487.*” WALLASZKY, *Conspectus* 1808, i. m., 354.

<sup>54</sup> Vö. BALOGH Piroška, *Lexikonok és narratívák: Schedius Lajos irodalomtörténet-írói kísérletei = Historia litteraria a XVIII. században*, i. m., 175–197, különösen: 185. Schedius is használt kortárs folyóiratokat lexikon típusú munkái forrásául.

<sup>55</sup> „Vide de viro hoc magno, Relationes nouorum Erlangenses anni 1769 diei 25 Maii, ac ad Num. 60. plagulam extra seriem.” WALLASZKY, *Conspectus* 1808, i. m., 354.

<sup>56</sup> „Vide breuiter et iucunde descriptam vitam eius a Cl. Seivert in Vngrischen Magazin Tom II. part. IV. pag. 504. seqq.” WALLASZKY, *Conspectus*, 1808, i. m., 355.

<sup>57</sup> Joh.[ann] SEIVERT, *Sechszehnter Brief: Fragmente von Stephan Berglers aus Kronstadt: Geschichte*, *Ungrisches Magazin, oder Beytrage zur Ungrischen Geschichte, Geographie, Naturwissenschaft, und der dahin einschlagenden Litteratur*, II/4, 504–510.

<sup>58</sup> „Mortuus est non tamen vt turcicus recutitus, quemadmodum Cl. Gesner in Praelect. Isag. in Erud. vniuersam §. 524. false ait: Bucharesti magna cum pompa elatus.” WALLASZKY, *Conspectus*, 1808, i. m., 355. Vö. „In Praelect.

valóban felvette-e a mohamedán vallást, ahogyan Gesner állítja, és ezzel összefüggésben körülmetéltette-e magát. Wallaszky tehát láthatólag nem csupán közvetítő forrásként használta az Ungarisches Magazin írását, hanem fontosnak tartotta jelezni a vitaszituációban az ellentétes álláspont részletes bibliográfiai címleírását is.

Mindebből tehát arra következtethetünk, hogy szerzőnk nem feltétlenül szándékozott minden esetben hivatkozásokkal jelölni állításai eredetét, és minthogy a hivatkozások közt számos, talán nehezebben fellelhető forrás van (az erlangeni lap, valamint a bécsi *Auszug*), feltételezhető, hogy e bibliográfiai adatokat éppen a forrás ritkaságára való tekintettel jegyezte fel. Azonban mindez nem jelenti azt, hogy a ritka forrásokkal nem valamely közvetítő munkán keresztül találkozott. Megengedhető továbbá az a feltételezés is, hogy a forrásmegjelölésnek nem minden esetben a forrás megnevezése volt a funkciója, hanem inkább az egyáltalán rendelkezésre álló szakirodalom számbavétele, amelynek segítségével az olvasó az esetek többségében valóban további információk birtokába juthat. A források feltüntetését fontosnak ítélte továbbá a szerző ellentétes álláspontok ismertetése esetén is.

Wallaszky azonban egy másik tanácsot is adott a művek tartalma és kritikai megítélése iránt érdeklődőknek, mégpedig azt, hogy munkája mellett forgassák Czvittinger, Bod, Horányi és Wespriemi életrajzi lexikonait.<sup>59</sup> Ezzel mintha arra utalna, hogy historia literariája nem annyira a lehetséges ismeretek összességének felgyűjtésére törekszik, mint inkább más lexikonok kiegészítője kíván lenni. Ezt alátámasztani látszik, hogy a huszonnégy, Wallaszky katalógusában jegyzetanyaggal is szereplő név közül csupán kilenc található meg Horányi lexikonában is.<sup>60</sup> Ezzel szemben húsz olyan személyről közöl jegyzetben adatokat Wallaszky, akiket Horányi nem vett fel *Memoriájába*. Megfogalmazható tehát egy olyan ten-

Isagog. in Erudit. universalem §. 524.” SEIVERT, *Sechszehnter Brief, i. m.*, 504, 2. láb.

<sup>59</sup> „Interim dabunt eorum notitiam Lexica Eruditorum quae Czuittingerus, Bod, Horanyi, et Wespriemi, Viri clarissimi condiderunt.” WALLASZKY, *Conspectus*, 1808, *i. m.*, XVI.

<sup>60</sup> HORÁNYI Elek, *Memoria Hungarorum et Provincialium scriptis editis notarum*, I–III, Viennae, Loewe, 1775–1777.

dencia, miszerint inkább azokhoz a nevekhez társulnak jegyzetek, amelyekkel kapcsolatban nem állt rendelkezésre valamilyen közismert és elérhető forrás.

A mutatók figyelembevételével árnyalódik a képünk a jegyzetelés és hivatkozás gyakorlatáról. Még a névmutató is rendelkezik ugyanis strukturáló erővel, amennyiben összekapcsolja a különböző oldalakon található neveket. Így a katalógusban szereplő szerzőről vagy művéről nem kizárólag az adott fejezet jegyzeteiből informálódhatunk, hanem a más oldalakon való előfordulásokból, esetleg jegyzetekből is. Kigyűjtve a névmutató adott alfejezetben szereplő neveit azonban összesen százharminc különböző névelőfordulást kapunk, azaz negyvenhatal többet, mint ahány név a katalógusban szerepel. Megvizsgálva, hogy az adott alfejezetben szereplő nevek milyen arányban fordulnak elő más paragrafusokban, azt találjuk, hogy alfejezetünk a következő fejezetekkel tart kapcsolatot: legnagyobbbrészt a 18. századi evangélikusok fejezetével (tizenhárom kapcsolódási pont), másodsorban a hazai historia literaria körébe sorolható munkákat felvonultató Prolegomena fejezettel (tíz kapcsolódási pont), harmadszor a „hun-szkíta kort” bemutató fejezettel (kilenc kapcsolódási pont), majd a 18. századi írók, költők fejezetével (hét kapcsolódási pont). Míg ez utóbbi kapcsolat jól mutatja, hogy gyakori a személynevek egy fejezetben belüli többszöri említése, addig a „hun-szkíta kor” névelőfordulásait feltehetőleg az okozza, hogy a nevek egy része hivatkozásként jelenik meg a korábbi korszakok tárgyalásakor.

A „hun-szkíta kor” és a 18. századi írók e szorosnak tűnő kapcsolatáért elsősorban Bél Mátyás okolható, aki a vizsgált paragrafusban csupán azért szerepel egy lábjegyzetben, mivel előszót írt Doleschall Pál munkájához. Neve azonban huszonhat különböző helyen bukkan föl az egész *Conspectus*ban, amivel a vizsgált tartomány nevei közt messze listavezetőnek tekinthető. Őt követi a fejezetünkben szintén csak a jegyzetek közt előforduló Mária Terézia, akinek az egész kötetben nyolc említése van. A harmadik leggyakoribb előfordulást Daniel Krman érdemelte ki, aki még mindig nem szerepel a névsorban, de öt helyen kerül elő az egész műben, leginkább a 17. századi költőket és a 18. századi evangélikusokat tárgyaló részeknél. A 18. századi írók fejezetén belül a Hruskovicz Sámuelnek szentelt jegyzetben találkozhatunk vele,

azon személyek között, akiknek himnuszaival együtt Hruskovicz másodjára is kiadta *Tranoscius énekeskönyvét*, a *Cithara Sanctorumot*.<sup>61</sup> Ugyanebben a lábjegyzetben szerepel a katalógusban nem említett Ioannes Glosius, Ioannes Blasius, Godofredus Ertelius, Matthias Augustini, Paullus Severini, Thadeus Blagoeuich – mindannyian himnuszsköltőkként.<sup>62</sup> Felbukkan továbbá Elias Mlinarovich, Paullus Iacobaei, Samuel Csernanszky, Bohuslaus Tablicz, Georgius Palkovics neve is, öt olyan név, akik szerepelnek a katalógusban, de nem kaptak külön lábjegyzetet.<sup>63</sup> Mindösszesen hat személy van, aki lábjegyzetet is kapott és a kötet több oldalán is előfordul: Lázár János, Hajnóczy Dániel, Verestói György, Szerdahelyi György Alajos, szádi Klein Sámuel és maga Hruskovicz Sámuel.

A tárgymutató a következő tematikus egységeket ajánlja az olvasónak az adott oldalszámtartományon belül: „Tudós nők XVIII. század – 362”,<sup>64</sup> „Írók és költők XVIII. század – 354”<sup>65</sup> és „Szláv himnuszsköltők – 224, 355”.<sup>66</sup> A 355. oldalon pedig éppen a Hruskoviczot tárgyaló lábjegyzetet találjuk. A szlovák nyelvű himnuszsköltészet így alcsoportként csak a tárgymutatóban szere-

<sup>61</sup> „Talentum suum maximopere exercuit in Gloria Dei et salute sociorum fidei promouenda, per hymnos, quorum insignem copiam, ex Germanico partim transfudit, partim composuit ex proprio, omnes Cytharae Tranoscii Lubenae an. 1745. excusae illatas. Auxit editionem hanc, aliorum etiam auctorum hymnis, Danielis Krman, Ioannis Glosii, Eliae Mlinarouich, Ioannis Blasii, I. Godofr. Ertelii, Matthiae Augustini, Paulli Seuerini, etc. maximam partem elegantissimis adeo: vt cum editio prima seculi superioris, non vltra 400. odas complecteretur: h[a]c [javítás az 1785-ös kiadás Errores alapján – B. A.] praesenti, vltima millenarium adaequet. Nihil nunc dicam de opusculis poëticis Slaucis. — — — Eliae Mlinarouich, Ioannis Glosii poëtae suauissimi, Ioannis Blasii, Paulli Iacobaei, Samuelis Csernanszky, Bohuslai Tablicz, Georgii Palkovics – Adami, Thadaei Blagoeuich illyricis.” WALLASZKY, *Conspectus*, 1808, *i. m.*, 356.

<sup>62</sup> Glosius János, Blázy (Blasius) János, Ertel (Oertel) János Gottfried, Augustini Mátyás, Severini Pál, Blagoevich Adám Tádé (a nevek átírása magyarra SZINNYEI, *i. m.* alapján történt).

<sup>63</sup> Mlinarovich Illés, Iacobaei Pál, Csernyánszky Sámuel, Tablicz Bohuszláv, Palkovics György (a nevek átírása magyarra SZINNYEI, *i. m.* alapján).

<sup>64</sup> „Mulieres Doctae Saec. XVIII. 362.” WALLASZKY, *Conspectus*, 1808, *i. m.*, [620].

<sup>65</sup> „Oratores et Poetae Saec. XVIII. 354.” WALLASZKY, *Conspectus*, 1808, *i. m.*, [621].

<sup>66</sup> „Odarum Sacrarum Slavicarum Auctores – 224, 355.” WALLASZKY, *Conspectus*, 1808, *i. m.*, [621].

pel, azaz a mutató hozza létre ezt a tematikus egységet. Innen nézve részben érthetővé válik az is, hogy a vizsgált szövegrésznek miért van olyan sok közös személyneve a 18. századi evangélikusok szakcsoportjával, illetve mindez árnyalja a képünket a katalógusba föl nem vett, vagy fölvelt, de meg nem jegyzetelt nevek egy részével kapcsolatban is.

## V.

Összegzésképpen azt mondhatjuk, hogy mivel a kompiláció gyakorlata a historia literaria diszciplínájának elméleti alapvetéseiből következik, ezért ismerete és alkalmazása nélkülözhetetlen a historia literaria szövegeinek vizsgálatakor. Ez pedig azt jelenti, hogy a modern olvasói tapasztalatok zárójelbe tétele mellett ajánlatos szert tenni a 18. század tudományos szövegolvasásának gyakorlatára, amely mindenképpen valamiféle nemlineáris olvasást jelent.

A kompilációs olvasás<sup>67</sup> elsajátításában pedig mindenekelőtt azok az eszközök nyújtanak segítséget a modern olvasónak, amelyek a 18. században is éppen az ilyen jellegű olvasásmód támogatására jöttek létre: azaz a különféle mutatók. A mutatók ugyanis egyrészt elsődleges keresőeszközökként funkcionálnak, mind Wallaszky historia literariája, mind az általa forrásként használt művek esetében, másrészt olyan struktúrák megképzésére is alkalmasak, amelyeket nem tesz láthatóvá az egyféle lineáris olvasatot kiemelő tartalomjegyzék. Wallaszky *Conspectus*ában a szlovák nyelvű énekköltészet példája támasztja alá leginkább a nemlineáris olvasási utak jelentőségét: ez ugyanis egy olyan alegysége a munkának, amely kizárólag a művet a mutatók felől olvasva (vagy böngészve) képződik meg.

Számot kell vetni továbbá azzal, hogy a lexikon jellegű tudományos munkák lábjegyzetei nem kizárólag a tudományos közlések

<sup>67</sup> A „kompilációs olvasás” mint műszó csupán egy lehetőség. Talán szerencsésebb volna valamely a korszakban elterjedt terminus használata. Vö. BRETZ, *Idézetek a Magyar Athenasban, i. m.*, 130, „egercsélés”, azaz szedegetés.

forrásait hivatottak feltüntetni, hanem egy sokkal általánosabb funkciójuk is lehetett: bekapcsolni a közölt tudáselemeket más lexikonok és tudományos munkák hálójába. A kompilációs olvasás legfőbb tanulsága ez alapján, hogy a historia literariákban közölt tudáselemeket érdemes egy nagyobb tudományos rendszerben működve elgondolni.

*Völgyesi Orsolya*  
HOGYAN DOKUMENTÁLHATÓ  
EGY REFORMKORI POLITIKUS  
TEVÉKENYSÉGE?

*A Kölcsey Ferenc országgyűlési működéséhez kapcsolódó  
szövegtípusok közléséről*

Kölcsey Ferenc Szatmár vármegye első követeként vett részt az 1832/36-os diétán, ahol 1832 decemberétől 1833 augusztusáig a kerületi jegyzői tisztséget is betöltötte. Az egyedülálló forrásadottságoknak köszönhetően – az MTAK Kézirattárában megtalálhatóak például Kölcsey kerületi jegyzői működésének dokumentumai: az autográf felirat- és üzenettervezetek –, nemcsak a Kölcsey-szövegtörzset lehetett számottevően, talán nem túlzás, nagyságrendekkel gyarapítanunk, de közvetve a reformkori országgyűlések menetéről is árnyaltabb, részletesebb képet kaphatunk a Kölcsey Ferenc Minden Munkái kritikai kiadás keretében megjelent Országgyűlési dokumentumok című kötetben kiadott szövegeken keresztül.<sup>1</sup> Annál is inkább, mert hasonló típusú és teljeségű szövegközlés egyetlen reformkori politikus országgyűlési tevékenysége kapcsán sem készült még el, a korszak legismertebb személyiségeinek (Deáknak vagy Széchenyinek) az esetében sem kísérelték meg eddig az összes, diétai működésével kapcsolatos forrást összegyűjteni és kiadni.

Kölcsey országgyűlési tevékenységének minél teljesebb körű dokumentálására többféle típusú szövegforrás állt rendelkezésünkre (nyomtatottak és kéziratok), ráadásul ezek a szövegforrások többféle, egymástól jól elkülöníthető irattípusba voltak sorolhatóak: 1. követjelentések, 2. beszédek és felszólalások 3. a már említett üzenet- és felirattervezetek 4. üdvözlő iratok. A kötet szerkezetének kialakításakor először is arról kellett dönteni, hogy a történeti forráskiadás gyakorlatát követve szigorúan kronologi-

<sup>1</sup> KFMM, *Országgyűlési dokumentumok*.

kusan vagy a Kölcsey kritikai kiadás irodalmi jellegéhez alkalmazkodva inkább irattípusonként s azon belül időrendben közöljük a szövegeket. Végül ez utóbbi megoldást választottam a szövegforrás-csoportok egyben tartása érdekében.

Ami a szövegközlés elveit illeti, a négy irattípusnál különböző szempontokat kellett figyelembe venni. A követjelentéseknél rendelkezésre álltak a minden esetben a Kölcsey aláírásával hitelesített, de nem saját kezű, hanem valamelyik írnoktól származó tisztázatok, illetve a teljes egészében autográf vagy idegen kéztől származó, de Kölcsey autográf javításait is tartalmazó fogalmazványok. A beszédek és felszólalások esetében csak egykorú nyomtatott vagy kéziratos közléseket vettem figyelembe (ilyen egy-egy felszólalás, beszéd esetében három vagy négy is lehetett), tehát azokat a forrásokat, amelyekben keresztül Szatmár megye követe a korabeli nyilvánosság előtt megjelenhetett. Itt a szövegforrások státuszáról kellett döntést hozni (tekinthetők-e ezek szövegváltozatnak vagy sem, rekonstruálható-e, hogy egyáltalán mi hangzott el az adott ülésen Kölcseytől, vagy sem, tekinthető-e valamelyik lejegyzés hitelesebbnek, mint a többi). A harmadik esetben, vagyis a felirat- és üzenettervezetek kiadásakor azt kellett végiggondolni, hogy a meglévő, a keletkezés különböző fázisait dokumentáló autográf, vagy autográf javításokat tartalmazó kéziratok közül melyik állt Kölcsey eredeti szerzői szándékához a legközelebb, s mi legyen a státusza azoknak, amelyek az eredeti szándékhoz képest a kerületi ülés vagy az országos ülés végzése alapján már kisebb-nagyobb módosításokat tartalmaztak. A negyedik egységben sem autográf, sem idegenkezű, de Kölcsey által hitelesített kézirat nem állt rendelkezésre, csak már a Kölcsey halála után megjelent szerzői kötetben vagy különböző hagyatékokból még később, a 19. század második felében és a 20. század elején kiadott nyomtatott források képezték az alapszöveget; itt több esetben azt is végig kellett gondolnom, van-e elegendő érv amellett, hogy ezek a szövegek valóban a Kölcsey-életmű részeként jelenjenek meg. A tanulmány a fentebb vázolt dilemmákra adott, általam akkor helyesnek ítélt megoldásokat kívánja röviden ismertetni és megindokolni.

A Pajkossy Gábor által sajtó alá rendezett *Naponkénti jegyzések* című kötet 2002-es megjelenése óta tudjuk, hogy Kölcsey (vagy



távollétében egyik írnoke, Décsey László) feljegyzéseket vezetett az ülésekről, s Kölcsey bizonyos időszakokban a történetekhez reflexiókat is fűzött.<sup>2</sup> Ezek a feljegyzések kettős funkcióval bírhattak, részben a kötelezően készítendő követjelentésekhez, részben pedig az *Országgyűlési Napló* folytatásához szolgáltatott nyersanyagot. Ennek illusztrálására az 1834. január 27-i követjelentéshez készült feljegyzéseket függelékben közöltem.<sup>3</sup>

Az *Országgyűlési dokumentumok* első egysége Kölcsey – részben Eötvös Mihállyal közösen írt – huszonkilenc követjelentését tartalmazza, pontosabban huszonhét követjelentést, továbbá Kölcsey és Eötvös 1834. november 25-i előterjesztését Szatmár vármegyéhez, és a két követ 1834 decemberében keletkezett lemondó nyilatkozatát.

A közlés alapját túlnyomórészt a Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltárban található tisztázatok, öt esetben – tisztázat hiányában – az MTAK Kézirattárában őrzött fogalmazványok képeztek. A tisztázatok közül tizenháromat Kölcsey egyik írnoke, Décsey László készített, tizenegy ismeretlen kéz munkája, amelyeket azonban Kölcsey minden esetben saját kezű aláírásával hitelesített. Itt tehát az „ultima manus” elvét követve a nem autográf, de Kölcsey által jóváhagyott tisztázatokot tekintettem alapszövegnek.

A követjelentések fogalmazványait szövegváltozatként a függelékben közöltem, mivel ezek a dokumentumok is forrásértékkel bírnak: mindenekelőtt belőlük következtethetünk a követi beszámoló megkövetelésének folyamatára. A fogalmazványok esetében látható, hogy tizenkét esetben Kölcsey teljesen egyedül dolgozta ki azokat, a többi írnoke, elsősorban a már említett Décsey László fogalmazta az ülésekről készült emlékeztetők alapján, de ezeken a kéziratokon is csaknem mindig megtalálhatóak Kölcsey kisebb-nagyobb javításai, korrekciói vagy akár több-bekezdésnyi kiegészítései is.

A fogalmazványokat tanulmányozva megfigyelhető, hogy azokat a követjelentéseket, amelyek az események kronologikus ismertetésén, a pusztán tájékoztatáson túl politikai szempontból is fontos érvelő részeket tartalmaztak, Kölcsey minden esetben maga dol-

<sup>2</sup> KFMM, *Országgyűlési naponkénti jegyzések (Országgyűlési íráskönyvek II)*.

<sup>3</sup> KFMM, *Országgyűlési dokumentumok*, 587–589.

gozta ki, s csak utána adta át írnokainak tisztázásra. Ezek közül a Kölcsey politikusi működése szempontjából jelentős forrásértékel bíró követi relációk közül néhányat említenék.

Az 1. számú, 1832. december 21-i követjelentésben Kölcsey hosszasan érvelt a Pest és Buda között felállítandó híd megépítése és a mindenki által közösen fizetendő hídvám elfogadása mellett, amely egyébként az ellenzék felfogásában az első lépést jelentette a közteherviselés megvalósításában.

Hazánknak egy Fő-városra van szüksége, hol egyszer akkor az Országgyűlésnek állandó helye, s nemzeti művelődésünknek közép pontja lehessen. S ezen Fő város kétség kívül nem lehet más, mint az egymással egyesüendő Pest és Buda. A' Tekéntetes Rendeknek is, valamint az Ország' leg nagyobb részének, régi óhajtása, hogy Országgyűléseink Pesten tartassanak; s ezen óhajtás' telyesedését hátráló okok közül egy az; mert téli hónapokban Budáról Pestre, és viszont az által-járás sok nehézséggel van egybe kötve. E' nehézségeket nem háríthatja el más, egy, a' két várost egybekötő hídnál; és egy ilyen híd más tekintetekben is mind a' nevezett két város' virágzóbbá tételére, mind a' kereskedés' hónapokig tartó megakadásának el hárítására meg betsülhetetlen szolgálatot fogna tenni. A' Pesti Híd-egyesület már e' célra nagy lépéseket tett; minden előre szükséges intézeteket meg tétetett; 's nincs egyéb hátra a' megkívántató pénznél. [...] Természetes is, hogy a' nemtelenek fognának vámot fizetni; de itt a' Nemesekről van szó kiket az I : 9 minden vám fizetés alól fel óldoz. S e' szerént ezen oldalról lenne szükséges bizonyos rendelést országosan tenni. A' mi engemet illet, előttem a' 9ik cím szent; 's annak örökös meg csonkíttatását e' kérdésben forgó esetre nézve sem tartom jónak: de ideig tartó ki vételt e' nagy következésű tárgy talán érdemlene.<sup>4</sup>

A 7. számú, 1833. április 8-i követjelentés arra reagál, hogy Szatmár vármegye március 11-i pótutasításában kifogásolta az országgyűlési tárgyalások lassú menetét: „Azonban Tekintetes Rendek, mi mindent kötelességünknel fogva készen teszünk, a'

<sup>4</sup> KFMM *Országgyűlési dokumentumok*, 14.

mi a' Tekintetes Rendek által parancsoltatik; megjegyezvén egyszersmind, hogy ha az Országgyűlés extensive nem nagyon halad is, de intensive bizonyosan: Erdely, a' nyelv, és a' vallás már magában olyan három felszámolhatatlan következésű tárgy, melly legalább egy operatummal ér fel.”<sup>5</sup>

A 13. számú, 1833. július 15-i követjelentés részletesen bemutatja és összefoglalja a vallásügyi viták menetét, ezek jelentőségét, azt, hogy a fél évig napirenden tartott kérdés országgyűlési tárgyalását miért kellett felfüggeszteni.<sup>6</sup>

A 17. számú, 1834. január 27-i követjelentés beszámolt az 1834. január 3-i dorgáló királyi leiratról, amely a szólásszabadság kérdését érintette, valamint arról, hogy Kölcsey pótutasításának megfelelően megkísérelte újból napirendre vétetni a vallásügyi sérelmet, amely kísérlet azonban kudarcot vallott.<sup>7</sup>

A 27. számú, november 25-i előterjesztésben Kölcsey és Eötvös amellett érvel, hogy Szatmár vármegye térjen vissza a november 10-i pótutasítást megelőző álláspontjához, vagyis támogassa az önkéntes örökváltságot és a jobbágyok személy- és vagyonbiztonságát kimondó törvénycikkeket.<sup>8</sup> És természetesen Kölcsey saját maga dolgozta ki 1834 decemberében a követi tisztségről lemondó nyilatkozatot is.<sup>9</sup>

A jegyzetapparátusban igyekeztem más Kölcsey-szövegekből kigyűjteni a követjelentések argumentációjával összecsengő, párhuzamos szöveghelyeket is, mindenekelőtt az Országgyűlési Naplóból és a levelezésből.

A második egység Kölcsey országgyűlési beszédeit és felszólalásait veszi számba. Ezek összegyűjtéséhez az alsótábla hivatalos jegyzőkönyve és a Kossuth Lajos által szerkesztett *Országgyűlési Tudósítások* mellett több más, hosszabb-rövidebb ideig létező magyar nyelvű kéziratos tudósítást is átnéztem,<sup>10</sup> mindezek mel-

<sup>5</sup> KFMM *Országgyűlési dokumentumok*, 33.

<sup>6</sup> KFMM *Országgyűlési dokumentumok*, 44–48.

<sup>7</sup> KFMM *Országgyűlési dokumentumok*, 57–62.

<sup>8</sup> KFMM *Országgyűlési dokumentumok*, 83–92.

<sup>9</sup> KFMM *Országgyűlési dokumentumok*, 92–93.

<sup>10</sup> Orosz József: Diéta-Közlő, Kacs kovits Lajos: Constitutionel, Jablanczy Ignác: Pártatlan (a felhasznált kéziratos források jelzeteit lásd KFMM *Országgyűlési dokumentumok*, 596.)

lett felhasználtam az országgyűlési titkosrendőrségnek a kerületi és országos ülésekről készült német nyelvű lejegyzéseit is. Ez utóbbiakat azonban – egy esetet kivéve – csak akkor közöltem, ha magyar nyelvű forrás nem állt rendelkezésre, egyébként csak a német nyelvű forrás pontos lelőhelyét adtam meg a jegyzetekben. A kivételt képező esetben (1833. április 2. A talált gyermek vallási hovatartozásáról) a magyar nyelvű forrás, Kossuth *Országgyűlési Tudósítások*-ja összefoglalóan közölte a szatmári követek felszólalását, a német nyelvű azonban Kölcseyét önállóan és nagyobb terjedelemben közölte, így ezt főszöveggé hoztam.<sup>11</sup>

Ebben az egységben kizárólag Kölcsey országgyűlési megnyilatkozásának egykorú lejegyzéseit vettem figyelembe, azokat a szövegeket, amelyeken keresztül Kölcsey a korabeli nyilvánosság előtt megjelenhetett, s amelyek alapján a közvélemény képet alkothatott nézeteiről és politikai szerepvállalásáról. A kötetben a beszédek és felszólalások tehát nem mint retorikai teljesítmények, hanem mint történeti források szerepelnek, olyan dokumentumgyűjteményként, amely szisztematikus munkával a többi, ma már kevésbé ismert országgyűlési követtől is összegyűjthető lenne. Nem vettem figyelembe viszont a Bártfay Lászlónak, illetve Szemere Pálnak megküldött beszédeket, illetve a különböző közgyűjteményekben őrzött beszédmásolatokat sem, mert véleményem szerint ezek a szövegek inkább Kölcsey életművének retorikai teljesítményét hangsúlyozzák, s bár Kölcsey ezeket magáénak ismerte el, feltételezésem szerint az elhangzás után kerültek leírásra a gyorsíró lejegyzése alapján. Vagyis ezeket Kölcsey nem előzetesen dolgozta ki, hanem az elhangzás után rögzítette, így mindenképpen más a státuszuk, mint a helyszínen lejegyzett szövegeknek.

Az összesen 275 beszédnek és felszólalásnak az országgyűlés helyszínén rögzített magyar nyelvű lejegyzéseit mind főszövegben hoztam, az egymástól kisebb-nagyobb mértékben különböző szövegek ugyanis gyakran mást és másképpen emelnek ki Kölcsey gondolatmenetéből; ezek összevetése és elemzése pedig, még ha gyakran eltérő minőségű szövegekről van is szó, tanulságos lehet

<sup>11</sup> KFMM *Országgyűlési dokumentumok*, 131.

a korszak kutatói számára. Ezeket a szövegforrásokat tehát nem tekintettem szövegváltozatoknak, és nem próbáltam meg rekonstruálni, hogy mi is hangzott el „igazából” az üléseken, és nem akartam belőlük egyetlen hiteles változatot létrehozni.

Az 1834. szeptember 2-i kerületi ülésen elhangzott *A törvények magyar nyelvűsége ügyében* című felszólalásnak két magyar nyelvű lejegyzése ismeretes: az egyik a Kossuth-féle *Országgyűlési Tudósításokban*, a másik az Orosz által szerkesztett *Diéta-Közlőben*. Kölcsey felszólalása arra vonatkozott, hogy az úrbéri törvénycikkre adott uralkodói válasz kizárólag csak a latin nyelvű cikkelyeket vette alapul, a magyar nyelvűeket azonban egyáltalán nem méltatta figyelemre. Kossuth *Országgyűlési Tudósítások*-ja többek között a következőket tartalmazza:

Mit mondana Bécsnek utolsó polgára, ha az őt kötelezendő törvények s kormányának mindennapi rendelkezései, mellyeket, hogy engedelmeskedjék, értenie kell, holt nyelven iratnának!! s im csak egyedül mi vagyunk széles e világon ily boldogtalan helyzetben, és miért? alkalmasint csak azért, hogy a törvénynek megértése továbbá is egy különös tudomány, egy különös nép osztálynak tulajdona legyen, s a nemzet tömege soha se értse, mi az ő jusa, mi az igazság? hanem mindenben másnak magyarázatára szorúljon. Míg ez így marad, soha szabadok nem leszünk, mert minő szabadság ez? melly csak azt sem engedi, hogy a nemzet tulajdon nyelvvel élhessen. El meri bátran mondani, hogy mi a nyelvre nézve szolgaságban vagyunk, s oly szolgaságban, mellynél lealacsonyítóbbat, léleköldöklőbbet nevezni sem lehet. Ujitsuk tehát a felírásra való válasz elején kívánságunkat, hogy már valahára nyelvünkön írott törvényünk legyen, mellyet a nemzet értsen, s értvén be is tölthessen.<sup>12</sup>

Orosz *Diéta-Közlője* pedig így jegyezte le Kölcsey szavait:

Ugyan mit mondana egy Bétsi polgár, ha naponként idegen, és ísméretlen nyelven kapná a' rendelkezéseket? Csak mi vagyunk egyetlen egy nemzet a' világon mellynek törvényei idegen holt nyelven

<sup>12</sup> KFMM *Országgyűlési dokumentumok*, 325.

iratnak, és miért, talán, hogy egy bizonyos classis birtokában legyen a' törvény, mely azt ki zárolag érti, nem a' lae 9us sem az Arany bulla tesz benünket nemzeté, hanem a' nyelv sótt szabadságunk sints addig mig nyelvünk nincsen, mert ugyan minő szabadság az, ha a' nemzet saját nyelvével nem élhet. E' részben bátran ki merem mondani, hogy mi rabságban vagyunk, pedig a' nyelv rabságánál nints nagyobb nints alatsonyitob rab szolgaság.<sup>13</sup>

Kossuthnál a Werbőczire és az Aranybullára való hivatkozás teljesen kimaradt, holott Kölcsey gondolatmenetében fontos, hogy immár nem a régi, sarkalatosnak tekintett törvények, hanem a nemzeti nyelv az, amely elsődleges nemzetkonstituáló tényezővé válik.

Az irtások tárgyában Kölcsey kétszer is felszólalt 1834. október 23-án. Az első beszéd elhangzását követően többen is úgy értelmezték szavait, hogy magát az ősi alkotmányt támadta meg. Az itt kialakuló vitát és Kölcsey reakcióját a lejegyzések hasonlóan, de mégis némileg eltérően adják vissza, ezekből a hiteles változatot meghatározni nem lehet, tehát egyenrangú státuszúnak tekintetem őket. Az alsótábla hivatalos jegyzőkönyve szerint:

Egyébaránt, hogy a' Constitutióban fogatkozás van, kimondani nem szentségtörés, mert a' mi annyi századok előtt jó volt, nem következés, hogy most is az. A' Honthi véleményt osztja, bátor a' mit Honth mondott, ő nem mondja, ő Constitutiónak azt tartja, hogy a' nemzetnek jusa van öszve gyűlni, magának Törvényt hozni – ezt a' Constitutiót addig is, míg az ő óhajtása a' természet rende szerént bétellyesedik, tiszteli, akár ki akarna ellene tenni, azzal ellenkezni; felhívja Trencsén és Esztergam Vármegye Követeit, szálljanak a' pályára, vívjanak együtt!<sup>14</sup>

Kossuth *Országgyűlési Tudósítások*-ja szerint:

A statusok, valamint a testek, különféle evolutiók alá tartoznak, s menniök kell előre a tökéletesedés ösvényén, és így a mi századok

<sup>13</sup> KFMM *Országgyűlési dokumentumok*, 326.

<sup>14</sup> KFMM *Országgyűlési dokumentumok*, 363.

előtt jó lehetett, meglehet nem jó többé. De én a Constitutiót szentnek tartom, s mindég is annak fogom tartani, tartom pedig constitutiónak azt, hogy a nemzet ösze gyűlhet, s jusa van törvényeket hozni magának. Azonban a magyar constitutiót, addig is, míg a status szükségéi, s a természet örök rendje szerint tökéletesednék, úgy a mint áll is tisztelem, s ha a kormány, vagy más akárki ellenséges lépést akarna tenni ellene, felhivom Trencsin s Esztergom követeit, száljunk együt a pályára, küzdjünk együtt a constitutióért, s ha én hátra maradok, száljon reám gyalázat.<sup>15</sup>

Orosz József *Diéta-Közlője* pedig így foglalta össze a szatmári követ szavait:

Dícsérem én Trencsén hazaszeretét, de én a' Constitutio semmisítéséről meg a' representatívum systema változtatásáról és czélerántaláságáról nem szólottam. Ha azt mondom, hogy vannak hűjányos törvényeink, hogy azokat felvilágosini kell, ez nem szentség törés. A' Constitutiót én is szentnek tartom – fő tulajdonságát abban látom, hogy a' nemzet által választott törvényhozók itt össze ülnek és törvényt szabnak, – milyeket azt fejtegetni nem akarom. Én ezt a' Constitutiót is mindaddig míg tökéletesebb nem lesz, mert hogy még a' tökéletességnek fokát el nem érte a' Trencsényi követ sem fogja tagadni. – tisztelni és védeni fogom, – és ha akár a' kormány akár más valaki ellene kelne, felhivom az érdemes Trencsényi és Pesti Követet, hogy velem mellette harcoljanak, 's ha én hátra maradok, a' viadalban gyalázat száljon reám. (éljen!).<sup>16</sup>

Bonyolultabb esetek is adódtak, pl. az 1834. október 16-i országos ülésen Kölcsey felszólalását a hivatalos jegyzőkönyv egyben, a Kossuth-féle *Országgyűlési Tudósítások* azonban két részletben közli, ezzel némileg eltérő kontextust rajzol fel a szövegek köré.<sup>17</sup>

A kötetben a beszédek és felszólalások mellett természetesen Kölcseynek kerületi jegyzőként elhangzott, jórészt az ülés vezető-

<sup>15</sup> KFMM *Országgyűlési dokumentumok*, 364.

<sup>16</sup> KFMM *Országgyűlési dokumentumok*, 365.

<sup>17</sup> KFMM *Országgyűlési dokumentumok*, 344–345, a hozzá tartozó keletkeztörténeti jegyzetet lásd uo.: 832–833.

sével kapcsolatos, gyakran technikai jellegű vagy annak tűnő megszólalásai is szerepelnek, hiszen ezek is hozzátartoznak a Szatmár megyei követ országgyűlési tevékenységének minél alaposabb megismeréséhez. 1833. június 17-től Kölcsey és Poszavec Zsigmond szerémi követek látták el a kerületi elnöki tisztséget, ekkor tűzték napirendre a jobbágyok személy- és vagyonbiztonságát kimondó úrbéri 8. törvénycikket, ennek vitája alkalmával Kölcsey kerületi elnökként – mint ahogy ezt rövid megszólalásai bizonyítják – érdemben tudta befolyásolni a tárgyalások menetét. Ami nehézséget okozott, hogy a jegyzetekben kellett érthetővé tenni és kontextualizálni a rövid, egy-két szavas megszólalásokat, amelyek valóban nem sokat mondanak önmagukban.

A harmadik egység a Kölcsey által kerületi jegyzőként készített felirat- és üzenettervezeteit tartalmazza. Ez az irattípus Kölcsey országgyűlési szereplésének csak egy meghatározott időszakára, az 1832 decemberétől 1833 augusztusáig terjedő hónapokra korlátozódik, Szatmár megye első követe ugyanis ekkor töltötte be a kerületi jegyzői tisztséget. Mindenekelőtt fontos leszögezni, hogy ezek kivételes forrásértékkel bírnak, mivel tudomásunk szerint más, ilyen jellegű irategyüttes a korszakból nem áll rendelkezésünkre. A kötet ezen része összesen harmincegy – magyar és kisebb részt latin nyelvű – dokumentumot (szövegforrást) tartalmaz, amelyet tizenhét szám alá csoportosítva közöltem. A Kölcsey által készített üzenetek és feliratok közül tizenegyet Szauder József is közölt az egykorúan megjelenő országgyűlési írások alapján,<sup>18</sup> de az Akadémia kéziratárában talált kéziratok lehetővé tették, hogy megkíséreljem rekonstruálni a kerületi jegyzőként tevékenykedő Kölcsey eredeti szerzői szándékát és azt a folyamatot, ahogy a Kölcsey által bemutatott tervezet átalakult és elnyerte végső formáját a kerületi és országos ülések végzései nyomán. Ez esetben tehát nem az *ultima manus* elvét követtem, hiszen az országgyűlési írásokban a szélesebb nyilvánosság előtt is megjelenő végső változat már nem kizárólag Kölcsey, hanem egy politikai testület, az alsótábla felfogását és állásfoglalását tükrözte. A dokumentumok közlése során tehát mindig a Kölcsey eredeti szándékának

<sup>18</sup> KÖLCSEY Ferenc *Összes Művei*, 2 [s. a. r. SZAUDER József és SZAUDER Józsefné], Budapest, Szépirodalmi, 1960, 283–319.



leginkább megfelelő első változatot hoztam először; azt a kéziratot, amelyet a Szatmár megyei követ fogalmazvány formájában magával vitt a kerületi ülésre, majd ehhez képest kronológiai rendben adtam közre azokat a változatokat, amelyek világossá és követhetővé tették az egyes üzenet- és felirattervezetek tartalmi módosulásait, s a kerületi ülések nyomán végrehajtott változtatásokat. Külön nehézséget okozott a közreadás során, hogy egy-egy kézirat (szövegforráson) két szövegállapotot is el kellett különíteni, hiszen Kölcsey az üléseken elfogadott változtatásokat már ott helyben rávezette a magával vitt kéziraatra. Ennek egyik legjellemzőbb példája a *Harmadik üzenet a főrendekhez a nyelv ügyében* című dokumentum,<sup>19</sup> amelynek egyetlen autográf fogalmazványa állt rendelkezésemre, oly módon, hogy a dokumentum egyszerre tartalmazta Kölcseynek a szöveg kidolgozása során tett javításait, törléseit és a kerületi ülésen elfogadott változtatási javaslatokat. A lap alján elhelyezkedő szövegkritikai jegyzeteket tehát úgy kellett elkészítenem, hogy ezek a folyamatok egymástól elkülöníthetők legyenek, s a kétféle, időben is elváló alakulási folyamat külön-külön is megragadható, rekonstruálható legyen. Alapszövegnek tehát nem a Szauder-féle kiadásban szereplő, az *Országgyűlési írások* alapján kiadott végső változatot, hanem a Kölcsey által benyújtott eredeti tervezetet tekintettem. A keletkezéstörténeti jegyzetek elkészítésekor egyéb kiadott és kiadatlan források (pl. az *Országgyűlési Napló*, a tanácskozásokról készült német nyelvű lejegyzések) bevonásával azt is érzékeltetni lehetett, hogy a kerületi ülésen eszközölt változtatásokat mely ponton előzte meg éles vita, melyek voltak azok a szakaszok, amelyeket – ahogy Kölcsey fogalmazott – „a sötétség és rettegés fíjai” törölni akartak, de végül is a többség – ismét Kölcseyt idézve –, a „jobb rész” nem járult ehhez hozzá. Az egyik titkos jelentés szerint egyébként alapvetően a túlzásokat tartalmazó, s inkább költői, mint diplomatikai stílusban írt kifejezéseket hagyták el a tervezetből.<sup>20</sup>

A negyedik, legkisebb terjedelmű egység összesen hét szöveget tartalmaz, a hétből hat akkor keletkezett, amikor az üdvözlő irat címzettje valamilyen okból lemondott követi megbízatásáról, s a

<sup>19</sup> Lásd KFMM *Országgyűlési dokumentumok*, 485–491.

<sup>20</sup> Vö. KFMM *Országgyűlési dokumentumok*, 920–921.

követtársak Kölcseyt kérték fel a tisztelgő „adress” elkészítésére. Kivételt képez a Ragályi Tamáshoz intézett írás, amely a követi tisztség elfogadására szólítja fel 1833 márciusában az ellenzék körében ekkor még igen népszerű Borsod megyei politikust. A hét szöveg között volt olyan, amely kizárólag Kölcsey *Országgyűlési Naplójába* iktatva maradt fenn, volt olyan, amely megvolt ugyan az *Országgyűlési Naplóban*, de faksimiléjét még 1905-ben a *Független Magyarország* című lapban is közreadták,<sup>21</sup> volt olyan, amely csak a Kossuth szerkesztette *Országgyűlési Tudósításokban* hagyományozódott tovább, s volt olyan, amelynek csak kötetben kiadott fotómásolata állt rendelkezésemre.<sup>22</sup> S végül volt olyan, amely a Novák család hagyatékából került közlésre kétszer is az 1880-as és 1890-es években, a kézirat azonban itt sem maradt fenn.<sup>23</sup> Ott, ahol a szöveg valamilyen módon részévé vált még Kölcsey életében az életműnek, vagy azért, mert bekerült az *Országgyűlési Naplóba* (Ebergényi Benedek, Ragályi Tamás esetében), vagy mert felvették a Kölcsey beszédeit tartalmazó, Szemeréék szerkesztette kötetbe (Benyovszky Péter), nem volt különösebb gond. Külső források bevonásával igazolni lehetett a Kossuth-féle tudósításban közölt szövegek esetében is Kölcsey szerzőségét (Illésy Jánosnak, a Jászkun és Fogthüy Jánosnak, a Hajdú kerület követének esetében). Alaposabb filológiai megfontolásra a Csapó Dániel és Novák Antal búcsúztatására készített „adress” esetében volt szükség (amelyek egyébként szó szerint megegyeztek egymással, ami nem csoda, hiszen a két követ nagyjából egyszerre távozott az országgyűlés helyszínéről). Mivel Csapó esetében a fotómásolaton látható kézirat nem Kölcsey kezétől származott (bár az első aláíró a szatmári követ volt), a Novákat búcsúztató dokumentum esetében pedig kézirat már egyáltalán nem áll rendelkezésre, csupán a már említett korábbi közlésben

<sup>21</sup> –s –r, *Emlékezzünk régiekről*, Független Magyarország, 1905. dec. 24., 38–39.

<sup>22</sup> CSAPÓ György, *A tagyosi Csapó család története*, h. n. [Budapest], ELTE, 1985 [! 1986] (Családtörténeti Adattár) 1. sz. melléklet.

<sup>23</sup> ZSILINSZKY Mihály, *Novák Antal életéhez*, A Békésvármegyei Régészeti és Mívelődéstörténelmi Társulat Évkönyve 1884/85, XI. kötet, Békés-Gyulán, Békésvármegyei Régészeti és Mívelődéstörténelmi Társulat, 1886, 91–100; [SZERZŐ NELKÜL], *A Novák család ereklyéje*, Armenia. Magyar-Örmény Havi Szemle, (5)1891, Szamosújvár, 174–178.

olvasható, hogy a Novák Antal unokaöccse, Novák Kamill birtokában lévő dokumentum valódiságát 1866 áprilisában Deák Ferenc hitelesítette, és jegyezte rá az egykori Békés megyei követet méltató sorokat. Végül is a Novák, Csapó és Kölcsey közötti jól dokumentálható szoros barátság és politikai nézetazonosság (Novák és Kölcsey barátsága levelezésükkel is igazolható, Novák hitelesítette Kölcsey 1834-ben keletkezett végrendeletét Pozsonyban),<sup>24</sup> valamint a szöveg tartalmi, stilisztikai elemzése (gondolok itt az oligarchia- és monopólium-ellenességre, amely Kölcsey országgyűlési működésének, politikai értékrendjének meghatározó eleme volt) alapján valószínűsítettem, hogy a szerző ez esetben is Kölcsey lehetett.

A kötet szerkezetének kialakítása során, mint már említettem, egyaránt tekintettel kellett lennem a Kölcsey kritikai kiadás eddigi szövegközlési gyakorlatára és a történeti forráskiadványok sajátosságaira, közvetve pedig arra, kik is lehetnek e kötet olvasói. Egyrészt igyekeztem – ahol a forrásadottságok ezt lehetővé tették – a szövegek geneziséét bemutatni, lépésről lépésre nyomon követni, a jegyzetapparátus segítségével érzékeltetve, hogy a politikusi szerepet vállaló Kölcsey „hétköznapi írásgyakorlati” milyen kapcsolatban állhattak hivatalos követi működésével. Arra is szerettem volna felhívni a figyelmet, hogy a követek által kötelezően művelt műfajok és a privát megnyilvánulások (levelek, napló) Kölcsey esetében milyen szöveghálót alkotnak a vizsgált időszakban. Másfelől megpróbáltam egy másfajta olvasás lehetőségét is megteremteni részben az anyag elrendezésével, részben pedig a jegyzetek kidolgozásával: egy olyan történeti kontextust is szerettem volna felvázolni, amely az eseménytörténeten túl a korszak politikai praxisának mindennapjaiba is betekintést nyújt.

<sup>24</sup> MOLNÁR József–JULOW Viktor, *Kölcsey Ferenc testamentoma*, bemutatja Molnár József és Julow Viktor, Budapest, Európa, 1983 (A Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattár sorozata).



# TEXTOLÓGIA ÉS ÉRTELMEZÉS



*Biró Annamária*

ARANKA GYÖRGY:  
TITOKNOK ÉS MAGÁNEMBER

*Szerepértelmezési problémák az Aranka-levelezésben*

Az Aranka-levelezés kiadása máig nagy adóssága a filológiának, nemcsak azért, mert a korpusz ismerete nélkül szinte lehetetlen a 18–19. század fordulójának erdélyi tudományos, kulturális életét megrajzolni és a tudományos társaságok működését rekonstruálni, hanem azért is, mert a többnyire Marosvásárhelyen tartózkodó Aranka György olyan kapcsolathálót hozott létre, amely a korabeli kulturális élet legfontosabbnak tartott szereplőit magában foglalja. A levelekből származó információk, a levelekben küldött szövegek feltárása és értelmezése mellett magának a hálózatnak, a hálózat szerkezetének vizsgálata is fontos eredményekkel szolgálhat. Ez ugyanis egyrészt az információáramlás, a különböző kulturális centrumokban és a perifériákon tartózkodó, alkotó emberek kapcsolatának dinamikáját tehetné láthatóvá, másrészt megmutatná, hogy egy domidoctusnak számító, többnyire intézményszervezői érdemeiről ismert személy hogyan volt képes egy korabeli jelentős kapcsolatháló központi ágensévé válni. A levelezés kiadására természetesen történtek már kísérletek, különböző folyóiratokban körülbelül 200 levél látott napvilágot. A teljes levelezés kiadásának sikertelensége többnyire a mára már szétszóródott Aranka-hagyaték átláthatatlanságának tulajdonítható, ám az „Aranka-levelezés” címszóval illetett korpusz pontos körülhatárolása is nehézséget okoz. Ennek egy része a levelezés kiadástörténetéből ered, ezért vázolom azokat a problémákat, amelyek ilyen szempontból jelentősek.

Több mint száz év telt el Aranka halála után addig, amíg valaki érdemben is foglalkozni kezdett a levelezés összegyűjtésével és kiadásával. Ez idő alatt a hagyaték előbb Mikó Imre jóvoltából az Erdélyi Múzeum-Egyesület tulajdonába került – bár már ebben

az időben is kerültek el levelezéskötegek más gyűjteményekbe – majd ennek 1949-es feloszlata óta különböző romániai és magyarországi gyűjtemények őrzik az anyagokat. A levelek összegyűjtésére és kiadására Jancsó Elemér kapott megbízást, aki a kutatás állásáról 1947-ben megjelent kiadványában tudósított.<sup>1</sup> Ekkor 1240 levélről volt tudomása, a levelek egy részét lemásolta, elenyésző számút meg is jelentetett, ám a teljes anyag kiadására nem került sor. Másolatai ma zárt hagyatékban az OSzK Kézirat-tárában található. A legtöbb levelet tehát nem Jancsó, hanem Enyedi Sándor publikálta különböző folyóiratokban. A levelek szelekcióját többnyire a társaságok működésére vonatkozó adatok mennyisége, a levelezőpartner jelentősége vagy a levelekben közölt adatok érdekessége határozta meg.<sup>2</sup> A legtöbb esetben a kiadás a Jancsó-hagyatékban található másolatokból készült, mert a romániai gyűjteményekben őrzött anyaghoz Enyedinek nem volt hozzáférése, nagyon sok levél (pl. az Endes család hagyatékában levő mintegy 200 db) erre az időre pedig már megsemmisült. Mind Jancsó, mind pedig Enyedi elsősorban az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság (a továbbiakban: EMNYT) és a Kéziratkiadó Társaság működésére koncentrált, az Aranka-hagyatékot leginkább arra használták, hogy ezen társaságok működését rekonstruálhassák.<sup>3</sup>

A 2000-es években Egyed Emese vezetésével jött létre az Aranka-kutatócsoport, melynek céljai az adott körülmények között teljesen megváltoztak. Ebben az időben már szabadon kutathatók voltak a különböző romániai gyűjteményekben levő anyagok, de a kutatást teljesen új alapokról kellett indítani és számba kellett venni, hogy mi hol található. Egyed Emese már egy viszonylag korai írásában, amely Aranka 1810-es végrendeletéből indul ki, felhívta a figyelmet arra az alapvető problémára, amely az Aranka-hagyatékban nevezett szövegkorpusz körülhatárolásakor adódik.

<sup>1</sup> JANCSÓ Elemér, *Aranka György levelezése*, Kolozsvár, Minerva, 1947.

<sup>2</sup> Enyedi mintegy negyven publikációban jelentette meg a leveleket, ezek felsorolására itt most nincs mód. Leginkább az ItK, az It és a MKSz 1980–1990-es évfolyamaiban jelentek meg.

<sup>3</sup> Lásd JANCSÓ Elemér, *Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság iratai*, Bukarest, Akadémiai, 1955; *Aranka György erdélyi társaságai*, szöv. gond. UGRIN Aranka, bev. és jegyz. ENYEDI Sándor, Budapest, Szépirodalmi, 1988.



Aranka György az EMNYT titkáráként sajátosan értelmezte feladatát: a társaság gyűjteményeinek őrzőjéből tulajdonossá avanzsált.<sup>4</sup> Ebből a sajátos szerepértelmezésből adódott Király Emőke problémája is, aki a kutatócsoporton belül az Aranka-levelezés katalógusát állította össze: Jancsó Elemér és Enyedi Sándor kutatásaira alapozva ő is egy egységként kezelte az EMNYT és Aranka György személyes levelezését. Ez a szövegkorpusz azért tételződött egységként, mert Aranka kutatói szinte minden esetben az intézményszervező irataiként értelmezték a hagyatékot, azaz a leveleket is intézménytörténeti forrásként kezelték és kevésbé érdekelte őket Aranka személye és magánlevelezése. Erre jó példa, hogy a nagy számban fennmaradt (mára azonban többnyire Jancsó másolataiból ismert) Aranka Ferencsel, katona öccsével folytatott levelezésből alig néhány jelent meg nyomtatásban.<sup>5</sup> A helyzet problematikusságát Enyedi Sándor már érzékelte, a 90-es években megjelent levélközlései egyre gyakrabban viselik azt a címet, hogy *Aranka György és a Nyelvmívelő Társaság levelesládájából, Levelek Aranka Györgyhez és az EMNYT-hoz vagy a társaságok történetéhez*. Sőt, mivel elsősorban a Jancsó-másolatokból dolgozott, arra is felhívta a figyelmet, hogy a másoló sok esetben elhagyta a levélíró nevét, még a záróformulát is. Ilyenkor nem lehet tudni, hogy a társaság nevében Arankától, vagy pedig mástól származik a levél, másolatról lévén szó pedig a kézírás sem segít. A problémát nehezíti, hogy megnyugtató módon még nincs feldolgozva a két társaság története sem, itt kiváltképpen az adminisztrációs kérdések maradnak megválaszolatlanok. Az adminisztráció viszont jelen dolgozat szempontjából is fontos, hiszen ebből derülhetne ki, hogy Aranka mikor milyen szerepet töltött be ezekben a rendszerekben.

<sup>4</sup> EGYED Emese, *Kívén könyveimet és írásaimat és más kézírásokat... = Üő, Olvasó nappal, író este: Esszék, tanulmányok, találkozások*, Kolozsvár, KOMP-Press, Korunk Baráti Társaság, 2000 (Ariadné Könyvek), 133–169.

<sup>5</sup> JANCÓSÓ Elemér, *Aranka Ferenc levelei Aranka Györgyhez*, Kolozsvár, Minerva, 1943 (különnyomat a Pásztortűz 1943. évi 11–12. számából).

A már említett Aranka-kutatókon kívül F. Csanak Dóra<sup>6</sup> és legújabban Dávid Péter<sup>7</sup> próbálta meg tisztázni egyrészt a társaságok egymáshoz való viszonyát, másrészt pedig az adminisztrációban, vezető funkcióban részt vevő személyek kilétét. Bár még mindig rengeteg kérdés vár megválaszolásra, az világosan látszik, hogy a társaságok néhány domináns személyiség köré szerveződtek, és többnyire ezen személyek viselkedése határozta meg az intézmények dinamikáját, struktúrájának kiépítését, nem pedig intézményi szempontok. Ilyenek voltak Bánffy György gubernátor, aki mindkét társaságban elnök volt, Aranka György, aki a Kéziratkiadó Társaságból már az elején kivált, de az EMNYT elképzelhetetlen volt nélküle. Ilyen volt a későbbiekben, különösen az 1798-as évtől kezdődően Teleki Mihály, aki az EMNYT elnöke lett, és aki kifejezetten rossz viszonyt ápolt Arankával – Aranka (többek között) emiatt is mondott le titoknoki állásáról. Az Aranka-levelezés katalógusának aktualizálásakor és az adatok ellenőrzésekor lett világos az, amire még egyetlen kutató sem reflektált, hogy az EMNYT intézményi hierarchiája bonyolultabb az elnök – titkár – mecénások – munkás tagok – levelező tagok felállásnál, és maga a titkári funkció az, ami alaposabb vizsgálatra szorul. A levelekből és egyéb dokumentumok szignóiból az derül ki, hogy titkárból – korabeli kifejezéssel élve titoknokból – is több volt, felbukkan a főtitoknok, rendes titoknok és a jelző nélküli egyszerű titoknok formula is. Nem létezik viszont olyan irat, amely a funkciókat elkülönítené és pontosan meghatározná, kinek mi volt a feladata, pontosan hány titkár létezett milyen jogkörrel. Így egyelőre csak annyi látszik, hogy Aranka időnként önkényesen döntötte el, hogy mikor milyen titkár munkálkodik az EMNYT-on belül.

Az EMNYT létrehozását kezdeményező Aranka György hivatalosan 1793-tól töltötte be a társaság titkári szerepkörét. 1798-ig a levelekben és jegyzőkönyvekben hol rendes titoknoknak, hol

<sup>6</sup> F. CSANAK Dóra, *Az Erdélyi Magyar Kéziratkiadó Társaság megalakulása*, MKSz, (92)1976/4, 333–349.

<sup>7</sup> DÁVID Péter, „Itt van a’ legvégső óltára Pallasnak”: *Az Erdélyi Kéziratkiadó Társaság és az Erdélyi Magyar Nyelüművelő Társaság története*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2013 (Erdélyi Tudományos Füzetek 278).

pedig főtitoknoknak jelölte meg magát, de már ebben az időszakban is létezett altitkárnak nevezhető személy, aki a társaság levelezésével foglalkozhatott, hiszen az 1794-es levelek közül többet is Ajtai András szignál a társaság titoknokaként.<sup>8</sup> 1798-ban Aranka lemondott a társaság titkári funkciójáról, és maga a társaság is átstrukturálódott.<sup>9</sup> Aranka lemondása természetesen hatással volt az EMNYT működésére, a kiadott jegyzőkönyvekben látszik, hogy a részvételi lapokon a neve mellett már nem szerepel a megjelölés,<sup>10</sup> de az üléseken részt vevő és a vezető pozíciókat betöltő személyeken kívül senki nem értesül erről a változásról, legalábbis a levelezésben nincs nyoma annak, hogy Aranka bárkit is tájékoztatott volna arról, hogy a továbbiakban esetleg csupán magánszemélyként levelezhetnek vele. Levelezésének katalógusából jól látszik, hogy kommunikációs szempontból azok az évek a legtermékenyebbek, amikor a titoknoki szerepkört tölti be, azaz az 1793 és 1798 közötti időszak. Az ekkor írott levelek jelentős hányadát Aranka a társaság nevében írta, a felkérésekre küldött válaszlevelek közül az elsők szinte minden esetben a társaságnak szólnak, ezek után alakulhatott ki személyes levelezés Aranka és az illető levélíró között. Amikor a személyes levelezés kialakul, a szerepkörök öszszemosódnak, nem lehet egyértelműen eldönteni, hogy a társaság titkára megbízásból írja-e a levelet, illetve a magánszemély önszántából. A helyzetet tovább bonyolítja a többi titkár jelenléte,

<sup>8</sup> Például EMNYT Bánffy Györgynek 1794. június 2-án írott levele. Lásd *Aranka György erdélyi társaságai...*, i. m., 211. Az 1794-es évben kiküldött *Jelentő levél* című, a társaság beharangozását célzó nyomtatott levelet nagy példányszámban küldik ki Erdélyben és Magyarországon, majd ugyanezt a nyomtatványt 1797-ben újabb nagyobb hullámban postázzák. Az 1794-es leveleket Aranka és Ajtai felváltva szignálják, mindkettő a társaság nevében, önmagát titoknoknak nevezve.

<sup>9</sup> Az Aranka-kutatók több teóriát is gyártanak a lemondás okára: Bánffy György beavatkozásaként, a társaság vezetésének főúri kezekbe kerülésén át Aranka egészségének megromlásáig. Nyilvánvaló, hogy személyi konfliktusok is szerepet játszottak ebben, ám leginkább arról lehetett szó, hogy a társaság megújítására volt szükség, hiszen az 1796-ban megjelent első kötet után semmilyen számba vehető eredmény felmutatására nem volt képes.

<sup>10</sup> A rendes titoknok megjelölés elmaradása az 1798. június 26-i harminckilencedik üléstől követhető nyomon. Lásd JANCSÓ, *Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság iratai...*, i. m., 285–287.

az ő nevükben küldött levelek, amelyekre a válasz valahogy mégis az Aranka-levelezés szövegtörzsébe kerül. Elsődleges kérdés tehát az, hogy hol lehet kijelölni ennek az anyagnak a határait, mi az, ami hozzátartozik a levelezéshez, mely levelek jelenhetnek meg az Aranka-levelezés cím alatt, és mi az, ami függelék-ként mégis fontos, hiszen különben nem érthető a kapcsolatháló. A címzett, levélíró fogalmából kiindulva több levéltípust is elkülöníthetünk egymástól.

Külön típust képez *a társaság jelentő levele*, hiszen ez előre gyártott formanyomtatvány, melyen csupán a címzett és az aláíró jelenik meg kézírással (az sem minden esetben). A jelentő levelet Aranka György, Ajtai András és a későbbi kinevezett titkár, Halmágyi István írták alá.

Témánk szempontjából jelentősek a *kollektív levelek*, hiszen ezek besorolása okozhatja a legtöbb problémát. A kollektív leveleknek több alkategóriája is létezik:

*A levélíró kollektív – a címzett egyetlen személy:* pl. az EMNYT datálatlan, de 1794. március előtti levele Bánffy Györgynek.<sup>11</sup> A levélküldő aláíró ebben az esetben: „Excellenciádnak alázatos tisztelő szolgálói, az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Kisdied Társaság”.

*A levélíró egy személy, a címzett kollektív:* például Bánffy 1794. március 31-i válasza a társaságnak.<sup>12</sup>

Az eddigi kutatók értelmezésében mindkét levél részét képezte az Aranka-levelezésnek, pedig az első akár Ajtai András aláírásával is íródhatott, hiszen 1794-ben ő is szignált leveleket, a másolat pedig nem jelzi, hogy ki ír a társaság nevében. Ha nem egyedi esetként, hanem típusként kezeljük őket, felvetődhet, hogy több olyan, a társaságnak címzett levél is létezhethet, amely történetesen nem Aranka, hanem Ajtai kezébe került, így bár jellegében hasonló, nem képezi részét az Aranka-levelezésnek. Kérdéses, hogy akkor ki kell-e vennünk minden ilyen jellegű levelet a levelezésből,

<sup>11</sup> *Aranka György erdélyi társaságai...*, i. m., 197.

<sup>12</sup> *Uo.*, 198–199.

ha a gyűjtés nem lehet teljes, hiszen az Ajtaihoz került levelek lelőhelye ismeretlen.

*A címzett is kollektív, a levélíró is kollektív:* például Ismeretlenek a Magyar Nyelvmívelő Társaságnak, Kolozsvár, 1794. május 17.<sup>13</sup>

Ez a levél azért is érdekes, mert az előzőekben felvetett zavar egyik kitűnő példája. A levél ugyanis nem szerepel az Aranka-levelezésben, pedig a társasághoz érkezett leveleket eddig a szövegkorpusz részének tekintették. A fent említett levél azonban a Bánffy-hagyatékából került elő, mivel nagy valószínűség szerint nem Aranka, hanem Ajtai kezébe került, aki úgy ítélte, hogy a színház és a színészek sorsáról panaszkodó levél Bánffy jogköréhez tartozik, az adott panaszokon ő tud segíteni, ezért egy kísérőlevéllel együtt elküldte a kormányzónak. Aranka hasonló esetekben másképpen járt el, a beérkező leveleket magánál tartotta, a felmerülő problémákat pedig egy-egy gyűlésen tárta társai elé.

Hasonló esetnek tekinthető az EMNYT és a Soproni Magyar Társaság kapcsolattörténete, mely szintén problémamentesen simulott eddig az Aranka-levelezésbe. Pedig a Soproni Magyar Társasággal nem Aranka, hanem Teleki László és a társaság titkoka, Ajtai András vette fel a kapcsolatot.<sup>14</sup> Arankának olyannyira nem volt köze a kapcsolatfelvételhez, hogy 1794. július 6-án azt írta Kovachich Márton Györgynek: „A’ több M Országi Igyekezetek mivoltáról sem tudhatok semmit miben vagyon. p.o. A’ Pr. Révai Miklós Urtol kezdett Tudos Társaság és a’ Soproni ’s Pesti Magyar Társaságok; söt azt sem tudom hogy kiknek kellene irántok irnom?”<sup>15</sup> A társaságnak írott válaszlevél azonban az összes eddigi kutató adatai között szerepelt mint Arankához címzett levél.

<sup>13</sup> *Uo.*, 201–211.

<sup>14</sup> Lásd PEÉRY Rezső, *Soproni adalék 1794-ből az erdélyi magyar nyelvmívelő mozgalomhoz*, Magyar Nyelv, (53)1957/, 274–278.

<sup>15</sup> ENYEDI Sándor: „...*Egek szeretik Hazánkat, Nemzetünket...*”: Aranka György első levelei Kovachich Márton Györgyhez, Századok, (128)1994/1, 142–159.

Az eddigiekből származó problémák a következőképpen foglalhatók össze: ugyanabban az időben léteznek titoknok és főtítoknok (sőt az 1798-as évektől Aranka és Ajtai személye Székely Mihály és Halmágyi István titoknokokkal egészül ki). A kutatók eddigi módszere az volt, hogy azok a levelek, amelyeket a társaság nevében Aranka ír alá, a korpuszhoz tartoznak, a többi pedig nem. Ebben a gyakorlatban azoknak a leveleknek a hovatartozása válik kérdésessé, amelyeket csak a társaság, pontos személy megnevezése nélkül szignál.

Ugyancsak gondot okoz a szövegcsoportoknak nevezhető textusok rendezése, hiszen ha azt a logikát követjük, hogy Aranka nevének valahol szerepelnie kell, szét kell választanunk olyan textusokat, amelyek eredetileg mégis összetartoznak. Ez az eset áll fenn akkor, amikor az EMNYT az Uránia szerkesztőivel veszi fel a kapcsolatot. Sajnos a Kármán Józsefhez és Pajor Gáspárhoz küldött levelek nem maradtak fenn, a válaszlevelekből is csupán kettőt ismerünk.<sup>16</sup> Az első levél a tipikus kollektív levél, hiszen a feladók és a címzettek is intézmények: „A Magyar Nyelvművelő Társaságnak Boldogságot és Előmenetelt kívánnak az Uránia kiadói!” – ezzel kezdődik az az 1794. október 23-án kelt levél, mely minden bizonnyal a társaság jelentő levelére írott válasz, amelyről a korábbiak értelmében nem állíthatjuk teljes bizonyossággal, hogy Aranka György írta volna alá. A második, 1795. március 1-jén kelt levél címzettje már csupán Aranka György, bár elsősorban az EMNYT titkárához szólnak benne, a címzett felől kategorizálva mégsem illik a kollektív levelek kategóriájába. A két levél mindenképpen összetartozik, de korántsem biztos, hogy mindkettő belefér az Aranka-levelezés szövegegyüttesébe.

Látható, hogy a legtöbb probléma Aranka különböző szerepeiből származik. Természetesen nem állítom, hogy a levelező személyek esetében külön kellene választani a hivatalos személyként és magánszemélyként szignált leveleket, bár ebben az esetben talán mégiscsak elképzelhető egy, a társaságra fókuszáló levelezésanyag összegyűjtése és kiadása is. Ezzel azonban korántsem oldanánk meg minden felmerülő problémát. Mint már említettem,

<sup>16</sup> WALDAPFEL József, *Kármán és Pajor levelei az erdélyi nyelvművelőkhöz*, ItK, (43)1933/1, 137–140.

1798 áprilisában Aranka lemondott a társaság titkári funkciójáról, legalábbis ezt az elhatározását jelentette be 1798. április 18-án kelt Bánffy Györgyhöz írott levelében.<sup>17</sup> A levelezőpartnerek azonban erről mit sem tudtak, eddig nem került elő olyan levél, amelyben ezt a szándékát Aranka bárki mással közölte volna, sőt Kovachich Márton Györgynek írott 1798. június 26-án kelt levelében „mint Titoknok a’ Társaság Nevében” írta levelét,<sup>18</sup> Fekete János pedig az 1800-as évek elején már barátként levelezett vele, ám titkárként tőle kért információkat a társaságról.<sup>19</sup>

A társaság adminisztrációs gondjaiból adódik, de a korpusz kijelölésére is hatással vannak azok az 1797–1798-as események, amelyek szintén a társaság titoknoki szerepkörének megváltozásával kapcsolatosak. Teleki Domokos, a kancellár Teleki Sámuel fia 1796–1797 során kapcsolódott be az EMNYT munkálataiba. A Marosvásárhely–Budapest–Bécs útvonalon gyakran utazó fiatalember nemsokára azt a megbízatást kapta, hogy toborozzon tagokat a társaságnak.<sup>20</sup> Teleki Domokos azonban sajátosan értelmezte feladatát, nemcsak tagokat próbált szerezni, hanem a titkári szerepkört is újraértelmezte. Ennek első lépéseként Schedius Lajost felkérte, hogy legyen az EMNYT magyarországi titkára, vagyis Schedius ugyanazokat a feladatokat lássa el, mint Aranka Erdélyben.<sup>21</sup> Ugyanebben az időben azonban szerette volna ön maga számára megszerezni Aranka funkcióját, és bár szándékáról csupán egy Bánffy Györgynek írott levélből van tudomásunk, eljárásai azt az érzetet keltik, mintha be is töltené a titkári funkciót. 1797-ben még csak utalt arra, hogy szívesen magára vállalná a levelezés ügyviteli gondjait: „Még azt akarom alázatosan jelen-

<sup>17</sup> „[A]z az kiseded Nyelv Mivelő társaság, mely olly sokáig a semmiséggel küszködött, már maga virágzása, ereje és nevedése azt kívánván, az én dajkálódo kezeim közül valo ki szabadulásának Oráit 1798bann az Ex[cellenciá]d Uri Neve Napjának elé fordulásától fogva fogja számlálni.” Aranka György levele Bánffy Györgynek, Marosvásárhely, 1798. ápr. 18. = ENYEDI Sándor, *Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság történetéhez II*, MKSz, (105)1989/1, 90.

<sup>18</sup> Aranka György levele Kovachich Márton Györgynek, Marosvásárhely, 1798. jún. 26., OSzK Kt., Quart. Lat. 43/14, 150v.

<sup>19</sup> ENYEDI Sándor, *Aranka György és galánthai Fekete János levelezése 1800-ban*, MKSz, (111)1995/, 374–415.

<sup>20</sup> JANCSÓ, *Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság iratai...*, i. m., 215.

<sup>21</sup> Uo., 223.

teni Excellentiádnak: hogy az a' kérdés v:[agy] nehézség jövőn elő itt közöttünk 's hogy ha Excellenciád a' Társaság kis Tanáttsát ki nevezni méltoztatik, ki lenne az a' ki a' Secretáriusi Hivattalt fel vállalná? (:minthogy az a' leg utolsó v. leg iffjabb membrumott illetné:) én declaráltam, hogy ha külömben Excád engemet azon dirigens membrumok közzé nevezni méltoztatik, az említett terhet magamra fel vállalom.”<sup>22</sup> Az év folyamán, különösen pedig Schedius Lajos magyarországi levelező-titkár funkciójának kiépítésében gyakran ugyanazokat a levelezési elveket valósította meg, mint amelyeket Aranka György titkári minőségében.<sup>23</sup> 1797 januárjában írásbeli megbízást küldött Schediusnak, melyben egyrészt elküldte a Teleki Mihály aláírásával ellátott jegyzőkönyvet (ilyen feladatokat pedig csakis a titkár látott el eddig), másrészt feladatait is kijelölte: „azon Társaságnak Magyar Országon Fő Correnspondense, és mint egy Secretariussa légyen. Ezen fel vállalandó hivatalja az Urnak főképpen abban fog állani, hogy a' Magyar Ország Membrumokkal Correspondeálván, a' tőlők magához küldetendő minden Munkákat akár Manuscriptumban, akár Nyomtatásban; nem külömben a' bé küldetendő természeti Productumokat, Mesterségi darabokat Pénzeket kezéhez vegye 's azokról Protocollumot tartván, azután bizonyos alkalmatosság által Marus Vásárhelyre a' Társaság Fő Secretariussához bé küldesse.”<sup>24</sup>

Aranka azonban hamarosan közbelépett, egyrészt visszaszerelte pozícióját és hangsúlyosan figyelmeztetett rá, hogy a titkári funkció az övé, másrészt pedig magának vindikálta azt a jogot, hogy bármilyen feladattal is elláthassa a magyarországi levelezőt. Ezzel félreállította Teleki Domokost,<sup>25</sup> megakadályozta, hogy a

<sup>22</sup> Teleki Domokos levele Bánffy Györgynek, Marosvásárhely, 1797. júl. 17., OSzK Kt, Fond 399. Jancsó Elemér másolatában.

<sup>23</sup> Schedius Lajos és az EMNYT kapcsolatához lásd ENYEDI Sándor, *Schedius Lajos és az Erdélyi Magyar Nyelumívelő Társaság*, MKSz, (105)1989/2, 146–165.

<sup>24</sup> *Uo.*, 153.

<sup>25</sup> Ma már nehezen tudnánk eldönteni, hogy ebben a félreállításban mennyire játszott szerepet a saját pozíciójának féltése, valamint Teleki Sámuel határozott kérése, miszerint beteges természetű fiát mentse fel a tennivalók alól. Lásd Teleki Sámuel levele Aranka Györgynek, Bécs, 1798. márc. 12. = CSÚRY Bálint, *Aranka Györgyhöz írt ismeretlen levelek (Első közlemény)*, ItK, (45)1935/1, 48.



társaság nevében történő tevékenység kikerüljön az ő állandó ellenőrzése alól, és metaforikusan megosztotta magát abban a levélben, melyben Schediust felkészítette altitkári tennivalóira: „Úgy vévém észre hogy a Tekintetes Úrral az a Protocollum melyet általadtunk volt Gr. Telekinek, még nem is in extractu, hanem csak egy részibe Közöltetett: leg elébbis ide Zárom annak ki hagyott részit... Ezen Levelemnek Mássát is, csak annyiban közlem a Társasággal, a mennyiben a Tekintetes Ur meg erőssítettetisit illeti a Titoknaki Hivatalban. Ezekből úgy vélem fogja a Tekintetes Ur betses Levelére az én Válaszamat érteni. Pontonkint szoktam én is válaszolni, de most a Titoknoksági Lelket akartam a Tekintetes Úrba által önteni.”<sup>26</sup> Schedius és Aranka kapcsolata a későbbiekben sem lesz zökkenőmentes, Aranka soha nem elégedett a pesti titkár munkájával. Schedius kudarcát monográfiájának írója, Balogh Piroska azzal magyarázza, hogy Schedius pontosan az EMNYT-tól kapott könyvterjesztési feladatok során jött rá arra, hogy még Magyarországon sincs olyan kiépített kapcsolatháló, amely a könyvterjesztési feladatokat megfelelőképpen elláthatná.<sup>27</sup> A titkári megbízatás a későbbiekben valahogy elenyészett, nincsenek forrásaink arra nézve, hogy Aranka felmondása után valaki tovább levelezett volna Schediusszal. A problémakör felvázolását azért tartottam fontosnak, mert ebből látszik, hogy amennyiben szétválasztjuk a magánszemély és a hivatali személy levelezését, a szövegkorpuszok szétesnek. Ha viszont a kiadásban az érthe-tőséget tartjuk szem előtt, és az egyes levelek egymásra vonatkoz-tathatóságától nem akarjuk megfosztani az olvasót, akkor az Aranka-levelezés jegyzetanyagában kénytelenek volnánk a Teleki Domokos–Schedius Lajos levelezést is közreadni.

Az eddig felsoroltak többnyire általános problémák, azaz több esetben is előfordulnak, tehát mindenképpen megoldásra várnak. Mindezek mellett azonban egyedi esetek is felsorakoztathatók, melyek csak jelen ismereteink között nevezhetők egyedi eseteknek,

<sup>26</sup> Aranka György levele Schedius Lajosnak, Marosvásárhely, 1797. máj. 6. (?) = ENYEDI, *Schedius Lajos...*, i. m., 146–165, itt: 154–155.

<sup>27</sup> Lásd BALOGH Piroska, *Ars scientiae. Közéltetések Schedius Lajos tudományos pályájának dokumentumaihoz*, Debrecen, 2007 (Csokonai Könyvtár Bibliotheca Studiorum Litterarium 38), 180–181.

hiszen előfordulhat, hogy bizonyos levelekről nincs is tudomásunk, mert nem maradtak fenn egyetlen Aranka-hagyatékban sem. Például azért, mert az EMNYT nevében írott (tehát Aranka vagy valamelyik másik titkár által szignált) levélre nem a titkárnak válaszoltak, tehát a levél még a társaság iratai közé sem kerülhetett be. Ez történt például azzal a levéllel, amelyet Szokolay Dániel 1801. február 16-án küldött Teleki Mihálynak.<sup>28</sup> A levél tulajdonképpen a Csokonai-filológiában lehet fontos, hiszen egy eredetileg az EMNYT által Csokonainak 1799. június 15-én küldött levél sorsáról referál a levelet átvevő, majd több hónap után továbbküldő Szokolay Dániel.<sup>29</sup> Az EMNYT és az Aranka-levelezés bonyolult összefonódását jelzi az is, ahogyan a többi szövegkiadás kezeli a kérdést. A Csokonai-levelezés nem tud a fenti levélről, és eddig az Aranka-levelezés sem regisztrálta. Csokonai egy 1801-es levélben viszont megemlíti egy Festeticshez írott, 1799 februári levelet.<sup>30</sup> Ennek kapcsán a kötet sajtó alá rendezője egyértelműen egy entitásnak tekinti az EMNYT-t és Aranka Györgyöt, hiszen míg a levélszöveg a Magyar Társaságtól kapott levélről beszél, a mutató már Aranka Györgytől érkezett levélként regisztrálja azt.<sup>31</sup> Mivel ebben az időben Aranka elvileg nem is titkára a társaságnak, kön-

<sup>28</sup> Lásd JANCSÓ Elemér, *Adatok az erdélyi felvilágosodás történetéhez*, Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, (4)1960/3–4, 371–375, 375.

<sup>29</sup> Kuriózumképpen bemásolom az 1799-es levél sorsát, hiszen ennek az Aranka-levelezésben lenne a helye: „Az Eredeti Nyelvünket mivelő Nemes Társaságnak Csokonay Vitéz Mihály Urhoz még az 1799dik esztendőbeli Junius 15dikén költ betses Levele a’ mai Postánn akadott kezemhez. Minekutánna tudnillik az említett régi Barátom, Csurgónn ezen N. Vármegye kebelébenn a’ Protestánsok Gimnáziumábann Professorságot viselvén, bizonyos körülállásaira nézve Somogyot a’ múlt oskolai esztendő végénn elhagyta volna: történt, hogy azon Levél, a’ mint reá tett sok rendbeli írásokból megismerhetni, hol egy- hol másfelé igazítódott, és most harmadszor vagy negyedszer jött Somogyba; s a Posta mester nem tudván mit tenni véle, az én kezembe adta, útba igazítás végett. Én reménlem, hogy olly Barátomat megsérteném azzal, hogy ezen Levelet felnyitottam – s az enyim mellett küldöm egyenesen kezéhez Debretzenbe [...]”, *Uo.*, 375.

<sup>30</sup> Csokonai Vitéz Mihály levele Festetics Györgynek, Miskolc, 1801. júl. 7. = CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Levelezés*, s. a. r. DEBRECZENI Attila, Budapest, Akadémiai, 1999, (CSVMÓM), 131–135.

<sup>31</sup> *Uo.*, 362.

nyen elképzelhető, hogy nem ő, hanem valaki más szignálta a leveleket, hiszen Szokolay sem Arankának küldte válaszát.

Aranka György maga is problematizálta a hivatali életéből, a társaságban betöltött funkciójából és a magánemberi mivoltából származó identitáselemek bonyolult kapcsolatát. Természetesen nem az identitásképét szeretném itt felvázolni, hanem csak azokra az esetekre térek ki, amikor a szerepek a levelek besorolására is hatással vannak. Aranka ugyanis bizonyos esetekben szétválasztotta a titoknoki levelet a magánlevéltől, illetve saját szerepének értelmezésére is kitért ezekben az írásokban. Az 1797. szeptember 15-én Kis Jánoshoz írt levelében például felhívta a figyelmet arra, hogy kétféle levelet küldhet partnereinek, a társaság nevében írottat vagy pedig magánlevelet: „eléadtam, a többi között, illő dícsérettel a Társasághoz való hajlandóságodat, és a Journálról való gondolatodat is felolvastam. A Társaság mindeniket örömmel értette, és azt végezte, hogy a társak közül némelyekkel egyetértvén, cselekedjem azt a mi jobb, és tudósítsalak tégedet, s azután a Társaságot is róla; úgy akarván intézni a dolgot, hogy minél hamarébb választ vehess mely, ha újabb gyűlését vártuk volna a Társaságnak, késett volna. Ezért is, ámbár a Társaság nevében: de csak magam irok néked, nem a Társaság gyűléséből.”<sup>32</sup> Hasonló ambivalencia olvasható ki a Kovachich Márton Györggyel folytatott levelezés kezdetén. A kapcsolat itt eleinte tisztán szakmai, és csak hosszás levelezés után jut el Aranka oda, hogy barátjának tekintse a magyarországi tudóst. Levelezésükben időnként az is előfordul, hogy ugyanazon a napon Aranka magánlevelet és a társaság gyűléséből írott hivatalos levelet is küld tanácsadójának. Hasonló helyzet figyelhető meg a kezdetekben a gróf Fekete Jánossal történő levélváltásban, mely később a leghosszabb és legértelmesebb írásokat fogja biztosítani. A levél lappangása miatt nem tudjuk pontosan, hogy ki vette fel Feketével a kapcsolatot, minden valószínűség szerint egy szignálatlan *Jelentő* levelet küldtek el neki.<sup>33</sup> Fekete ezért két levelet is útjára bocsátott, az egyik

<sup>32</sup> ENYEDI Sándor, *Kis János és Aranka György levelezése*, ItK, (90)1986/1–2, 173–176, itt: 173.

<sup>33</sup> Fekete és az EMNYT kapcsolatához lásd ENYEDI Sándor, *Galánthai Gróf Fekete János és az Erdélyi Magyar Nyelvűvelő Társaság*, It, (67)1985/4, 939–955.

az EMNYT-nek, a másik Teleki Domokosnak szólt, melyhez szintén hozzákapcsolt egy kollektív címzettnek szóló levelet.<sup>34</sup> A fenti levelek elvileg nem tartoznának az Aranka-levelezéshez, mégis számba kell vennünk őket, hiszen csak efelől érthető Aranka első, némileg indulatos hangvétellűnek tűnő levele, melyben kötelességének érzi felvilágosítani levelezőpartnerét, hogy a társaság nevében vele, nem pedig egy ismeretlen csoporttal, vagy esetleg Teleki Domokossal kell leveleznie: „Kételen (!) vagyok Nsádat elsöbennis azért terhelnem ezenn levelemmel; hogy sajnálva látom: hogy a’ Társaság minap Nsádhoz eresztett tisztelő Levele, nem vitte volt meg magával annak Nevét a’ ki azt a’ Társaság Nevében azt Nsádhoz eresztette; és a’ ki Nsádnak igen hiv alázatos Tisztelője. Mostani Levelénn a’ Társaságnak meg fogja Nsád azt a’ Nevet látni és esmérni: az akkori hibáról pedig meltoztassék meg engedni.”<sup>35</sup> Feketéhez szóló korai leveleiben a szerepeit összemosta, és folyamatosan hangsúlyozta hivatali szerepkörét, de azt a megtiszteltetést is, ami akkor érte, amikor Fekete a személye iránt is érdeklődést mutatott: „Nagy örömet okozott Nékem Nagysádnak mind a’ Nemes Társasághoz bizonyított Hajlandósága, mind hozzám való Kegyes Leereszkedése” – írta 1798 júliusában.<sup>36</sup>

Ha a fenti problémákra megoldási javaslatokat keresünk, több választási lehetőségünk is van. Az irodalomelméletiként kezelt szerző-fogalom feloldhatja az egyetlen névhez kötött entitás fogalmát, tehát a kollektív levelek könnyen integrálhatók egy-egy levelezésbe. A gyakorlati textológia és filológia felől közelítve viszont továbbra is kérdéses azoknak a leveleknek a sorsa, amelyek egy-egy hivatali funkcióhoz köthetők, mely funkciót más-más személyek tölthetnek be. A probléma természetesen nem szűkíthető az Aranka-levelezésre, a magyar textológiai gyakorlatban többen is kényszerültek már döntéseket hozni egy-egy szövegkomplexum kijelölésére.

<sup>34</sup> Fekete János levele az EMNYT-nak, dátum nélkül = *Uo.*, 942–946; Fekete János levele Ifjabb Teleki Domokosnak, 1798. ápr. 15. = *Uo.*, 946–948; Fekete János levele az EMNYT-nak, 1798. ápr. = *Uo.*, 948–950.

<sup>35</sup> Aranka György levele gróf Fekete Jánosnak, Marosvásárhely, 1798. máj. 24., OSzK Kt, Levelestár.

<sup>36</sup> Aranka György levele gróf Fekete Jánosnak, Marosvásárhely, 1798. júl. 3. = ENYEDI Sándor, *Aranka György 1798-as levelei galánthai gróf Fekete Jánoshoz*, It, (70)1989/2, 336–338.

lésekor. A már említett Csokonai-levelezésben a sajtó alá rendező Debreczeni Attila a Csokonai-levelek körébe sorolja például a kérvényeket, mivel ezek a levelek formai jegyeit viselik magukon, ám a felhívásokat, amelyek közelítenek a kollektív levélhez, kihagyja (igaz ugyan, hogy ezek bekerülnek a vegyes iratok közé).<sup>37</sup> Karl Gottlieb Windisch levelezése esetében a szerkesztő, Andrea Seidler beválogatja azokat a leveleket, amelyeket Windisch polgármesterként Crudy Dánielnek írt, de nem kapunk információt arra nézve, hogy a több hivatalt is viselő Windisch többi hivatalosnak tekinthető levele csak azért nem került be a kötetbe, mert tematikailag már nem annyira érdekesek, vagy mert ezekről nincs tudomásunk.<sup>38</sup>

A kiadásokban észlelhető zavarra magyarázatul szolgálhat, hogy a magyar levélelméleti recepció csak igen kis mértékben foglalkozik az alany szempontjával, amire már Mezei Márta felhívta a figyelmet,<sup>39</sup> és bár Labádi Gergely is felveti a problémát, nem kapunk megnyugtató választ kérdéseinkre.<sup>40</sup> Pedig pontosan az individuum összetettségének alapos vizsgálata vezethetne el a textológiai probléma megoldásához. Mezei a klasszikus séma szerint, vagyis a levélíró és a címzett személye felől határozza meg a leveleket, de arra is kitér, hogy a levélíró formált alany: létező és szándékolt jegyek összességéből áll. Mivel Aranka egyik hangsúlyos identitásképző komponense az, hogy értelmezésében mindvégig ő az EMNYT titkára, ezért a fenti séma szerint Aranka titkárként írott minden levele és a hozzá titkárként érkező levelek bekerülnek a korpuszba. Viszont a modellben hangsúlyos az egyén integritása, vagyis nem a szerep, hanem a név a döntő. Ezért kimaradnának a társaság nevében küldött, de nem általa szignált levelek, valamint a különböző titkárok és az elnökök között váltott levelek. Ennek hatásait a levelezésben megjelenő szerepkörök követhető-

<sup>37</sup> CSOKONAI VITÉZ Mihály: *Levelezés, i. m.*, 384.

<sup>38</sup> *Briefwechsel des Karl Gottlieb Windisch*, s. a. r. SEIDLER Andrea, Budapest, Universitas, 2008 (Magyarországi Tudósok Levelezése, 5).

<sup>39</sup> MEZEI Márta, *Nyilvánosság és műfaj a Kazinczy-levelezésben*, Budapest, Argumentum Kiadó, 1994 (Irodalomtörténeti Füzetek, 136), 16.

<sup>40</sup> LABÁDI Gergely, *A magyar episztola a felvilágosodás korában*, Budapest, L'Harmattan, 2008 (Ligatura).

ségére, valamint a társaság történetére nézve a fentiekben már láthattuk.

A gyakorlati döntések súlya alól ugyan nem menti fel a szerkesztőt, mégis erős támaszt jelenthetnek a hálózatelmélet által kínált lehetőségek. Ezek felvázolásában a Roger Häußling és Christian Stegbauer által 2010-ben megjelentetett kötetet<sup>41</sup> használtam, illetve a német történeti hálózat kutatás eredményeit, mert ezek már nem csupán szociológiai szempontból tárgyalják a kérdéskört, hanem egyrészt korábbi korok csoportszerveződéseiben is használható elméleti keretet nyújtanak, másrészt olyan metodológiát is kifejlesztettek (pl. Philip Leifeld), amely a citációs hálózatokat térképezi fel. Philip Leifeld konkrétan politikai beszédek elemeinek egymáshoz való kapcsolatát vizsgálja.<sup>42</sup> A kapcsolatháló kutatásának egyik eredménye az lehet, hogy a vizsgált ágensek<sup>43</sup> kapcsolatainak és cselekvési lehetőségeinek feltérképezésével láthatóvá válhatnak azok a csomópontok és útvonalak, melyeken keresztül egy-egy elképzelés, ideológia terjedni tudott, valamint azok a momentumok is, amikor az eszmék változásokon mennek keresztül. Mivel az elmélet a szociológiából fejlődött ki, nem okoz akkora problémát az egyén vagy a szerző integritása, mint az irodalomtörténetben. A szerző tehát nem feltétlenül egy ember, hanem lehet ugyanabban a funkcióban tevékenykedő több személy is. A hálózatelmélet szempontjából nem annyira az egyes személyes levelezések lesznek fontosak, hanem olyan korpuszok, amelyek egy-egy csoport létrejöttét és működését tudják leképezni. Tehát ilyenformán az Aranka-levelezésben az lesz a fontos, hogy a létrejött kapcsolatok milyen intenzitással működnek és az

<sup>41</sup> *Handbuch Netzwerkforschung*, szerk. Christian STEGBAUER, Roger HÄUSSLING, Wiesbaden, VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2010.

<sup>42</sup> Philip LEIFELD, *Eine Ko-Zitationsanalyse der quantitativen Netzwerkanalysen in der Politikwissenschaft = Politiknetzwerke: Modelle, Anwendungen und Visualisierungen*, szerk. Volker SCHNEIDER, Frank JANNING, Philip LEIFELD, Thomas MALANG, Wiesbaden, VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2009, 93–113.

<sup>43</sup> Ez a történeti hálózat kutatás egyik központi kategóriája. Nem egyszerűen egy személyt vagy esetleg intézményt jelent, hanem annak identitásképző elemeit, valamint cselekvési lehetőségeit is. Lásd *Handbuch Netzwerkforschung...*, i. m., 91.

információcsere hogyan valósul meg. A hálózatelmélet elsősorban az individualizmus problémáját tudja megoldani, hiszen az ágens és csomópont fogalmainak összekapcsolásával áthidalhatóak azok a strukturális lyukak,<sup>44</sup> amelyek azáltal keletkeznek az Aranka-levelezés hálózatában, hogy kiiktatjuk azokat a leveleket, amelyek más titkárok által vagy más címzetthez íródtak. Ugyanakkor az is jelentős előrelépést jelenthet, hogy ebben az értelmezésben a kapcsolatok nem csupán a tényleges – ez esetben levelekkel dokumentálható – kapcsolatokat jelentik, hanem azok reprezentációját is, vagyis a hálózat fontos elemei lesznek a tényleges kapcsolatfelvételt megelőző, más személyekkel váltott levelek is. Annál is inkább, mivel az ágensnek nevezett szereplő lehet ugyan egyetlen személy, ám ez nem szükségszerű, hiszen a Mezei Márta által vázolt modellhez képest itt a levélírók esetében az identitásépítés négy szintjéről beszélhetünk. A társadalmi kapcsolatokban elfoglalt hely azt jelenti, hogy amennyiben az ágens egy bizonyos kapcsolathálóban erős pozíciót szerez, akkor onnantól kezdve meghatározott cselekvési és kommunikációs lehetőségei vannak.<sup>45</sup> A szereptől való eltérés a pozícióból való kiesést is jelenti. Tehát Arankának akkor is ragaszkodnia kell a titkári szerepkörhöz, amikor hivatalosan már nem ő tölti be ezt a hivatalt, hiszen kapcsolatait ebben a szerepben alakította ki. Ehhez szorosan kötődik a pozícióhoz kötött elvárások teljesítése, biztos és összetéveszthetetlen arculat kiépítése. Aranka esetében ez az erdélyi tudományosság letéteményese, gyűjtője és őrzője képének kialakítása.

A hálózatok kereszteződése azt jelenti, hogy egy-egy ágens több hálózatnak is tagja lehet, mely hálózatokat gyakran az ő személye köti össze. Ebben a modellben az élettörténet és az identitás narratív megjelenítése csupán az utolsó helyen áll, amit szintén alá lehet támasztani az Aranka-levelezés anyagával, legtöbb esetben mellőzi a magánéleti eseményeket, azokat csak legszorosabb barátaival (akiket mellesleg mégiscsak titkárként szerzett) osztja

<sup>44</sup> A strukturális lyukak fogalmát Ronald S. Burt vezette be a hálózatelméletbe. Lásd Ronald S. BURT, *Structural Holes: The Social Structure of Competition*, Cambridge, Harvard University Press, 1992.

<sup>45</sup> Roger HÄUSSLING, *Relationale Soziologie = Handbuch Netzwerkforschung*, i. m., 71.

meg. Az identitásépítés ilyesfajta következményei mellett Aranka esetében a Barabási Albert László által bevezetett csomópont fogalma is jelentős szerepet játszik.<sup>46</sup> Barabási könyvében plasztikusan ábrázolja, hogyan alakulnak ki a szociális hálózatok csomópontjai, illetve milyen következményekkel jár egy-egy hálózatra nézve, ha a csomópont tevékenységét kiiktatjuk. Ebben az esetben előbb-utóbb maga a hálózat is megszűnik. Ez történik Aranka esetében is, amikor „lemond” a tisztségéről, a hivatalos levelezést nem folytatja, de magánlevelekben továbbra is titkárként kezeli magát. Halmágyi István és Székely Mihály titkársága idején a társaság az ismeretlenségbe sülyedt, a két titkár sem tudta vállalni és érdemben folytatni a levelezést. Így a kapcsolatok megszakadtak, a Marosvásárhelyen kívüli tagok tanácsstalanokká váltak a társaság dolgait illetően. A hálózat haldoklását éppen utódja, Halmágyi jelenti 1801 júliusában Bánffy Györgynek: hogy az altitkárok megléte mellett, „mivel előre látta Társaságunk, hogy a Fő Titoknoki hivatalnak ily hirtelen való változásával óhajtott célunkra nehezebben juthatunk, jónak tanáltuk nevezett Aranka György Atyánkfíát Tanácsosi Rangjával a Fő Titoknoki hivatalban is meg marasztani, kiis kívánságunkra maga szolgálattya továbbra is ajánlván, valamint a fundust, írásokat s könyveket másnak által adni szükségtelen volt, úgy az általadásrolis semmi munka sem készítettett.”<sup>47</sup>

Aranka nem csupán ágensként, hanem csomópontként pozicionálja magát, olyan szerepkört jelölve ki maga számára, mely alapján ő tekintendő a tudásközvetítés autentikus erdélyi szereplőjének. A levelek elemzéséből kiderülhetnek ennek az identitásépítésnek a különböző fázisai: Aranka kódok, szimbólumok, tematikák variálásával jól modellezhető társadalmi és interperszonális viszonyrendszereket alakít ki. Ezáltal különböző társadalmi aktusok részévé válik, amelyeknek dinamikáját elsősorban a hálózatépítés, valamint a szereplők hálózaton belüli pozíciójának

<sup>46</sup> BARABÁSI Albert László, *Behálózva: A hálózatok új tudománya*, Budapest, Magyar Könyvklub, 2003.

<sup>47</sup> Halmágyi István levele Bánffy György gubernátornak, Marosvásárhely, 1801. júl. 3. Közli: ENYEDI Sándor, *Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság történetéből (1798–1801)*, ItK, (97)1993/5–6, 692–693.



kijelölése jelenti: önmagán kívül más csomópontokat is meghatároz, olyan embereket helyezve oda, akiknek feladata a további lehetséges szereplők bevonása egyrészt a társaság munkájába, másrészt viszont Aranka György levelezői körébe. Bár nem szervezett olyan szalonszerű levelezést, amilyen a Labádi Gergely által leírt Orczy-kör,<sup>48</sup> talán pontosan amiatt, mert a kapcsolatok minden szintjét ő akarja felügyelete alatt tartani, időnként mégis megpróbál alhálózatokat létrehozni. Dávid Péter hívja fel a figyelmet arra, hogy székelyföldi útja során Aranka főlevelezőket nevez ki, hierarchikus viszonyt létrehozva a különböző levelezőtársak között. Büdeskúti Boldizsárt szilágysági, gróf Mikes Zsigmondot háromszéki, gróf ifj. Bethlen Farkast pedig Küküllő vármegyei főlevelezőnek kéri fel,<sup>49</sup> ugyanúgy, ahogy korábban Schedius Lajost megbízta a társaság a magyarországi tagjaival való kapcsolattartással, formalizálva ezzel a levelezőtársakhoz fűződő viszonyt. Ezek a hálózatok azonban nem valósulnak meg, vagy egyelőre lappanganak azok a levelek, amelyek bizonyítani tudnák a létezését (nemhogy a fent nevezett személyek leveleit nem ismerjük, de az Arankához fűződő kapcsolatokról sem igen vannak információink).

Aranka szerepeihez fűződő viszonyáról volt már szó, a kettőséget mégis egy Kovachichhoz írott levél fogalmazza meg a legplasztikusabban: „Es igy Kovachich és Aranka esmérik egymást, Barátokis. Kováchich a' Diplomák egybe Gyűjtésének a' fején az Anya Országban Ns Magyar Országon, és Aranka Erdelyben, ki a' Magyar Nyelv Mivelő Társaságnak Fő Titoknokjának nevezetik, és itt helybe a' Ns Igyekezetnek ezer Terhén kívül egyszerűsmind egy Elmével, egy szivvel és egy Nyelvel küszködik: melly nékie zavart, nyughatatlanságot és akadékot szerez a' leg tisztább igyekezetben.”<sup>50</sup> A zavar és nyughatatlanság a későbbi korok ku-

<sup>48</sup> LABÁDI Gergely, *Kézírtos források az irodalmi intézménytörténeti kutatások tükrében (Két példa: Ányos kötetei és egy Spectator-fordítás)*, ItK, (109)2005/4–6, 504–521.

<sup>49</sup> DÁVID, „*Itt van a' legvégső óltára Pallasnak*”, i. m., 104.

<sup>50</sup> Aranka György levele Kovachich Márton Györgynek, Marosvásárhely, 1794. júl. 5. = ENYEDI Sándor: „...*Egek szeretik Hazánkat, Nemzetünket*”. Aranka György első levelei Kovachich Márton Györgyhez, Századok, (128)1994/1, 147–151.

tatóira is jellemző, hiszen ha maga Aranka sem tudta ezt feloldani, akkor igen nehéz olyan megoldást találni, amely pontosan kijelöli az Aranka-levelezés határait. Ha a textológia módszereit követjük, kikerülnek a korpuszból azok a levelek, amelyek nem az ő személyének szólnak, vagy nem általa íródtak. Ha a hálózatelmélet felől közelítünk a kérdéshez, akkor a titkári pozíciót nevezzük ki csomópontnak, jelentős mértékben nő az Aranka-levelezés, hiszen a mindenkori vice- és főtitoknokok leveleit is ide kell soroljuk. Ebben az esetben viszont a korai kutatók által preferált intézménytörténeti megközelítés is megvalósulhatna, hiszen az intézményi levelezés bekerülésével világosabb lehetne a társaság adminisztrációs tevékenysége. A kérdés azonban az, hogy a mára csaknem 1500 tételesre duzzadt levelezésnek jót tenne-e a hálózati struktúrában való elhelyezés. Ez ugyanis azt jelentené, hogy beláthatatlanra nő a levelezésanyag, hiszen efelől tekintve minden kapcsolat számít, és mindegyik hozzátartozik ahhoz a hálózathoz, amelynek csomópontja nagyon sokáig Aranka György. Egy ilyen jellegű kiadás szinte biztos, hogy csak elektronikusan képzelhető el, viszont abban a formában (több más nagyobb levelezéssel összekapcsolva) a 18–19. század viszonyait le tudná képezni, és a személyes, valamint intézményi kapcsolatok dinamikáját is ábrázolni tudná. A hálózatkutatás ugyanakkor nem oldja meg a hagyományos papírkiadás kérdését, ott a továbbiakban is a szerzői integritás a meghatározó, ezért továbbra is kérdéses marad, hogy hol húzzuk meg az Aranka-levelezés határait.

*Csonki Árpád*

## „ARAD MUNKÁS ’S JÓ SZÍVŰ LANTOSA”

*Peretsenyi Nagy László mint Vörösmarty elődje*

A magyarországi kritikai kiadások egyik sajátossága, hogy elsősorban életművekben gondolkodnak. Ez a hozzáállás természetesen több érveléssel is védhető, például egy ilyen kiadás bemutathatja egy szerző irodalmi érdeklődésének változásait, írói/költői technikájának fejlődését, esetleges műfaji preferenciáinak eltolódásait. Viszont egy szerző munkáinak az életművön belül való tárgyalása egy olyan értelmezés, amely egyben megnehezíti azt, hogy az adott szerző művei más kontextusban is megmutatkozzanak. Például egy életműkiadás elfedheti azt is, hogy az író/költő műveivel milyen hagyományhoz kíván csatlakozni vagy milyen hagyományt kíván túllépni, illetve mik lehetnek azok a kurrens elvárások, melyeknek meg akart felelni, vagy meg akart haladni. Tehát az, hogy adott esetben Vörösmarty Mihály epikus művei egy életműkiadás darabjaiként jelennek meg, elrejtí az a sajátos viszonyt, amely Vörösmarty eposzai és a munkásságát közvetlenül megelőző verses epika között fennáll. A példánál maradva: az, hogy a Vörösmarty kritikai kiadásban a kötetek elsődleges szervezőelve a műfaji együvé tartozás, egyrészt azzal a pozitív hozaddal is jár, hogy legalább a szerző életművén belül dialógusban maradhatnak az azonos műfajú művek, másrészt viszont el is távolítja más szerzők hasonló műfajú szövegeitől a Vörösmarty-műveket, s végül – a kritikai kiadások régi hagyományait követve – egyfajta hierarchiát is fölállít a Vörösmarty által művelt műfajok között. Nem véletlen, hogy a Vörösmarty kritikai kiadás kötetei először a költeményeket közlik, majd ezt követik az epikus munkák, majd a drámák stb. Ez a szemléletmód a kritikai kiadás összeállítóinak értékpreferenciáját is tükrözi: olyan műfajú művek kerülnek előre a kiadás során, amelyek szerintük kiválóságuknál fogva komolyabb figyelemre tarthatnak számot.

Ez nem azt jelenti, hogy egy műfaj történeti központú kritikai kiadás elsődleges feladata a Vörösmarty-kánon dekonstrukciója lenne, hanem sokkal inkább azt, hogy Vörösmarty epikáját a működését megelőző eposzi tradíció normáinak keretein belül vagy éppen azok ellenében lehetne értelmezhetővé és hozzáférhetővé tenni.

Vörösmarty verses epikáját Kecskés András például a magyar versújítás folyamatának egyfajta lezárásaként értékeli: „Mind a költői gyakorlat (főként Berzsenyi lírája és Vörösmarty verses epikája), mind az irodalmi közgondolkodásban mutatkozó szemléleti eltolódás arról tanúskodik, hogy a század elején kialakulóban volt az egyes formák és formatípusok költészettani szerepének megkülönböztetése.”<sup>1</sup> Mivel Kecskés könyvének célja a magyar verstani gondolkodás nyomon követése, értelemszerűen nem szerepelhet bővebben annak a folyamatnak a feltárása, amely a magyar eposz versformájának – bár csak átmeneti – rögzülését eredményezi. Ezt a folyamatot egyedül Mezei Márta próbálja nyomon követni a kor honfoglalási eposzait vizsgálva. Végül arra az eredményre jut, hogy Virág Benedek és Csokonai Vitéz Mihály próbálkozásai nyomán a reformkori honfoglalási eposz a hexameterben találta meg méltó versformáját.<sup>2</sup> Ez a megközelítésmód két fontos problémát is fölvet. Egyrészt kérdéses, hogy miképpen lehet elválasztani a honfoglalási eposzokat a nem honfoglalási eposzoktól; másrészt azáltal, hogy a hexameteres magyar eposzi nyelv kiemelt helyet kapott Vörösmarty pályaképében, az eltérő verselésű és poétikájú művei, mint például *A' hűség' diadalma* vagy a *Tündérvölgy*, könnyen az irodalmi hagyományon kívül találhatják magukat.

Mindemellett az a Toldy Ferenc irodalomtörténeti munkássága óta kísértő szemléletmód, amely Vörösmarty epikus műveit korábbi folyamatok betetőzéseként vagy lezárásaként értelmezi, vagy teljesen kizárja azokat az elődöket, akik nem felelnek meg a Vörösmarty munkásságából levezetett eposzi mintának, vagy hibás

<sup>1</sup> KECSKÉS András, *A magyar verselméleti gondolkodás története: A kezdetektől 1898-ig*, Budapest, Akadémiai, 1991 (Irodalomtudomány és Kritika), 143–144.

<sup>2</sup> MEZEI Márta, *Történetiszemlélet a magyar felvilágosodás irodalmában*, Budapest, Akadémiai, 1958 (Irodalomtörténeti Füzetek, 19), 42–60.

megközelítéseként kezeli őket.<sup>3</sup> Olyannyira, hogy még a Vörösmarty-féle mintának megfeleltethető alkotók is kiszorulnak a vizsgálatok köréből, ahogy erre Gere Zsolt is fölhívja a figyelmet: „A kanonizáció során a korszerűség, vagyis az eposzi kor, a nemzeti irodalom fejlődéstörténete válik dominánssá, s például Aranyosrákosi Székely Sándor előddé, részletfeladatokat (lokalitás, mitológia, a Hadúr istennév megalkotása) teljesítő szerzővé, Pázmándi Horváth Endre pedig megkésett, a Vörösmartyval szembeni versenyhelyzetben alulmaradó kortárrá válik a »korszakforduló« után, 1831-ben megjelentetett művével.”<sup>4</sup>

Nem meglepő, hogy a Vörösmarty Mihály epikus munkásságát megelőző magyar eposzi termés szakirodalma sajnálatos módon igen gyérnek mondható. A dolgozat ezt a hiányt igyekszik betölteni az egyik Vörösmarty előtti epikus munkásságának kontextusba helyezésével. Peretsenyi Nagy Lászlót csak Horváth Károly említi monográfiájában.<sup>5</sup> Az a kevés tanulmány, amely Peretsenyi nagy epikus munkáit állítja a középpontba, a műveket, elsősorban nem mint irodalmi alkotásokat tárgyalja, hanem azok nyelvtörténeti jelentőségét, tehát a finnugor nyelvrokonság propagálását tartja bővebb vizsgálatra méltónak.<sup>6</sup> Ennek az olvasásmódnak az is legitimitást ad, hogy Peretsenyi Nagy László maga is céljának tekintette a nyelvrokonság eszméjének hirdetését. Az 1802-ben megjelent *Szakadár esthonnyai magyar fejedelem' bújdosásának*

<sup>3</sup> Toldy Vörösmarty-képéhez lásd DÁVIDHÁZI Péter, *Egy nemzeti tudomány születése: Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*, Budapest, Akadémiai-Universitas, 2004 (Irodalomtudomány és Kritika), 747–766.

<sup>4</sup> GERE Zsolt, *Szebb idők – Vörösmarty epikus korszakának rétegei*, Budapest, Argumentum, 2013 (Irodalomtörténeti Füzetek, 174), 30.

<sup>5</sup> HORVÁTH Károly, *A klasszikából a romantikába: A két irodalmi irányzat Vörösmarty első költői korszakának tükrében*, Budapest, Akadémiai, 1968 (Irodalomtörténeti Könyvtár, 21), 52; 283–284.

<sup>6</sup> DOMOKOS Péter, *Szkítiától Lappóniáig: A nyelvrokonság és az őstörténet kérdéskörének visszhangja irodalmunkban*, Budapest, Universitas, 1998, 62.; RÁDÓ György, *Észt témájú magyar hősi eposz 1801-ből*, Filológiai Közöny, 1963/3–4, 411–413; SZEVERÉNYI Sándor, *Perecsényi Nagy László*, Szentendre–Szombathely, BDF – Tillinger, 2002 (Az Uralisztika Tanszék Kiadványai, 10). Ez alól csak Lukácsy Sándor és Csergő Tamás képez kivételt. LUKÁCSY Sándor, *Esthonnyai hasonlatok: Perecsényi Nagy László és Vörösmarty* = Uő, *A végtelen jövő*, Budapest, Balassi, 1998, 100–105; CSERGŐ Tamás, *Perecsényi Nagy László életrajza és irodalmi munkássága*, MTA KIK, MS. 10.011.

ez az egyik nyíltan vállalt feladata. A mű ajánlásában például a következő olvasható: „HASZNOS: Mivel a’ Magyarok’ régi Hazájokról, ’s Nyelvekről az éjszaki Ég’ sarkánál lakó Lapponokkal való meg-egygyezését hirdeti; mely a’ köz-históriát, azaz: idők’ tanúbizonyosságát, az esetek’ jámborságából szűrt-mézeltetett követésre méltó igazságnak meg-esmerését segíti.”<sup>7</sup> Ez a szándék művében nemcsak a „rokonok” szerepeltetésében merül ki, hanem Peretsenyi Nagy lábjegyzeteiben is rengeteg szóhasonlítást közöl, valamint a mű szövegébe beépít olyan szóalkotásokat, amelyek rokon szavakra vezethetők vissza.<sup>8</sup> Persze ezzel a rokonítással igencsak csínján kell bánni, mert Peretsenyi Nagy nagyon tágan értelmezi a rokon nyelvek halmazát, ugyanis az észet, a lapp és a finn mellett olyan rokon nyelvek szavait is átveszi, mint a kínai, a tatár, a török, a zsidó, a palesztin vagy az igencsak talányos amazon.<sup>9</sup> Emellett azt is igen nehéz megállapítani, hogy Peretsenyi Nagy számára mit jelentett a nyelvek rokonsága, illetve egyáltalán mennyire tudta egymástól elválasztani a – mai megfogalmazással élve – nyelvi és kulturális rokonságot,<sup>10</sup> ugyanis ekkoriban magának a nyelvrokonságnak a fogalma sem tisztázódott.<sup>11</sup> Vagyis Peretsenyi Nagy nyelvrokonítási kísérletei még a filozófiai nyelvtudomány paradigmáján belül helyezhetők el, ezért nem ítéltető meg az összehasonlító történeti irányzat követelményei szerint.

<sup>7</sup> PERETSZENYI NAGY László, *Szakadár esthonnyai magyar fejedelem bújdosása. A’ verselés’ gyarapodására írta* Peretsenyi Nagy László, Pest–Pozsony, Landerer, 1802.

<sup>8</sup> A *Szakadár... rokonított szavairól* Szeverényi Sándor készített táblázatot. SZEVERÉNYI, *Perecsényi Nagy László, i. m.*, 69–79.

<sup>9</sup> A magyar és a napkeleti rokon nyelvek korabeli elképzeléseiről lásd SZÖRÉNYI László, *Óstörténet és metrika: A magyar metrikus verselés XVIII. századi föltámasztásának eszmetörténeti háttere = Uő, Memoria hungarorum: Tanulmányok a régi magyar irodalomról*, Budapest, Balassi, 1996, 141–150.

<sup>10</sup> Erről lásd bővebben: MARGÓCSY István, „A tiszta magyar”: *Nemzetharakterológia és nemzeti történelem összefüggései Bessenyei és kortársai nyelvrokonságfelfogásában = A szétszórt rendszer: Tanulmányok Bessenyei György életművéről*, szerk. CSORBA Sándor, MARGÓCSY Klára, Nyíregyháza, Bessenyei György Társaság, 1998, 131–140.

<sup>11</sup> Lásd CSER András, *A magyar nyelvtudomány történetének vázlata* = Robert Henry ROBINS, *A nyelvészet rövid története*, ford. SIPTÁR Péter, Budapest, Osiris, Tinta, 1999, 277.

Ezzel összhangban pedig az is kijelenthető, hogy a finnugor nyelvhasználat efféle beépítése nem is igazán nevezhető forradalmi gondolatnak.<sup>12</sup>

Az az olvasásmód, amely a nyelvrokonság fölismerése miatt ünnepli, vagy legalábbis tartja vizsgálatra méltónak Peretsenyi Nagy műveit, elvonja a figyelmet az eposz kortárs közegéről, valamint arról a diskurzusról, melybe a mű és szerzője be akar kapcsolódni.

Az olvashatóság kérdését ráadásul tovább nehezíti az a tény, hogy Peretsenyi Nagy első nagyobb epikus művébe<sup>13</sup> még nem emeli be a finn–lapp–magyar rokonságot, emiatt pedig még az igen gyér Peretsenyi Nagy-szakirodalmon belül is marginalizálódik. Pedig a szerzőnek erről a munkájáról több olyan forrás is fennmaradt, mely a kortárs recepcióról tanúskodik.

Peretsenyi Nagy maga is foglalkozik műveinek olvashatóságával, amennyiben rendszeresen hivatkozik kritikusaira, az ő szavával „gúnyolóira”. Meglepő, hogy már első eposzának, a *Létá...*-nak *Bé-vezetésében* is az irigyeitől való oltalmazásra kéri műve bölcs kritikussait:

Úgy nemes hazámnak valamellyik böltse,  
Nyelvem iránt kérem szándékomat töltse:  
Hogy az iparkodók' seregébe vigyen,  
'S *Olvasóim előtt győzzön az irigyen.*<sup>14</sup>

Ezt az igyekezetet pedig tovább hangsúlyozza a mű végére illesztett *A' Gúnyolókhöz egy jó Barátom' Verse* című záró vers:

<sup>12</sup> BÉKÉS Vera, „*Nem kell a halzsíros atyafiság*”: *Egy tudománytörténeti mítosz nyomában = Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből*, szerk. KISS Jenő, SZÜTS László, Budapest, Akadémiai, 1991, 94. Újabbán és részletesebben: BÉKÉS Vera, *A hiányzó paradigma*, Debrecen, Latin Betűk, 1997, 174–205.

<sup>13</sup> PERETSENYI NAGY László, *Léta magyar vitéz, és Zamira pannóniai kisasszonyának a' földön és tengereken történt viszontagságai – Írta PERETSENYI NAGY László*, Pozsony–Pest, Fűskúti Landerer Mihály, 1800.

<sup>14</sup> *Uo.*, 4.

Ez könyvet ótsárló! akár ki vagy, ki légy;  
*Apelles'* képének nem árthat egy kis légy,  
Mellyet az irigység homlokára szabott  
A' restel olvashatsz Te a' parton habot;  
Hogy ha már enyészni sir-halmában láttya,  
Akkor az Irónak a' világ Baráttya.<sup>15</sup>

Ezek az idézetek még nem sok konkrétumot tartalmaznak a Peretsenyi Nagy-bírálatok korabeli kifogásairól, mindenesetre a kétszeri, a művet keretes szerkezetbe foglaló válasz jelezheti azok létezését.

Soron következő eposzának, a *Szakadár...*-nak előszavában vagy főszövegében már semmi jelét nem adja annak, hogy művészetét továbbra is kritikai lekicsinylés övezné. Persze ez a tény is többféle interpretáció előtt nyit utat: egyrésztől lehetséges, hogy a gúnyolódó hangok valóban elhaltak, illetve azok jelentőségét eleve csak Peretsenyi Nagy nagyította föl; másrészt értelmezhető egyfajta retorikai fogásként, mely a nyilvánosan soha meg nem fogalmazódó, csak egyfajta virtuális közvélekedésként megképződő diskurzusra válaszol; harmadrészt természetesen azt sem lehet kizárni, hogy a gúnyolók a későbbiekben egyszerűen megkímélték magukat az eposzok olvasásának élményétől.

Az utóbbi két szempontot nem számolja föl teljes egészében, mégis elgondolkodtató, hogy Peretsenyi Nagy *Oríthia magyar amazon története* című 1804-es regényében ismét hivatkozik gúnyolóira, amikor mecénását, Edlspacher Zsigmondot kéri, hogy védelmezze tőlük: „Tsak egyedül azt újra kérem: Hogy a' gúnyoló Pápa-szemek' finyássága, és tormás Orrok' fintorgása ellen engem' védelmezvén, 's elő-adandó alkalmatosságokban ápolgatván – ne kis tehetségemet nézzed.”<sup>16</sup> Ezek a szerénykedő kiszólások abban

<sup>15</sup> *Uo.*, 198. Peretsenyi Nagy művében nem utal arra, hogy ki lehet ez a barát, ennek megállapításához elengedhetetlenül szükséges lenne a kézirat megtekintése. Nagy a valószínűsége annak, hogy a Szeverényi Sándor által körvonalazott „írói kör” egyik tagja lehetett az elkövető, bár az se zárható ki, hogy maga a szerző vette föl ezt az álarcot. Lásd SZEVERÉNYI, *Peretsenyi Nagy László, i. m.*, 22–27.

<sup>16</sup> PERETSENYI NAGY László, *Oríthia magyar amazon története, irta Peretsenyi Nagy László, Pest–Pozsony, Landerer, 1804, xiv–xv.*



az esetben semmiképpen sem tekinthetőek pusztá retorikai fogásnál többnek, ha például eposzainak és saját magának eljövendő hírnevével, vagyis inkább annak igényével összevetjük. Ezt például így fogalmazza meg a *Szakadár...*-ban:

Erre Kalliope Febus egygyik húga,  
Író etsetemre illy kegyelmet súa:  
A' még, úgymond, serény tollad mozdíthatod,  
Kedves léssen nállam minden gondolatod; [...]  
Mind addig néked-is szép neved fent marad,  
'S nem kis eszközlője léssen ennek Arad.<sup>17</sup>

A költői szerénység toposza kapcsán rendszerint felmerül, hogy pusztán egy hagyományozott fordulat átvételéről van-e szó, vagy éppenséggel a korabeli bírálatok elfedésére szolgál. Bár azt is el kell ismerni, hogy egy népszerűsége törekvő mű előszavában az írója aligha fogja munkáját becsmérelni (például Etédi Sós Márton *Magyar gyász...*-ának záró dialógusában tételesen felsorolja és meg is cáfolja a műve verselése ellen fölhozható érveket).<sup>18</sup> Mivel Peretsenyi Nagy hivatkozásai igen sablonosak és semmiféle kapaszkodót nem kínálnak föl annak a megértésére, hogy az őt ért kritikák milyen szövegcsoport ismeretében születtek, illetve ez a szövegcsoport milyen kritikai elvárásokkal volt kénytelen szembeülni, ezért ha pusztán Peretsenyi Nagy megjegyzései alapján próbálnánk meg rekonstruálni az egykorú olvasatokat, az az eddigiek fényében igen hamar zsákutcába vezetne.

Szerencsére fennmaradt egy Virág Benedeknek címzett levél, ahol Peretsenyi Nagy már sokkal konkrétabban fogalmazza meg a kritikai pozíciókat. A levélben a következő olvasható:

Lám! ez is, a' mit elébb Könyvébe Kigúnyola – már most  
Őszve-Kolompázó Versezetekre fakad!

<sup>17</sup> PERETSENYI NAGY, *Szakadár...*, i. m., 144.

<sup>18</sup> ETÉDI SÓS Márton, *Magyar gyász: Vágy-is II. Lajos magyar királynak a mohátsi mezőn történt veszedelme. Mellvet gyenge tehetsége szerént Verseken kívánt szedni egy Nemzete romlását kesergő Nemes Magyar E. S. M.*, Pest, Landerer, 1792, 224–226.

Ottan ezer helyen sok szót forgatva Koholgat,  
Mégis az – *Égészem* – Pápaszemekre veszi –  
Gyáva – *Szerentsétlen*, Neveket raggatni nem utál  
Én rám, és *Dugonits* ritka Remekjeire!<sup>19</sup>

A fenti idézet alapján kétféle kritikai pozíció körvonalazódik: egy verselméleti, amely a rímelés („Öszve-Kolompázó”) miatt ostromozza Dugonicsot és Peretsenyi Nagyot,<sup>20</sup> illetve egy a szerző neologizmusaival kapcsolatos, ugyanis az *égész* kifejezést Peretsenyi Nagy alkotta meg ’csillagász’ értelemben. (Az *égész* szó először a *Létá...*-ban bukkan föl,<sup>21</sup> de később is következetesen használja.) Az episztolában megjelenő kritikusi pozíció elég elítélőnek tűnik, mivel egyszerre veti el a szerzők verstani elképzeléseit, és egyszerre bírálja Peretsenyi Nagy szóalkotásait, mindezt a szerzők eposzköltészetével kapcsolatban teszi. Erre utal, hogy Peretsenyi Nagy a levelében a nagy eposzíró elődök tekintélyével próbálja megvédeni magát és mesterét („*Klopstock, Póp, Milton, Gellért, Pérárka, Kotzóbó* / Viszhangos versű dallal az Égbe repültt!”).<sup>22</sup>

A levél értelmezhetőségének egyik nagy nehézsége a Peretsenyi Nagy és Virág közötti kapcsolat mineműségének kérdése, hiszen rengeteg szöveghely tanúskodik arról, hogy bár Peretsenyi Nagy számára Virág Benedek mint íróárs jelent meg, bővebb információkkal nem rendelkezhetett személyéről, amit az is mutat, hogy Virágot ügyvédnek véli. Szintén ilyen elbizonytalanító tényező, hogy bár egyértelműen főhajtás jelleggel, de Virágnak tulajdonítja a Himfy-költeményeket: „Nem tudom – azt mondgyák: hogy az angyali Himfi Szerelmét / Égi erővel ezen Férfi világra hozá?”<sup>23</sup>

<sup>19</sup> Peretsenyi Nagy László levele Virág Benedeknek, Arad, 1803. aug. 27., MTA KIK, Tört. 2r.20. sz.

<sup>20</sup> Ezzel kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy Dugonics és Peretsenyi Nagy szellemi rokonsága nem újdonság a szakirodalomban, de ezt nem az eposzok hasonlóságával, hanem természetesen a nyelvrokonság fölismerésével szokták megokolni. Lásd DOMOKOS, *Szkítiától Lappóniáig*, i. m., 62.

<sup>21</sup> PERETSENYI NAGY, *Léta magyar vitéz...*, i. m., 125.

<sup>22</sup> Peretsenyi Nagy László levele Virág Benedeknek, Arad, 1803. aug. 27., MTA KIK, Tört. 2r. 20.

<sup>23</sup> Uo.

A kritika alapjának megtalálása, bár megválaszol jó néhány kérdést, de egyben új problémákat is fölvet. Az udvariaskodás ellenére határozottan megfogalmazott levél alapján egy igen elzárkózó és éles hangvételű kritikára lehetne számítani, ez viszont csak részben igaz. Virág Benedek Horatius-fordításának előszavában a következőképpen fogalmaz Peretsenyi Nagy szóalkotásaival kapcsolatban: „A’ mái magyar Írók között nem kevesen vannak, a’ kik egynehány esztendők alatt sok szavakat gondoltak, ’s koholtak ki. Az igyekezet a’ jóban, ha nem szerentsés is, ditsérendő. A’ hibákat sem kell kárhoztatnunk tellyességgel; mert tanúságunkra lehetnek. Némelly új szókat példának okáért ide írók [!] Azok’ munkáiból, a’ kik poétai koszorút szeretnének nyerni.” Ezután pedig hosszan sorjázna a példák, melyek zömmel Peretsenyi Nagy próbálkozásai.<sup>24</sup> Az eddigiek alapján még kevésbé érthető a Peretsenyi Nagy által megütött hangnem, hiszen Virág igen megengedőnek tűnik a szóalkotásokkal kapcsolatban, sőt még a rosszakat is elfogadhatónak tartja példaértékükért (bár hogy ilyen elismerésre ki vágyik, az már másik kérdés).

Azt is fontos megjegyezni, hogy nem ez az egyetlen Peretsenyi Nagy szóalkotásait érő kritika. A Magyar Kurir egyik bírálója az *Oríthiá...*-ről írt megjegyzéseiben annak neologizmusait kritizálja: „Egyeredeti [!] Magyar Románt, melly illy tzim alatt jött ki: Orithia Magyar Amazon Története Posonban és Pesten 1804 olvastam mostanában keresztül, tsak azért, mert Magyar nyelvvenn volt írva, és eredeti Magyar Romannak iratik; de a’ mellyről megvallom, hogy én nem érthettem; nem tudom, hogy a’ hiba én bennem van e’, vagy hogy az abban sokszor előljövő illyforma szókat nem tudom érteni.”<sup>25</sup> Peretsenyi Nagy természetesen nem ment el szó nélkül a kritika mellett, s egy magánlevelében igyekszik megvédeni magát:

Köss véllem, őh Köss Fábsitsom új frigyet –  
Nyúljunk Dologhoz – Semmibe sem veszem

<sup>24</sup> VIRÁG Benedek, *Horátzius’ poétikája*, Pest, Trattner Mátyás Betűivel, 1801, 21–22.

<sup>25</sup> [NÉVTELEN], *Tudományos jegyzés*, Magyar Kurir, 1804, 673–674.

A' Gúnyoló nyelvét – azomban  
Egy kevesett örömökre térjünk –

– írja barátjának, Fábchich Józsefnek, majd a „Gúnyoló nyelvét” szókapcsolathoz biggyesztett lábjegyzetében teszi egyértelművé kit és miért nevez gúnyolónak:

Nem Kétlem, olvastad a' Magyar Kurirnak 1804 második fél Esztendőre Költ Darabjában – hogy éngemet, egy Pesti Litterator, ha úgy Litteratus! és Magyar Szívű Ember! az Orithia Magyar Amazon – nevű Könyvéért [!] gyalázott; mivel némelly Szavakat benne nem akart érteni – nevezetessen – Űk, Űköm, Ez még Verbótziben is meg vagyon, in arbor Genealogicæ Deductions – őst – nagy apát tézsen – Og – vagy ag, régi őst, vén atyát tézsen – innét Ogmándi, vén Mándi az Anonimus Bela Király notariussában találtatik Irtár; Irmány, Tanulmány &c már Bihar Arad Békés, Szabolts, Nógrád &c. vármegye Protocollomaiban ab Anō 1791 Civitate dona [...] Vocabula – és így semmit sem mondott – Secundum Horatium – Multa renascentur, quæ jam cecidère – vocabula – &c hány Szókat, Dugonits, Szabó Dávid előhoz és mások – ??<sup>26</sup>

Peretsenyi Nagy védekezésének középpontjában itt is az autoritásokra való hivatkozás áll. Bár regényének lábjegyzeteiben Peretsenyi Nagy már messze nem jár el olyan alapossággal, mint a *Szakadár*... esetében, mégis majdnem minden alkalommal megmagyarázza szavai jelentését vagy legalább korábbi műveinek megfelelő helyéhez irányítja olvasóját.<sup>27</sup> Föltételezhető hát, hogy az efféle kritikák nem a művek érthetlenségét teszik szóvá, hanem sokkal inkább a szerző szóalkotó gyakorlatát, ahogy arra a levélben szereplő „nem akarta érteni” fordulat is utal.

A Kazinczy-levelezésben is több példa található arra, hogy Kazinczynak esetleg még tetszhetnének is a Peretsenyi Nagy által alkotott szavak, és csak az alkotó személye miatt válnak a neologizmusok kegyvesztetté. Ennek eklatáns példája egy Helmecky Mihálynak írt levélben olvasható: „A' Mezengye szép végzetű szó,

<sup>26</sup> PERETSENYI NAGY László, *Kisebb versezetei*, OSzK Kt., Quart. Hung. 555.

<sup>27</sup> Pl. PERETSENYI NAGY, *Oríthia*..., i. m., 3.

de Perecsenyié. Én különben soha nem nézem kié; ám a' Vandza koránya is tetszik. De ha Perecsenyitől kell vennem valamit, megszál a' rettegés. Ne feledd megírni, mi az a' Perecsenyi' mezengye; úgy emlékszem hogy az Ecloga." <sup>28</sup> Peretsenyi Nagy efféle kirekesztését pedig betetőzi az, hogy a *Mondolat* szótármellékletében zömmel az ő kifejezései szerepelnek, <sup>29</sup> ami Kazinczy számára neheztelésre adott okot, mivel egy kategóriába sorolták az ő újításait Peretsenyiével. <sup>30</sup>

Visszatérve Virág Horatius-fordításának jegyzeteihez, a fenti idézet egyik megjegyzése – „kik poétai koszorút szeretnének nyerni” – módfelett sértő lehetett Peretsenyi Nagy számára. Még ennél is kegyetlenebb dolgokat tartalmaz a *Poétika* 73–85. sorához írt jegyzet:

Az Epopejának tárgyát, és metrumát mutattya meg Horátzius. A' felséges tárgy felséges nemű verset kíván. Tudta ezt Homérus, Virgilius. Tudgyák minden jobb izlésű emberek. Fordítsd, p. o. akár tizenkét, akár tizenöt tagú versekben; és Akhillest látni fogod szürkankóban.

A' Vitézi Költemény' készítéséhez igen sok kívántatik. Még eddig több nagy Vitézek, mint jó Epikus Poéták voltak a' Világon.

<sup>28</sup> Kazinczy Ferenc levele Helmecey Mihálynak, Széphalom, 1815. aug. 15. = KazLev, XIII, 72 (2964).

<sup>29</sup> [NÉVTELEN], *Mondolat, Dicsalom, 1813*, kiad. BALASSA József, Budapest, Franklin-Társulat, 1898 (Régi magyar könyvtár, 10), 61–91.

<sup>30</sup> „Decemb. utolsó napjaiban egy Somogy Vármegyei Úr, kinek soha sem hallám nevét, postán küldö-meg nékem egy Mondolat (oratio) név alatt akkor nyomtatásban megjelent Pasquillt ellenem. A' munka előtt egy réz áll, mellyen én azon a' paripán lovagolok a' Dicsőség' Temploma felé, a' mellyen egy elrészegült Mythol. Isten szokott volt paradírozni, 's ölemben három musicalis szer van: a' háromszeg, a' görög lant, és a' guitarr (Sonetto' lantja). – Fejem meg van koszorúzva 's homlokomon egy lepe ül. A' munka egy Ajánló-Levélből áll, a' Mondolatból, és egy Glossariumból. Az ajánlólevél címje ez: ZAFYR CZENCZINEK,

Tudnillik a' Kazinczy Ferenc betűji közt mind meg van a' Zafyr szó betűje. Írásaimból öszveszedte a' szókat, phrásisokat, 's azokból ész és minden elérhető cél nélkül egy Centót fűzött. A' Glossáriumban az én szavaimat öszvekeverte a' Barczafalvi, Dugonics, Perecsenyi, Vandza, Folnesics és Pethe szavaival, 's nevet rajtok. Így nevetni könnyű.” Kazinczy Ferenc levele gróf Dessewffy Józsefnek, Széphalom, 1814. február 24. = KazLev, XI, 241 (2602).

N.N. Vitéznek a' földön, és tengereken viszontagságai, és más efféle tzmű munkák, koránt sem Vitézi költemények. A' gyáva, tudatlan emberek' mulattságára, nem pedig a' nemes, és tanultt Férjfiak gyönyörűségére, szolgálhatnak ezek. A' kinknél ilyen munkák kapósak, jele, hogy nem tudgyák: *quid distent aera lupinis*.<sup>31</sup>

Bár Virág Benedek nem hivatkozik pontosan a bírált műre, de a fenti idézetből kiderül, hogy az általa megfogalmazott kritika a *Léta*...-t érinti. Arról sajnos továbbra is csak sejtéseink lehetnek, hogy a *Léta*... mely poétikai vagy verstani megoldásait kifogásolja. Egyedül a fordítás bevezetőjében írt, a rímelésről szóló megjegyzései utalnak egyértelműen a verstani nézeteltérésre. Virág határozottan kiáll amellett, hogy az „[b]uta fejűeknek, és szívűeknek tartya Az Hazánk' leányait, ki azt véli, hogy tsak az illetén *bundás Kádentziák'* értésére, 's érzésére alkalmasak ők”.<sup>32</sup> Virág Benedek bevezetőjében csak a „magyar versekről” szól elítélően, de minden más rímes verselési módhoz is ellenségesen viszonyult.<sup>33</sup> Annak ellenére is, hogy a két fordítást megélt, Csokonai eposzelméletében<sup>34</sup> vagy Földi János műfajelméletében<sup>35</sup> is központi szerephez jutó *Henriade* igen nagy hatást gyakorolt a kor költészeti gondolkodására.<sup>36</sup> Peretsenyi Nagy Virághoz írt levelében olyan elődökre hivatkozva védelmezi munkáját, akik szintén „viszhangos versű” eposzokat alkottak, mint például Klopstock. Érvelésének alaposságáról árulkodik, hogy az elődök közé sorolt Milton, bár valóban írt rímes verseket, de – ahogy azt az *Elveszett Paradicsom*hoz írt bevezetőjében is kifejti – a rímelést a költészethez

<sup>31</sup> VIRÁG, *Horátzius' poétikája, i. m.*, 88.

<sup>32</sup> *Uo.*, 29.

<sup>33</sup> KECSKÉS, *A magyar verselméleti gondolkodás története, i. m.*, 157.

<sup>34</sup> CSOKONAI VITÉZ Mihály, [*Értekezés az Epopoeáról*] = CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Tanulmányok*, s. a. r. BORBÉLY Szilárd, DEBRECZENI Attila, OROSZ Beáta, Budapest, Akadémiai, 2002 (CSVMÖM), 41–59.

<sup>35</sup> FÖLDI János, *A' vers-írásról*, szerk. ÁDÁMNÉ RÉVÉSZ Gabriella, Budapest, Tankönyvkiadó, 1962, 84–87.

<sup>36</sup> Az alexandrinus megítéléséről lásd bővebben, KECSKÉS, *A magyar verselméleti gondolkodás története, i. m.*, 158–159.

méltatlannak tartja, főleg a hosszabb hősi költeményekben.<sup>37</sup> A versújítás kori bizonytalanság és az alexandrinus ambivalens megítélése miatt követelhetett levelében Peretsenyi Nagy példákat Virág Benedektől. Nincs rá adatunk, hogy ez a kérése teljesült volna, de a viszony valószínűleg nem romlott meg véglegesen, mivel Virág Benedek a későbbiekben írt verset Peretsenyi Nagyhoz. Sőt az igazsághoz az is hozzátartozik, hogy a versben a kötelező dicséretetek mellett, Virág korholja barátját, hogy miért nem válaszol leveleire, ami valamiféle levelezés létezésére utal.<sup>38</sup>

A fentieknél még homályosabbnak tűnik, hogy Peretsenyi Nagy miért ragadhatott tollat íróársának, Dugonics Andrásnak védelmére. Itt a kérdés nemcsak arra vonatkozik, hogy milyen lehetett a kapcsolat közöttük, illetve miért éppen Peretsenyi Nagy László szólalt meg kettejük védelmében, hanem arra is, hogy a csapás, mely Dugonicsot érte, tényleg őt célozta-e.

Ha kettejük kapcsolatát vizsgáljuk, akkor már a Virághoz írt levél „ritka Remekjei” szófordulata egyértelművé teszi, hogy Peretsenyi Nagy László kitüntető figyelemmel fordult pályatársához. Ezt a figyelmet hangsúlyozza az *Orodiás* harmadik, kéziratos levelezéskötetének egyik levele is. Peretsenyi Nagy ott feleségét dicséri azért, mert ifjú kora ellenére máris tartózkodik az olyan hívságoktól, mint a mulatozás (ami természetesen férjét, Arad vármegye esküdtjét nem akadályozza meg abban, hogy részt vegyen az aradi farsangi bálon), a pletykálgodás és az utcai események figyelése. A feleség akkor viselkedik helyesen, ha meghallgatja a neki fölolvastott műveket: „Leányod és Szólgálóid Között Estvéneként Tíz oráig, a’ hét órai vatsara után tenni – a’ hól néha az Öreg Notarius Hegyi Mihály; vagy Svastis Gyuri, az *Etelka*, *Chariklia*; *Szivelis*; *Orithia*; *Zamira*; *Úzon*; *Cassandra*, s. a. t. Történeteit néktek a’ Harmoniai Halgatásban olvasgattyák –

<sup>37</sup> Modern kiadása: John MILTON, *A versről = Uő, Elveszett Paradicsom: A küzdő Sámson*, ford. JÁNOSY István és JÁNOSHÁZY György, Budapest, Európa (A Világirodalom Klasszikusai), 1987, 7–8.

<sup>38</sup> VIRÁG Benedek, *Perecsényi Nagy Lászlónak = Uő, Poetai munkák*, Pest, Petrószai Trattner Tamás, 1822, 196. Márki Sándor szerint Peretsenyi Nagy naplója arról tanúskodik, hogy ez a viszony 1811 júliusára már egyenesen barátainak nevezhető. MÁRKI Sándor, *Perecsényi Nagy László naplója*, Egyetemes Filológiai Közlöny, (13)1889, 583.

Pénteken, 's Szombaton Esztend pedig a' Szentek Életét; az Apostolok tselekedetét.”<sup>39</sup> Ezek közül a nevek közül számunkra a következők fontosak: *Etelka* Dugonics András ismert regényalakja, míg *Szivelis* és *Orithia* Peretsenyi Nagy László 1804-es *Orithia magyar amazon története* című regényének, illetve *Orithia a Szakadár...-nak* is, *Zamira* pedig a *Létá...-nak* nőalakjai. Tehát nem pusztán arról van szó, hogy Peretsenyi Nagy saját műveinek az ismeretét várja el feleségétől, sokkal inkább arról, hogy azok a művek, melyekre levelében utal, alkalmasak a női olvasók nevelésére és szórakoztatására. Ennek a részletnek a segítségével más megvilágításba helyezhető egy olyan, a kor eposzaira és regényeire jellemző eljárás, mint például a gyakori lábjegyzetelés.

A mindenki által tudottként tételezett ismereteket magyarázó, főlegesennek tűnő jegyzetek egy képzetlen olvasói rétegnek, adott esetben a nőknek szólhattak. Vagyis a kor alapműveltségének részét képező ismeretek magyarázata bizonyíthatta az írói rátermettséget, és egy feltételezett kevésbé művelt olvasói réteget is segíthettek a leírtak megértésében. A lábjegyzetek ezen kettősségére utal Etédi Sós Márton *Scytha király...-ának* előszavában: „A' gyengébb figyelmetességgel 's Tudománnyal bíróknak kedvéért, a' versek alá, sok helyeken Jegyzéseket is tettem; akarván egyszersemind azt is meg mutatni, hogy a' dolog nem tsupa *költemény*; hanem fundamentomi találtatnak sok régi Iroknál.”<sup>40</sup> De hasonlóképpen fogalmaz Pálóczi Horváth Ádám is a *Rudolphiás... bevezetőjében*:

Nem tsak azért irtam a' jegyzéseket, mivel a' Tudósabb olvasókon kívül, olyanoknak is fog kezekben forogni Rudolffiásom a' kik tudnak ugyan Magyarul is, megtudják itélni a' verset is, 's nem

<sup>39</sup> PERETSENYI NAGY Lászlónak Hivatalbéli, és több barátságos Leveli vagy is Orodias IIIIdik Kötettye. 1806. Esztend., OSzK Kt., Quart. Hung. 255.

<sup>40</sup> ETÉDI SÓS Márton, *Scytha király, vagy-is Záton hertzegnek külömbb külömbbféle változásokon forgott története. Mellyben bé foglalatatik, Nagy Vitézsége, Remetesége, Üldöztetése, Érishez viselt hív-szeretete. Nem külömben, Czyrusnak Krésussal, és a' Scythákkal fojtatott véres Hadai, végre pedig Tomiris által történt gyászos halála. Versebbe szedte, ETÉDI S[ÓS] Márton. Éppen akkor; midőn a' rútkakas, sasunk feygyverivel, gyilkos szárnyaival, viott nagy erelyivel, Buda, Landerer Katalin, 1796, ii.*



éppen járatlanok azon tudományokban is, melyekre ki-ereszkedtem, de egyik sem tisztí-foglalatosságjok, *Professiójok*; fenn akadhatnak némellyeken, a' miket vagy másutt nem olvastak, vagy az Oskolában nem hallottak; és így kedvekért szükség volt némelly mondásaimat meg-magyaráznom: – hanem azért is, hogy a' legtudósabbak is ember lopással ne vádoljanak; – nem akartam úgy mutatni az érintett történeteket és tudományos dolgokat, mintha azokat az újombúl szoptam volna; ki tettem, hogy hol vettem? kitől tanultam? hanemha néhol magamnak sem jutott eszembe, vagy könyvek hijjával voltam, melyekből ki-kereshetném, sem pedig régiebb jegyzésimben (a' mint az Oskolákban neveztük *Adversariáimban*) nem találtam.<sup>41</sup>

Tehát a lábjegyzetelés egyszerre bizonyítja a szerző tudományos jártasságát és alaposságát, illetve a nem professzionális olvasókat is segíti a mű megértésében.<sup>42</sup> Pálóczi Horváth azt is kifejti, hogy az átvett gondolatok jelzésének elmulasztása nemcsak egy tudományos munkában, hanem egy szépirodalmi műben is súlyos vétség.<sup>43</sup> Ez az érvelés arra utal, hogy a poézis a korban még nem határolódott el élesen a tudományok rendszerétől, ezért még egy eposznak is tudományosan alátámaszthatónak kellett maradnia.<sup>44</sup>

A műveletlen (ebben a konkrét esetben női) és professzionális olvasóközönség kiszorgálásának az elképzése, illetve ennek a kettőnek a feszültsége már Virág gondolatai mögött is ott lappang, ugyanis bár védi a magyar hölgyeket az őket lekicsinylő, számuk-

<sup>41</sup> PÁLÓCZI HORVÁTH Ádám, *Rudolphias, az az a' Habsburgi I. Rudolf császár' viselt dolgainak egy része: Hang-mértékes és egyszersmind egyező – végezetes versekben irta 1815-ben* HORVÁTH Ádám, Bécs, Haykul Antal, 1817, XXVII.

<sup>42</sup> Penke Olga emellett az *Etelkával* kapcsolatban fölhívja a figyelmet a lábjegyzeteknek két másik fontos tulajdonságára: egyrészt hidat vernek két egymástól távoli történelmi kor közé, másrészt az olvasási módok közötti váltogatás segítségével együttgondolkodásra serkentik az olvasót. Lásd PENKE Olga, *Utószó* = DUGONICS András, *Etelka*, kiad. PENKE Olga, Debrecen, Kossuth Egyetemi, 2002 (Csokonai Könyvtár, Források, 8), 434.

<sup>43</sup> PÁLÓCZI HORVÁTH, *Rudolphias, i. m.*, XXVII–XXVIII.

<sup>44</sup> Lásd SZAJBÉLY Mihály, „*Idzadnak a' magyar tollak*”: *Irodalomszemlélet a magyar irodalmi felvilágosodás korában, a 18. század közepétől Csokonai haláláig*, Budapest, Akadémiai, Universitas, 2001 (Irodalomtudomány és Kritika), 32–38.

ra silány olvasmányokat készítő íróktól, a *Léta* típusú műveket mégis azért ítéli el, mert komoly férfiak ilyesmit nem olvasnak. Emiatt is tanulságos, hogy a levélben a feleség elé példaként állított nőalakok és az olvasásra alkalmasnak vélt művek Peretsenyi Nagy László úgymond szerelmes művei közül kerülnek ki, míg a sokkal harciasabb *Szakadár*...-ról említés sincs, pedig az amazonok képében ebben a műben is rengeteg kiváló nőalak található.

A kor lábjegyzetelési szokásainak egy szélesebb, összehasonlító vizsgálata Vörösmarty és kortársainak az eposz műfajához való viszonyát is új megvilágításba helyezhetné. A lábjegyzetek kiköpása az írói gyakorlatból utalhat a tudományoktól elkülönülő, autonóm művészet létrejöttére, és ezzel párhuzamosan azt a folyamatot is jelölheti, ahogy az eposz az elit irodalom regiszterébe kerül, és ilyenformán egyre kevésbé érzi feladatának a műveletlen olvasók megszólítását.

Peretsenyi Nagy feleségéhez írt levélének tanulsága nemcsak az, hogy e műveket a nem-tudós közönség számára is olvashatóvá teszi, hanem világosan rögzíti a rokonságot saját munkássága és Dugonics András művei között. Ráadásul Peretsenyi Nagy művészete nemcsak az őstörténeti tematika és a finnugor nyelvrokonság propagálása miatt tekinthető Dugonics utódjának, hanem a *Jolánka* egyik betétversében ténylegesen megtörténik a tanítvány vagy utód kijelölése:

De: hogy e' szavaim  
Füstre ne mőnnyenek;  
Kórtem [!] az Egeket:  
Hogy erről tőgyenek.

Mög-ígérték. – Egykor  
*Galsa'* Várossában  
*Világos* högyének  
Közellő allyában.

Teremtenek egy olyat  
(Őtet *Nagy Lászlónak*  
Nevezik, *Perecsen-*  
*Hejségbe-valónak*):

Ki e' jövendőket  
Versekbe foglallya.  
Örökké fog élni  
E' szív-beli dallya.<sup>45</sup>

Mezei Márta felvetése, miszerint e művek bizonyos motívumok vagy témák szerint csoportosíthatóak lennének, ennek alapján is újragondolható, hiszen a kortársak számára mintha nem az őstörténeti tematika jelentené az összekötő kapcsot. Itt egyetlen példára szorítkozok: Mezei Márta elképzeléseinek keretében Etédi Sós Márton *Scythia király...* című eposza az őstörténeti vagy honfoglalási eposzok kategóriájába esik.<sup>46</sup> Etédi Sós viszont igen határozottan a görög-latin történetírói hagyományra támaszkodik írásában, és nem érzi szükségét, hogy az egykori szkíták történetét összekösse a magyarok eredetével (bár adottnak veszi), hanem inkább a historikus hagyomány megverselésére vállalkozik. Dugonics vagy Peretsenyi Nagy bár szintén feltűnő alaposággal igyekeznek történeti forrásokkal alátámasztani műveiket, mégis első pillantásra úgy tűnhet, hogy nagyobb bátorsággal rugaszkodtak el a történetírói hagyománytól. Bár ezt is csak a nyomtatott nyilvánosságban tájékozódó olvasó láthatja így, hiszen Peretsenyi Nagy kéziratban maradt eposzában az *Etelkát* egy hagyomány megörökítőjeként méltatja.<sup>47</sup>

Mivel Peretsenyi Nagy Virág Benedekhez írt levele alapján a *szerencsétlen* és *gyáva* kifejezések Peretsenyi Nagy mellett Dugonicsra is vonatkoznak, ezért a *Létá...*-ra hivatkozó lábjegyzet rejtheti a megoldást a kérdésre. Az egyik – és a magától értetődő – magyarázatot a korábban már idézett verstani megjegyzés („Fordítsd, p. o. akár tizenkét, akár tizenöt tagú versekben; és Akhillest látni fogod szürkankóban”) nyújthatja, ugyanis ez Dugonics „magyar versekben” közölt *Odüsszeia*-feldolgozására is

<sup>45</sup> HEISER Krisztina, *Jólánka: Dugonics András Jólánka című regényének versbetétei*, Szeged, Bába, 2007, 99.

<sup>46</sup> MEZEI, *Történetiszemlélet*, i. m., 52.

<sup>47</sup> PERETSENYI NAGY László, *Magyar Epopóéa – három Arad Vármegyebéli Várokról – még Az Elődi-üdökből. Aradon – Június 27dikén, 1817.*, OSzK Kt., Quart. Hung. 429.

utalhat.<sup>48</sup> Ez a mű tökéletesen megfelel a fent vázolt „követelményeknek”, hiszen „tizenöt tagú versekben” magyaros verseléssel van írva. A szöveghely értelmezhető úgy is, hogy az ilyen fordítás elrettentő példaként szerepel, s itt nem pusztán Dugonics „remekai” dühítik fel a kritikust, hanem a magyaros verselés alkalmazói általában. Erre a feszültségre utal Etédi Sós Márton *Scytha király...*-ának előszavában az a passzus, ahol a művéhez választott verselési technikát magyarázza: „Négy sarkú versekben kívántam a’ dólgot elő adni, mellyekben a’ mesterségesen tanúlt Poéták által gyakorolni szokott tzifra hasonlatosságokat, ’s más szó szaporításokat sem időm, sem tzéлом nem vólt fitogtatni; mivel azt hittem hogy azok nélkül a’ dolog érthető lehet.”<sup>49</sup> Ezt ráadásul tovább erősíti, hogy Etédi Sós *Magyar gyász...*-ában többször és többféleképpen hangsúlyozza: a hagyomány, melyet követni igyekszik, nem a külföldi eposzok köre, hanem az elsősorban Gyöngyösi István nevével fémjelzett magyar eposzi tradíció.<sup>50</sup> „Zoilus” és a „Vers-író” művégi dialógusa bemutatja azt is, hogy a különféle epikus verselésmódot alkalmazó szerzők között több frontvonal is húzódott. Hiszen Etédi Sós magyar verseit nem a rímek ellenségeivel, hanem a szintén rímes francia alexandrinusokkal szemben védi.<sup>51</sup>

A három itt említett szerző eposzírói megfontolásait sok minden elválasztja: Peretsenyi Nagy és Dugonics részben tudós igénnyel írják műveiket, de mai szemmel nézve sokkal lazábban kezelik a forrásaikat, mint Etédi Sós; verselési megfontolásaik is eltérőek; egy adott életművön belül is váltakoznak. Egyvalami mégis összeköti őket.

<sup>48</sup> DUGONICS András, *Ulissessnek ama’ hires görög királynak csudálatos történetei: Magyar versekben újjonnan megjobbítván ki-bocsátott Dugonics András, Kegyes Oskola-beli Szerzetes Pap; a’ Józan, ’s-egyszer-’s-mind a’ Természeti Tudományoknak Oktatója; a’ Budai Tanúlmányoknak Királyi Mindenségében a’ Tudákosságnak Királyi Tanítója; ’s – a’ Tanúltaknak egygyik Tagja; a’ Jeles Természeti Karnak e’ – kor-beli Tekintetes Rend-Tartója*, Pest, Royer Ferencz, 1780.

<sup>49</sup> ETÉDI SÓS, *Scytha Király...*, i. m., ii.

<sup>50</sup> Például: Uő, *Magyar gyász...*, i. m., 6.

<sup>51</sup> Uo., 224–226.

Ha mi is Vörösmarty felől, az ő előzményeként próbáljuk olvasni ezt az eposzírói hagyományt, akkor érdemes egy pillantást vetni arra, hogy legfontosabb monográfusa, Gyulai Pál hogyan vélekedik Vörösmarty eposzának előzményeiről. „A XVIII. század eposzai még hátrább állanak. Horváth Ádám *Hunniásza* és *Rudolfiásza*, Kulcsár István *Nándorfehérvári győzedelme*, Gáti István *II. Józsefe*, Etédi Márton *Magyar gyásza*, Vályi Nagy Ferenc *Hunyadi Lászlója* és *Pártos Jeruzsáleme* epikai költészetünk tökéletes sülyedtségét mutatják. Nincs bennük semmi költői, se a tartalom, se a forma tekintetében, s a mi új volna, az nem egyéb, mint Voltaire *Henriásának* szerencsétlen hatása.”<sup>52</sup> Az *Henriade* hatását már korábban említettem, de érdemes mérlegelni azt is, hogy a befolyás, melyet a kor epikusaira gyakorolt, talán nem merül ki a verselési technika mechanikus átvételében, illetve bizonyos szüzsék áttemelésében,<sup>53</sup> hanem más következményekkel is járhat. Az, hogy Péczeli József a mű 1792-es kiadásában már Voltaire eposzokról írt esszéjét is közli, talán a tanulmány népszerűségét is bizonyíthatja. A’ *Beszéllő Versezetről*, (vagy *Epopéról*) *készített próba* nem tartalmaz verstani megjegyzéseket vagy útmutatást. A tanulmány központi eleme a nemzetek különbözőségének, ezáltal pedig magának a nemzeti eposznak ehhez a sajátos nemzeti karakterhez való alkalmazkodásának a tana.<sup>54</sup> Így nemcsak az alexandrinusban alkotó írók (mint Peretsenyi Nagy), hanem a hangsúlyozottan magyaros, felező tizenkettesekben írók is Voltaire hatása alatt állhattak – vagy legalábbis gondolkodhattak ugyanazon paradigmán belül. Ahogy Szajbély Mihály fogalmaz: „Ez a gondolatmenet viszont, különösen befejező oldalai, ahol a francia szerző a nemzeti eposz létrehozásának fontosságáról beszélt, hosszú évtizedeken át befolyásolta a magyar költők ilyen

<sup>52</sup> GYULAI Pál, *Vörösmarty életrajza*, Budapest, Franklin-Társulat, 1890<sup>3</sup>, 64.

<sup>53</sup> Lásd EGYED Emese, *Henriás, Hunniás, Hanka, Hol-mi...: Magyar Voltairekedők = Magyar Arión – Tanulmányok Pálóczi Horváth Ádám műveiről*, szerk. CSÖRSZ Rumen István, HEGEDŰS Béla, Budapest, rec.iti, 2011, 185–200.

<sup>54</sup> VOLTAIRE, A’ *Beszéllő Versezetről*, (vagy *Epopéról*) *készített próba* = Uő, *Henriás az az negyedik Henrik Frantzia Királynak Életének némelly része, melly Frantzia Versekből ugyan annyi számú ’s lábú Versebbe foglaltatott PÉTZELI József által*, Győr, Streibig József, 1792, 207–222.

irányú törekvéseit.”<sup>55</sup> Voltaire-nek abban is döntő befolyása volt, hogy a kor írói a nemzet karakteréhez leginkább illő verselést és eposzi nyelvet igyekeztek megteremteni (s ennek részeként a Gyöngyösi István neve által félmjelzett tradíciót föleleveníteni). Bár ilyen szempontból Peretsenyi Nagy „kevésbé magyar” szerzőnek minősülhetne, de azt sem szabad elfelejteni, hogy a *Szakadár...*-ban a szintén „magyarosnak” tekinthető Gvadányit a magyar Homérosznak nevezi,<sup>56</sup> illetve az *Oríthia...* egyik betétversét is ezen a mértéken írja.<sup>57</sup>

A példák alapján is látszik, hogy verselés szempontjából a kor írói igen változatos alkotásokat hoztak létre (sőt akár prózában írott szövegek is bírhattak eposzi igénnyel).<sup>58</sup> Így viszont igen nehézé válik egy egységes és egységesen rossz (bár ezt még mindig könnyebb...) Vörösmarty-előképet felmutatni. Ilyen szempontból igen nehéz Vörösmarty eposzaival akármit is kezdeni. Tematikájukban mindenképpen beteljesítenek egy olyan törekvést, melynek az óhaja a honfoglalás méltó megörökítése, de mivel a példáját a par excellence honfoglalási eposzból veszi, ezért fel is számolják a korábbi törekvéseket. Bár a szakirodalom nagy erőfeszítéseket tett arra, hogy a hexameteres Árpádiász legfontosabb előzményeit Virág Benedek és Csokonai Vitéz Mihály töredékeiben pillanthassa meg, de ez elfedi azt, hogy ezek a művek a korábban vázolt, egységesnek szintén nem nevezhető eposzi hagyománynál még kevésbé lehetett hozzáférhető, illetve figyelmen kívül látszik hagyni azt az ellenirányú elképzelést, hogy Vörösmarty sem a *Zalán*nal alkotja meg az igazi magyar eposzt, hanem a *Tündérvölgy*gyel.<sup>59</sup> Tovább bonyolítja a problémát, hogy a hexameter akarásá-

<sup>55</sup> SZAJBÉLY, „*Idzadnak a' magyar tollak*”, *i. m.*, 158.

<sup>56</sup> *Uo.*, 198.

<sup>57</sup> PERETSENYI NAGY, *Oríthia...*, *i. m.*, 155–156.

<sup>58</sup> SZILÁGYI Márton, *Dugonics András ismeretlen önéletrajza 1786-ból*, ItK, (101)1997/3–4, 394–399.

<sup>59</sup> Vö. RIEDL Frigyes, *Vörösmarty Mihály élete és művei*, jegyz., kiad. CSOMA Kálmán, Budapest, k. n., 1905, 83–84. „Tündérvölgy eltér Vörösmarty későbbi époszaitól. Ez voltaképp a helyes út, ezen kellett volna Vörösmartynak járnia Zalán futásában is, de ő nem járt ezen előbb és később is elhagyta. Miért volt ez az út helyes és miben? Abban, hogy ezen műben is van csodás elem, de nem halljuk a mythologiai apparatus recsegését. Az itt előforduló csodás elem mind népies motívumokból van igen szerencsés combinatív leleménnyel szöve. Tehát

ra ezen a két töredéken kívül nincs túl sok bizonyíték. Csokonai a *Dorottya*hoz írt előszavában mintha megtenné azt az elválasztást miszerint a hexameter lenne a „Vitézi Epopoeához” méltó versmérték, míg az alexandrinus az alacsonyabb rendű, furcsa eposzokhoz illene,<sup>60</sup> de mindez szembe megy azzal, hogy az *Henriade*-ot és íróját a virtuóz verselése miatt dicséri.<sup>61</sup> Csokonai műfajelméleti gondolkodása emellett semmi esetre sem nevezhető következetesnek és előírónak.<sup>62</sup>

Ugyanez a kettősség érhető tetten magának Peretsenyi Nagynak a munkásságában is: míg Virág Benedekkel szemben még harciasan védi „franciás” verselésű műveit, addig a *Magyar Epopoeá – három Arad Vármegyebéli Várokról – még Az Elődi-üdökből* című művének előbeszédében már Csokonaihoz hasonlóan fogalmazza meg a hexameter elsőbbségét. Itt még nem valósítja meg,<sup>63</sup> míg az 1816-os *Galliás, az az A’ Frantziákkal elébb – azután a’ Frantziák ellen viseltt 1812, 1813, 1814 és 1815-dik Esztendőkbéli háborúkról* című eposza elején már büszkén vallja, hogy azt „vitézi hat lábú Versezettal” írta.<sup>64</sup> Még Földi János verstanában is egy efféle kettősség jelenik meg. A „Vitézi Vershez” illő versmértékről a követ-

itt Vörösmarty nem azt tette, amit Zalán futásában, hogy ő maga alkotott egy mesterséges mythológiát, amelyben soha senki sem hitt, hanem leszállt a magyar nép mesevilágába és ebből a tündéri körből választotta a különböző légiés tüneményeket, csodás jelenségeket, melyekkel benépesítette (!) az époszt. Ez az éposz volt némiképp utmutatója, sőt mintaképe Petőfi Sándornak, midőn »János vitéz«-t megírta. »János vitéz« is éppen abban tesz tul minden előbbi époszon, hogy a csodás motívumok benne nem görög vagy római művek utánzatai, nem merev combinatiói a költőnek, hanem a nép fantáziájából vannak meritve a költészetnek eme örök forrásából. Petőfi művében éppen mint itt a főmotívum ez: Egy hős elmegy Tündérországba, elveszített kedveséért, különböző csodás kalandjai vannak, mig végre kedvesét megtalálja.”

<sup>60</sup> CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Előbeszéd [a Dorottya*hoz] = CSVMÖM, *Tanulmányok, i. m.*, 81.

<sup>61</sup> CSOKONAI VITÉZ, [*Értekezés az Epopoeáról*] = CSVMÖM, *Tanulmányok, i. m.*, 49.

<sup>62</sup> Lásd SZAJBÉLY, „*Idznak a’ magyar tollak*”, *i. m.*, 148–156.

<sup>63</sup> PERETSENYI NAGY, *Magyar Epopoeá...*, *i. m.*

<sup>64</sup> PERETSENYI NAGY László, *Galliás, az az A’ Frantziákkal elébb – azután a’ Frantziák ellen viseltt 1812, 1813, 1814 és 1815-dik Esztendőkbéli háborúkról – írta PERETSENYI NAGY László T. Ns. Arad Vármegye Eskütyte, Pest, Trattner János Tamás, 1816, 7.*

kezöt írja munkájának műfajelméleti részében: „A’ Vers mely ezen Munkához leg illendőbb, a’ *Hatmértékű* vers, mely a’ Vitézi tselekedeteknek beszéllésekre ’s Éneklésekre olly alkalmas és olly tulajdonnak tartatott, hogy közönséges meg egygezéssel a’ Vitézi vers Név, (Carmen Heroicum) erre reáragadott.”<sup>65</sup> Műve verstani részében Ráday Gedeon *Árpádjáról* ezzel szemben így nyilatkozik: „Egy Árpádról íratandó Vitézi Versnek kezdete, mely vajha tökéletességre ment volna, vagy menne!”<sup>66</sup> Sajnálkozása a befejezetlen Árpád-eposz felett azt is jelentheti, hogy azt „kétsorú Versekből” is megírhatóknak és méltányolhatóknak tarthatta.

Tehát a végre hexameterben megszólaló magyar eposzi nyelv nemcsak beteljesülésként, hanem egy eltérő hagyományértelmezés mentén is olvasható. Ez a hagyományértelmezés nélkülözi a normativitást, nyitott egy másfajta tradíció felelevenítésére is.

Peretsenyi Nagy Virág Benedekhez írt levelének Dugonicsra vonatkozó részlete, miszerint Virág „*Gyáva – Szerentsétlen, Neveket raggatni nem utál / Én rám [ti. Peretsenyi Nagyra], és Dugonits ritka Remekjeire!*”, nemcsak a verstani megjegyzések, illetve az elképzelt közönség összetétele felől értelmezhető, hanem műfajelméleti megfontolások is állhatnak mögötte. Dugonics regényei/eposzai beleeshetnek abba a halmazba, melyet a *Léta...* és a hozzá hasonló művek alkotnak, s amelyekről Virág igen elítélően nyilatkozott. Ilyen szempontból nagy segítséget nyújt a *Léta...* Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Szűry-gyűjteményében található példánya, melyben a mű egyik kortárs olvasója volt szíves elhelyezni értelmezését: „E könyve nagy emlekezetre, de kitsines Ihletre mutat. akadékos és hizelkedő írásának modgya, a tárgya pedig tsak allati. Szégyen az embernek! hogy nem emelkedhet fellyebb az barmoknal. A barmok, ha beszeln tudnának, tsak a szerelemről tsevegnének.”<sup>67</sup> A könyv egykori tulajdonosának kilétét sajnos homály fedi, de mégis segíti a mű elhelyezését egy kortárs értelmezési keretben. Ez az olvasói vélemény egybecseng Virág Benedek véleményével, és rokon vonásokat mutat a szerelemről és a szerelemi költészetről.

<sup>65</sup> FÖLDI, *A’ vers-írásról, i. m.*, 85.

<sup>66</sup> *Uo.*, 73.

<sup>67</sup> A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Szűry-gyűjteményében föllelhető példány raktári jelzete: SZ 1243.



ről folyó korabeli diskurzussal.<sup>68</sup> Verseghy Ferenc például szintén az elállatiasodás miatt kénytelen szabadkozni szerelmes versei közlésekor:

A' mi a' jelenvaló hat Éneknek a' materiáját illeti, reménylem, hogy engemet a' józan gondolkozású Ólvasó erkölts-rontónak semmi-képp' nem tart, mihelyet a' szerelem, és a' szeretet között, vagy ha inkább tettzik, a' szerelem, és a' szerelemmel való vissza-élés között helyes külömbséget tud tenni. A' szerelem az embert egészsz' a' baromig le alázza; de a' szeretet ellenben az indúlatos szívnek a' jele, és az efféle szív nélkül, akár az emberi, akár a' polgári kötelességek' tellyesítésében, a' ritka, a' renden kívül való, és a' mint nevezni szokták, a' bajnoki tselekedetekre soha senki alkalmas nem lehet.<sup>69</sup>

Feltehetően nem a szerelem érzése miatt ítéli el az ismeretlen bíráló Peretsenyi Nagyot, hiszen a szerelemre való képesség és az abban való részesülés az eposzi hős sajátos tulajdonága.<sup>70</sup> Sokkal inkább a túlzásba vitt szerelem, vagyis a bujaság válthatott ki ellenérzéseket a kortárs olvasóban. Talán maga a szerző is erre utal, amikor a mű előszavában kiemeli, hogy Léta, bár katona volt, a szerelem mégis olyan erővel ragadta magával, hogy földön és tengeren kereste szerelmét.<sup>71</sup> Persze nem pusztán a látványosan erős szerelemi érzéssel lehetett problémája a művet eposzként olvasóknak. Létát magában a vitézségben akadályozza a szerelem, hiszen a hadi készülődést, a Szitthiába való visszatérést hagyja ott, hogy kedvese után kutakodjon.<sup>72</sup> De a szerelmi érzés problematikusságát járja körül Pettényi Gyöngyössi János is *A' fiatal*

<sup>68</sup> DEBRECZENI Attila, *Tudós hazafiak és érzékeny emberek: Integráció és elkülönülés a XVIII. század végének magyar irodalmában*, Budapest, Universitas, 2009, 407–416.

<sup>69</sup> VERSEGHY Ferenc, *Rövid értekezések a' musikáról: VI. énekekkel*, Bécs, k. n., 1791, XVI.

<sup>70</sup> LACZHÁZI Gyula, *Hősi szenvedélyek: A heroizmus és a szenvedélyek megjelenítése a XVII. századi magyar epikus költészetben*, Budapest, ELTE BTK Régi Magyar Irodalom Tanszék, 2009 (Arianna könyvek, 1), 122–133.

<sup>71</sup> PERETSENYI NAGY, *Léta...*, 3–4.

<sup>72</sup> *Uo.*, 51.

*Árpád a' mazarnai barlangban* című művében.<sup>73</sup> A műben a vadászni induló Árpád eltéved vadászat közben és a rátörő éhséggel küszködik. Fölbredve egy gyümölcsökkel megrakott kosarat talál, amivel éhségét csillapíthatja.<sup>74</sup> Nem sokkal később találkozik is a gyümölcskosár titokzatos tulajdonosával, Mazárnával, a „tündérek istenasszonyával”, akibe bele is szeret olyannyira, hogy aztán ott is marad enyelegni a barlangjában.<sup>75</sup> A mű narrátora ekkor tartja szükségesnek, hogy a magyarok honfoglaló vezérét egy hosszabb apológiában védelmébe vegye:

Ne vádoljátok párduczos  
Vitézemet, Ítélok!  
Tegyétek Szíveitekre  
Kezeteket, 's kímélők.  
Légyetek az Ítéletben;---  
Hát ugyan Lételünknek  
Főczéljává, 's Szenvedéssel  
Küszködő Életünknek  
Balzsomává a' Természet  
Nem a' Szerelmet tette,  
Midőn az Embert e' setét  
Csillagra helyheztette?  
'S a' mi minden Embernek köz  
Elhatároztatása,  
Miként lehet Eggyeseknek  
Abban hibáztatása?  
A' mit egy Közép-rendűnek  
Nem cselekedni Hiba,  
Azt tenni, miért kárhoztatnád  
Egy derék Hős Férfiba?<sup>76</sup>

<sup>73</sup> PETTÉNYI GYÖNGYÖSSY János, *A' fiatal Árpád a' mazarnai barlangban – Eredeti rege a' magyar előidőből. Előadta PETTÉNYI GYÖNGYÖSSY János, Nagy-Károlyban, Gőnyei Gábor által, 1824.*

<sup>74</sup> *Uo.*, 9–28.

<sup>75</sup> *Uo.*, 46–55.

<sup>76</sup> *Uo.*, 57–58.

Pettényi Gyöngyössi azáltal, hogy a szerelmet az élet fő céljaként jelöli ki, fölmenti a fejedelmet egyrészt a bujaság vádja alól, másrészt pedig mentéssel szolgál arra is, hogy Árpád miért maradt távol oly sokáig a hadakozástól. Ezt az érvelést az a részlet sem teszi semmissé, hogy Árpádnak álmában megjelenik Attila, és megdorgálja amiatt, hogy a hadakozás helyett a puhaságot választja.<sup>77</sup> Viszont Árpád rögtön a nem túl részletesen ismertett csata után visszatér szerelméhez, és ott több vezérével hosszasan vendégeskedik.<sup>78</sup>

Emiatt a *Léta...* elsősorban inkább kalandos szerelmi történetként, románként vált értelmezhetővé a kor befogadói számára. Nem véletlenül illeti inkább a „verses elbeszélések” kifejezéssel Peretsenyi Nagy első monográfiája is Peretsenyi Nagy eposzait,<sup>79</sup> és Szeverényi Sándor is szándékosan és hangsúlyozottan kerüli az eposz megnevezést.<sup>80</sup> A románként való olvasást a verses forma sem zárja ki, ugyanis a kor diskurzusában ez még nem volt egyértelmű elvárás a regényekkel szemben.<sup>81</sup> Pálóczi Horváth Ádám a *Rudolphiás...*-ban a műfaji differenciálatlanság korabeli tapasztalata miatt írhatja, hogy eposzát más műfajok elvárásai szerint is lehet olvasni: „Én úgy irtam mint *Epopeiat*; – a’ mások’ szeme előtt *Poëma* lesz-e? vagy *Historia*? vagy *Román*? nem tudom. – Nékem mind-egy, akarmi legyen: mert abban a’ tudományos tekintetben vévén a’ dolgot, mellyben (minden más mellyékes kinézések nélkül) köteles venni, a’ ki ítélő Birája akar lenni verses munkámnak, nem annyira tettem én tárgyúl magamnak az *Epopeia*’ belső alkotmányját, mint a’ kötött beszéd’ érdemét.”<sup>82</sup> Ez a megjegyzés sajátosan összeeseng Földi János véleményével is: románként, törtériként olvasta<sup>83</sup> az amúgy hangsúlyosan virgiliusi mintát követő *Hunniást*.<sup>84</sup>

<sup>77</sup> *Uo.*, 63–67.

<sup>78</sup> *Uo.*, 84–95.

<sup>79</sup> CSERGŐ, *Peretsenyi Nagy László...*, i. m., 19.

<sup>80</sup> SZEVERÉNYI, *Peretsenyi Nagy László*, i. m., 30.

<sup>81</sup> Lásd SZAJBÉLY, „*Idzadnak a’ magyar tollak*”, i. m., 176.

<sup>82</sup> PÁLÓCZI HORVÁTH, *Rudolphias*, i. m., I.

<sup>83</sup> FÖLDI, *A’ vers-írásról*, i. m., 86.

<sup>84</sup> PÁLÓCZI HORVÁTH Ádám, *Hunniás, vagy Magyar Hunyadi, az az Ama’ híres Magyar Vezér Hunyadi János’ életének egygy része, mellyet a’ Virgilius’*

Egybevetve ezt a megjegyzést Virág kritikájával, egy olyan elvárásrendszer körvonalazódik, ahol az efféle romános szerelmi történeteket, mint a *Léta...* vagy az *Etelka*, az eposziként értelmezett téma (Árpád és kora) vagy az eposzi verselés mód miatt (alexandrinusok) már az eposzokra vonatkoztatható elvárások szerint lehetett értelmezni, illetve ezen elvárások megghiúsulása esetén elítélni. Tehát a szerelmi történeteket az olvasók már a véresebb, harciasabb „vitézi költemények” iránt támasztott elvárásokkal olvasták, amelyek megszületését pont a magyar felvilágosodás íróinak békeszeretete akadályozhatta meg (ahogy ezt Mezei Márta is fejtegeti).<sup>85</sup> A művek költött jellege is idegenkedést kelthetett az olvasókban, hiszen a Mindenés Gyűjtemény sokat idézett cikkében is fontos követelmény az eposzsal szemben, hogy egyensúlyban legyen benne a történelmi példa és a költői alakítás.<sup>86</sup> Talán megkockáztathatom azt, hogy ennek a követelménynek Peretsenyi Nagy *Léta...*-ja bajosan felelhetett meg.

Az ilyen és efféle kritikákra való tudatos írói reakcióként tekinthető az a pálya, melyet Peretsenyi Nagy a *Léta...* és a *Szakadár...* között bejár: 1802-es eposzának kezdő konfliktusa is egy szerelmi viszályon alapul (Szakadár otthagyja feleségét), de az eposz fő részét mégis egy – bár rossz időben és rossz irányba indított, emiatt sorsszerűen elbukó – honfoglalási tematika alakítja. Ezt ráadásul a kor vértelenségével szembemelve nyomasztóan sok és viszonylag változatos (ágyúhasználat, bűvárütközet stb.) csatajelenettel zsúfol tele a szerző.<sup>87</sup> Ezzel az elképzeléssel csak az a probléma, hogy nem tudható, Peretsenyi Nagy mikor ismerte meg Virág Benedek kritikáját, ugyanis levelét csak három évvel a fordításkötet megszületése után küldi el neki. A két mű közötti gyökeres fordulat talán mégis arra utalhat, hogy vagy megfogal-

*Éneisse' formájába öntve, négy sorú Magyar Strófákkal le-írt* HORVÁTH Ádám, Győr, Streibig József, 1787, II.

<sup>85</sup> MEZEI, *Történet szemlélet, i. m.*, 43–45.

<sup>86</sup> [NÉVTELEN], *A' vitézi-költeményről, vagy epicum-poémáról: Dissertation sur le Poëme Epique, a' l'occasion du Paradis Perdu de Milton*, Mindenés Gyűjtemény, (4)1792, 378–394.

<sup>87</sup> Mintha erre utalna Csergő Tamás is, amikor arról ír, hogy a *Léta...* regényes költői elbeszélés, míg a *Szakadár...* már eposzi fegyverzetben áll előttünk. CSERGŐ, *Percsényi Nagy László, i. m.*, 20.

mazódtak egyelőre ismeretlen, hasonló kifogásokat tartalmazó írások, vagy Peretsenyi Nagy a levél elküldése előtt már évekkel korábban ismerhette a bírálatot, de nehézségekbe ütközött a kritika írójának keresésekor. Ezt a levél fent már említett bizonytalanságai is igazolhatják. Emellett arról sem szabad megfeledkezni, hogy Peretsenyi Nagy az irodalmi központtól mind térben, mind kapcsolati hálóját tekintve igen messze esett, ezért nem lehetett számára könnyű fölkeresni az ismeretlen író társat.<sup>88</sup>

Szintén a kritikák kifogásaira való reflexiónak látszik, hogy a *Szakadár...*-ban robbanásszerűen elszaporodnak a lábjegyzetek, melyek az új szavakat nemcsak lefordítják, hanem indokolják létrehozásukat, és a más nyelvből átvett szavak esetén az eredetit is megadják. A történeti megalapozásra is sokkal több figyelmet fordít a szerző: a történelmi alakok, események, régi hadi szerkezetek és szokások megmagyarázásánál, illetve – Pálóczi Horváth Ádám *Rudolpiás...*-hoz írt előszavában foglaltakkal összhangban – már hivatkozik a felhasznált szakirodalomra.<sup>89</sup>

Térjünk vissza kiinduló kérdésünkhöz: az előzmények kutatása mennyiben módosíthatná Vörösmarty-képünket? Véleményem szerint mindenképpen termékenyen hatna a Vörösmarty-kutatásra, ha eltávolodnánk az elsősorban szerzőközpontú szövegkiadásoktól, és inkább egy műfajközpontú szövegkiadás keretein belül tennénk hozzáférhetővé a korszak verses epikáját. Ez ugyanis még inkább láthatóvá tenné Vörösmarty normaszegéseit, vagyis azt, hogy miben tér el az őt közvetlenül megelőző eposzi próbálkozásoktól. Ugyanis azok a törekvések, amelyek a magyar hexameteren megszólaló eposzt tekintették elérendő célnak, mind töredékben maradtak. Emellett a hexameter primátusának elméleti megalapozása is igen gyérnek mondható. Vörösmarty eposzai egy amúgy is igen heterogénnek mondható tradícióba loptak új színeket. Ráadásul, ha Vörösmarty hexameteres eposzait Virág Benedek és Csokonai Vitéz Mihály helyesként tételezett törekvéseinek betetőzéseként olvassuk, akkor megfeledezünk arról, hogy Vörösmarty nemcsak ilyen mértékben írta eposzait, és itt nem is

<sup>88</sup> Peretsenyiről és korabeli írókkal való kapcsolatáról lásd, SZEVERÉNYI, *Peretsenyi Nagy László, i. m.*, 16–27.

<sup>89</sup> Lásd SZEVERÉNYI, *Peretsenyi Nagy László, i. m.*, 30–31.

feltétlenül csak a korábban már említett *Tündérvölgyre* kell gondolni, hanem például *A' hűség' diadalmának* kétféle verselést keverő megoldásaira. *A' hűség' diadalmának* váltakozó verselése nem pusztán Vörösmarty lelki alkatának vagy Kisfaludy regéinek hatása alatt öltötte föl ezt a sajátos formát, hanem szerepe lehetett benne egy olyan epikus hagyománynak, ahol még nem feltétlenül számított normaszegésnek a főszövegtől elütő metrumú betétversek szerepeltetése.

*Doncsecz Etelka*  
„EZ AZ ÍRÁS ÉPPEN NEM KEDVEZ  
A' NÉMETNEK”

*Szaicz Leó Magyar Világ című történeti munkájáról\**

Szaicz Leó így jellemzi eddig kiadatlan művét, a *Magyar Világot*:<sup>1</sup> „Ez az írás éppen nem kedvez a' németnek.”<sup>2</sup> A mű nem tartozik a legismertebb alkotások közé, de a szerző neve egyáltalán nem cseng ismeretlenül a 18. századot kutatók számára. Személyének említése az irodalomtörténet-írásban stabilan rögzült szófordulatokat idéz fel „a legkifinomultabb veszélyérzetű és legizgágább hitvédőről”, s az ő „vértolulások hitvédelméről”.<sup>3</sup> Nem minden alap nélkül. A recepciót áttekintve úgy tűnik, emlékét főként vitái, pengeváltásai tartották fenn.<sup>4</sup> Hogy egy 18. századi literátor hogyan ismerhette őt, arról valljon Kazinczy Ferenc, aki 1789 késő őszén találkozott vele:

\* A tanulmány az MTA–DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport programja keretében készült.

<sup>1</sup> SZAICZ Leó, *Magyar Világ az az: Magyar-Országának Sz. Istvántúl fogva III. Ferdinánd haláláig-való Történetei. Írá Fr. Száicz Leó Mária, a' B. Szűz Mária Szolgáinak Rendén lévő Pap, és igaz Magyar Hazafi, OSzK Kt., Quart. Hung. 3166.*

<sup>2</sup> A jellemzés Szaicz saját könyvjegyzékében olvasható a mű címe mellett. Lásd Leskó József megjegyzését a Magyar Világ kéziratán: SZAICZ, *Magyar Világ...*, számozatlan oldal.

<sup>3</sup> BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Budapest, Balassi, 2003<sup>4</sup>, 150.

<sup>4</sup> Néhány jellemző példa: SZAITZ Leó, *Az orosz lány revántsot ad a nyájas műzsának*, Leopolis, k. n., 1790; DAYKA Gábor, *Összes művei*, s. a. r. BALOGH Piroska, BÓDI Katalin, SZÉP Beáta, TASI Réka, Budapest, Universitas, 2009 (Régi Magyar Költők Tára, XVIII. század, X), 19; ANTAL Orsolya, *Toleráncziának méglen nyaka szakad.*: *Hitvédelem, felekezetiiség, irodalomszemlélet Szaicz Leó Igaz Magyar című könyvében = Kultúrák határán II*, szerk. BÁNYAI Éva, Bukarest–Sepsiszentgyörgy, RHT, 2010 (Hungarológiai Kutatások, 3), 75–84; CSÁSZÁR Elemér, *Vérseghy Ferencz élete és művei*, Budapest, a Magy. Tud. Akadémia Irodalomtörténeti Bizottsága, 1903, 85–110.

Estve felé P. Leo Mária Szaiczot, *az Igaz magyar Íróját* látogatám-meg. Nem szégyenlem meg-vallani *hogy róla való gondolkodásomban nagyon meg-tsalattattam*. Írásait olvasván én őt egy mérges, homályosan gondolkodó, 's sok dolgokban járatlan embernek gondoltam vala: most pedig láttam hogy az ember igen sokat olvasott, sokat írt, fáradhatatlan szorgalmatossággal bír, és kívált a' hazai történetekkel igen esméretes. Első meg-látása meg-érdeklí a' nézőt; kantsalúl néz félre, bajuszát beretválja, 's azonban röth szakálla hosszan nyúlik-le meljén. Óldalán a' szíj-övről az Olvasó tsörög, mellynek akkor apológiáján, szent tűznek hevülve dolgozott. Módja monasticus alázatosságú: de ha a' szent Szék hatalma 's tekinteti fordul-elő, *már akkor kész az Athletai viadalra*. A' Protestánsokra sem nem haragszik, sem őket akár mit tanítsanak, írjanak, mondjanak, nem bántja: *de a' Catholicusban a' leg-ártatlanabb heterodoxiát sem nézheti*. [...] Azt mondta, midőn élességét vetém szemére, *hogy ő nem olly kutya, hogy ne ugasson*: [...].<sup>5</sup> [Kiemelések tőlem: D. E.]

## Interpretáció és imázs

Kazinczy feljegyzésén kívül – egyelőre – nem ismert más egykorú forrás, amely hasonlóan részletes jellemzést rögzített volna Szaiczról. Az idézett szakasz nemcsak amiatt érdemel figyelmet, mert megőrökíti a kortárs megfigyelő benyomásait, hanem azért is, mert tökéletesen alkalmas reprezentálni: ha kizárólag a nyomtatásban megjelent munkákból, részint a szerző saját maga által épített, részint a kiélezett vitaszituációkban kifejlődött imázs alapján közelítünk a tárgyhoz, fennáll a „*meg-tsalattatás*” veszélye. Szaicz esetében ezt a csapdát nem sikerült elkerülni: a *Magyar Világ* sorsa példa erre. Ahogy Kazinczy utal rá, már a kortársak is főként mint az *Igaz Magyar*; tehát az 1780-as években megjelent munka<sup>6</sup>

<sup>5</sup> SZÉPHALMY [KAZINCZY] Ferenc, *XIV. Utazások, Eger = Első folyóirataink: Orpheus*, s. a. r. DEBRECZENI Attila, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2001 (Csokonai Könyvtár, Források, 7), 61.

<sup>6</sup> MÁRIAFI István, *Igaz magyar: Az Az Az Igaz Magyaroknak Máriához az ő Nagy Aszszonyokhoz, és Nagy Pátronájokhoz Való Különös Ájtatosságról; és a'*



szerzőjeként s elszánt hitvédőként tartották számon. Kazinczy azonban felhívja a figyelmet kézírataira, s elsősorban történeti ismereteit hangsúlyozza. Jóllehet, a szervita szerző gyakran és szívesen él a magyar történelemből vett példákkal, a terjedelmes életművön belül kifejezetten történeti munkája mindössze egy jelent meg nyomtatásban, s csak évekkel a citált leírás után, posztumusz hagyta el a sajtót.<sup>7</sup>

Leskó József, a kevesek egyike, akinek megadatott, hogy Szaicz kézíratos hagyatékát egyben láthassa, három ki nem adott történeti munkáját említi: egy kolligátumot, amely 17–18. századi oklevelek másolatait tartalmazza; a *Kurucz Világ* című írást, amely a Rákóczi-szabadságharc korával foglalkozik; és a *Magyar Világot*.<sup>8</sup> A szervita levéltár, ahol a kéziratokat őrizték, az 1950-es években szétszóródott.<sup>9</sup> Az említett források közül a *Kurucz Világ* és az oklevélgyűjtemény úgy tűnik, lappang. A *Magyar Világ* ma az OSzK Kézirattárában található. A szöveget elsősorban azért szokás emlegetni, mert szerzője a korban szokatlan módon, nemcsak hogy leírja II. Rákóczi Ferenc nevét, hanem – ahogy ezt a kérdésről nyilatkozók ismét csak a Szaicz-imázshoz igazodván rendre

*Mostani Újságokrúl: I. Rész Az Igaz, és nem-igaz Magyarokról általlyában, Párizs, Berlin, k. n., 1785; MÁRIAFI István, Igaz Magyar, Vagy Is: Az Igaz Magyaroknak – Máriához, Ó Nagyszszonyokhoz, és Nagy Pátronájokhoz való különös Áhétatosságárúl, és A' Mostani Újságokrúl: II. Rész, Mely Szóll Sz. Istvánrúl, és Egy kitsinyt A' Régi, s Mostani Sz. István Tagadókrúl Is, Párizs, Berlin, k. n., 1788; MÁRIAFI István, Az Igaz Magyaroknak III. Rész: Szent István a' Magyaroknak Igaz Meg-világosítója, h. n., k. n., 1789; MÁRIAFI István, Az Igaz Magyaroknak IV. és Talán Utolsó Rész: Az Igaz Magyaroknak IV. Rész, Melly Szóll Az Igaz Magyaroknak Második Tzimeres Tekélletességérúl, h. n., k. n., 1790.*

<sup>7</sup> *Magyar és Erdély-Országnak mind világi, mind egyházi történetei, melyeket rövid sommába foglalt és a' mostani időkhöz alkalmaztatott egy szabadon gondolkozó hazafi, Pesten, Lindauer János Könyváros' Költségével, 1793.* Szaicz életművéről lásd: LESKÓ József, *Szaicz Leó eddig kiderített munkái = Uő, Szaicz Leó a katolikus ujságírás magyar úttörője, Külön lenyomat a „Katholikus Szemle” XII. évfolyamából*, Budapest, Szent István Társulat, 1898, 94–99.

<sup>8</sup> LESKÓ József, *A katolikus ujságírás magyar úttörője: Első közlemény, Katholikus Szemle*, (12)1898, 594–595.

<sup>9</sup> FEKETE József, *A szervita rend magyarországi története 1867-től 1950-ig: Doktori (PhD) disszertáció*, Budapest, 2009, 6. <http://doktori.btk.elte.hu/hist/feketejosef/diss.pdf> (2013. augusztus 20.).

kiemelik – provokatív módon pozitív képet fest róla.<sup>10</sup> Ezért szentelt figyelmet neki a Rákóczi-hagyománnyal foglalkozó tanulmányában Köpeczi Béla is.<sup>11</sup> A kéziratra azonban nem hivatkozott. Leskó József tanulmányára támaszkodva a *Magyar Világ*ról szólván ezt állítja:

*II. Józsefuralkodása idején a nemesi ellenállás társadalmi és nemzeti értelemben is fokozódik. A nemesi nemzet védelmezéséről van itt szó, de nemcsak erről, hiszen Bécs egyes gazdasági intézkedései és németesítő törekvései az egész magyarságot, sőt a többi nemzetiséget is sújtották. Jellemző, hogy a felvilágosodás elleni harcnak olyan bajnoka, mint Szeitz Leó egri szervita, ortodox katolikus alapon és a Rákóczi-szabadságharcra hivatkozva fordul szembe a reformpolitikával.* Magyar világ című kéziratostörténelmi munkájában a következőt olvashatjuk: „Leopold [...] Magyar országnak [...] kegyetlen tirannusa, gyilkosa s hóhérja [...] csak Rákóczinak s a vele összeszövetkezett magyar eleinknek örök hálaadással köszönhetjük, hogy még magyarok vagyunk”.<sup>12</sup> [Kiemelések tőlem: D. E.]

Nem több, ez minden, amit Szaicz munkájáról mond: a jozefinizmus idejére, tehát az 1780 és 1790 közötti évekre datálja, s álláspontja szerint a szerző – aki az idézetből kiderül: nem más, mint a kor híres-hírhedt katolikus apológétája – a józsefi politika ellen emel szót. Ez az interpretáció szépen illeszkedik mindahhoz, ami Szaiczról a köztudatban – Kazinczy elárulja: már saját korában is – gyökeret vert. Ellenben, ha a kézirat iránt érdeklődő olvasó nem elégszik meg a bekezdéshez fűzött szekunder szakirodalomra való hivatkozással, s az eredetjegyzet nyomán elindulva igyekszik közelebb férkőzni az eredeti forráshoz, célt érven kételkednie kell abban, hogy a fenti értelmezés helytálló. Már a másodkézből jövő említés is gyanút ébreszthet. Leskó József tanulmányában ugyanis nem informál a *Magyar Világ* pontos keletkezési idejéről, árul-

<sup>10</sup> SZAICZ, *Magyar Világ...*, i. m., 309–310.

<sup>11</sup> KÖPECZI Béla, *A Rákóczi-hagyomány a XVIII. század közgondolkodásában*, ItK, (77)1973/2–3, 154–170.

<sup>12</sup> Uo., 165.

ködő lehet továbbá, hogy a Katholikus Szemlében 1898-ban két részletben megjelent közlemény első felében szól róla – a Köpeczi által hivatkozott 592. oldal is itt található –, de József uralkodási idejéről csak a második részben ír, annak bevezetésében részletesen ismertetve az évtized egyházpolitikáját.<sup>13</sup> Ha valóban egy antijozefinista szövegről lenne szó, akkor annak Leskó logikája alapján a második közleményben lenne a helye. Jelen dolgozat arra vállalkozik, hogy a *Magyar Világ* kéziratának vizsgálatával meghatározza a munka keletkezési idejét, elhelyezze azt a szerzői életműben, s az egykorú politikai irodalom kontextusában szemlélve kínálja hozzá értelmezési lehetőséget.

## A Bé-vezető

A *Magyar Világ* OSzK Kézirattárában fellelhető példányának lapjait kötetbe kötötték: a főszöveg 660 oldalból áll, ehhez függelékként, *Tóldalék* cím alatt négy rövid terjedelmű forrásrészlet járul.<sup>14</sup> A negyedréte nagyságú kötet tisztázatnak látszik, hiszen a szöveg folyamatosan lejegyzett; a kézirat – a *Tóldaléktól* eltekintve – azonos tintával, egyazon kéz által íródott. A letisztázott példányon utólagos kiegészítések, széljegyzetek láthatók a lejegyző kezével; s ahol a hozzátoldásokhoz kevésnek bizonyult a hely, kisebb cédulákra kerültek a mellékletek, ugyancsak vélhetően Szaicz autográf megjegyzéseivel. A teljes cím nem sejteti, hogy szó fog esni II. Rákóczi Ferencről: *Magyar Világ az az: Magyar-Országának Sz. Istvántól fogva III. Ferdinánd haláláig-való Története. Írá Fr. Száicz Leó Mária, a' B. Szűz Mária Szolgáinak Rendén lévő Pap, és igaz Magyar Hazafi.* A kötet hosszabb-rövidebb, az egyes ural-

<sup>13</sup> LESKÓ, *A katolikus ujságírás...*, i. m., 709–779.

<sup>14</sup> Egy részlet William Robertson *The History of the Reign of Emperor Charles V.* című művének német fordításából, ehhez lásd: KONTLER László, *William Robertson, skót történetek és német identitások: Fordítás és recepció a felvilágosodás korában*, Korall, (23)2006/3, 133–154. Lippai Balázs és Németi Balázs hajdúkapitányok kiáltvány 1604. okt. 31., Erdődi Simon levele Johannes Katzianerhez 1530. jún. 3., valamint egy latin nyelvű vers a Pozsonyban összegyűlt rendekhez 1593. január 15-i keltezéssel. Az utolsó kivételével valamennyi melléklet autográfnek tűnik.

kodóknak szánt fejezetekből épül fel. Előszó nélkül indul I. István országlásának ismertetésével, akit uralkodásuk sorrendjében követ a többi király egészen II. Lajos haláláig. Itt szünet következik az események elbeszélésének eddig követett rendjében, s a továbbiak elé „*Második Rész. Bé-vezető Beszéd*” címmel egy bevezető szakasz ékelődik. Ezt követően Zápolyai Deák Jánostól<sup>15</sup> III. Ferdinándig tart – a szerzői beosztás szerint – a korábbiaktól élesen elkülönülő korszak.

Joggal tehető fel a kérdés, hogy hol kap helyet ebben a történetben a recepcióban említett Rákóczi és I. Lipót, hiszen működésük kívül esik Szaicz vizsgálódásának címben ígért időkeretén. A felelet többet jelent pusztán egy szöveghely lokalizálásánál: az egész szöveg olvasásához kulcsot adhat. A szóban forgó mondat – voltaképpen tehát az, ami miatt a kutatás számon tartja ezt a munkát – a *Második Rész* elé írt bevezetőben található. Ebben a szakaszban a szerző kizökken a történetíró szerepéből, s arra használja fel a históriát, hogy saját jelenének aktuálpolitikai problémáira világítson rá, amelyek gyökereit a múltban, ezen belül leginkább Mohácsnál sejtí. Ha a teljes művet e bevezető felől olvassuk, láthatóvá válik, hogy a historikus-politikus szerepkettőse mindvégig jelen van. Mind a Mohács előtti, mind az ezt követő fejezetekre jellemző ugyanis, hogy írójuk végjegyzetekkel dolgozik. A főszövegben javarészt az eseménytörténet rögzítésére szorítkozik. A végjegyzetekben élesíti mondandóját, itt helyezi el saját jelenére vonatkozó utalásait is – mintegy rejtekhelyet találván azoknak. Két párhuzamos, s részben egymást fedő történet halad tehát egymás mellett a *Magyar Világ*ban: az egyik, a főszövegben olvasható, s III. Ferdinánd halálával véget ér; a másik, a végjegyzetekkel együtt olvasott, amely egészen az írásmű megszületésének idejéig terjed.

A bevezető az alábbi felütéssel indul: „Jaj! már nem téntába, hanem Keserves, és épen véres Könnyhullatásokba kell mártanunk tollunkat, és még így is szerencse ha tsak árnyék-képét rajzolhatjuk-le az igen meg-romlott Magyar Hazánknak. Ez időtül fogva

<sup>15</sup> Szapolyai János (uralkodik: 1526–1540). Lásd: *Magyarország történeti kronológiája II. 1526–1848*, főszerk. BENDA Kálmán, Budapest, Akadémiai, 1982, 361. Az uralkodók elnevezései esetében a dolgozat Szaicz gyakorlatát követi.

szintén 200 esz[tende]ig merő tűzben, vérben forgot széle-hos[s]za, elől a' farkasoktól, hát megül az őriző kutyáktól szaggattatunk.”<sup>16</sup> Mohács Szaicz Leó narratívájában határpont.<sup>17</sup> Végpontja a régi dicsőségének, kezdete a két évszázadig tartó szenvedésnek, amelynek során Szaicz magyarázata szerint két pogány nép, a török és a „német”<sup>18</sup> gyötörte a magyarságot. Az 1526-ra datált fordulat kettős: egyfelől az országba betörő idegen (itt egyértelműen és kizárólagosan a „német” jelzővel illetett népről szól) magával hozta a protestantizmust,<sup>19</sup> az „eretnekséget”; másfelől kettészakadt az ország. A változás e két eleme összeadódva okozza a romlást, amelynek már voltak előjelei: ezek ebben a keretben II., azaz „*ama nem-jó Ulászlóhoz*” köthetők: az idegen, s ezzel együtt az új vallás ekkor férközött be az országba, majd telepedett meg az erdélyi szászok körében. Elterjedését azonban a mohácsi vereségnek köszönheti. Részint azért, mert számos egyházi személy elesett, részint, mert a II. Lajos halála után trónért vetélkedő uralkodójelöltek saját pozíciójuk, s nem a katolikus hit védelmét tartották szem előtt. Szaicz a versengők közül egyértelműen Zápolyai Deák János mellé áll, s róla szólván kiemeli, hogy koronázása után első dolga volt fellépni a terjedő új vallás ellen, azonban nem lehetett kellően hatékony, hiszen erejét a másik uralkodó, a Ferdinánd elleni harcra kellett fordítania. Majd továbbmegy: voltaképpen tehát Ferdinánd az oka, hogy a protestantizmus akadály nélkül terjedhetett át Erdélyből Magyarországra. A versengés következménye továbbá az ország, s azon belül az egyházi javak feldúlása. Ezen a ponton a nemességet is kritika éri: „A két villongó Királyok ha ebben Gátot szerzetek volna, magoktól el-

<sup>16</sup> SZAICZ, *Magyar Világ...*, i. m., 289.

<sup>17</sup> Lásd: PÉTER Katalin, *Mohács nemzeti tragédiává válik a magyar történetben – „éltünk mi sokáig két hazában’...”: Tanulmányok a 90 éves Kiss András tiszteletére*, szerk. DÁNÉ Veronika, OBORNI Teréz, SIPOS Gábor, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012, 17–25.

<sup>18</sup> A szövegben a német számos, általában pejoratív jelentéstartalommal fordul elő, gyakran protestáns értelemben. Erről bővebben lásd alább.

<sup>19</sup> Bár felsorolja annak később kialakult változatait, a legtöbbször összefoglalólag emlegeti.

idegenítették volna az hatalmasbokat, kikre nagy vólt a' Szükségek.<sup>20</sup>

Nemcsak gazdasági hátrányok és vallási veszteségek – tudniillik Szaicz így interpretálja a protestantizmus térnyerését – sújtották a nemzetet, hanem kulturális deficit is jelentkezett: az iskolák működése szünetel, a tanulni vágyók kénytelenek külföldre, elsősorban német területekre menni, s ezzel bezárul a kör, mert újabb alkalom és lehetőség teremtődött tehát a számos fronton előretörő új tanok terjedésére. Az „eretnekség” legszörnyűbb folyamánának Anglia elszakadását, az anglikán egyház létrejöttét tartja. A helyzet – katolikus szemszögből – reménytelennek tűnik: hasztalanok az 1548. és 1550. évi országgyűlések protestánsokat korlátozó törvényei, ha azokat senki nem tartja be; s hiába tűnik fel Erdélyben „ama' T. P. Paulinusok Szerzetébül-való derék Kárdinális Utisninovics, v[agy] is deákosan Martinusius György, ki valamint a' Magyar Hazát az vesztére-járó Németek ellen, ugy szintén a' régi igaz hitet az el-hatalmazó új vallások ellen tellyes erejével, 's-főképen ama' jeles okosságával, és udvariasságával, vagy is Politikusságával emberül védelmezte”,<sup>21</sup> mert Ferdinánd hívei megölik. A protestánsok bűnlajstromát terheli Szaicz szerint, hogy Bocskai, Bethlen, Rákóczi György és Thököly mozgalmai alatt „az velünk azon egy vérből eredett, azon egy Hazában született, 's-nevekedett, de tőlünk idegen vallásra hanyatlott Atyánkfiai”<sup>22</sup> is a katolikusok ellen fordultak. Újabb tételként kerül a listára, hogy szót emeltek Szűz Mária tisztelete ellen, aki azonban „Anyai hajlékonyságának” köszönhetően mégsem fordult el a magyaroktól, s csak ennek köszönhető, hogy annyi viszontagság után mégsem veszték el teljesen. Az Ő, néhány kivételes főpap, mint Pázmány Péter és Szelepcsényi György s az alsópapság jeleseinek érdeme, hogy fennmaradt a katolikus vallás. Külön kiemeli a jezsuita rend hatékonyságát.<sup>23</sup> A világi hatalomról csak ezután emlékezik meg, hangsúlyozva s dicsérve Mária Terézia uralkodói erényeit: „Méltók sokan ezért örök ditséretre a' világi Urak közül

<sup>20</sup> SZAICZ, *Magyar Világ...*, i. m., 291.

<sup>21</sup> *Uo.*, 295.

<sup>22</sup> *Uo.*, 296.

<sup>23</sup> *Uo.*, 297.

is: a' mint is némelyek a' Bétsi Királyaink közül, 's-jelesül a' mostan Szerencsésen országgló Mária Terézia, ki ebben is, mint a' többiben is nagyon fellyül-halladja dücsös Eleit, 's szép szerrel sok[k]al hathatósban meg-gyózi a' Keményeb' sziveket is, mint amazok tüzzel-vassal."<sup>24</sup>

A harcok felekezeti jellegének hangsúlyozása után tér rá azok másik tétjére, az idegentől való függés megszüntetésének kívánalmára: középpontba kerül a szabadság fogalma, amely összetett jelentéstartalommal van jelen. A katolikus fél részéről nem tartja támogathatónak a korábban már hivatkozott Habsburg-ellenes mozgalmakat, mivel azok protestáns vezetői a haza szabadsága mellett a vallás szabadságát is zászlajukra tűzték. A másik körülmény, amely e kezdeményezések pártfogása ellen szól, az ellenség-gel, azaz a törökkel való együttműködés. Ez utóbbi alól felmentést csak a szabadság utáni természetes vágy adhat: „S-ugyan is mi vétek benne, hogy a' Magyarok minden egyéb' tisztességes, és betsületes emberekkel eggyütt minden egyéb' világi jónál fellyeb' betsülték a' szabadságot, és betsületet? Főképen melly Magyarországban feles más jóval is öszve-vagyon kaptsolva; nemde a' Tsászári Törvény maga is meg-betsülhetetlen jónak ditséri a' szabadságot? *Libertas inæstimabilis res est!*"<sup>25</sup>

Gondolatmenetének ezen a pontján talál alkalmat, hogy rögzítse az állam működésének rendjét, szabályait: egy rendi dualizmuson alapuló állam rendszerét vázolja fel, a nemesség jogainak felsorolásánál pedig Werbőczyre hivatkozik. Ezzel a gesztussal közösséget vállal a rendekkel, amelyek, ha úgy érezték, pozíciójukat veszélyeztetni készül a duális struktúra másik eleme, az uralkodó, védekezésükben rendszerint arra a Hármaskönyvre hivatkoztak, amely jogaitat összefoglalja s rögzíti, s amely e jellegénél fogva a támadó fél célkeresztjében állt.<sup>26</sup> Az alábbi részlet e rendi jogokat sommázza, hangsúlyozza a király kötelességeit, s felidézi az Aranybulla ellenállási záradékát is.

<sup>24</sup> *Uo.*

<sup>25</sup> *Uo.*, 300. A latin mondat fordítása: A szabadság felbecsülhetetlen.

<sup>26</sup> FORGÓ András, *Koppi Károly szerepe a 18. század végi nemesi-értelmiségi reformmozgalomban = A piarista rend Magyarországon*, szerk. FORGÓ András, Budapest, Szent István Társulat, 2010, 127–148.

Méltó dolog pedig, 's-épen itt a' helye, hogy némellyeket a' Magyar-Országí Törvények, 's – szabadságok közül, mellyekrül majd gyakortáb' elé-fordúl a' szó, 's-a' panasz, rövidecskén előre botsásunk. A' Magyar-Országí Törvények elsőképen a' Királyt kötelezik. A' Magyar-Országí király sem az előbbi törvényeket fel-nem bonthatja, sem újjakat nem szabhat az Ország' Rendeinek akaratjok nélkül, négyen pedig az Ország Rendei: az Egyházi Rend, az Ország' Nagygyai, a' Nemesek, a' Szabad Királyi Városok. A' Király tartozik az Országot a' maga Királyi jövedelmeiből oltalmazni; ha még is különös okokra nézve több kívántatnék, ez Ország-Gyűlésben, az Ország Rendeinek köz-akaratjokból intéztessék-el. A' Nemesek adót, vámot, harmincadot nem fizetnek, de a' többiekre is az adó tsak ismét az Ország Rendeinek köz-akaratjokból végeztessék-ki. Hogy Magyar-Orzágnak tisztjei, 's-méltóságai Magyarokra, 's-nem idegenekre, 's-pedig akár az Egyházi, akár a' világi méltóságok. Hogy a' Magyarokrul a' Magyarok nélkül semmi se végeztessék. Senki, maga a' Király sem foghatja, fogathatja, büntetheti meg a' Nemes embert, ha tsak előb' törvényesen nem idéztetett, 's-meg-nem ítéltetett; ki vagy on itten véve a' Felség-sértésnek vétke; de ezt a' vétket nem lehet arra fogni, ugy mond a' törvény, a' ki tsak magát igasságosan oltalmazza. Senki sem tartozik Magyar-orzágon kívül ítélő Szék előtt, 's-akár Magyar birák előtt is felelni. A' Királynak nem szabad az Ország' Rendeinek tudtok, 's-akaratjok nélkül Magyar-Országí hadat indítania, vagy is ekképen idegen-földi Hadi népet Magyar-Országba bé-szállítania. A' Nádor-Ispány az Orzágnak Fő Kapitánnya. A' Nádor-Ispánnak hivatallya, a' Király, 's-az Ország közt a' közben járás, és az köztök támadott viszálkodást le-tsillapítani. A' Nemesek tellyes Urai az ő jószágaik[na]k, 's-ezeknek az haszna őket illeti, 's-még töb más. Imé! mind ezeknek, 's még töb' más törvényeknek Szentül való meg-tartására mindnyájon esküvéssel lekötelezték magokat a' Bétsi Királyok is a' Ferdinándok, a' Leopold, 's-a' többiek, és tsak illy Kötés alatt bizták reájok a' Magyarok a' királyságot előb' szabad választás által, 's-minekutána ebbül meg-fosztattak, azután örökös képen, Ha ezen Kötést a' Királyok meg-nem állották, azt mondták, a' Magyaroknak



jó nagy része, hogy ők sem tartoznak magok részéről az velek Kötés alatt Szerzett alkunak tovább-is megtartására.<sup>27</sup>

A *Bé-vezető* hátralévő oldalain arra hoz példákat a közeli és távolabbi múltból, hogyan is alakult de facto a király és a rendek fent ismertetett, törvénybe foglalt viszonya. Az ellenállás jogát – az uralkodóval, s kifejezetten és hangsúlyozottan a Habsburg-házból való uralkodóval szemben – érzékeltetendő, igen merész hasonlattal él, amely jöllehet csak a példa kedvéért, de a Habsburg-uralkodócsalád meggyalázásának vízióját hordozza:

Ugy szintén mintha Leopold Tsászár Lajossal a' Francziák' Királyával kötést tett volna, hogy ő állhatatos barátja lészen néki, 's-ötet ellenségi ellen mindenkor meg-segíti, de úgy hogy ezt Lajos maga részéről is meg-állja; azután tegyük, hogy Lajos nem tsak segítségére nem érkezet Leopoldnak p. o. a' Svéczek ellen, hanem minek-utána ötet a' Svéczeztől el-nyomattatva látta, élvén a' jó alkalmatossággal más felől maga is bé-tsapot Leopold' birodalmába, 's-ezt Bétsig tüzzel, vassal pogányúl pusztítván, 's-el-foglalván, onnan Hitvesét, magzatit rab-lánczon barom' módjára el-hajtatta Párisba, ott a' kinzó-helyen Feleségének nyakát kegyetlenül el-vágatta, leányit a' tüzre hányatta, fiait a' kerékre rontatta, azért, mert amazok szóval emezek fegyverrel is ellene állottak. Vallyon! ez így lévén, tartozik-e' még Leopold a' Lajossal szerzett kötésnek maga részéről-való bé-teljesítésére, és ötet mint barátját mindenképen meg-segíteni? vagy nem szabad e' néki Lajoson az ő hiti szegéséért, az Német országának szörnyű rontásáért, az Hitvesének, magzatinak, kiknél sem[m]i nem vólt kedvesb' előtte a' világon, kegyetlen, 's-egyszer-'s mind gyalázatos meg-öléséért boszszut állania? mit felel erre nem tsak a' Magyar, hanem minden emberi, Isteni Törvény?<sup>28</sup>

Az egyezséget Szaicz felfogásában a Habsburg-fél rendre megszegte. Különösen I. Lipót ellen kel ki, s az érvelésnek ezen a pontján kap helyet a Rákócziira vonatkozó, Köpeczi Béla által

<sup>27</sup> SZAICZ, *Magyar Világ...*, i. m., 302–304.

<sup>28</sup> *Uo.*, 304–305.

idézett szakasz. A következő királlyal, III. Károllyal azonban „*új epocha*” kezdődik a Habsburg-uralkodók és Magyarország kapcsolatának történetében: megerősítettnek a magyar jogok és szabadságok, helyreáll a hit és béke. A konszolidáció ebben az interpretációban Mária Terézia alatt teljesedik ki. Szaicz sajátos, fanyar humorával így sommázza mindezt: „a Bétsi Háznak igája alatt nyógtünk közel két száz esztendeig, soha sem vólt olly jól dolgunk, mint már előb’ III. Károly alatt, de még inkább’ most Mária Teresiának Anyai gondviselése alatt.”<sup>29</sup> Az imént ismertetett huszonhat oldalnyi bevezető az egész munka esszenciájaként jelöli ki a hangsúlyokat, amelyek figyelembevételével az olvasó megbizonyosodhat róla: nem antijozefinista intenciójú szöveggel van dolga. A szóban forgó fejezet számos momentumával mutat erre.

## Médiumok és értelmzés

Az érvet, amely e tekintetben legtöbbet nyom a latban, a datálásra vonatkozó utalások adják. A szöveg Mária Teréziáról, mint keletkezésének idején országló uralkodóról szól. Sem II. József, sem az őt követő uralkodók nevét nem említi – Szaicz 1792-ben halt meg.<sup>30</sup> A *Bé-vezető* segít a keltezés kérdésének megválaszolásában is. Az utólag kötetbe fűzött kéziratlapok közül ugyanis a 289. és 290. közé, más tintával, kis bejegyzést mellékel a szerző: „eddig Béts-Országban irtam, részént Bétsben, részént a’ Langeki kalastromunkb[an] n[em] meszsze Mellicztúl, és Kremsztúl. A többit Magyar-országb[an]. Kezdtém 1772-ben, végeztem Egerben v[agy]. 1773. v[agy]. 1774. v[agy]. 1775ben.”<sup>31</sup> A kézirat tisztázásnak munkálatai eszerint legkésőbb 1775-ig befejeződtek. Fel-tűnő, hogy míg a kezdet dátuma egyértelmű, addig a lezárás időpontjában bizonytalan a szerző. A már említett, számos kiegészítő hozzátoldás azt mutatja, hogy az összeállított munkán, annak végeztével is folyamatosan dolgozhatott írója, talán egészen élete

<sup>29</sup> *Uo.*, 306.

<sup>30</sup> *Magyar Katolikus Lexikon*, XII, főszerk. DIÓS István, szerk. VICZIÁN János, Budapest, Szent István Társulat, 2007, 510.

<sup>31</sup> SZAICZ, *Magyar Világ...*, i. m., 289–290.

végéig. A pontos dátum megadásának szándéka feljegyzés formájában testet öltve tehát az eredetileg utolsónak szánt mondat leírása után hosszú évekkel, talán évtizedekkel később kerülhetett a kötetbe. Az írás, csiszolgotás elhúzódása másról is vall. Nincs információnk arra nézve, mikor fűzték össze a korábban különálló lapokat. Számozásuk kettős: a sorrendiséget egyrészt az utóbb odakerült pecsételt számok jelzik, másrészt Szaicz keze. Különbőség mutatkozik viszont abban, honnan indul a sorszámzás. A szerző az első fejezet első oldalától kezdi, a pecsételt számok azonban a kötet legelső oldalától indulnak, amely nem más, mint maga a címlap a mű címével Szaicz autográf kézírásával. E rendszer szerint a 2. és 3. lap üres, Szaicz számozása a 4. lapon indul. A címlap és az első fejezet között tehát négy oldal maradt üresen, feltehetően Szaicz szándéka szerint, hiszen a címlapon az ő kézírása látható. Ugyanúgy, mint a kötet szennylapjának versóján: „Ad usum Fr. Leonis Mra Száicz ordinis Servor B. M. V. NB. Haec Historia non est parato pro typo, saltem ut ita probeat.”<sup>32</sup>

A kitöltetlenül maradt oldalak száma magasnak látszik ahhoz, hogy feltételezni lehessen, eleve szabadon szándékozta volna hagyni a szerző. Nem elképzelhetetlen, hogy itt lett volna az első részhez, illetve a mű egészéhez szánt bevezető szakasz helye. Hanem a szerző valamilyen okból mégis letett az előszó megírásáról, egyszersmind tehát a kézirat teljessé tételéről, majd sajtó alá adásáról. A recepció egyértelműen jelzi Rákóczi említésének normától<sup>33</sup> eltérő jellegét, s ezzel az uralkodóház és a cenzúra szemében problematikus voltát. Személyére azonban egyedül a bevezető szakaszban utal, a csaknem hétszáz oldal terjedelmű munkában máshol nem. Nem is hozzá, Mohácshoz köthető a fordulat. Nehezen hihető, hogy mindössze az alig bekezdésnyi utalás

<sup>32</sup> Szaicz valószínűleg munkájának elkészülte után illesztette ide megjegyzését. A latin szöveg fordítása: 'Szaicz Leó Mária, a Boldogságos Szűz Mária rendjén lévő pap használatára. Ez a história nincs nyomtatásra előkészítve, legalábbis így nem.'

<sup>33</sup> R. VÁRKONYI Ágnes, *Befejezetlen történelem: Áttekintés a szabadságharc történetírásáról, 1717–2003.* = *A Rákóczi szabadságharc*, szerk. R. VÁRKONYI Ágnes, KIS Domokos Dániel, Budapest, Osiris, 2004 (Nemzet és Emlékezet), 717–742; SZITÁS Ilona, *II. Rákóczi Ferenc a magyar irodalomban*, Budapest, Merkantil-Nyomda, 1937.

– amely mint láttuk a nemesi ellenállás példajaként, mintegy illusztrációként tűnik fel – az egyetlen ok, amely eltántorította az írók hosszú évek munkájával megalkotott írása kiadásától. Hiszen a teljes szöveg ismeretében megállapítható, hogy Rákóczi valóban csupán szimbólum:<sup>34</sup> eszköz, amellyel a szerző a konkrétumokon túlmutató mondandójának kíván súlyt adni. A bevezetőben felvázolt állam élén jóllehet a király áll, de az köteles a hozzá hasonlóan jogokkal és kötelességekkel is bíró rendekkel együttműködve irányítani. A rendek közül a klérus szerepe dominánsabb, a király pedig Istennek tartozik elszámolással ebben a berendezkedésben: az egyházi rend egy tagjának, a szervita szerzetesnek a rendszerében. Ebből a rendi nézőpontból szemlélve 1526, illetve a romlást elindító II. Ulászló szerepe valóban sarkalatos. Mohács után kérdésessé válik ugyanis a reláció egyik eleme: a király. A rendek nagyobb része által támogatott Zápolyaival szemben I. Ferdinánd lép fel, majd válik a három részre szakadt ország egyik harmadának urává. A Habsburg-trónigény alapja a II. Ulászló alatt megkötött Habsburg–Jagelló házassági szerződés.<sup>35</sup> Ilyen értelemben tehát a „romlás” nem más, mint hogy Magyarország trónjára a Habsburg-ház ülteti jelöltjét.

Szaicz nem kendőzi el véleményét a Mohács után következő két évszázad uralkodóiról. III. Károly hoz újat, a fordulat ideje azonban figyelemmel a „200 év” időintervallum leteltére pontosítható, s az sejthetően nem III. Károly uralkodásának első éveire tehető, sokkal inkább az 1720-as évekre, amikor a magyar rendi országgyűlés törvénybe iktatja a Pragmatica Sanctiót, amely nemcsak a nőági örökösödést mondja ki, hanem elismeri Magyarország rendi különállását is.<sup>36</sup> Szaicz koncepciójában – szó esett róla – a törvény adta lehetőség megvalósulásával, Mária Terézia

<sup>34</sup> KÖPECZI, *A Rákóczi-hagyomány...*, i. m.; ESZE Tamás, VÁRKONYI Ágnes, *A Rákóczi-hagyomány mozgósító szerepe a 18. században = Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon 1711–1790*, szerk. SPIRA György, Budapest, Akadémiai, 1952, 117–139.

<sup>35</sup> 1506. március 20. = *Magyarország történeti kronológiája: I. kötet: A kezdetektől 1526-ig*, főszerk. BENDA Kálmán, Budapest, Akadémiai, 1981, 329.

<sup>36</sup> *Magyar történelmi fogalomtár*; II, szerk. BÁN Péter, Budapest, Gondolat, 1989, 118–199.

trónra kerülésével áll némileg helyre a Mohács után felborult rend. Kivételt jelent ő a „Bétsi Királyok”<sup>37</sup> halmazában, mind a *Bévezetőben*, mind a teljes szövegben felbukkanó uralkodókra gondolván, mivel a „bétsi”, illetve „német” kifejezés ebben a munkában, ahogy azt az alcím is előrevetíti, nem egyszerűen jelző, hanem számos jelentéselemet magában foglaló pejoratív kifejezés: a német protestáns, katonailag alkalmatlan, rossz tanácsadó, buja, tudatlan, gonoszságában megátalkodott, lusta, összeesküvő, haszonleső, kárörvendő nép, amely ármánykodásaival időről időre a legkülönbélebb módokon okoz kárt a magyarságnak.<sup>38</sup> Illeszkedik mind a történetírás hagyományaihoz, mind a rendi szempontú olvasásmód logikájához, hogy az elbeszélést, a magyar történetet az egyes uralkodók országlásai adta fejezetek építik fel.

A dolgot bevezető egyik kérdés arra irányult, hogyan kerül II. Rákóczi Ferenc egy I. Istvánnal induló és III. Ferdinánddal véget érő históriába. Ezt a kérdést kifordítva afelől is érdeklődni lehet, miért éppen ők jelentik a két végpontot. Szaicz a címben „Magyar-Országnak” történetét ígéri, nem árulja el ellenben, mit jelent nála az „Ország” kifejezés. Ha az államra gondol, ezt a históriát I. Istvánnal, az államalapítóval kezdeni kézenfekvő, s katolikus szerzetes tollától elvárható lenne, hogy a szent király kiemelt helyet kap az uralkodók sorában. Ez az olvasói elvárás azonban ebben a szövegben nem teljesül: mindössze 17 oldallá szikárodott, s csupán a legfontosabb tettek tényszerű felsorolására szorítkozik az ismertető, különösebb méltatás nélkül,<sup>39</sup> szemben például I. Rudolffal, akinek 110 oldal jut.<sup>40</sup> Magyaráztatul kínálkozik minderre az irodalomtörténet-írás ismert koncepciója a laici-

<sup>37</sup> Ehhez lásd DEBRECZENI Attila, *Tudós hazafiak és érzékeny emberek: Integráció és elkülönülés a XVIII. század végének magyar irodalmában*, Budapest, Universitas, 2009, 25–27.

<sup>38</sup> SZAICZ, *Magyar Világ...*, i. m., passim. Szaicz a „németen” kívül minden más Magyarországon élő nemzetiséget is jellemez kötetének azon pontjain, ahol történetük érintkezik a magyarokéval. Ehhez lásd VÁRI András, *Etnikai sztereotípiák a Habsburg Birodalomban a 19. század elején: Szövegek és szerzők*, Budapest, Tabula, (3)2000/1, 48–76.

<sup>39</sup> SZAICZ, *Magyar Világ...*, i. m., 1–17.

<sup>40</sup> *Uo.*, 460–569.

zálódásról.<sup>41</sup> Szaicz e munkájában a vallásos tematika valóban háttérbe szorul, a teljes életművet áttekintve mindazonáltal úgy látszik, hogy az az 1780-as években visszatér. Még pontosabb úgy fogalmazni, hogy szerzőnk esetében a *Magyar Világ* inkább kivétel, mintsem a (tartós) irányváltás jelölője. Szent Istvánnak szenteli *Igaz Magyar* című sorozatának harmadik darabját,<sup>42</sup> s ebben az időszakban frazeológiai munkáján kívül,<sup>43</sup> minden egyes írása vallásos témájú.

Bíró Ferenc 2001-es tanulmánya azt a kérdést járja körül, miért „nem volt igazán otthonos idő”<sup>44</sup> a 18. század Szent István számára. A dolgozat indoklásul három jelenséget ajánl fel, amelyek egy folyamat időben egymást követő lépcsőfokainak látszanak. A mellőzötté válás oka lehet a nemesi-rendi szemléletmód erősödése: már nem István, hanem a nemességből származó Hunyadi János a fontos. Szaicz szövege ezt a megközelítést egyértelműen alátámasztja. Jóllehet, jelen vannak benne az Árpád-ház szent királyai, nyoma van az országfelajánlásnak, a Regnum Marianum motívumnak, de mindez messze kevesebb figyelmet kap, mint a duális rendi rendszer másik szereplője, a nemesi rend helytállása. Az vezetőket ad az országnak: Hunyadi János kormányzósága, s fia – tehát a nemesség adta király – Mátyás uralkodása sokkal inkább hangsúlyos, mint a nagy dinasztiák koronás főinek működése. Alakítja az ország ügyeit: Szaicz különös részletességgel tárgyalja az egyes országgyűléseket, nemegyszer konkrét törvények szövegét ismertette. Jogai és kiváltságai vannak, s ezek szó szerint felsoroltatnak. Mindezekért cserébe az ország védelmét vállalja: a kötetben arányaiban a legtöbb helyet a törökkel folytatott harcok idejének királyairól szóló fejezetek foglalják el, ám ezek a szakaszok

<sup>41</sup> BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Budapest, Balassi, 2003<sup>4</sup>, 23–41.; SZILÁGYI Márton, *Vallás, felvilágosodás, irodalom: Kételyek és megfontolások*, Korunk, (20)2009/10, 12–19.

<sup>42</sup> MÁRIAFI, *Az Igaz Magyarok III. Része...*, i. m.

<sup>43</sup> MÁRIAFI István, *Kis magyar frázeológia*, Posonyban, Fűskúti Landerer Mihály költségével, és betűivel, 1788.

<sup>44</sup> BÍRÓ Ferenc, *Nemzet és állam: Szent István alakja a felvilágosodáskori magyar irodalom tükrében = A magyar államiság ezer éve: Kultúra és tudomány a magyar államiság ezer évében*, szerk. GERGELY Jenő, IZSÁK Lajos, Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2001, 477–484.

nem az uralkodói tettekre és erényekre fókuszálnak, hanem a harcokban jeleskedő nemes várkapitányokra, hadvezérekre, az ország védelméért anyagi- és emberáldozatot vállaló vitézekre. A rendek közé tartozik a papság is, amelynek főpapi tagjai olykor politikai szerepet is játszanak, miként e csoport egyik példaképként jellemzett, s a kötet számos helyén felbukkanó alakja, Fráter György; olykor pedig a katolikus vallás védelmével szereznek érdemet, mint Szelepcsényi György vagy Pázmány Péter.

Ez a közösség közvetítő is egyben: kapcsolatot teremt a Szaicz rendszerében a király fölött álló pápával, aki a vitás helyzetekben segítséget nyújtó döntőbíróként tűnik fel, s ítéletét minden világi hatalom elfogadja. Az uralkodó hatalmát nemcsak a transzcendens, s annak tolmácsolója, a pápa korlátozza, hanem a rendek is: nem csupán az országgyűlések nyújtotta fórumon, hanem az ellenállás jogával úgyszintén. Az említett dolgozat második érvként a nemzet fogalmának jelentésváltozását kínálja: a *natio hungarica* és a *hungarus tudat* eszméje helyébe eszerint a nemzethez tartozás kulturális tényei – beleértve a magyar nyelvet is – lépnek. A *Magyar Világ* koncepciója mögött meghúzódó nemzetfogalom a *natio hungarica* alapján áll. A szöveg ugyanakkor nem latinul, nem is németül, hanem magyar nyelven írja meg a magyar történetet – a hetvenes évek fajsúlyos belpolitikai kérdéseitől nem függetlenül. Tetten érhetők hát benne a nemzet fogalmának módosulása felé mutató jelek. Hogy Szent István miért szorulhat háttérbe a korszak különféle műfajú szövegeiben, arra válaszul harmadik lehetőségként merül fel a honfoglalás iránt mutatkozó egyre nagyobb érdeklődés. Szaicz szövege nem szól erről, egyszerűen elmellőzi a kérdést. Magyarország története nála a magyar nemesek alkotta magyar nemzet története, amely az állam megalapításával indul. A történetmesélés III. Ferdinánddal ér véget. Ahogy Szent István előtt hiányzik a bevezető, úgy itt sem találni összegző, értékelő befejezést: a király halálával elfogynak a felsorolható események. Ezúttal üres lapok sem maradnak ki: az utolsó fejezet után közvetlenül a *Tóldalék* következik.

A *Magyar Világ* históriáját jól láthatóan markáns határkövek tagolják: az államalapító indítja, a Habsburg-uralkodóház uralmát eredményező mohácsi vereség szakítja meg. Ha Szaicz előre kidolgozott koncepció szerint dolgozott – márpedig minden jel arra

mutat, hogy úgy tett –, akkor üzenete lehet a záróakkord megválasztásának is. Szóval nem mondja ki választásának okát, nem lehetetlen ellenben, hogy a feleletet épp a ki nem mondás gesztusa rejti. A *Bé-vezetőt* is beleértve saját jelenéig valamennyi uralkodót említi, a részletes ismertetéstől viszont az utolsó három esetében tartózkodik. Épp a bevezetőben kemény szavakkal illetett I. Lipót következne a sorban, akinek idején, s akinek politikája ellenében a Rákóczi-szabadságharc kirobbant. Ahogy a recepció mutatja, már e rövid szakasz is figyelmet keltő, nincs ok feltételezni, hogy ha egész fejezet jut neki, csillapodott volna a bíráló indulata. Úgy tűnik, már az a lépés is merésznek számított, hogy az I. Ferdinánd után történeteknek feldolgozását adta. Erre utal Leskó József, amikor arról ír, hogy Pray György, Szaicz sokat hivatkozott forrása, miért nem vállalkozott a feladatra, a *Magyar Világból* idézi magyarázatul a következőt:

I. Ferdinánd életével végzi Históriáját a T. P. Práj György Jésovita, Hazánknak ama' leghiresseb', 's leghitelesseb' Írója, kinek mi is vettük hasznát. Kár, hogy tovább nem folytatja Országunknak Történeteit, a' mit én leg-inkáb' szerettem volna. Ennek én azon okokon kívűl, melyekre maga mutat, más okát is hallottam, pedig Német okos papi embertől, (a mi mostanni Szoczius Provinciáli-sunktól, a P. Ákimástól) mert a' többbit másképpen meg-nem irhatná, [...] hogy vagy az Udvert, vagy az tulajdon Hazája' fiait meg-bántaná. Ugyan ez szerez elég nagy bajt nekem is.<sup>45</sup>

Mind a történet időkeretének meghatározását, mind azt tekintve, hogy a szöveg végül kéziratban maradt, sejteni lehet a cenzúra elutasító véleményének veszélyét. Hanem hogy a *Magyar Világ* nem jelent meg nyomtatásban, abban más körülmények is szerepet játszhattak.

<sup>45</sup> LESKÓ, *A katolikus ujságírás...*, i. m., 594. Vö. SZAICZ, *Magyar Világ...*, i. m., 414–415.



## Kontextus

1765. február 18-án Pozsony főterén hóhér égette el egy anonim röpirat lefoglalt példányait. A pernyévé vált munka a *Vexatio dat intellectum*<sup>46</sup> címet viselte, s szerzőjét utóbb Richwaldszky György egri, később esztergomi kanonok személyében azonosították.<sup>47</sup> Az írást uralkodói döntés küldte a máglyára, akkor, amikorra kétségtelenné vált: az 1764/65-ös országgyűlés fő célkitűzéseit tekintve a Habsburg-fél várakozásai nem fognak beteljesülni.<sup>48</sup> A diétán központi helyet kapott az adókérdés és az inszurrekció reformjának megvitatása. A megnyitóval csaknem egy időben hagyta el a sajtót Kollár Ádám *De originibus et usu perpetuo potestatis legislatoriae circa sacra apostolicorum regum Hungariae* című munkája,<sup>49</sup> ahol a szerző magyar jogtörténeti forrásokkal igyekszik bizonyítani, hogy a királyi hatalom korlátlan, és még egyházi

<sup>46</sup> A munka nyomtatásban későbbi, bilingvis kiadásban ismert: *Vexatio dat intellectum. Manuscriptum sub diaeta regni Hungariae anno MDCCXIV. vulgatum et mox. XII. Kal. Mart. an. MDCCLXV. Posenii in foro publico per manus carnificis combustum; cum omnia illa, quae nunc regno huic accidunt, in eodem praedicta habeantur, una cum facta super eodem scripto apologia ad perpetuam rei memoriam nunc primum typis excusum. MDCCLXXXV. Vexatio dat intellectum. Eine so betittele Handschrift, welche im Landtag des Königreichs Hungarn im Jahre 1764. ausgestreuet, und sodann den 18ten Februar Anno 1765. auf öffentlichem Platz in Presburg durch den Henker verbrennet wurde; weil sie alles dasjenige, was itzt diesem Reich widerfährt, vorausgesagt in sich enthält, sammt der für diese Schrift gemachten Schutzrede zum ewigen Angedenken itzt zum erstenmal zum Druck befördert. 1785.*

<sup>47</sup> *Magyar Katolikus Lexikon*, XI, főszerk. DIÓS István, szerk. VICZIÁN János, Budapest, Szent István Társulat, 2006, 614; Joachim BÄHLCKE, „*Vexatio dat intellectum*,”: *Klerus, Ständeversammlung und Staatskirchentum in Ungarn zur Zeit Maria Theresias*, *Historické Štúdie*, (40)1999, 35–50; Joachim BÄHLCKE, *Ungarischer Episkopat und österreichische Monarchie: Von einer Partnerschaft zur Konfrontation (1686–1790)*, Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 2005, 274–286. Újabban megjelent magyar fordítása: Joachim BÄHLCKE, *A magyar püspöki kar és a Habsburg Monarchia: Egvütműködéstől a konfrontációig (1686–1790)*, ford. FAZEKAS István, Budapest, METEM, 2013.

<sup>48</sup> STEFANCSIK Benedek Konrád, *Az 1764/65-i pozsonyi országgyűlés*, Kassa, Szent Erzsébet nyomda, [1942].; SZIJÁRTÓ M. István, *A Diéta: A magyar rendek és az országgyűlés 1708–1792*, Keszthely, Balaton Akadémia Kiadó, 2010<sup>2</sup>, 248–255.

<sup>49</sup> Adam Franciscus KOLLÁR, *De originibus et usu perpetuo potestatis legislatoriae circa sacra apostolicorum regum Ungariæ, Vindobonæ*, Trattner, 1764.

ügyekre is kiterjed, a rendek privilégiumait pedig túlzásnak tekintti. Ezzel lényegében a kormányzati érdekekkel egybecsengően intéz támadást mind a magyar klérus, mind a nemesség ellen.<sup>50</sup> Röpiratok sora születik Kollár szövegére reagálva, közülük a legnagyobb vihart a *Vexatio* kelti, amely az előbbihez hasonló forrásbázisra, a törvényekre és a magyar szokásjogra hivatkozva, de ellenkező előjellel, éppen a rendek kiváltságai mellett érvel. Az uralkodó és rendek közötti patthelyzetet jól jellemzi a két munka további sorsa: míg Kollár írásának visszavonását a rendek tiltakozása éri el, addig Richwaldszkyét a királynő foglaltatja le.

Az érdekellentét nem oldódott fel, s a diéta végével a rendi álláspont kifejezésre juttatásának egyik fóruma sem áll rendelkezésre egészen 1790-ig – noha a kortársak nem sejtették, hogy ilyen sokáig kell majd nélkülözniük azt. Az 1765 utáni első tíz évben – tehát abban az időszakban, amikor a *Magyar Világ* születhetett – élezve a már létező konfliktust, olyan rendeletek léptek érvénybe, amelyek mind az egyházi, mind a világi rendeket közelről érintették: az úrbéri pátens, a pápai bullák kihirdetésének uralkodói engedélyhez kötése, a könyvek előzetes cenzúrájának elrendelése, a jezsuita rend feloszlatása.<sup>51</sup> Szaicz szövege ebbe a gondolati-politikai kontextusba látszik illeszkedni. Kései írásával maga is utal a kapcsolatra: 1790-ben jelent meg a *Vexatio dat intellectum Episcopis Hungariae*<sup>52</sup> című latin nyelvű munkája. A névadó röpirat és a történeti munka megíródása után eközben újabb évtized múlt el: a 18. században a nyolcadik. Beszédes, miként reflektál a cím Richwaldszky írására. Jelzi egyfelől a rokonságot,

<sup>50</sup> CSIZMADIA Andor, A „Kollár contra status et ordines” = Uő, *Jogi emlékek és hagyományok: Esszék és tanulmányok*, Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1981, 173–208; SZIJÁRTÓ, A *Diéta...*, i. m., 249–250; BENDA Kálmán, *A magyar jakobinusok iratai*, I, Budapest, Akadémia, 1952, 937; BALLAGI Géza, *A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig*, Budapest, Franklin, 1888, 69–76.

<sup>51</sup> *Magyarország története 1686–1790*, II, főszerk. EMBER Győző, HECKENAST Gusztáv, Budapest, Akadémiai, 1989, 1255–1259.

<sup>52</sup> [SZAICZ Leó], *Vexatio dat intellectum episcopis Hungariae, seu jura episcopalia secundum textum juris Hungarici, ex ipso fonte, seu ex ipso Codice juris patrii excerpta, et tam Primo, quam caeteris inclytis Regni Hungariae statibus, simul in Diaeta congregatis, oblata*, 1790.

a hozzátoldás ugyanakkor mutatja: már nem általában a rendekre, hanem a klérusra fókuszál.

A kérdések gyökere, amelyek köré a kilencvenes évek politikai vitái szerveződnek már 1764/65 táján fellelhető, a józsefi intézkedések csak újabb teret nyitnak a súrlódásnak. A problémák hasonlóságát mutatja, hogy húsz év elteltével, 1785-ben a kiadó indokoltnak érezte Richwaldszky elégetésre ítélt röpiratát nyomtatásban megjelentetni. A különbség – Szaicz szövegei legalábbis erről vallanak – abban mutatkozik, hogy az érvelésekben ekkorra már lazulni látszik az az összekapaszkodás a világi és egyházi rendek között, amely a *Magyar Világból* kiolvasható, s amely első reakcióként jelent meg a rendi jogok csorbításának kísérleteire.<sup>53</sup> Azok a kormányzat felől érkező változtatások, amelyek a katolikus egyházat a nyolcvanas években érték, speciális, kifejezetten katolikus választ indukáltak. Szaicz szövegeiben – a témákat és az argumentációt is tekintve – így kerül a század végén domináns pozícióba az addig háttérben jelenlévő Szent István és Szűz Mária alakja.<sup>54</sup> Itt rejtőzhet a lehetséges magyarázat a *Magyar Világ* kéziratban maradására is: a sokáig csiszolt szöveg előbb a Mária Terézia korabeli szigorúbb cenzúra miatt nem kerülhetett sajtó alá, később egyszerűen aktualitását veszítette: máshogy megfogalmazott kérdések vártak feleletre.

Szaicz Leó mára elfeledett munkájának vizsgálata nem nélkülözi a tanulságokat. Évtizedeken átívelő folyamatot illusztrál: képet ad arról, miként reflektál a 18. század utolsó harmadának szervita szerzetese a Habsburg-kormányzat katolikus egyházat is érintő terveire. A korszak politikai irodalmáról nyilatkozván hajlamos a kutatás a kilencvenes évek hatalmas forráskorpuszából kiindul-

<sup>53</sup> SZIJÁRTÓ, *A Diéta...*, i. m., 249.

<sup>54</sup> A B. Szűz Mária ünnepeinek szenteléséről. Irá Fráter Leó Mária Szaicz. A B. Sz. M. szolgálának szerzetébül való pap. Buda, 1784. Mitsoda vallású volt szent István király? Máriafi István az ő Igaz Magyarjában, sőt magok is józanabb eszű protestáns írók már előre megtzáfolták azt a minap támadott tituláris Igaz katolikus Magyar, és nyilván megmutogatták, hogy szent István nem aukspurgi, vagy helvétziai vallású, hanem igaz római katolikus s pápista volt. 1790.

ni.<sup>55</sup> A *Magyar Világ* példája a kevéssé az érdeklődés homlokterében álló hatvanas-hetvenes évekre irányítja a figyelmet, s arra, hogy talán nem lenne eredmény nélküli vállalkozás a röpiratok és pasquillusok mellett más, például a történetírás műfajába tartozó, akár kéziratos munkákat is görcső alá venni, hiszen Kollár és Richwaldszky írása is jelzi: a vitákat gerjesztő kérdésekhez hozzászólók érveiket a történelemből merítették. Talán ez a századvégre koncentráló kutatói szemlélet az oka, hogy Szaicz e szövegét későbbinek vélték, ugyanakkor meglehet, hogy a kommunikáció eszközeit tudatosan használó, s javarészt a nyolcvanas években publikáló szerző maga ejtette csapdába az utókor olvasóit utóbb ismervévé vált csípős stílusával, hiszen ki is mondja: „De ha az ember az istenes igazság mellett egy kis tormát is tör az orrok alá, az olyan könyven magok is jobban kapnak, ’s-midőn az ellen nagy eb-ugatást támasztanak, mások is fel-éreznek, kiknek különben a’ könyv-olvasás nem kenyerek, kivált az istenes könyvetsékek olvasgatása.”<sup>56</sup>

<sup>55</sup> BALLAGI, *A politikai irodalom...*, i. m.

<sup>56</sup> MÁRIAFI István, *Igaz Magyar; Vagy Is...*, i. m., 14–15.

Hermann Zoltán

## A HIMFY-STRÓFA MŰFAJI HATÁRAI

A *Himfy* lírai beszédmódjának feltérképezése, olvasói kontextusainak rekonstrukciója szinte megoldhatatlan feladat elé állítja a mai filológust. A feladat reménytelensége azonban nem elsősorban az időtávolságot legyőzni kényszerülő mindenkori szellemtörténetst vagy hermeneutát keseríti: Toldy óta ismerjük a líratörténetnek azt a vonalát, amely a *Kesergő* és *A boldog szerelem* líráját az alteritásba utalta,<sup>1</sup> s minthogy ehhez a líraisághoz képest határozottan meg a romantikával kezdődő, modern magyar líratörténet, a mai értelmező és Kisfaludy Sándor műve között ott áll szinte az egész magyar 19–20. századi líra, ott áll minden olyan valós és latens magyar lírakoncepció, amely ténylegesen vagy áttételesen a *Himfy* leegyszerűsítő megértésének ellenpontjaként definiálta önmagát.

Három ilyen leegyszerűsítő tendenciát szeretnék érinteni a jelen tanulmányban: a *verselés monotonitásának* kérdését, amelyet Csokonai indított el a *Lilla* előszavában;<sup>2</sup> a *Himfy* sokféle megközelíthetőségének és a líraolvasás néma olvasáshoz kötött, individuális esztétikai teljesítményének *konfliktusát*;<sup>3</sup> és végül a lírai

<sup>1</sup> Toldy munkája már a címével is jelzi ezt a korszakhatárt. Lásd TOLDY Ferenc, *A magyar költészet története az ősidőktől Kisfaludy Sándorig*, Pest, Heckenast, 1867.

<sup>2</sup> *Lilla. Érzékeny dalok III. könyvbenn. CSOKONAI Vitéz Mihály által. Második megbővített kiadás*, Nagy-Váradonn, Nemes Szigethy Mihály Könyvnyomtató' Betűivel, 1808, III–XVI.

<sup>3</sup> A Schlegel-testvérek és Hegel ez irányú elképzeléseiről lásd: Klaus SCHENK, *Medienpoesie: Moderne Lyrik zwischen Stimme und Schrift*, Stuttgart-Weimar, Metzler, 2000, 13–30; Szabédi László – aki történeti szempontokat ugyan nem vet föl – az ütemhangsúlyos verseléssel kapcsolatban külön fejezetben tárgyalja az „olvasó ritmus” és az „éneklő ritmus” különbségeit. SZABÉDI László, *Enyém ez a történelem: Válogatott művek*, Budapest, Magvető, 1980, 717–739, 739–769.

önreprezentáció, a lírai én sajátos konstrukcióját a Himfy szövegekben.

A Himfy-strófák egyhangúságának kérdése csak a „poszt-himfyánus” költészet felől nézve tűnik monotonitásnak. Egyfelől tudomásul kell vennünk, hogy az 1801–1807 körüli olvasóközönségnek, az önállóan megjelent *Kesergő szerelem* és a *Himfy szerelmei* olvasóinak ez alighanem vajmi kevés problémát jelentett. Ez a közönség gyönyörűségét lelte azokban a halmozásokban – ha a recepciótörténet szellemében igazságtalanok szeretnénk lenni Kisfaludy Sándorral: abban a „halmozáskényszerben” –, abban a hasonlat-inventáriumban, ami a Kisfaludy-szövegekben jelent meg. A „nyelv elégtelenségének” Fried István által pár évtizede leírt koncepciója voltaképpen csak későbbi esztétikai elveknek a számonkérése a *Himfy*-szövegeken.<sup>4</sup> Bizonyos tekintetben már a Schedius Lajosra hivatkozó Csokonai is igazságtalan a *Kesergő szerelem* monotonitását illetően: „Azt mondja Schedius Úrnak említett Könyvében, a’ nevetlen Tudósító Úr, hogy a’ Himfy’ Könyvében kedvetlen egyformaságot és monotonitást ad az, hogy a’ Dalok mind azon egy Versnembben vagynak tsinálva: ebben a Tudósító Úrnak, érzésem szerint, igazsága van.”<sup>5</sup>

Csokonai prozódiai bírálata jobban illene Dési Nagy Sándor 1803-as, névtelenül kiadott – ekkor még a *Kesergő szerelem* olvasói sem ismerik a voltaképpeni szerzőt! –, *A szerelem gyötrelmei* című<sup>6</sup> *Himfy*-hamisítványára, bár kétséges, hogy a Pesten megjelent könyvecske Csokonai kezébe került-e. *A szerelem gyötrelmei* – a figyelemre méltó „munkácska” ugyan megérdemelne egy átfogóbb elemzést is – szemlátomást a *Kesergő szerelem* énekeinek versfor-

<sup>4</sup> FRIED István, „Nem lelődnek neveik...” = Kisfaludy Sándor és a nyelv elégtelensége: Feltáratlan értékek a magyar irodalomban, szerk. SZABÓ B. István, CSÁSZTVAY Tünde, Budapest, Anonymus, 1993, 93–114.

<sup>5</sup> CSOKONAI, Lilla..., i. m., IX. Csokonai nem sejtette, hogy a recensens maga Schedius. A *Himfy*ről írott Schedius-bírálat a *Zeitschrift von und für Ungern* 1802-es, I. kötetének második füzetében jelent meg. Vö. FRIED István, *Schedius Lajos és folyóirata (Zeitschrift von und für Ungern, 1802–104)*, MKSz, (97) 981/1–2, 81–94; ill. DEBRECZENI Attila jegyzetével a *Lilla* előszavához: CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Tanulmányok*, s. a. r. BORBÉLY Szilárd, DEBRECZENI Attila, OROSZ Beáta, Budapest, Akadémiai, 2002 (CSVMÖM), 241.

<sup>6</sup> [DÉSI NAGY Sándor], *A’ Szerelem’ gyötrelmei*, N[agyságos] Kis István könyvárosnál, Pesten, 1803.

máját alkalmazza csak, annyira azonban mégsem ügyetlen, hogy csak a hét és nyolc szótagos sorok kitöltésével és a keresztrímek pontos eltalálásával törődne:

Így sínlődöm, így kínlódom,  
'S mint fű őszszel, hervadok,  
Így aggódom így bánkódom,  
Szemlátomást fonnyadok.  
Fogy az erőm és lankadok,  
Alig bírnak lábaim,  
Tám életben sem maradok,  
Úgy meggyültek bajaim.

Lelkem hurtzolja testemet.  
Magamtól nem mehetek,  
El kell végeznem éltemet, –  
Már tovább' nem élhetek.  
Szerelmem a' sírba temet  
Nem sokára érette,  
Mert egyenes hívségemet  
E gőgös megvetette.<sup>7</sup>

A hamisítvány formai mesterkedéseivel szemben a *Kesergő szerelem*, majd később a *Boldog szerelem* Himfy-strófái egy szer-teágazó verstani, és ezzel együtt egy összetett műfaji-tematikai hagyomány hordozói, a strófaszerkezet pedig sokféle regiszterben megszólaltatható formát hoz létre. De miféle verselési hagyomány van jelen a *Himfyben*?

Kunszery Gyula egy, még az ötvenes években írott, majd egy 1974-ben megjelent összefoglaló tanulmányában hívta fel a figyelmet a nyolcas-hetes sorpárokából szerkesztett strófatípusoknak a

<sup>7</sup> [DÉSI NAGY], *A' Szerelmem' gyötrelmei, i. m.*, 34 (XIII. ének). A Dési Nagy-féle hamisítvány a *Kesergő szerelem* bizonyos szövegformuláit is igyekszik újra-hasznosítani. Az idézett első versszak utolsó sora a *Kesergő szerelem* nyitó strófájának zárlatát („Üzém kicsiny bajaim'...”), a második idézett szakasz utolsó sora pedig a Kisfaludynál gyakran visszatérő – itt a „megvet” igével társított – „gőgös” jelzót az 1801-es kiadás LXXX. dalából kölcsönzi („A' Gőgös, ki imígy megvet...”).

kis és a nagy Himfy-strófákat megelőző változataira.<sup>8</sup> Kunszery a Himfy-strófa legkorábbi metrikai előzményeit a 4+4+4+3 szótagra tagolt, ereszkedő lejtésű, ambroziánus versformában leli. Szent Ambrus milánói püspök máig énekelt *Pange lingua*-himnuszának már belső keresztrímei is vannak:

Tantum ergo / Sacramentum / Veneremur / cernui,  
Et antiquum / documentum / Novo cedat / ritui...<sup>9</sup>

Innen kezdve a középkori himnusz-költészet egyik jól ismert változata lesz a nyolcas-hetesekre épülő strófaszervezet. Az úgynevezett *Königsbergi töredék* is ebben a versformában íródhatott:

Ez az Isten, / mint esmérjük,  
kit szeplő nem / illethet;  
mert ha Isten / ő nem volna,  
benne bűnöt / lelhetnénk.<sup>10</sup>

A 11. századi egyházi költészetben már megjelenik a Kunszery által „vég”-Himfynek nevezett, 8-8-7-7-es, páros rímes szakasz, a 15. században pedig a *De sancto Stephano Grandimontano* című szekvenciában egy versszak erejéig előttünk áll az úgynevezett „kis” Himfy-strófa (8a7b8a7b8c8c7d7d):

O electum vas honoris  
Felix cultor eremi,  
Pater pie Grandimontis  
Roga Deum sæculi,

<sup>8</sup> KUNSZERY Gyula, *A Himfy-vers nyomában*, It, (45)1957/2, 206–215; ill. Uő, *Himfy-nyomok a himnusz-költészetben*, ItK (78)1974/5, 577–582.

<sup>9</sup> Másképpen tördelve idézi: KUNSZERY, *Himfy-nyomok...*, 579. [Kiemelés – H. Z.]

<sup>10</sup> Az eredeti tördelést megtartó átírásban: „Ez oz // Isten, mint őt esmérjük, // kit szeplő nem illethet; mert ha // Isten ő nüm vol // na, ő benne bínüt lélhetnéink.” Lásd még: B. LŐRINCZY Éva, *A Königsbergi Töredék és Szalagjai mint nyelvi emlék*, Budapest, Akadémia Kiadó, 1953. Kunszery a főszovegben közölt formában idézi: KUNSZERY, *Himfy-nyomok...*, 579.



Ut purgatos a peccatis  
Suis completis mandatis  
In cœlesti solio  
Munerat nos gaudio<sup>11</sup>

Ennek a típusnak egy kései, 1739-es változata, a *Szervitánus ájtatossági gyakorlat a Fájdalmas Szűzanya Mária iránti odaadás ápolására...* című, Győrben, Streibig Gergely János által kinyomtatott énekeskönyv 97. oldalán olvasható négyszakasos, szent Peregrinushoz kis Himfyben írt himnusz:

Peregrine felix gaude  
Cœlitum per atria!  
In perenni Lætus plaude  
Gaudiorum patria!  
Post tot luctus, post mœrores  
Post amaros tot sudores  
Inter mille gaudia  
Sine sine jubila...<sup>12</sup>

Hogy győri iskoláskodása idején, kezébe kerülhetett-e a könyv Kiszfaludynak, nem tudjuk; ahogy Kunszery megjegyzi: „Kiszfaludy alakjával nehezen asszociálható, hogy forgatta volna a szervitánus Fájdalmas Szűzanya Társulat imakönyvét.”<sup>13</sup>

A 16. századtól a német barokk költészetben, zsolttár- és himnuszfordításokban is – nyilván a latin változatok adaptációiként – is jelen van a forma, érdekes verstani és tematikai funkciómegoszlással. A jambikus – s minthogy a német nyelvű szillabotonikus verselésről van szó, helyesen *kvázi jambikus* – forma továbbra is egyházi versszövegekhez, például a Luther-kortárs Veit Dietrich, Curad Huber, Johannes Zwick fordításaihoz, de a kvázi trochaikus

<sup>11</sup> KUNSZERY, *Himfy-nyomok...*, 580.

<sup>12</sup> *Servitanae pietatis Exercitium ad fovendam devotionem erga SS. Matrem dolorosam Mariam, et Cultum praecipuorum Beatorum Ord. Servor; Jaurini, Typis Gregorii Joannis Streibig, Privil. Regit. & Episc. Typogr., 1739, 97.*

<sup>13</sup> KUNSZERY, *Himfy-nyomok...*, 581.

lejtésű forma is jelen van a zsolttárfordító Ambrosius Lobwasser 77. zsolttár fordításában.<sup>14</sup>

Zu Gott in dem Himel droben  
Meine stimm ich hab erhoben  
Und gerufft hinauff zu ihm  
Und er hat erhört mein stim...<sup>15</sup>

Vekerdi József egy német nyelvű tanulmányának<sup>16</sup> bevezető része szintén a nyolcas-hetesekre épülő szerkezetekkel foglalkozik. Példái között szerepel, hogy Luther kvázi jambikus nyolcas-hetese – „Ein fés / te Búrg / ist ún / ser Gótt, // ein gú/te Wéhr / und Wáf/fen”<sup>17</sup> – a legismertebb magyar fordításban ütemhangsúlyos nyolcas-hetes lett:

Erős vár a / mi Istenünk,  
jó fegyverünk / és pajzsunk.  
Ha ő velünk, / ki ellenünk  
Az Úr a mi / oltalmunk.<sup>18</sup>

<sup>14</sup> Karl Eduard Philipp WACKERNAGEL, *Das deutsche Kirchenlied von der ältesten Zeit bis zu Anfang des XVII. Jahrhunderts I–V*, Leipzig, Teubner, 1864–74. A különböző kiadások digitálisan elérhetőek: <http://archive.org/search.php?query=Wackernagel%20Kirchenlied> (2014. május 31.).

<sup>15</sup> KUNSZERY, A *Himfy-nyomok...*, 578. A Lobwasser-verset idézi még: GÁLDI László, *Szenci Molnár Albert zsolttárverse*, Budapest, Akadémiai, 1958 (Irodalomtörténeti Füzetek, 18), 98.

<sup>16</sup> VEKERDI József, *Abriß der ungarischen Verslehre*, Ungarn-Jahrbuch Zeitschrift für die Kunde Ungarns und verwandte Gebiete, (22)1995/1996, 153–182.

<sup>17</sup> A nyolcas-hetesre való alkalmazás arra is visszavezethető, hogy a kiinduló szövegben (*Vulgata, Psalmus 45*) – jöllehet, Luther csak a kezdő sort veszi át, és egészen más gondolatsorral folytatja énekét – ez a verssor, szinte véletlenszerűen, majdnem felosztható nyolcas-hetes ütemekre: „Deus noster refugium / et virtus adiutor / in tribulationibus / (quae) invenerunt nos nimis...”

<sup>18</sup> A legrégebb magyar változat (1560–1561) nem követi a nyolcas-hetes formát, „bizonytalan verselésű, szótagszámláló, izostrofikus énekvers”: „Erős várunk nekünk az Isten, / És fegyverünk ellenség ellen, / Megszabadít veszedelemtől, / Mely reánk jó most mindenfelől...” Vö. RPHA (Répertoire de la poésie hongroise ancienne) 0392, adatlapja: <http://rpha.elte.hu/rpha/id/0392> (2013. június 3.). Vekerdi a jelenleg is érvényes *Evangelikus énekeskönyv* 254. énekének szövegét idézi: <http://enekeskonyv.lutheran.hu/enek254.htm> (2014. május 31.).

A kvázi trochaikus nyolcas-hetesek azonban a német, világi barokk lírában jelennek majd meg. Egy 1656-os, *Venus-Gärtlein* (*Vénusz-kertecske*) című antológia több darabja is ebben a formában íródott. Ezek között a *Daffniss gieng vor wenig Tagen...* című egykorú dal, és ennek dallamára énekelt szövegek, például a következő, lényegében a kis Himfy strófaszerkezetét mutatják (az utolsó két sor a tíz versszakos dal refrénje):

Meine Schöne treulich wendet,  
ihre Kunst mir treu zu seyn,  
denn sie neulich hat gesendet,  
mir ein guldnes Ringein,  
drin ein Demant eingegraben,  
den zwey Händlein rings umgaben:  
Du solt liebes Ringein,  
Treuer Liebe Zeuge seyn.<sup>19</sup>

A 18. század végének német költészete ezt a vallási és világi használatra elkülönült formát örökli meg. Goethe, Bürger jó néhány verse és mindenekelőtt Schiller *An die Freudéja* is erre a lüktetésre épül.

A 18. századi „szórványos” magyar nyolcas-hetesek – például a Pálóczi-gyűjtemény is szépen reprezentálja ennek a formának az ismeretét – felveti a magyar verbunkos forma és a német trochaikus táncdallamok legalábbis tipológiai hasonlóságát.<sup>20</sup>

A szöveg egy több mint negyven változatot számba vevő compiláció eredménye, először 1911-ben, az ún. „dunántúli” *Keresztyén Énekeskönyv*ben jelent meg, a 20. században ez a változat vált elfogadottá, népszerűvé. Lásd erről és az *Erős vár* fordításának előzményeiről: PAYR Sándor, *Luther és az egyházi ének: Három értekezés az evangélikus egyházi ének négyszázados jubileumára*, Különlenyomat a „Theologiai Szemle” 1926. és 1927. évfolyamából, Debrecen, 1928, 1–42, itt: 39–40. Az énekeskönyvben szép számmal van példa a nyolcas-hetes forma jelenlétére.

<sup>19</sup> *Venus-Gärtlein. Ein Liederbuch des 17. Jahrhunderts. Nach dem Drucke von 1656*, hrsg. von Max Freiherrn Von WALDBERG, Halle, Niemeyer, 1890, 91. Digitális változat: [http://openlibrary.org/books/OL24228646M/Venus-G%C3%A4rtlein.\\_Ein\\_Liederbuch\\_des\\_17.\\_Jahrhunderts.\\_Nach\\_dem\\_Drucke\\_von\\_1656\\_hrsg\\_von\\_Max\\_Freiherr](http://openlibrary.org/books/OL24228646M/Venus-G%C3%A4rtlein._Ein_Liederbuch_des_17._Jahrhunderts._Nach_dem_Drucke_von_1656_hrsg_von_Max_Freiherr) (2014. május 31.).

<sup>20</sup> Vö. PÁLÓCZI HORVÁTH Ádám, *Ötödfélszáz énekek: Pálóczi Horváth Ádám dalgyűjteménye az 1813. évből*, s. a. r. BARTHA Dénes, KISS József, Budapest,

A Himfy-strófa alapvetően ütemhangsúlyos, többnyire nem tűnnek szembe belőle szisztematikusan időmértékessé hangolt sorok, ha mégis, töredékeiben trochaikus lejtést mutatnak, és csak elvétve jambikust (pl.: „Gyermekkorom játékait” a *Boldog szerelem* 172. dalában).<sup>21</sup> A Himfy-dalokhoz kapcsolható zenei formák – mindenekelőtt a verbunkos dallam – is elsősorban a trochaikus lejtéssel kapcsolódnak össze.

Talán nem légből kapott Rakos Miklós bombasztikusnak tűnő tanulmánya sem – a nem túl ismert *Zenekar* című folyóirat egyik 2004-es számában –, amely a Schiller–Beethoven *Örömódát* a magyar verbunkossá vált nyolcas-hetes versforma visszavetülésének tartja. Tudvalevőleg a Beethoven-műjegyzék függelékében a WoO 158-as jegyzékszámot viselő sorozat (*Lieder verschiedener Völker*) 22-es darabja, a *Magyar szüretőlő ének (Ungarisches Weinleselied)* a *Kesergő szerelem* „Édes kínos emlékezet / A Badacsony szürete...” kezdetű, 71. dalának egy alighanem a korban énekelt változatára írt variáció. (A Beethoven-sorozat többi darabja is konkrét dallamok felhasználásával készült, zongora- és csellókísérettel. Rakos Miklós azt is tudni véli, hogy a *IX. szimfónia* zárótételének fődal-lamára is a Kisfaludy-dal hatott.)<sup>22</sup>

Ha másfelől közelítünk a kérdéshez, például a verstani gondolkodás számára máig megszívlelendő elveket megfogalmazó Jurij Tinyanovnak *A versnyelv problémája* című tanulmánya felől,<sup>23</sup> akkor a tinyanovi *verssor-egységek* szempontjából is meg kell vizsgálnunk a *Himfy* és a regék verselésének sajátosságait. Tinyanov elgondolása szerint mindig a teljes verssor az alapegység, amit

Akadémiai, 1953. A gyűjtemény 234, 334 és 414-es sorszámú darabjai is nyolcas-hetesben íródtak. Szabolcsi Bence egy 1938-as tanulmányában egy 18. századi, német és/vagy lengyel eredetű diákdallamból – első magyar szövege Édes Gergelytől származik: „Hogy elhagytam a Múzsákat...” – eredezteti a dallam hazai elterjedését, s Csokonai *A tihanyi Ekhóhoz*-ja mögött is ezt a dallamot ismeri föl: SZABOLCSI Bence, *Néhány zenei adat a Balassi- és a Himfy-strófa történetéhez*, ItK, (48)1938/3, 228–233, különösen: 232–233.

<sup>21</sup> Ilyent a Szepes–Szerdahelyi-verstan is említ: „Lovag, gyalog vadászni...” (*Boldog szerelem*, V. ének), SZEPES Erika–SZERDAHELYI István, *Verstan*, Budapest, Gondolat, 1981, 416.

<sup>22</sup> RAKOS Miklós, *Az Eroicától az Örömódáig*, *Zenekar*, 2004/1, 21–30.

<sup>23</sup> Jurij TINYANOV, *A versnyelv problémája* = Uő, *Az irodalmi tény*, Budapest, Gondolat, 135–175.

egy hármas rendszer illeszkedése vagy nem illeszkedése jelöl ki mindig: (1) a *ritmikai rendszer*; (2) a *hangzás* – Tinyanov elveit szem előtt tartva nemcsak a prozódiaira kell gondolnunk, hanem a sor fonológiai egységességére, ismétlődéseire – és (3) a *szintaktika*, a mondat/tagmondat-egységek egymásmellettsége. Ha a tinyanovi hármas kritériumhoz hozzávennénk – amit különben az orosz formalista maga is említ –, hogy negyedik kritériumként a verssor (4) *zenei tagoltsága* is jelentős szerepet tölthet be, láthatjuk, formailag milyen összetett, sokféle variánsra ad lehetőséget a Himfy-versszak.

A *Himfy*-szövegek verselése első szempillantásra nem tűnik túl változatosnak: a *nagy Himfy* lényegében egy négysoros, páros rímes zárlattal (az ún. *vég-Himfy*vel) kiegészített, nyolcsoros, 8-7-8-7 szótagos, keresztrimes előzők megtoldása. Ez a nyolcsoros szakasz önállóan is szerepel a *Himfy szerelmeiben* – ez az *énekek* versformája –, illetve a regékben. A *kis-Himfy* pedig a *nagy Himfy* első négy sorának elhagyásával jön létre. A *Himfy*-szövegekben előforduló strófatípusok képletei tehát:

A nyolcsoros nyolcas-hetes: 8a7b8a7b8c7d8c7d

A tizenkétsoros „nagy” Himfy-strófa: 8a7b8a7b8c7d8c7d8e8e7f7f

A szintén nyolcsoros „kis” Himfy-strófa: 8c7d8c7d8e8e7f7f

Kunszery Kisfaludy „találmányának” tartja a négysoros, páros rímes zárlatot, az általa vég-Himfynek nevezett strófaszakaszt: 8e8e7f7f. A Himfy-strófát lényegében a vég-Himfy teszi a verstan-i katalógusok önálló strófatípusává.

A nyolcsoros nyolcas-hetessel és a Himfy-strófa a magyar ütemhangsúlyos verselés kutatói is sokat foglalkoztak. Horváth János *Rendszeres magyar verstanában* hosszan sorolja Kisfaludy „talpraesett (strófazáró) háromtagú” rímeit: „eljövendő/elkötend ő, eleven/mereven, harangot/a hangot, kis kedvesek/csővel lesek...”<sup>24</sup> stb. Szerdahelyi István és Szepes Erika *Verstana*<sup>25</sup> az előzményeket keresve Szenczi Molnártól – vagyis Lobwassertől? –, Nyéki Weöres Mátyástól is közöl példát a nyolcas-hetesre, de Faludi Ferenc

<sup>24</sup> HORVÁTH János, *Rendszeres magyar verstan*, Budapest, Akadémiai, 1951, 66.

<sup>25</sup> SZEPES-SZERDAHELYI, *Verstan*, i. m., 411–417.

Tündérbertjét, Kazinczy Bor mellettjét, Fazekas Mihály *Kalendárium magyarázata* után *serkent gondolatok*<sup>26</sup> című versét is ehhez a típushoz sorolja. A vers utolsó versszaka:

Többre nem is számlálhatom  
Éltem arany számait,  
De majd ha megtalálhatom  
A nagy titok kulcsait,  
Újra nyíló életem  
Hasznosabban tölthetem.<sup>27</sup>

Szerdahelyiek említenek egy *Az Estve* című, nyolcas-heteskbe tördelhető Csokonai-verset is, ez azonban nem a „nagy” *Estve*-vers, hanem egy, Nagy Sámuel 1794-es Sander-kiadásához készült Csokonai-versfordítás: „Édes estve / mely lefestve / ülsz az egek felhőjén, // Nézelődöl / s leskelődöl / bársony-szín kö/nyöklőjén” stb.<sup>28</sup> Csokonai egyébként a Sander-kötet előszavához csatolt verset („Múlik mord Egünk’ homályja // A’ ködök már oszlanak...”) <sup>29</sup> is ebben az ütemes és trochaikus nyolcas-hetes formában írja. Az 1792. július 14-i keltezésű, Pálóczi Horváth Ádámhoz címzett verses levele is nyolcas-hetes metszetű, hosszú, tizenöt szótagos sorokban íródott.<sup>30</sup>

A *Himfy* háromféle strófaszervezetében külön jelentősége van a szintaktikai tagoltságnak. Erre a kérdésre már Arany János is felfigyelt. A *magyar nemzeti vers-idomról* két helyén is a Himfy-strófák innovatív „benső feltagoltságáról” értekeznek: előbb a sor-

<sup>26</sup> A Fazekas-vers szakaszai voltaképpen egy rövidített, a 7–8. sorpár nélküli, hatsorosra rövidített „kis” Himfy-strófának tekinthetők.

<sup>27</sup> *Fazekas Mihály művei*, szerk. és jegyz. JULOW Viktor, Budapest, Szépirodalmi, 1982, 130.

<sup>28</sup> NAGY Sámuel, *Az Istennek jósága és böltsessége a’ természetben*, Sander Henrik után, Posenban és Komáromban, Wéber Simon Péter költségével és betűivel, 1794, 327–328. (A versnek egyébként nincs nyoma a CSVMÖM, *Költemények* 1–5. kötetében.)

<sup>29</sup> NAGY, *Az Istennek jósága...*, i. m., XXI–XXIV; ill. CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Költemények 2. 1791–1793*, s. a. r. SZILÁGYI Ferenc, Akadémiai, Budapest, 1988 (CSVMÖM), 113–115.

<sup>30</sup> CSVMÖM, *Költemények 2*, i. m., 27–30.

metszet és beszédhangsúly egybeeséseit és elnagyoltságát veti össze:

„A *folyamba / tekintettünk*  
És *alattunk, / és felettünk,*  
És *bennünk is / a menny volt,*  
Szívünkben *szent / tűz lángolt.*

Íme a három első sor a hangsúly arányos felosztása által ép rithmust ad, a negyedik sorban a caesura előtt két hangsúlyos szótag van, utána egy sincs, de a hangsúlyos *szent* szó a vele szoros kapcsolatban levőktől (tűz lángolt) elvágatik: innen e sor érezhetőleg bágyadtabb, mint az előbbek

– írja Arany:<sup>31</sup> Tanulmánya VII. részének elején pedig a „strophá szerkezet” mondattani feltételezettségéről írva két *Himfy*-példát is bemutat, és elismerően szól Kisfaludy retorikai megoldásairól:

Csupán egy körmondatos alakot ismerek, a mely halmozó természeténél fogva a rhythmussal összefér: a gondolatnak oly módoni csoportosulása (agglomeratio) ez, mint ama szónoki figurában történik, melyet *felfüggesztés* (sustenatio) néven ismerünk, s mely, különben érthető részleteket halmozva fel, a teljes értelmet az utolsó mondatra bízza. Ily *költői* periodust gyakran találunk Kisfaludy Sándornál [...], midőn értelmes részleteket halmoz ugyan: de a teljes megoldást az utolsó sorra hagyja; mint:

Nem, ki névért, dicsőségért  
Mássa Pindus bércseit,  
Vagy alacsony nyereségért

<sup>31</sup> ARANY János, *A magyar nemzeti vers-idomról = Uő, Tanulmányok és kritikák*, s. a. r. S. VARGA Pál, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1998, 319. Arany nem az 1833-as utolsó, hanem az 1807-es kiadás szövegét idézi, pontatlanul: *Boldog szerelem*, XXXV. dal. Érdekes, hogy a verstani-prozódiai kérdésekkel sokat foglalkozó Kodály ugyanezt a Kisfaludy-strófát zenésíti meg: KODÁLY Zoltán, *A bereknek gyors kaszási. Für Singstimme und Klavier*; Budapest, Editio Musica, 1982. Roppant tanulságos Kodály megoldása az Arany által említett ütemhibára.

Irja halom verseit;  
*De a ki*, ha tűz lelkében  
Gondolatok virradnak,  
Vagy fölhevült kebelében  
Érzemények fakadnak,  
*Lantot ragad* s mi érdekli  
Kedvesinek elénekli –  
Kiben a vers így terem;  
*Az énnékem emberem.*<sup>32</sup>

Érdeemes talán felvetnünk egy Arany észrevételeit tovább formalizáló módszertani párhuzamot a strofikus versformák belső, mondattani határainak problémájával kapcsolatban. A Himfy-strófák mondattani-logikai tagolása ugyanúgy igyekszik kiaknázni a lírai és az epikai beszédmód ütközésének retorikai lehetőségeit, mint a már említett Gottfried August Bürger strofikus szerkezetben írt balladáiban. Bürger például Thomas Percy *The Child of Elle* című, 1765-ben keletkezett, négysoros versszakokból álló balladáját nyolcsoros, nyolcas-hetes sorokból álló, jambizáló strófákba dolgozza át (*Die Entführung*, 1778). Ha a jambikus lüktetéstől eltekintünk, és ütemezve olvassuk, ez bizony azonos a kis Himfy versszakkal:

»Knapp', saddle mir / mein Dänenroß,  
Daß ich mir Ruh' / erreite!  
Es wird mir hier / zu eng' im Schloß;  
Ich will und muß / ins Weite!« –  
So rief der Ritter / Karl in Hast,  
Voll Angst und Ahnung, / sonder Rast.  
Es schien ihn fast / zu plagen,  
Als hätt' er Wen / erschlagen.<sup>33</sup>

<sup>32</sup> ARANY, *A magyar nemzeti...*, i. m., 338–339.

<sup>33</sup> Gottfried August BÜRGER, *Werke und Briefe: Auswahl*, kiad. Wolfgang FRIEDRICH, Leipzig, Bibliographisches Institut, 1978, 441.



Bürger lényegében négy-négysoros mondat egységeket alkalmaz, de az utolsó vagy az utolsó két sor a strófa előző soraival szemben gyakran valamiféle retorikai ellenpontként jelenik meg.<sup>34</sup>

A Himfy-strófa mondattani tagoltsága is mutat valamiféle szabályosságot, de az a sajátosság, ami a már Petrarcanál is fellelhető, 11 szótagos *ottava rimá*ból (a stanzaformából) következik, vagyis hogy a keresztrímes, hatsoros első rész és a szakasz záró, páros rímes 7–8. sor valamiféle retorikai ellenpontot képeznek, maradéktalanul érvényesül a Himfy-strófákban. Csokonai a *Lilla* már idézett előbeszédében ezzel kapcsolatban is megenged magának egy oldalvágást:

...az elme is rá-unatkozik az egyforma *tensiora*; rá-unatkozik arra, hogy a' Strophának tagsoraiból, a' Rithmusnak fordulásából előre tudja, mikor leszsz kéntelen a' Poéta, érezni megszűnni. [...] Hát ha még minden Darabnak az utólsó sorában rendszerént *Epigrammai Evolutiót* kell várnom, sőt sokszor előre el is találom; nem fáraszt-é el ez a' sok periodicus tsiklandás? nem veszti-ké el utóljára édes ingerléseket a' sűrűen egymásra halmozott *Contrastok*, *Oxymoronok* [...]? Sem a sűrű tsiklandást nem óhajtanám, sem azt, hogy valaki minden lépten-nyomon fűszerszámmal tápláljon, vagy *Oximellel* frisítsen meg.<sup>35</sup>

Csokonai megjegyzése mögött egyértelműen a *Kesergő szerelem* lírai vagy epikai olvashatóságának eldöntendő kérdése van: a zárlat azonban nem epigrammai, hanem a lírai és narratív „én”

<sup>34</sup> A romantika verses elbeszélései (Byron a *stanzák*ban, Puskin a *szonett*ből kialakított Anyegin-strófában) virtuóz módon fogják alkalmazni majd ezt az ellenpontozó technikát. A nálunk alig-alig ismert orosz textológus-filológus, Grigorij Oszipovics Vinokur nevezetes, 1941-es tanulmányában az *Anyegin*-strófa belső tagoltságáról írt. Vinokur alapos statisztikát készít az *Anyegin* 14 soros szakaszainak mondathatáraitól, és azt találja, hogy az esetek bő kilencven százalékában jelen van egy 4+4+4+2 soronkénti mondattani tagoltság, és a sorok áthajlásai – és a legritkábban a versszakhatárokat átlépő versmondatok – mindig különös kompozíciós, tematikus helyeket jelölnek meg. Григорий Осипович ВИНОКУР, *Слово и стих в „Евгении Онегине”* = *Пушкин*, ред. А. М. Еголин, Москва, Наука, 1941, 205–213.

<sup>35</sup> CSOKONAI, *Lilla...*, i. m., IX–XI.

egyszerre való működtetése miatt szereti a később Arany által is elemzett perióduszárlatot.

A „sima”, zárlat nélküli Himfy-szakasz, az kvázi epikus énekek strófatípusa általában valóban csak halmoz, többnyire sorpáronként van mondategység, de a lírai reflexióknak is hangot adó kis és nagy Himfyben a négysoros, páros rímes zárlat a legtöbbször elkülönül a négy-, illetve nyolcsoros, keresztrímes felvezetéstől. A *Himfy* nyolcas-hetes versszakai tehát általában 2+2+2+2 soros, a kis Himfy – mint Bürgernél is! – 4+4, a nagy-Himfy 4+4+4 soros mondategységekből áll. Gyakori az is, hogy a strófán belül a strófanyitó, keresztrímes sorok mellérendelő halmozásokat tartalmaznak, amelyek alá vannak rendelve a zárlat – egyébként a legtöbbször szintén két mellérendelt tagmondatból álló – főmondatának.

Szemfényvesztő a gyöngyhava  
Alabastrom nyakának;  
Édes méz széphangú szava,  
Bibor színe ajkának; //  
S a két szem, mely szép képében,  
Két csillagként tündöklő,  
A szívnek mély fenekében  
Mely édesen öldöklő! – //  
Csupa lélek tekintete,  
Rózsailat lehellete,  
Az arczája rózsaszín, –  
Ennyi szépség mennyi kín!<sup>36</sup>

Végző soron nagyon bonyolult változatok is felismerhetők ebben a rendszerben.

A *Himfy* monotonitásának régi vádja tehát kicsit igazságtalan: kétségkívül Schedius és Csokonai indította útjára. Igazság szerint

<sup>36</sup> *Kesergő szerelem* 118. dal. Lásd *Himfy szerelmei. Első rész*, Budán, A Királyi Magyar Universitás' Betűivel, 1807. (A Himfy-idézetek a továbbiakban – Angyal Dávid 1892-es megoldásához igazodva – az 1807-es szövegváltozatra utalnak. A készülő kiadás ezt tekinti főszövegnek, az 1801-es és az *ultima manus*nak tekinthető 1833-as szövegvariánsokat a jegyzetben szerepeltetjük majd.)

persze messze többféle lírai attitűd képes megszólalni ebben a formában, mint amit az epikus énekekről és a lírai reflexiókat megjelenítő dalokról szóló irodalomtörténeti közhely meg tud nevezni. Ugyanígy hiba – a versformában történetileg fölhalmozódott műfaji sokszínűség miatt – Himfy hangját a szentimentális fájdalompoézis egyszólamú regiszterével azonosítani. Van benne himnikus – de profán! – dal Liza isteni mivoltáról és Himfy „tökéletlenségéről”:

Mondd-meg, miként gondollyalak,  
Bámúlandó szép Tündér!  
Hogy elmémmel megfogjalak,  
Lelkem Hozzád fel nem ér.  
Mondd-meg, miként érezzelek,  
(Ha szabad azt kérdeni)  
Mondd-meg, minek nevezzelek,  
Óh Te, több mint isteni! –  
Ismérjed-meg mivolttodat,  
Ismérjed-meg nagyságodat  
Az én kicsinységemben,  
Tökéletlenségemben.<sup>37</sup>

Elégikus hang:

Gyermekségem' szép ideje,  
Be hamar elmúltatok!  
Életemnek örömei,  
Be rövidek valátok! –  
A' Tavasznak virágzati,  
Levelei a' fáknak,  
Erdők' 's berkek' víg hangzati,  
Vígsgái a' Világnak, –  
Mind ez megtér bizonynyára,  
Mindennek megtérül kára:

<sup>37</sup> HIMFY [KISFALUDY Sándor], *Kesergő szerelem*, 1808, i. m., 157, 102. dal.

De tí soha soha sem! –  
Utánnatok mit késem?<sup>38</sup>

Ady *A civódó Magyarját* idéző átokformulák:

Hally-meg bennem emlékezet!  
Csak vesztetre vagy te hív;  
'S te, kit Ő így lánczon vezet, –  
Átkozott légy gyenge szív!  
Átkozott légy idő és hely,  
Mellyben Őtet meglátám,  
Mellyben Ő szép szemeivel  
E' kínokat lövé rám;  
Átkozott légy te, Szerelem,  
Kinek ennyi mérgét nyelem;  
De Magadat kegy-alak –  
Dicsó, Téged' áldalak.<sup>39</sup>

És természetesen még sok más regiszter. Még előttem áll a feladat, hogy az Angyal Dávid által kimerítően leírt, a készülő kiadásunk szöveggondozása során előkészített szöveg változatait, a *Naplók*ban olvasható szövegvariánsokat, az 1801-es *Kesergő szerelem*, az 1807-es *Himfy szerelmei* és az ultima manusnak tekinthető 1833-as szövegváltozatokat ebből a szempontból is összevegyem.

Ha belegondolunk, a bevezetőben felvetett három problémából az utolsó kettő, a hangnem-kontrasztok és a lírai én problémája a verstani fejtegetéseinkből is levezethető. A szakirodalomban Rényi Rezső 1880-as tanulmányának tanulságai<sup>40</sup> – Angyal Dávid mindmáig legteljesebb, 1892-es *Himfy*-kiadása<sup>41</sup> is erre a munkára hivatkozik – a Petrarca-hatásról, vagy Békei Jolán 1925-ös tanul-

<sup>38</sup> HIMFY [KISFALUDY Sándor], *Kesergő szerelem*, 1808, i. m., 91, 57. dal.

<sup>39</sup> HIMFY [KISFALUDY Sándor], *Kesergő szerelem*, 1808, i. m., 169, 111. dal.

<sup>40</sup> RÉNYI Rezső, *Petrarca és Kisfaludy Sándor*, Budapest, Aigner Lajos, 1880.

<sup>41</sup> *Kisfaludi Kisfaludy Sándor minden munkái I*, s. a. r. ANGYAL Dávid, Budapest, Franklin-társulat, 1892, jegyzetek: 321–494.

mányának<sup>42</sup> összegzése a Kisfaludyt érő francia inspirációkról nem meríthető ki a mottók, latens idézetek-fordítások azonosításában. Még csak nem is érdemes közvetlen Petrarca-hatásról beszélni, mert sokkal inkább Petrarca 18. századi, Békei által említett szentimentális, olasz és francia olvasatai a fontosak. A vívódó Petrarca, akinek *Daloskönyvében* az égi szerelem vallásos himnuszai és a földi vágy leküzdhetetlensége egyszerre van jelen, és okoz a szentimentális értelmezés szerint meghasonlást a költő személyiségében. Kétségtelenül a *Himfyben* is benne van a vallásos eredetű versformát laicizáló-profanizáló, ezért paradox módon szentimentális, és különösen a *Boldog szerelemben* a testiség témáiról is nyíltan beszélő hang. A hangnem változik, de felismerhetők a szakrális műfaji keretek is: ezzel a szöveg olyan bonyolult hangnem-komplexumot hoz létre, olyan kontrasztokat működtet, amelyek nyilvánvalóan megdöbbentették az 1801–1807-es rajongó közönséget. A *Himfy* egykorú népszerűségének ez is oka lehet.

Még csak eggyre kérlek Téged',  
Ura 's Attya létemnek!  
Hogy csak addig tessék Néked  
Nyújtani végét éltemnek:  
Míg még egyszer megláthattam  
Őtet, lelkét lelkemnek;  
Hogy hív valék, megmondhattam, –  
'S legyen vége éltemnek.<sup>43</sup>

Téged' látlak az Egeknek  
Magas, tiszta kékjében;  
Téged' látlak a' vizeknek  
Folydogáló tükrében;  
Nappal a' Nap' aranyának  
Ragyogó láng-fénnyében,  
Éjjel a' Hold' világának

<sup>42</sup> BÉKEI Jolán, *Francia hatás Kisfaludy Sándor költészetében*, Itk, (35)1925/1–2, 70–83; és (35)1925/3, 184–197.

<sup>43</sup> HIMFY [KISFALUDY Sándor], *Kesergő szerelem*, 1808, i. m., 116, VIII. ének vége.

Reszkető ezüstyében.  
Minden idő-perczenetben,  
Mindennémű szegeletben,  
Üldözöm vagy szünetlen –  
Haggy békét, óh kegyetlen!<sup>44</sup>

A hangnem-kontrasztok későbbi leegyszerűsödésének jelenleg kettős okát látom. Az 1803-as hamisítvány a latens vallásos kontextust elhagyva (pl. csak énekeket tartalmaz, dalokat nem; hiányos és esetleges az intertextuális hivatkozásrendszere) egyszerűsította a lírai ént, kizárólag a *szerelmi bánat* témáját olvastatta vissza az olvasókkal az 1807-es *Himfy* szerelmeibe. A recepció pedig lépre ment. Nyilvánvalóan a zenei utalásoknak a könyvmédiumból való eltűnése sem tett jót a Kisfaludy-szövegek olvashatóságának. Másfelől – ahogy emellett egy régebbi tanulmányomban kíséreltem meg érvelni<sup>45</sup> – a Kisfaludy által is erőltetett életrajzi kontextus terjesztése is a regiszterek sokszínűsége, az olvashatóság összetettebb műveleteinek ellenében hatott.

<sup>44</sup> HIMFY [KISFALUDY Sándor], *Kesergő szerelem*, 1808, i. m., 259, 172. dal.

<sup>45</sup> HERMANN Zoltán, *A poétai román mint kontextus: A Himfy szerelmei*, ItK, (109)2005/4–6, 534–542.

# RÖVIDÍTÉSJEGYZÉK

## INTÉZMÉNYEK

- DRE RL – Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára  
MNL OL – Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára  
MTA KIK – Magyar Tudomány Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye  
OSzK – Országos Széchényi Könyvtár  
OSzK Kt. – Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára

## FOLYÓIRATOK ÉS KÖNYVSOROZATOK

AJÖM – *Arany János Összes művei*, kiad. VOINOVICH Géza (1–6. kötet), szerk. KERESZTURY Dezső (7–16. kötet), KOROMPAY H. János (17. kötettől), Akadémiai (1–16. kötet), Universitas (17. kötettől), Budapest, 1951–2014.

BpSz – Budapesti Szemle

CSVMÖM – *CSOKONAI Vitéz Mihály Összes művei*, szerk. JULOW Viktor, SZILÁGYI Ferenc, (1988-tól:) SZILÁGYI Ferenc, SZUROMI Lajos, (1999-től:) DEBRECZENI Attila, SZUROMI Lajos, (2012-től:) DEBRECZENI Attila, Budapest, Akadémiai, 1975–2012.

It – Irodalomtörténet

ItK – Irodalomtörténeti Közlemények

KazEKK – *Kazinczy Ferenc Művei, Elektronikus kritikai kiadás (próbaverzió)*

KazFN – KAZINCZY Ferenc, *Fogságom naplója*, s. a. r. SZILÁGYI Márton, Debrecen, 2011 (Kazinczy Ferenc Művei, Első Osztály: Eredeti Művek).

KazFord – KAZINCZY Ferenc, *Fordítások Bessenyeitől Pyrkerig*, kiad. BODROGI Ferenc Máté, BORBÉLY Szilárd, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009 (Kazinczy Ferenc Művei, Második Osztály: Fordítások).

KazLev – KAZINCZY Ferenc *levelezése*, I–XXI, s. a. r. VÁCZY János, Budapest, MTA, 1890–1911; XXII, s. a. r. HARSÁNYI István, Budapest, MTA, 1927; XXIII, s. a. r. BERLÁSZ Jenő, BUSA Margit, CS. GÁRDONYI Klára, FÜLÖP Géza, Budapest, Akadémiai, 1960; XXIV, s. a. r. ORBÁN László, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2014; XXV, s. a. r. SOÓS István, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2014 (Harmadik Osztály: Levelezés).

KazPE – KAZINCZY Ferenc, *Pályám emlékezete*, kiad. ORBÁN László, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009 (Kazinczy Ferenc Művei, Első Osztály: Eredeti Művek).

KazSzL – KAZINCZY Ferenc, *Szép Literatura*, kiad. BODROGI Ferenc Máté, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012 (Kazinczy Ferenc Művei, Második Osztály: Fordítások).

KFMM, *Országgyűlési dokumentumok – KÖLCSEY Ferenc, Országgyűlési dokumentumok (1832–1835)*, s. a. r. VÖLGYESI Orsolya, Budapest, Universitas, 2011 (Kölcsey Ferenc Minden Munkái).

KFMM, *Országgyűlési naponkénti jegyzések – KÖLCSEY Ferenc, Országgyűlési naponkénti jegyzések*, s. a. r. PAJKOSSY Gábor, Budapest, Universitas, 2002, (Kölcsey Ferenc Minden Munkái).

MH – Magyar Hirmondó

MKÖM – MIKSZÁTH Kálmán *Összes Művei*, szerk. (1–36, 40, 51–70. kötet:) Bisztray Gyula, Király István, (37, 41, 71–74. kötet:) Bisztray Gyula, Rejtő István, (38, 75–85. kötet:) Rejtő István, (1–83. kötet:) Akadémiai, (84. kötettől:) Akadémiai–Balassi, Budapest, 1956–2012.

MKsz – Magyar Könyvszemle

PH – Pesti Hirlap

Szinnyei – SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, I–XIV, Budapest, Hornyánszky, 1891–1914.

TGy – Tudományos Gyűjtemény



# NÉVMUTATÓ

A névmutatóba nem vettük fel az intézményneveket, így a kiadók nevét sem, csak ha a főszövegben szerepelnek, s ott kétségtávol személyt jelölnek. A névmutató nem tartalmazza az irodalmi művek címében szereplő neveket és a fiktív irodalmi alakok nevét sem.

- Abafi Lajos 75–77, 87, 88  
Adamikné Jászó Anna 50  
Ádámné Révész Gabriella 334  
Ady Endre 8, 388  
Ajtai András 307–310  
Akhilles 333, 339  
Ákimás, P. (= Thomas Aqu. M. Magis) 368  
Albert Sándor 258, 259  
Álmos, vezér 208  
Amade Antal, báró 211  
Ambrus, Szent 376  
Angyal Dávid 208, 209, 386, 388  
Anonimus 332  
Antal Orsolya 351  
Antonius 81  
Ányos Pál 80, 94, 187, 189, 199, 321  
Apolló 81, 110, 111  
Aranka Ferenc 305  
Aranka György 194, 195, 199, 200, 204, 205, 207–209, 303–322  
Arany János 20, 116–127, 129–135, 253, 382–384, 386, 391  
Arany Julianna (Juliska) 122, 125, 129–133  
Arany László 120, 122, 124, 125, 131  
Aranyosrákosi Székely Sándor lásd Székely Sándor, Aranyosrákosi  
Arisztotelész 271  
Árkos Eszter 182  
Arndt, Andreas 58, 59  
Árpád, fejedelem 208, 209, 344, 346–348  
Árpád-ház 366  
Assmann, Aleida 49  
Attila, vezér 208, 347  
Augustini, Matthias (Augusztini Máttyás) 284  
Babarczy Eszter 56  
Babits Mihály 19  
Bach, Alexander 244  
Bacon, Francis 274  
Bahlcke, Joachim 369  
Bajnai Zsolt 240  
Balassa József 333  
Balassi Bálint 8, 380  
Balázs Péter 44  
Ballagi Géza 241, 370, 372  
Balogh Éva 235  
Balogh Piroska 215, 216, 257, 260, 265, 272, 281, 313, 351

- Balogh Zoltán 242  
 Bán Péter 364  
 Bana József 193  
 Bánffy György, gróf 306–309, 311, 320  
 Bányai Éva 351  
 Barabás Balázs 261  
 Barabási Albert László 113, 320  
 Bárány Ágoston (Debreceni) 79  
 Bárány Lászlóné 246  
 Baranyi Gábor 75, 78, 83  
 Barbier, Frédéric 44  
 Barczafalvi Szabó Dávid 333  
 Bárczi Ildikó 262, 269, 274  
 Barcsay Ábrahám 189  
 Báróczi (Báróczy) Sándor 79, 88, 89  
 Baróti Szabó Dávid 192, 196, 199, 200, 204, 207, 332  
 Barta János 119  
 Bártfay László 292  
 Bartha Dénes 197, 379  
 Barthes, Roland 55, 56  
 Bartolo de Sassoferrato (Bartolus) 271  
 Bátori Anna 268  
 Batsányi János 80, 97, 198, 199, 205, 207  
 Batthyány 207  
 Batthyány Fülöp, herceg 208  
 Batthyány Lajos, herceg 84, 85  
 Batthyányné Strattmann Eleonóra 84, 85  
 Baumgarten, Alexander Gottlieb 260–262, 265  
 Beethoven, Ludwig van 380  
 Békei Jolán 388, 389  
 Békés Enikő 10  
 Békés Vera 327  
 Béla, III. 332  
 Bél Mátyás (Belius) 276, 283  
 Beleznay-ház 44  
 Belius, Mathias lásd Bél Mátyás  
 Belnay György Alajos 277  
 Benda Kálmán 356, 364, 370  
 Bene Sándor 10, 12  
 Benkő József 279–281  
 Benyovszky Péter 298  
 Bergler István 281  
 Berlász Jenő 392  
 Berzsenyi Dániel 64, 65, 100, 109–111, 191, 195, 196, 204, 207–209, 213, 216, 324  
 Bessenyei (Besenyei) György 61, 188, 278, 392  
 Bessenyei József 10  
 Bethlen Farkas, ifj. gróf 321  
 Bethlen Gábor 358  
 Biguenet, John 257  
 Birkenstock, Johann Melchior von 198  
 Biró Annamária 303  
 Bíró Ferenc 351, 366  
 Bisztray Gyula 123, 136–138, 144, 150, 392  
 Blagouich, Adam Thadeus (Blagoevich Adám Tádé) 284  
 Blasius, Ioannes (Blázy János) 284  
 Bocskai István 358  
 Bod Péter 278, 282  
 Bódi Katalin 179, 215, 216, 351  
 Bodrogi Ferenc Máté 43, 54, 82, 392  
 Bolonyai Gábor 18  
 Borbély Szilárd 154, 334, 374, 392  
 Bornstein, George 59  
 Bossányi Ferenc 52  
 Bossányi Zsuzsanna 95  
 Bödeker, Hans Erich 272  
 Brandscheid, J. W. 202  
 Bretz Annamária 268, 278, 285  
 Brown, Susan 177  
 Bucsánszky György 204, 205, 278  
 Burján Mónika 257  
 Burke, Edmund 272

- Burke, Peter 241  
 Burnard, Lou 177  
 Burt, Ronald S. 319  
 Busa Margit, V. 85, 392  
 Butler, Terry James 177  
 Buzinkay Géza 239, 240, 245, 250  
 Buzzetti, Dino 177, 185  
 Büdeskúti Boldizsár 321  
 Bürger, Gottfried August 379,  
 384–386  
 Byron, George Gordon Noel 385
- Cameron, Rebecca 177  
 Caton, Paul 182  
 Centgraf Károly 113  
 Cerquiglino, Bernard 59  
 Charles, V. 355  
 Chartier, Roger 74  
 Cházár András 112, 113  
 Cicero, Marcus Tullius 173, 257, 258,  
 262, 263, 279  
 Cieger András 250  
 Clements, Patricia 177  
 Coulombe, Greg 177  
 Crudy Dániel 317  
 Cupido 244  
 Czifra Mariann 57, 75, 82, 86  
 Czinke Ferenc 197, 198, 204, 207  
 Czvittinger Dávid 282
- Csanak Dóra, F. 120, 306  
 Csapó család 298  
 Csapó Dániel 298, 299  
 Csapó György 298  
 Csapó Imre 95, 99, 100  
 Császár Elemér 191, 199, 200, 202,  
 203, 211, 213, 351  
 Császtvay Tünde 374  
 Csáth Géza 141  
 Csebi Pogány Ferenc lásd Pogány  
 Ferenc, Csebi  
 Cséby Géza 94
- Cselenyák Erika 235  
 Csengery Antal 131, 133, 219–224,  
 226–228, 232–235  
 Csepcsányi Gábor 198  
 Cser András 326  
 Cserey (Cserei) Farkas 78, 98, 100,  
 104, 213, 214  
 Csergő Tamás 325, 347, 348  
 Csernanszky, Samuel  
 (Csernyánszky Sámuel) 284  
 Csízi István 175  
 Csizmadia Andor 370  
 Csokonai Vitéz Mihály 20, 29, 33,  
 72, 77, 88, 94–96, 99, 101–103,  
 108, 153–155, 157–163, 165–167,  
 169, 170, 191, 192, 194, 195, 198,  
 199, 202–209, 314, 317, 324, 334,  
 337, 342, 343, 349, 373, 374, 380,  
 382, 385, 386, 391  
 Csoma Kálmán 342  
 Csonki Árpád 323  
 Csorba Sándor 326  
 Csörsz Rumen István 191, 193, 268,  
 341  
 Csűry Bálint 312
- Dajkó Pál 216  
 Dáné Veronika 357  
 Dávid Péter 306, 321  
 Dávidházi Péter 17, 18, 21, 117, 124,  
 192, 325  
 Dayka Gábor (Újhelyi) 79, 88, 89,  
 215, 216, 351  
 De Sancto Victore, Hugo 176  
 Deák Ferenc 250, 287, 299  
 Debreceni Bárány Ágoston lásd  
 Bárány Ágoston (Debreceni)  
 Debreczeni Attila 8, 15, 20, 26, 43,  
 53, 55, 57, 59, 72, 73, 75, 96, 101,  
 102, 116, 153, 154, 157, 160, 161,  
 165, 170, 173, 209, 237, 314, 317,  
 334, 345, 352, 365, 374, 391

- Décsey László 289  
Demeter Júlia 161  
Denis, Michael 198, 205, 206  
Déri Balázs 24, 58  
Derose, Steven J. 182  
Derrida, Jacques 257  
Dési Nagy Sándor 374, 375  
Dessewffy József, gróf 61, 80, 95,  
98, 105, 112, 214, 333  
Dietrich, Veit 377  
Diós István 362, 369  
Dobrevá, Milena 185  
Doleschall Pál 283  
Domokos Péter 325, 330  
Doncsecz Etelka 351  
Dózsa Katalin, E. 249  
Dózsa Viktória 235  
Döbrentei Gábor 62, 64, 65, 66, 98,  
104, 107, 110–112  
Döme Károly 69  
Dryden, John 257  
Dugonics András 80, 91, 155, 179,  
180, 181, 330, 332, 333, 335–340,  
342, 344  
Dukai Takács Judit lásd Takács  
Judit (Dukai)  
Dulházy Mihály 81  
Durand, David G. 182
- Ebergényi Benedek 298  
Édes Gergely 380  
Édes István 204, 205  
Edlspacher Zsigmond 328  
Egyed Emese 189, 304, 305, 341  
Eichhorn, Johann Gottfried 272  
Eisemann György 137, 150  
Elekes János 195, 208  
Ellis, Roger 257  
Ember Győző 370  
Emődý Dániel 229, 230  
Endes család 304
- Enyedi Sándor 113, 304, 305, 309,  
311–313, 315, 316, 320, 321  
Eötvös József, báró 217, 218, 220–  
225, 227–235  
Eötvös Mihály 289, 291  
Ercsey Dániel 257  
Ercsey Sándor 119, 122  
Erdódi Simon 355  
Éri István 98  
Ernst Lajos 129  
Ertelius, Ioannes Godofredus  
(Ertel János Gottfried) 284  
Erzsébet, magyar királyné 145  
Eschenburg, Johann Joachim 156  
Esterházy Miklós, herceg 196, 204,  
208  
Esze Tamás 364  
Etédi Márton lásd Etédi Sós  
Márton  
Etédi Sós Márton (Etédi Márton)  
329, 336, 339–341
- Fábchich (Fábtsits) József 331,  
332  
Fáabri Anna 137  
Falka Sámuel 52  
Faludi Ferenc 80, 108, 381  
Fazekas Csaba 235  
Fazekas István 369  
Fazekas Mihály 192, 194, 382  
Febus 329  
Fehér M. István 61  
Fejér György 69  
Fekete János, (Galántai) gróf 198,  
311, 315, 316  
Fekete József 353  
Fenyő István 211, 217–219, 227–231,  
233  
Fenyvesi Kristóf 12  
Ferdinánd, I. 357, 358, 360, 364, 368  
Ferdinánd, III. 351, 355, 356, 365,  
367

- Ferenc József, magyar király 149  
 Ferenc, magyar király, (II.) német-  
 római császár, 1804-től: I. Fe-  
 renc osztrák császár 94, 192,  
 194, 196, 197, 206  
 Ferenczi Zoltán 217  
 Festetics család 163  
 Festetics György, gróf 69, 93–111,  
 113, 154, 155, 157–160, 165, 169,  
 201, 314  
 Festetics László, gróf 201  
 Fidalcus, Ladonius lásd Valla  
 Jácint  
 Fisher, Sue 177  
 Fleckensteinné Cservenka Júlia 50  
 Fogthüy János 298  
 Folnesics Lajos 333  
 Foran, Lisa 259  
 Forgách Antal, gróf 144  
 Forgó András 359  
 Főríz Gergely 262  
 Foucault, Michel 123  
 Földényi F. László 49  
 Földi János 63, 334, 343, 344, 347  
 France, Peter 257, 267  
 Fráter György lásd Martinuzzi  
 György  
 Fried István 76, 79, 374  
 Fried Sámuel 97, 98  
 Friedrich, Wolfgang 384  
 Funke, Fritz 44  
 Fülöp Géza 392
- Gábori Kovács József 215, 217, 220,  
 224, 225, 229  
 Gadamer, Hans-Georg 18, 265  
 Gáldi László 378  
 Gálos Magda 194, 203, 208  
 Gárdonyi Klára, Cs. 392  
 Gáti István 341  
 Gellert, Christian Fürchtegott 279,  
 330
- Genette, Gérard 173  
 Gere Zsolt 325  
 Gergely András 228, 229  
 Gergely Jenő 366  
 Gergye László 86  
 Gesner, Johann Matthias 281, 282  
 Gessner, Salomon 51, 53, 55, 94  
 Geysler, Christian Gottlieb 44, 45,  
 49  
 Gierl, Martin 270, 271, 272  
 Gintli Tibor 179  
 Gisi, Lucas Marco 177  
 Gleim, Johann Wilhelm Ludwig 51  
 Glosius, Ioannes (Glosius János)  
 284  
 Goethe, Johann Wolfgang von 28,  
 35, 43, 52, 53, 379  
 Gönczy Monika 53  
 Göschen, Georg Joachim 43, 44, 51,  
 52  
 Grafton, Anthony 271  
 Granasztói Olga 75  
 Grigely, Joseph 74  
 Grunert, Frank 270  
 Gubernáth Antal 198  
 Gulyás Pál 229  
 Gumbrecht, Hans Ulrich 47–50, 55,  
 56, 176  
 Gvadányi József 342
- Gyapay László 226  
 Gyergyói Elekes János lásd Elekes  
 János  
 Gyöngyösi István 80, 109, 112, 340,  
 342  
 Gyöngyösi János 62  
 Gyöngyössi János, Pettényi 345–  
 347  
 György Lajos 91, 92, 179, 180  
 Győry János 197  
 Gyulai Pál 122, 341

- Haas, Johann Wilhelm (Haase) 46  
 Haase lásd Haas, Johann Wilhelm  
 Habsburg-ház 85, 359, 361, 362,  
 364, 367, 369, 371  
 Hadik András 207  
 Hajdu Péter 136, 137, 139, 140, 150  
 Hajnóczy Dániel 279, 284  
 Hajnóczy Vilmos 132  
 Halmágyi István 308, 310, 320  
 Hannibál 209  
 Hannulik János Krizosztom, 196,  
 199, 200, 204, 206  
 Hargittay Emil 116  
 Harsányi István 392  
 Hász-Fehér Katalin 47, 109, 110, 216  
 Hatvani István 198, 200  
 Hatvany Lajos (Ludwig Hatvany)  
 57, 58, 60  
 Häußling, Roger 318, 319  
 Hayles, N. Kathrine 178  
 Haynau, Julius Jacob báró 249  
 Haynes, Kenneth 257  
 Heckenast Gusztáv 370  
 Hegedűs Béla 268, 341  
 Hegel, Georg Friedrich 61, 373  
 Hegyi Mihály 335  
 Heilbronn, Anna Maria 279, 280  
 Heiser Krisztina 339  
 Heller, Mihail 247  
 Helmeczy (Helmeczi) Mihály 44,  
 52–54, 196, 203, 208, 332, 333  
 Herder, Johann Gottfried von 53  
 Hermann Zoltán 373, 390  
 Hertelendy Gábor 194  
 Heumann, Cristoph August 270,  
 272, 273, 275, 276  
 Heyne, Christian Gottlob 169  
 Himfy lásd Kisfaludy Sándor  
 Hites Sándor 192  
 Homérosz 342  
 Horányi Elek 282  
 Horányi Károly 158  
 Horatius, Quintus Flaccus 191, 192,  
 204, 273, 331, 333, 334  
 Horátz lásd Horatius, Quintus  
 Flaccus  
 Horkay Hörcher Ferenc 272  
 Hornyák Péter 235  
 Horvát Endre lásd Horváth Endre  
 (Pázmándi)  
 Horvát István 189, 193, 272  
 Horváth Ádám (Pálóczi) 63, 78, 79,  
 109, 110, 196, 197, 202, 336, 337,  
 341, 347–349, 379, 382  
 Horváth András lásd Horváth  
 Endre (Pázmándi)  
 Horváth Endre (Pázmándi) 62, 64,  
 66, 69, 194, 195, 200, 201, 204,  
 206, 209, 325  
 Horváth Iván 19, 176, 177, 178  
 Horváth János 381  
 Horváth József Elek 194, 195, 201,  
 204, 207–209  
 Horváth Károly 325  
 Horváth Mihály 206  
 Horváth Zita 10  
 Hödl, Joachim 200  
 Hógye István 202, 214  
 Hruskovicz, Sámuel 279–281, 283,  
 284  
 Huber, Curad 377  
 Hunyadi János 208, 347, 366  
 Hunyadi László 192  
 Huttner, Markus 272  
 Hübner, Johann 54, 55  
 Hyeronimus (Szent Jeromos) 258  
 Iacobaei, Paullus (Jacobaei Pál)  
 284  
 Illésy János 298  
 Illich, Ivan 176  
 Imhof, Rudolf 45, 46, 55  
 Irinyi József 220–224, 226, 230,  
 234

- István, I. (Szent) 351, 353, 355, 356,  
365–367, 371  
Izsák Lajos 366
- Jablanczy Ignác 291  
Jagelló-ház 364  
Jakab Elek 76  
Jakab Zsuzsa 235  
Jakobson, Roman 258  
Jancsó Elemér 89, 304, 305, 307, 311,  
314  
Jankó János 249, 251, 253, 254  
Jankovics József 10  
Jannidis, Fotis 177, 184, 190  
Janning, Frank 318  
Jánosházy György 335  
Jánosy István 335  
Jéger József 200  
Jegolin, A. M. 385  
Jenei Ferenc 193, 203, 208  
Jézus 133  
Jókai Mór 142, 147, 237, 239, 243,  
245, 247, 250  
Jones, Sumie 258  
József nádor 94, 195, 196, 201, 202,  
205, 208, 211  
József, II. 192, 341, 354, 355, 362,  
371  
Juliska lásd Arany Julianna  
Julow Viktor 299, 382, 391
- Kacskovits Lajos 291  
Kakas Márton lásd Jókai Mór  
Kalla Beáta 235  
Kalla Zsuzsa 109  
Kalliope 329  
Kalmárffy Ignác 212  
Kanyó Zoltán 173  
Kármán József 310  
Károly, III. 362, 364  
Károly, főherceg 192  
Kasszandra 249
- Katona Csaba 193  
Katzianer, Johannes 355  
Kazinczy András 78  
Kazinczy Bálint 109  
Kazinczy Dienes 112, 113  
Kazinczy Ferenc (= Kazy) 22, 38,  
43–46, 48–55, 59–101, 103–114,  
157–159, 174, 175, 185–187, 202,  
213–216, 257, 267, 317, 332, 333,  
351–354, 382, 391, 392  
Kazinczy Gábor 60–71, 74, 86, 87  
Kazinczy László 78  
Kazinczy Péter 81  
Kazinczy-árvák 67  
Kazy lásd Kazinczy Ferenc  
Kearney, Richard 259, 260  
Kecskeméti Gábor 7, 8, 10, 12, 24,  
116, 274  
Kecskés András 324, 334  
Kelecseny Mónika 235  
Kelemen Pál 18, 19, 24, 58, 61  
Kelevéz Ágnes 19  
Kemény János 208  
Kemény Zsigmond, báró 221, 226,  
234, 235  
Kenyeres Imre 272  
Kerényi Ferenc 22  
Keresztúri József 52  
Keresztury Dezső 120, 127, 132, 391  
Kinizsi Pál 208  
Király Emőke 305  
Király István 136, 145, 392  
Kis Domokos Dániel 363  
Kis Gyula 104  
Kis János 44, 104, 107, 108, 110–112,  
315  
Kisf lásd Kisfaludy Sándor  
Kisfaludy Károly 61, 203  
Kisfaludy Sándor (= Kisf, Kisfalu-  
di, Himfy) 61, 69, 109–111, 194,  
200, 205, 207–211, 213, 330, 350,

- 373–375, 377, 380, 381, 383,  
387–390
- Kiss András 357
- Kiss Jenő 327
- Kiss József 197, 379
- Klein Sámuel 284
- Klopstock, Friedrich Gottlieb 330,  
334
- Knapp Éva 269
- Koburg, herceg 192
- Kodály Zoltán 383
- Kollár Ádám Ferenc 369, 370, 372
- Kontler László 355
- Koppi Károly 359
- Korompay H. János 127, 391
- Kossuth Lajos 235, 249, 250, 252,  
291–295, 298
- Kotzebue, August von (Kotzóbó)  
330
- Kovachich Márton György 309, 311,  
315, 321
- Kovács Anikó 235
- Kovács (Kováts) Ferenc 203, 212
- Kovács Ferencné Ónodi Irén 216
- Kovács Sándor Iván 10
- Köffinger, Joh. P. lásd Köpfinger,  
Joh
- Kölcsey Ferenc 287–299, 392
- König György 193, 197, 203
- Könyves-Tóth Lilla 50
- Köpeczi Béla 354, 355, 361, 364
- Köpfinger, Joh. P. 202
- Kőszeg Ferenc 120
- Kreskay Imre 189, 194, 195, 204–  
207, 209
- Krman, Daniel 283
- Krupp József 24, 58
- Kulcsár Szabó Ernő 18, 19, 47, 48,  
51
- Kulcsár-Szabó Zoltán 19, 47, 49, 61
- Kultsár (Kulcsár) István 78, 157,  
341
- Kunszery Gyula 375–378, 381
- Küllős Imola 193
- Labádi Gergely 173–175, 186, 189,  
216, 317, 321
- Lábas Ferenc 195, 206, 208
- Laczházi Gyula 345
- Lahdelma, Tuomo 12
- Lajos, II. 329, 356, 357
- Lajos, XIV. 361
- Lakatos Vince 98
- Landerer Mihály 180
- Lauer, Gerhard 177
- Lázár Balázs 201
- Lázár János 281, 284
- Lehel, vezér 208
- Lehmann-Brauns, Siccó 270
- Leifeld, Philip 318
- Leopold lásd Lipót, I.
- Leskó József 351, 353–355, 368
- Lessing, Gotthold Ephraim 53
- Lever, Maurice 241
- Levi, Giovanni 81, 82
- Lipót (Leopold), I. 354, 356, 360,  
361, 368
- Lipót, II. 94
- Lipp Veronika 277
- Lippai Balázs 355
- Lobwasser, Ambrosius 378, 381
- Loop, Jan 177
- Lőkös István 241
- Lőrinczy Éva, B. 376
- Lukács, orvos 131
- Lukácsy Sándor 88, 325
- Luther, Martin 377–379
- Lux, Andreas 200
- Luzsinczky József 212
- Maczák Ibolya 269
- Madách Imre 22, 234
- Magyar István 44
- Magyari Endre 132



Magyary János 195, 203, 205  
 Mailáth György, gróf 93  
 Majtényi Zoltán 247  
 Makódi (Makódy) János 45, 46  
 Malang, Thomas 318  
 Malvína lásd Takács Judit (Dukai)  
 Mann Miklós 219  
 Margócsy István 53, 268, 269, 272,  
 274, 277, 326  
 Margócsy Klára 326  
 Mária (Szűz) 351–353, 355, 358,  
 363, 371  
 Mária Terézia, magyar királynő,  
 osztrák főhercegnő 206, 207,  
 283, 358, 359, 362, 364, 371  
 Máriafi István lásd Szaicz Leó  
 Marich Tamás 212  
 Marino, Luigi 263  
 Márki Sándor 335  
 Markó László 237  
 Markovics Sándor 122  
 Mars (Márs) 195, 208  
 Martinovics Ignác 98, 100  
 Martinuzzi György (Martinúzi) 78,  
 358, 367  
 Márton József 157, 159  
 Máté, evangélista 133  
 Mátyás, I. (Hunyadi) 208, 366  
 May, Charles E. 144  
 McGann, Jerome 59, 177, 181, 182  
 McKenzie, Donald F. 178  
 McLuhan, Herbert Marshall 51  
 Medgyesy S. Norbert 193, 194, 203  
 Merényi Oszkár 191  
 Mészáros Ignác 185, 186  
 Mészáros István 50  
 Meyer 265  
 Mezei Márta 80, 91, 216, 317, 319,  
 324, 339, 348  
 Mezey Katalin 52  
 Mikes Zsigmond, gróf 321  
 Mikó Imre, gróf 303  
 Mikszáth Albert 138  
 Mikszáth Kálmán 136–149, 151, 392  
 Milassin Miklós 206, 212  
 Milton, John 330, 334, 335, 348  
 Mirandola, Pico della 273  
 Mittermaier, Joseph Anton 229  
 Mlinarovich, Elias (Mlinarowich  
 Illés) 284  
 Molnár Borbála 278  
 Molnár József 299  
 Morhof, Daniel Georg 273  
 Morse, Samuel F. B. 132  
 Mulsow, Martin 269  
 Muratori, Antonio 274, 275  
 Muravjov, Mihail Nikolajevics, gróf  
 246, 247  
 Muravjov, Nikolaj Nikolajevics, gróf  
 246  
 Muravjov, Nikolaj Nikolajevics,  
 herceg 246  
 Muravjov, Nyikita Mihajlovics 246  
 Muravjov-Aposztol, Szergej-  
 Ivanovics 246  
 Musil, Robert 28  
 Müller, Jan-Dirk 176  
 Mylonas, Elli 182  
 Nádasdy 207  
 Nagy Ágoston 191, 240  
 Nagy Ferenc, Vályi lásd Vályi Nagy  
 Ferenc  
 Nagy Gábor 71  
 Nagy Gábor (más) 93  
 Nagy János 196, 200, 202, 204, 206  
 Nagy Sámuel 382  
 Nagy Sándor 70  
 Nagy, Joannes lásd Nagy János  
 Napóleon, Bonaparte 83, 194, 208  
 Négyessy László 98  
 Németh G. Béla 119  
 Németh János (Nyéki) 98  
 Németi Balázs 355

- Novák Antal 298, 299  
 Novák család 298  
 Novák Kamill 299  
 Novák Lajos 193
- Nyéki Németh János lásd Németh  
 János (Nyéki)  
 Nyéki Weöres Mátyás 381  
 Nyerges Judit 10
- Oborni Teréz 357  
 Oeser, Adam Friedrich 44, 45  
 Oltványi Ambrus 229  
 Orbán László 22, 82, 83, 90, 93, 169,  
 392  
 Orczy József, báró 100  
 Orczy László, báró 100  
 Orczy Lőrinc, báró 78, 175, 188, 189,  
 321  
 Orosz Beáta 95, 153, 334, 374  
 Orosz József 291, 293, 295  
 Orpheus lásd Kazinczy Ferenc
- Ötvös Péter 79
- Pacha Gáspár 205  
 Pajkossy Gábor 288, 392  
 Pajor Gáspár 310  
 Pákh Albert 228  
 Pálffy 207  
 Palkó Gábor 47  
 Palkovics, Georgius (Palkovics  
 György) 284  
 Palmer Kálmán 121, 122, 123  
 Pálóczi Horváth Ádám lásd  
 Horváth Ádám (Pálóczi)  
 Pápai Ruszek József lásd Ruszek  
 József (Pápai)  
 Payr Sándor 379  
 Pázmándi Horváth Endre lásd  
 Horváth Endre, Pázmándi  
 Pázmány Péter 358, 367
- Péchy Imre 95  
 Péczeli József 341  
 Peéry Rezső 309  
 Penge Olga 337  
 Percy, Thomas 384  
 Peregrinus, Szent 377  
 Peretsenyi Nagy László  
 (Perecsényi) 323, 325–336,  
 338–345, 347–349  
 Perger Gyula 194, 203, 208  
 Perinet, Joachim 195  
 Péter Katalin 357  
 Péter László 116  
 Péteri Takáts József lásd Takáts  
 József (Téti vagy Péteri)  
 Pethe Ferenc 333  
 Petőfi Sándor 118, 120, 343  
 Petrarca, Francesco 330, 385, 388,  
 389  
 Petrichevich Horváth Lázár 244  
 Petrik Géza 199, 201, 211, 280  
 Pettényi Gyöngyössi János lásd  
 Gyöngyössi János, Pettényi  
 Pfeiffer, K. Ludwig 176  
 Pierazzo, Elena 177  
 Pintér Márta Zsuzsanna 161  
 Pogány Ferenc, Csebi 195, 206  
 Pónori Thewrewk József 76  
 Póp lásd Pope, Alexander  
 Pope, Alexander 330  
 Porkoláb Tibor 88, 191, 192  
 Poszavec Zsigmond 296  
 Poussin, Nicolas 50  
 Pöhlitz, Karl Heinrich Ludwig 174  
 Pray György 368  
 Pritanius, Lamindus lásd  
 Muratori, Antonio  
 Pruzsinszky József 84, 85, 99  
 Puccini, Giacomo 177  
 Puskin, Alexandr Szergejevics 385  
 Pusztai Bertalan 130  
 Pyrker János László 52, 392

- Quintilianus, Marcus Fabius 262, 263
- Ráday Gedeon, báró, 1790-től gróf 63, 344
- Radlinger János 192
- Radó György 325
- Ragályi Tamás 298
- Rákóczi Ferenc, II. 353–356, 361, 363–365, 368
- Rákóczy György 358
- Rakos Miklós 380
- Ramler, Karl Wilhelm 51
- Rapp, Andrea 177
- Ráth Mór 120, 217
- Rehbein, Malthe 185
- Rejtő István 144, 392
- Renear, Allen H. 182
- Renkecz Anita 239, 241
- Rényi Dezső 388
- Révai Miklós 80, 83, 84, 89–91, 309
- Révai Mór János 246
- Reviczky Károly, gróf 281
- Rhédey Lajos, gróf 104, 157
- Richwaldszky György 369–372
- Ricoeur, Paul 259, 260
- Riedel, Andreas 104
- Riedl Frigyes 342
- Rigó László 226
- Rimótzky Mihály 132
- Ring Adorján 70
- Robertson, William 355
- Robins, Robert Henry 326
- Romhányi Török Gábor 123
- Rosty János 98, 99, 103, 202
- Rousseau, Jean-Jacques 101
- Rudolf, I. 337, 365
- Rumy Károly György 44, 104, 112, 280
- Ruszek József (Pápai) 61, 69, 109, 195
- Saada, Anne 272
- Sachsen-Coburg-Saalfeld, Ludwig Karl Friedrich von, herceg
- Sáfrán Györgyi 120
- Sághy Ferenc 66, 69
- Sági Károly 98
- Sallai Boglárka 235
- Sallustius, Caius Crispus 267
- Sander, Heinrich 382
- Sándor István 250
- Sartory János György 142
- Saturnus 168
- Saurau, Franz 97
- Savoyai Jenő, herceg 84, 85
- Schedius Lajos János 211, 260, 261, 263, 266, 272, 281, 311–313, 321, 374, 386
- Schenk, Klaus 373
- Schiller, Friedrich 43, 51, 379, 380
- Schillingsburg, Peter 178
- Schlegel, Karl Wilhelm Friedrich 58
- Schlegel-testvérek 373
- Schmal, Andreas 281
- Schmerling, Anton von 244
- Schmidt-Biggemann, Wilhelm 270, 272, 273
- Schneider, Volker 318
- Schreibman, Susan 177, 182
- Schulte, Rainer 257
- Seidler, Andrea 317
- Seivert, Johann 281, 282
- Severini, Paullus (Severini Pál) 284
- Sibylla 93
- Siemens, Ray 182
- Síklaki István 173
- Simon Attila 19, 61
- Simonchich Ince 200
- Simonffy Zsuzsa 173
- Sipos Gábor 357
- Siptár Péter 326

Sobor András 191  
 Sombori József 212  
 Somogyi Gedeon 110  
 Somssich Lázár 157, 158, 159  
 Soós István 392  
 Sorz 205  
 Sperberg-McQueen, Michael 182  
 Spira György 364  
 Stammen, Theo 274  
 Stefancsik Benedek Konrád 369  
 Stegbauer, Christian 318  
 Steinhofér Károly 52, 53  
 Steinmacher Kornélia 237  
 Stierle, Karl-Heinz 144  
 Stohl Róbert 201  
 Stolz, Michael 177  
 Stolze, Radegundis 257  
 Strattman Eleonóra lásd  
     Batthyányné Strattman  
     Eleonóra  
 Streibig Gergely János 377  
 Svastis György 335

Szabédi László 373  
 Szabó B. István 374  
 Szabó Dávid lásd Baróti Szabó  
     Dávid  
 Szabó György 279  
 Szabolcsi Bence 380  
 Szabó Levente, T. 151  
 Szaicz (Száicz, Szaitz, Szeitz) Leó  
     351–358, 361–368, 370–372  
 Szajbély Mihály 130, 237, 244, 337,  
     341–343, 347  
 Szalay László 65, 220–225, 235  
 Szántó György Tibor 226  
 Szapolyai János (Zápolyai Deák  
     János) 356, 357, 364  
 Szathmári Paksi Dániel 192  
 Szauder József 88, 296, 297  
 Szauder Józsefné (Szauder Mária)  
     88, 89, 296

Széchenyi Ferenc, gróf 78, 79, 100  
 Széchenyi István, gróf 67, 68, 228,  
     231, 233, 287  
 Széchenyi lásd Széchenyi Isván,  
     gróf  
 Széchy Károly 132  
 Szegedy-Maszák Mihály 137, 257,  
     265  
 Szeitz Leó lásd Szaicz Leó  
 Székely Mihály 310, 320  
 Székely Sándor, Aranyosrákosi 325  
 Szekér Aloysius 181  
 Szél Kálmán 131  
 Szelepcsényi György 358, 367  
 Szemere Bertalan 234  
 Szemere Pál 75, 77, 84, 174, 187, 213,  
     216, 292, 298  
 Szenczi Molnár Albert 378, 381  
 Szendrey Júlia 120  
 Szép Beáta 215, 216, 351  
 Szép János 261  
 Szepes Erika 380, 381  
 Szerdahely György Alajos 259–262,  
     264, 265, 267, 272, 284  
 Szerdahelyi István 380, 381, 382  
 Szeverényi Sándor 325, 326, 328,  
     347, 349  
 Szijártó M. István 240, 369, 370, 371  
 Szilágyi Ferenc 153, 155, 156, 158,  
     191, 382, 391  
 Szilágyi István 116  
 Szilágyi Márton 11, 15, 77, 91, 99,  
     102, 103, 126, 179, 191, 216, 237,  
     272, 342, 366, 391  
 Szilágyi Sámuel, ifj. 51  
 Szinnyi József 280, 284, 392  
 Szirák Péter 47  
 Szirmay Antal 79, 80, 81, 197, 203  
 Szitás Ilona 363  
 Szokolay Dániel 314, 315  
 Szókratész 133  
 Szöllősy Klára 57

- Szőnyi Benjámín 279  
 Szörényi László 326  
 Szuromi Lajos 391  
 Szűcs Miklós 229  
 Szűcs Zoltán Gábor 240  
 Szűts László 327  
 Szvák Gyula 247  
 Szvetelszky Zsuzsa 112
- Tablicz, Bohuslaus (Tablicz  
 Bohuszláv) 284  
 Takács Judit (Dukai) 109, 110  
 Takáts József (Téti vagy Péteri) 69,  
 94, 201  
 Takáts József (más) 216  
 Tamás Ábel 18, 24  
 Tamás, Aquinói Szent 271  
 Tarnai Andor 269  
 Tarnóczi Lóránt 258  
 Tarquin lásd Tarquinius, Lucius  
 Superbus  
 Tarquinius, Lucius Superbus 93  
 Tarródy István 194, 195, 200  
 Tasi Réka 10, 24, 215, 216, 351  
 Teleki Domokos, ifj. Gróf 311–313,  
 316  
 Teleki László, gróf 309  
 Teleki Mihály, gróf 306, 312, 314  
 Teleki Sámuel, gróf 311, 312  
 Tertina Mihály 194, 195  
 Tertina, Michael lásd Tertina Mi-  
 hály  
 Téti Takács József lásd Takács  
 József (Téti vagy Péteri)  
 Thomasius, Christian 270, 271  
 Thököly Imre 358  
 Tinyanov, Jurij 380, 381  
 Toldy Ferenc 60–68, 70, 71, 86, 324,  
 325, 373  
 Tolnai Vilmos 15, 16  
 Tompa Mihály 117–119, 123, 131,  
 132
- Tost, Franz lásd Toszt Ferenc  
 Toszt Ferenc 198  
 Tóth Endre 119  
 Tóth Gábor 176  
 Tóth Kálmán 237, 243  
 Tóth Orsolya 82  
 Tóth Réka 19  
 Tóth Zsombor 151  
 Töhötöm (Tuhutum) 208  
 Török József 84  
 Török Zsuzsa 130, 192  
 Tranoscius 284  
 Trattner János Tamás 51–53  
 Trefort Ágoston 217, 219–224, 226,  
 228, 229, 232–235  
 Tüskés Gábor 268, 269  
 Tverdota György 19, 61
- Ugrin Aranka 304  
 Új Imre 127  
 Újhelyi Dayka Gábor lásd Dayka  
 Gábor (Újhelyi)  
 Ulászló, II. 357, 364  
 Ulisses 340  
 Unger, Johann Friedrich 43  
 Unsworth, John 182  
 Utisninovics lásd Martinuzzi  
 György
- Váczy János 50, 94, 95, 100, 104, 114,  
 121, 122, 123, 392  
 Vaderna Gábor 24, 179, 191  
 Vahot Imre 117  
 Vajthó László 88  
 Valla Jácint (Ladonius Fidalcus)  
 198  
 Vályi Klára 194, 195, 200, 204, 205,  
 208  
 Vályi Nagy Ferenc 191, 192, 204,  
 206, 208, 209, 341  
 Van den Branden, Ron 186  
 Vándza (Vandza) Mihály 333

- Vanhoutte, Edward 186  
 Varga Pál, S. 22, 116, 268, 383  
 Vargha Balázs 156, 157, 158  
 Vári András 365  
 Várkonyi Ágnes, R. 363, 364  
 Várkonyi Nándor 52  
 Vay József 91  
 Vedres István 197  
 Vekerdi József 378  
 Venus (Vénusz) 244  
 Venuti, Lawrence 258  
 Verbőczy, Verbőtzi lásd Werbőtz  
 István  
 Verestói György 279, 280, 284  
 Vergilius, Publius Maro 103, 169,  
 333  
 Verseghy Ferenc 69, 98, 173, 205,  
 345, 351  
 Viczián János 362, 369  
 Vinokur, Grigorij Oszipovics 385  
 Virág Benedek 85, 94, 111, 191, 192,  
 194, 195, 198, 199, 201, 203–205,  
 208, 209, 211, 216, 324, 329–331,  
 333–335, 337, 339, 342–344, 348,  
 349  
 Virgilius lásd Vergilius, Publius  
 Maro  
 Vitkovics Mihály 189, 197, 202, 213  
 Voinovich Géza 124, 125, 127, 130,  
 217, 218, 391  
 Vollhardt, Friedrich 270  
 Voltaire (eredetileg: Francois-  
 Marie Arouet) 341, 342  
 Völgyesi Orsolya 287, 392  
 Vörösmarty Mihály 323–325, 338,  
 341–343, 349, 350  
 Wackernagel, Karl Eduard Philip  
 378  
 Waldapfel József 310  
 Waldberg, Max Freiherrn von 379  
 Wallaszky, Paullus 268, 270–282,  
 285  
 Weber Simon Péter 198, 205  
 Weber, Wolfgang E. J. 274  
 Weingand János Mihály 44  
 Werbőczy István 294, 332, 359  
 Wesselényi Ferenc, báró 79  
 Wesselényi Miklós, id. báró 96, 97  
 West, Martin L. 18  
 Weszprémi István 282  
 Wieland, Christoph Martin 44, 45,  
 49, 54, 55  
 Wilson, David 144  
 Windisch, Karl Gottlieb 317  
 Wohl Janka 125, 126, 129, 130, 135  
 Wohl Stefánia 126  
 Wohlrab József 22  
 Wood, Jeanne 177  
 Zápolyai Deák János lásd Szapolyai  
 János  
 Zedelmaier, Helmut 268, 269, 271,  
 274  
 Zöllner-Weber, Amélie 190  
 Zrínyi Miklós (1508 k.–1566) 107  
 Zrínyi Miklós (1620–1664) 107, 209  
 Zwick, Johannes 377  
 Zsigmond, magyar király 150, 151  
 Zsilinszky Mihály 298

## CSOKONAI KÖNYVTÁR (Bibliotheca Studiorum Litterarium)

A Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Irodalomtörténeti Intézetének szakmai hírnevét Barta János és Bán Imre professzorok kiemelkedő munkássága alapozta meg még az ötvenes-hatvanas években. A „debreceni iskolát” ettől kezdve jellemzi az elmélyült esztétikai és filológiai munka egysége, az irodalom és az emberi lét kérdéseinek egymással összefüggő vizsgálata, valamint a széles körű tájékozódás. A mesterek nyomába lépő tanítványok az újabb időkben is megőrzik és továbbviszik, újabb szempontokkal frissítik azt az irodalomszemléletet, amelynek jellegadó vonása a szélsőségektől tartózkodó szakmai igényesség.

A Debreceni Egyetem Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézetében ma is elmélyült irodalomtudományi kutatómunka folyik. Az intézet és a Debreceni Egyetemi Kiadó közös vállalkozásának, a Csokonai Universitas Könyvtár című sorozatnak az a szándéka, hogy ennek a műhelynek az eredményeiről adjon számat, s emellett nyitott legyen más műhelyek szakemberei számára is. Az évente két-három irodalomtudományi művet megjelentető sorozat hosszabb távon a magyar irodalom valamennyi korszakának értékeit igyekszik új megvilágításba helyezni. A *Textológia – filológia – értelmezés* című könyv az ötvenötödik kötet.

A CSOKONAI KÖNYVTÁR-SOROZATBAN EDDIG MEGJELENT:

1. *Debreczeni Attila:*  
CSOKONAI, AZ ÚJRAKEZDÉSEK KÖLTŐJE (1993, 1997, 1998)  
(A felvilágosult szemléletmód fordulata az életműben)
2. *S. Varga Pál:*  
A GONDVISELÉSHITTŐL A VITALIZMUSIG (1994)  
(A magyar líra világgépének alakulása a XIX. század második felében)
3. *Tamás Attila:*  
ÉRTÉKTEREMTŐK NYOMÁBAN (1994)  
(Művek, irányzatok, elméleti kérdések)
4. *Dobos István:*  
ALAKTAN ÉS ÉRTELMEZÉSTÖRTÉNET (1995)  
(Novellatípusok a századforduló magyar irodalmában)

5. *Imre Mihály:*  
„MAGYARORSZÁG PANASZA” (1995)  
(A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában)
6. *Márkus Béla:*  
ÁTDOLGOZÁSOK KORA (1996)  
(Sarkadi Imre és a sematizmus)
7. *Bitskey István:*  
ESZMÉK, MŰVEK, HAGYOMÁNYOK (1996)  
(Tanulmányok a magyar reneszánsz és barokk irodalomról)
8. FOLYTONOSSÁG VAGY FORDULAT? (1996)  
(A felvilágosodás kutatásának időszerű kérdései)  
Szerk.: *Debreczeni Attila*
9. *Imre László:*  
MŰFAJOK LÉTFORMÁJA XIX. SZÁZADI EPIKÁNKBAN (1996)
10. *Lőkös István:*  
ZRÍNYI EPOSZÁNAK HORVÁT EPIKAI ELŐZMÉNYEI (1997)
11. *Bán Imre:*  
KÖLTŐK, ESZMÉK, KORSZAKOK (1997)
12. *Horváth János:*  
TANULMÁNYOK I–II. (1997)
13. *Tamás Attila:*  
KÖLTŐI VILÁGKÉPEK FEJLŐDÉSE ARANY JÁNOSTÓL JÓZSEF  
ATTILÁIG (1998)
14. *Derékly Pál:*  
„LATABAGOMÁR / Ó TALATTA / LATABAGOMÁR ÉS FINFI” (1998)
15. *Mezei Márta:*  
A KIADÓ MANDÁTUMA (1998)
16. *Szilágyi Márton:*  
KÁRMÁN JÓZSEF ÉS PAJOR GÁSPÁR URÁNIÁJA (1998)
17. NÉMETH LÁSZLÓ IRODALOMSZEMLÉLETE (1999)  
Szerk.: *Görömbei András*
18. *Gángó Gábor:*  
EÖTVÖS JÓZSEF AZ EMIGRÁCIÓBAN (1999)
19. *Bene Sándor:*  
THEATRUM POLITICUM (1999)  
(Nyilvánosság, közvélemény és irodalom a kora újkorban)
20. NEMZETISÉGI MAGYAR IRODALMAK AZ EZREDEVÉGEN (2000)  
Szerk.: *Görömbei András*
21. *Hász-Fehér Katalin:*  
ELKÜLÖNÜLŐ ÉS KÖZÖSSÉGI IRODALMI PROGRAMOK  
A 19. SZÁZAD ELSŐ FELEBEN (2000)
22. *Oláh Szabolcs:*  
HITÉLMÉNY ÉS TANKÖZLÉS (2000)  
(Bornemisza Péter gyülekezeti énekhasználata)



23. *Nagy Gábor:*  
„...LEGYEK VERSEDBEN ASSZONÁNC” (2001)  
(Baka István költészete)
24. *Gábor Csilla:*  
KÁLDI GYÖRGY PRÉDIKÁCIÓI (2001)  
(Források, teológia, retorika)
25. *Madás Edit:*  
KÖZÉPKORI PRÉDIKÁCIÓIRODALMUNK TÖRTÉNETÉBŐL (2002)  
(A kezdetektől a XIV. század elejéig)
26. *Ködöböcz Gábor:*  
HAGYOMÁNY ÉS ÚJÍTÁS KÁNYÁDI SÁNDOR  
KÖLTÉSZETÉBEN (2002)  
(A poétikai módosulások *Természete* a daloktól a „szövegekig”)
27. *Barta János:*  
ARANY JÁNOS ÉS KORTÁRSAI I–II. (2003)
28. *Onder Csaba:*  
A KLASSZIKA VIRÁGAI (2003)
29. *Tamás Attila:*  
HATÁRHELYZETBEN (2003)
30. *Vallasek Júlia:*  
ELVÁLTOZOTT VILÁG (2004)
31. RELIGIÓ, RETORIKA, NEMZETTUDAT  
RÉGI IRODALMUNKBAN (2004)  
Szerk.: *Bitskey István–Oláh Szabolcs*
32. *Lőkös István:*  
NEMZETTUDAT ÉS REGÉNY (2004)
33. *Taxner-Tóth Ernő:*  
(KÖZ)VÉLEMÉNYFORMÁLÁS EÖTVÖS REGÉNYEIBEN (2005)
34. A PRÓZAÍRÓ NÉMETH LÁSZLÓ (2005)  
Szerk.: *Görömbei András*
35. NEMZET – IDENTITÁS – IRODALOM (2005)  
(A nemzetfogalom változatai és a közösségi identifikáció kérdései a régi és a klasszikus magyar irodalomban)  
Szerk.: *Bényei Péter és Gönczy Monika*
36. „ET IN ARCADIA EGO” (2005)  
(A klasszikus magyar irodalmi örökség feltárása és értelmezése)  
Szerk.: *Debreczeni Attila és Gönczy Monika*
37. *Bitskey István:*  
MARS ÉS PALLAS KÖZÖTT (2006)  
(A klasszikus magyar irodalmi örökség feltárása és értelmezése)
38. *Balogh Piroska:*  
ARS SCIENTIAE (2007)  
(Schedius Lajos János tudományos pályája)
39. *Bényei Péter:*  
A TÖRTÉNELEM ÉS A TRAGIKUM VONZÁSÁBAN (2007)

40. *Tóth Zsombor:*  
A KORONATANÚ: BETHLEN MIKLÓS (2007)
41. *Görömbei András:*  
SÜTŐ ANDRÁS (2008)
42. *Penke Olga:*  
MŰFAJI KÍSÉRLETEK BESENYEI GYÖRGY PRÓZÁJÁBAN (2008)
43. *Keczán Mariann:*  
„MIND KÁNTÁL, AKI SORSOT ÖRÖKÖLT” (2008)  
(Márai Sándor emigrációbeli rádiós publicisztikája 1951–56)
44. *Knapp Éva–Tüskés Gábor:*  
SEDES MUSARUM (2009)  
(Neolatin irodalom, tudománytörténet és irodalomelmélet a kora újkori Magyarországon)
45. *Tasi Réka:*  
AZ ISTENI SZÓ BAROKK SÁFÁRAI (2009)
46. *Bódi Katalin:*  
KÖNNY ÉS TINTA  
(A magyar levélgéney és heroida történeti és poétikai háttere) (2010)
47. *Baranyai Norbert:*  
„...VALÓSÁGBÓL TÁPLÁLKOZIK, S MÉGIS KÖLTÉSZET”  
(Móricz Zsigmond prózájának újraolvasási lehetőségei) (2011)
48. *Takács Miklós:*  
ADY, A KORAI RILKE ÉS AZ „ISTENES VERS” (2011)
49. *Száraz Orsolya:*  
PAOLO SEGNERI (1624–1694) ÉS MAGYARORSZÁGI RECEPCIÓJA (2012)
50. *Fazakas Gergely Tamás:*  
SIRALMAS IMÁDSÁG ÉS NEMZETI ÖNSZEMLÉLET (2012)  
(A lamentációs és penitenciás sírás a 17. század második felének magyar református imádságoskönyveiben)
51. *Bodrogi Ferenc Máté:*  
KAZINCZY ARCA ÉS A CSISZOLTSÁG NYELVE (2012)  
(Egy önreprezentáció diszkurzív háttere)
52. *Tóth Réka:*  
A SZÖVEGGENETIKA ELMÉLETE ÉS GYAKORLATA (2012)
53. *Hovánszki Mária:*  
CSOKONAI ÉS AZ ÉRZÉKENY ÉNEKELT DALKÖLTÉSZET (2013)
54. *Lapis József:*  
AZ ELMŰLÁS POÉTIKÁJA (2014)

ELŐKÉSZÜLETBEN:

56. *Luffy Katalin:*  
„ROMLÁS ÉPÍTŐINEK FOGNAK NEVEZTETNI” (2015)  
(Prédikátori szerepek és alkalmi beszédek az Erdélyi Fejedelemség válsága idején)